

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ

ЖОНДОР ТУЛЕНОВ

ДИАЛЕКТИКА НАЗАРИЯСИ

ТОШКЕНТ, «ЎЗБЕКИСТОН» 2001 й

Тақризчилар: фалсафа фанлари докторлари, профессорлар:
С. С. КОМИЛОВА, Ж. РАМАТОВ.

Қўп йиллар давомида илмий изланишлар олиб бораётган таълиқли олим Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг академиги, фалсафа фанлари доктори, профессор **Жондор Туленов**нинг қаламига мансуб мазкур асар диалектика назариясига бағишланган. Унда диалектика таълимотининг ривожланиш тарихи, унинг моҳияти, тамойиллари, оламни фалсафий англашда диалектика қонуни ва категорияларининг аҳамияти, илмий билиш ва амалиётдаги роли, билиш жараёнининг диалектикаси, шунингдек, ижтимоий тараққиёт диалектикаси, жамиятнинг илмий билиш ва бошқаришда диалектика таълимотининг аҳамияти ҳақида баён этилади.

Муҳаррир: **Суръат АБДУҚАРИМОВ.**

ТУЛЕНОВ ЖОНДОР

ДИАЛЕКТИКА НАЗАРИЯСИ. Т., 2001

Туленов Жондор.
Диалектика назарияси. — Т.: «Ўзбекистон», 2001 — 324 б.

ISBN 5-644-01622-1

0301410000—85
Т ————— 2001
М 351 (04)—2001

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 2001

МУҚАДДИМА

XXI асрга қадам қуйган мустақил мамлакатимиз истиқболи учун илм-фан тараққиёти ҳар қачонгидан муҳим бўлиб қолди. Ҳозирги пайтда давлатимиз ва жамиятимиз тақдири, истиқболи замонавий фан ва техника ютуқларини мукаммал эгаллаб олган, маънавий етук кадрларга боғлиқ. Айниқса, ёшларни мустақиллик ғоялари асосида ҳар томонлама етук, баркамол, Ватанга садоқатли этиб тарбиялашда ижтимоий-гуманитар фанлар улкан аҳамиятга молик. Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «Қўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашининг шаклланишида маърифатнинг, хусусан ижтимоий-гуманитар фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими — уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»¹.

Маълумки, фалсафа инсоният яратган маданиятнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, илмий билимлар туркумида муҳим ўрин тутати. Қўлингиздаги китоб фалсафа фанининг илмий асосини ташкил этувчи — диалектика назариясига бағишланган. Шу ўринда: мустақиллик шарофати билан ҳаётимизнинг барча соҳаларида, шу жумладан маданий-маърифий соҳада ҳам маънавий юксалиш, маънавий янгиланиш юзага келаётган бир вақтда нима учун айнан диалектика назарияси ҳақида махсус асар яратиш эҳтиёжи туғилди? — деган саволнинг бўлиши табиий, ўринли савол. Чунки, қизил империя 70 йилдан зиёд ҳукмронлик қилиб келган вақтларда диалектика назарияси атайин сохталаштирилганди, шу

¹ И. А. Қаримов. Миллий истиқлол мафкуриси — халқ этиқоли ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000 й., 33-бет.

давр ҳукмдорларининг қўлидаги асосий мафкуравий қуролга айланиб қолган эди. Мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида эски мафкуранинг асоратларидан холи бўлиш, чунончи, диалектиканинг ҳам асл илмий моҳиятини холисона ёритиб бериш жамиятимиз маънавий покланишининг асосий омилларидан ҳисобланади. Шу боис диалектика назариясининг ривожланиш тарихи, унинг фалсафа фанидаги ўрни, диалектиканинг илмий билиш ва амалиётдаги аҳамияти, комил инсон дунёқараши, фалсафий тафаккурлаш маданияти, санъатини шакллантириш ва такомиллаштиришдаги аҳамияти ва бошқа бир қатор жиддий масалаларни чуқур ва атрофлича ёритиб бериш зарур.

Зеро, диалектика таълимоти фалсафанинг узвий қисми ҳисобланади. Абу Наср Форобий таъкидлаганидек, «фалсафани диалектикадан, диалектикани фалсафадан ажратиш мумкин эмас».

Айни пайтда бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш узоқ вақтни оладиган ўта мураккаб жараён эканлигини ҳисобга олиш лозим. Келажаги буюк давлат барпо этиб, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ўринни эгаллаш учун иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий ва бошқа соҳаларда бизни катта-катта ишлар кутиб турибди. Жамиятни ҳаракатлантирувчи асосий куч ҳисобланган — халқ оммаси, мутахассислар, зиёлилар, олимларимиз шуларнинг моҳиятини, унга эришиш йўлларини яхши тасаввур этадиган билимга эга бўлишлари лозим. Бошқача қилиб айтганда, бунёдкорлик фаолиятининг илмий асосини ташкил этадиган илмий-методик қуролга муҳтождирлар. Ҳаёт сабоғи шундан далолат берадики, мазкур вазифани диалектика таълимоти ёрдамида ечиш мумкин. Қўл асрлар давомида ривожланган диалектика таълимоти мазмунан бой ва қудратли маънавий куч саналади. Унинг тараққиётига барча халқларнинг энг етук мутафаккирлари билан бир қаторда аجدодларимиз ҳам катта ҳисса қўшганлар. Модомики шундай экан, бугунги кунда диалектика таълимотини мустабид тузум шароитида ҳосил бўлган ҳар хил бўрттириш ва уйдурмалардан холи этиб, унинг мазмун-моҳияти, тарихи, асосий тамойиллари, қонун-қоидалари, категорияларнинг илмий билиш ва амалиётдаги аҳамиятини чуқур ва атрофлича ёритиб бериш ёш авлоднинг фалсафий дунёқарашини шакллантиришда, уларни замонавий фан ютуқларига асосланган

фалсафий билимлар билан қуроллантиришда катта аҳамият касб этади.

Президентимиз И. А. Каримовнинг «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари», «Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир» ва бошқа асарларида диалектика қонуниятларини яхши тушуниб олиш зарурияти таъкидлаб ўтилган. «Ҳақиқатни топиш учун, — дейди И. А. Каримов, — қарама-қарши фикрларни ўртага ташлайлик, муҳокама қилайлик. Талабалар, зиёли ёшларимизнинг ўзи керакли хулосани чиқариб олсин»¹.

Президентимизнинг мана шу маслаҳатлари мазкур китобни яратилишда катта маънавий куч ва қудрат бўлди десам янглишмаган бўламан.

Китоб муаллиф томонидан мустақиллик йилларида фалсафа фанининг янгиланиши жараёнида нашр этилган «Ҳаёт фалсафаси» (Т., «Ўзбекистон», 1993), «Мустақиллик ва миллий тикланиш» (Т., «Ўзбекистон», 1996), «Қадриятлар фалсафаси» (Т., «Ўзбекистон», 1998), «Фалсафий маданият ва маънавий камолот» (Т., «Меҳнат», 2000) ва бошқа асарларга асосланиб ва уларга матбуотда билдирилган фикрларни эътиборга олган ҳолда тайёрланади. Ушбу китоб ҳақидаги фойдали фикр-мулоҳазаларингиз учун олдиндан ўз миннатдорчилигимизни билдираман.

¹ И. А. Каримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Т., «Ўзбекистон», 2000 й., 35-бет.

I БОБ.

ДИАЛЕКТИКА ВА УНИНГ ТАРИХИ

1. Диалектика — фундаментал фалсафий таълимот

Оламни фалсафий англаш ва тушуниш жараёнида вужудга келган диалектика фалсафа тарихида ҳар хил маънода ишлатиб келинган.

(Абу Наср Форобийнинг ёзишича, диалектика, яъни «Ал-Жадал» атамаси кадимги юнон файласуфлари Суқрот ва Афлотун томонидан қўлланилган бўлиб, маъноси баҳс, мунозара юритиш орқали баҳслашувчининг фикридаги зиддиятларни фош этиб ҳақиқатга эришиш демакдир. «Инсон, — деб ёзган эди Форобий, — ҳақиқатга ёки фалсафага фақат диалектик баҳс орқали эришиши мумкин»¹.)

Диалектика атамаси, шунингдек, фалсафий тафаккурлаш санъати, қоидалари, йўллари эгаллаш усули шаклида ҳам кенг ишлатилиб келинган. «Инсонни диалектик деб унинг шуғулланадиган иши, музокара қилиш қобилияти, ўз санъатини амалда қўллана олишига қараб ҳисоблайди»², — деб кўрсатади Форобий.

Ва, ниҳоят, диалектика атамаси борлиқнинг моҳияти ва қонуниятларини ўрганиш учун фалсафий ва илмий тадқиқотлар юритиш усули сифатида ҳам қўлланилиб келинган.

Шундай қилиб, диалектика атамаси ўтмишда асосан уч маънода ишлатилиб келинган: биринчидан, баҳс, мунозара юритиш орқали суҳбатдошларининг фикридаги қарама-қаршиликларни фош этиб ҳақиқатга эришиш қуроли сифатида; иккинчидан, фалсафий фикрлаш қонуни-қоидаларини ўзида мужассамлаштирган тафаккур

¹ *Аль-Форобий. Историко-философские трактаты. Алма-Ата. «Наука», 1985, 405-бет.*

² *Аль-Форобий. Историко-философские трактаты. Алма-Ата. «Наука», 1985, 134-бет.*

шакли сифатида; учинчидан, фалсафа ва бошқа фанларда илмий-тадқиқот юритиш жараёнида нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва атрофлича билиш учун қўлланиладиган илмий-тадқиқот усули сифатида.

Антик давр фалсафасида баҳс юритиш, мунозара ўтказиш шакли кенг тарқалган бўлиб, мазкур усул ёрдамида битта нарса, ҳодисага ҳар томонлама ёндошиб, унинг асл моҳиятини билиш мақсад этиб қўйилади. Буни биз Юнонистоннинг машҳур файласуфи ҳисобланган Суқротнинг (469—399 э. а.) ижодидан яққол кўришимиз мумкин. Маълумки, Суқрот ёзма асарлар қолдирган эмас. Лекин шу даврнинг таниқли файласуфлари ҳисобланган Аристофан, Ксенофонт ва Афлотуннинг асарларида Суқрот билан ўтказилган баҳслари ҳақида бизга кўпгина маълумотлар етиб келган. Мазкур асарларда Суқрот билан ўтказилган баҳс ва мунозаралар диалог, яъни савол-жавоб тариқасида ёритиб берилган. Унга мувофиқ диалоглар ўтказиш жараёнида «бу нарса нима», «у нарса нима» деган саволлар қўйилади. Унга берилган жавоблар бирин-кетин рад этилади, то биттаси ҳақиқат деб топилмагунча. Баҳс ўтказиш жараёнида умумий тушунчалар бир неча алоҳида-алоҳида томонларга бўлиниб таҳлил этилади. Бу эса баҳслашаётган нарса ва ҳодисаларга ҳар томонлама ёндошиш имкониятини беради.

[XVII—XVIII асарларда диалектика илм-фан тараққиёт қонунларини ўрганадиган фалсафий ва илмий билиш усули сифатида қўлланила бошлайди.

Ҳозирги вақтда диалектика таълимоти оламни фалсафий англаш мантиқи, илмий билиш методологияси сифатида ривожланиб келмоқда. Диалектика борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлик ва тараққиёт қонунлари ҳақидаги таълимот бўлиши билан бирга билиш назарияси, тафаккурлаш шакллари ва қонуниятлари ҳақидаги фан ҳамдир.

Диалектика илмий билиш жараёни ва амалиётда фалсафа фани вужудга келгандан бошлаб, то ҳозиргача самарали ишлатилиб келинаётган илмий усулдир.

Антик, ўрта аср, яъни давр олимлари диалектиканинг фалсафа фанида тугган ўрни, унинг моҳияти, илмий билиш ва амалиётдаги ҳамда инсон тафаккури санъатини шакллантиришдаги аҳамияти, диалектиканинг асосий қонун ва категориялари, диалектика, мантиқ ва билиш

назариясининг айнийлиги каби мураккаб масалаларни илмий ишлаб чиқдилар.

Диалектика ҳозирги замон фалсафасида ҳам асосий ўринни эгаллаб келмоқда. Бунга АҚШда «Диалектика» номи билан chop этилиб келинаётган махсус халқаро журналнинг мавжудлигини кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя қилади.

Диалектиканинг доимо диққат марказида турган фалсафий муаммолар, яъни билиш назарияси, илмий билишнинг шакллари, даражалари, ҳақиқат мезони кабилар ҳозирги замон хориж файласуфларининг асарларида асосий ўринни эгаллаб келмоқда.

Иirik инглиз файласуфи Бертран Рассел «Человеческое познание. Его сферы и границы», «Мое философское развитие» асарларида таъкидлашича, илмий билиш ўта мураккаб ва нисбий жараён. Олам эса кўпдан-кўп сирли томонларга эга. Шунга қарамай фан ёрдамида физикавий оламни билиш мумкин. Бунда қуйидаги беш тамойил асосий ўрин тутати: 1) Ҳодисаларнинг нисбий барқарорлиги; (квазипостоянство явлений); 2) Сабабият чизигининг муқарарлиги; 3) Фазо ва макон бирлигининг узлуксизлиги; 4) Таркибий аломат; 5) Ҳиссий билиш жараёнида тўпланадиган эмпирик маълумотларни умумлаштириш мақсадида фанда қўлланадиган аналогиянинг зарурлиги. Рассел дастлабки асарларида скептицизм ва агностицизмга ён босганлигига қарамай лингвистик файласуфларни танқид қилиб, улар моддий оламнинг объективлигини тан олмайдилар ва мантиққа зид иш тутадилар; тарих шуни кўрсатадики, фан Фалес ижод этган даврдан то ҳозиргача оламни илмий билишга ҳаракат қилиб келмоқда, деб ёзати¹

Чикаго университетининг профессори Стивен Тулмин «Человеческое понимание»² номли китобида воқеликни билишда фан катта роль ўйнайди, унинг вазифаси оламда содир бўлаётган ҳодиса ва жараёнларни билибгина қолмай, балки уларни изоҳлаб, тушунтириб беришдан иборатдир, деган фикрни илгарч суради.

(Борлиқ физикавий олам, руҳий олам, фан ва маданият олаmidан таркиб топади. Уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, доимий равишда

¹ Б. Рассел. Человеческое познание. М., 1957; Его же: Мое философское развитие. Т., 1959.

² Ст. Тулмин. Человеческое понимание. М., 1984.

тараққий эга боради. Учинчи олам, яъни фан ва маданият ҳақида алоҳида тўхталган Тулмин инсоний тушуниш назариясининг янгича дастурини ишлаб чиқади. Унда кўйидаги уч туркум масалалар ўз аксини топган:

1) Фан тушунчалари ва концепцияларининг доимий риможланиб, авлоддан авлодга мерос сифатида ўтиб туришининг ижтимоий-тарихий сабаблари; 2) Янги илмий тушунча ва концепциялар қабул қилинишининг психологик жиҳатлари; 3) Янги фан тушунчалари ва концепцияларидан маънавий қадрият сифатида фойдаланиш ва уларни баҳолаш.

Шунингдек, у ўз асарида илмий, маданий, маърифий муассасаларнинг тузилиши, тадрижий ривожланиши ҳамда воқеликни билиш ва тушунишдаги аҳамияти ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини баён этади.

Ҳозирги замон хориж файласуфларининг ижодида фан тараққиётининг мантиқи ва методологиясига оид масалалар катта ўрни тутати. Масалан, инглиз файласуфи Карл Поппер ўз асарларида илмий билишда олимлар томонидан илгари тан олиниб келинган қонуноқондаларга, назарияларга эндиликда танқидий кўз билан қараш керак, деган ғояни илгари суради. Унинг фикрича, назарий билимларнинг ҳақиқатлигини эмпирик йўл билан тасдиқлаш эмас, балки уларни инкор қилиш йўли билан аниқлаш мақсадга мувофиқдир. Чунки, ҳақиқий илмий ғоялар сирасига эмпирик йўли билан инкор қилиниши мумкин бўлган қондалар киради¹.

Имре Лакатос эса Поппернинг мазкур фикридан фарқли ўлароқ, фаннинг назарий асослари нисбий барқарорликка эга, у ёки бу илмий назария ҳақида бир-бирини инкор этувчи фикрларнинг мавжудлигидан қатъий назар улар фанда доимий сақланиб, тараққий этаверади, бунга биз мавжуд назарияларнинг ўзаро боғлиқлигини эътиборга оладиган бўлсак, шунанч ҳосил қилишимиз мумкин, деган ғояни илгари суради². Олимнинг мазкур ғояси унинг илмий-тадқиқот дастури асосини ташкил этади.

Таниқли хориж олимлари Т. Кун, Р. Ж. Коллингвуд ва бошқаларнинг асарларида фан тараққиётига диалек-

¹ Карл Поппер. Логика научного исследования. М., 1934. Его же: Реализм и цель науки. М., 1983.

² И. Лакатос. Доказательства и опровержения. М., 1967. Его же: Фальсификация и методология научно-исследовательских программ. М., 1995.

тик тамойиллар ва тушунчалар асосида ёндошишнинг аҳамияти теран ёритиб берилган.

Т. Кун «Структура научных революций»¹ номли китобида фан тараққиёти жараёнида эски парадигмалар (олимлар жамоаси томонидан қабул қилинган қонун-қондалар мажмуаси)нинг емирилиши туфайли содир бўладиган илмий инқилоб, унинг тарихий, ижтимоий-психологик илдизлари, шунингдек янги парадигмаларнинг юзага келиши, уларни яратинида илмий жамоаларнинг ўрни каби долзарб масалалар мантиқийлик ва тарихийлик негизида ёритилган.

Тарих фалсафаси билан шуғулланиб келган Р. Ж. Қоллингвуднинг «Идея истории. Автобиография»² номли китобида тарих воқеаларининг холисона акс эттиришда диалектиканинг тараққиёт ғоялари, қондаларининг аҳамияти чуқур ва атрофлича очиб берилган.

Юқоридида келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, диалектик тафаккур бугунги кунда ҳам кучли маънавий қурол сифатида ўз вазифасини самарали ўтаб келмоқда.

Шуни алоҳида кўрсатиб ўтиш керакки, фалсафа тарихида диалектикадан турли сиёсий ташкилотлар, партиялар, ҳаракатлар, қайси оқимларга мансубликларидан қатъий назар, ўз мақсадларида фойдаланиб келганлар ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда.

Собиқ Иттифоқ ҳукмронлик қилиб турган йилларда КПСС диалектикага партиявийлик ва синфийлик нуқтаи назаридан ёндошиб, яхлит таълимотни сунъий равишда идеалистик ва материалистик диалектикага ажратиб, уларни бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйган эди. Идеалистик диалектика — бу эксплуататор синфларнинг манфаатларининг ҳимоя қилувчи реакцион таълимот, материалистик диалектика эса — мазлум синфларнинг манфаатларининг ҳимоя қилувчи илғор таълимот деб ҳисобланиб, кўп йиллар давомида ундан собиқ Иттифоқнинг ички ва ташқи сиёсатининг қўллаб-қувватлайдиган мафкуравий қурол сифатида фойдаланиб келинди. Натижада жамиятимизда диалектика ҳақида нотўғри ва бирёқлама тушунчалар юзага келди. Бу ҳодиса муаллифнинг «Ҳаёт фалсафаси» номли монографиясида атрофлича ёритиб берилган³.

¹ Т. Кун. Структура научных революций. М., 1997.

² Р. Ж. Коллингвуд. Идея истории. Автобиография. М., 1980.

³ Ж. Туленов. Ҳаёт фалсафаси. Т., «Ўзбекистон» 1993.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгач, эски фалсафага танқидий ёндошниш эҳтиёжи туғилди. Худди шу ҳолатдан келиб чиқиб, айрим «файласуф»лар янгича фалсафани яратиш ниқоби остида умумфалсафа фанининг назарий бойлигини ташкил этувчи диалектикадан батамом воз кечиб, унинг ўрнига синергетика, таркибий-тузилмавий каби усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ деган ғояни илгари сурмоқдалар. Ҳатто диалектика атамасининг ўрнига «таррақиёт таълимоти» тушунчасини ишлатиб келмоқдалар. Фикримизча, бундай урinishларга ҳеч қандай асос йўқ.

Диалектика замонавий илмий усул сифатида ҳозир ҳам ўз аҳамиятини сақлаб келаётган экан, уни икор этмасдан собиқ Иттифоқнинг мафкурый ва сиёсий асоратларидан холи этиб, унга кўп асрлар давомида таркиб топган жаҳон халқлари маданиятининг таркибий қисмини ташкил этувча фалсафий таълимот сифатида ёндошиб унинг имкониятларидан бекамукўст фойдаланмоғимиз даркор.

«Бизнинг тушунишимизча, — дейди И. А. Қаримов, — қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — ўз тарихий ўтмишимиздан воз кечиш дегани эмас. Бу бирёқлама ва тор фикрлашдан воз кечиш демакдир»¹.

Диалектика бугунги мураккаб вазиятда ҳам фан тараққиёти, шунингдек жамиятимизнинг барча соҳаларида содир бўлаётган жараёнларни илмий асосда чуқур ва атрофлича таҳлил этишда кўл келмоқда..

И. А. Қаримовнинг асарларида эслатиб ўтилганидек, эски тузумдан янгисига ўтиш даврида ижтимоий муамолар ва зиддиятлар ғоят кескинлашиб, фуқаролар тинчлигига ва барқарорликка таҳдид солувчи омилга айланаб кетиши мумкин. «Ижтимоий зиддиятлар, — деб ёзади И. А. Қаримов, — ўз моҳиятига кўра ҳамisha сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий ўзгаришларнинг ҳаракатлантирувчи кучи бўлиб хизмат қилади. Ўзгаришларининг қай тарзда — ё изчил, тадрижий йўл билан бориши, ё бўлмаса, кескин шаклларга кириши: ижтимоий норозиликлар, стихияли портлашлар, ҳатто фуқаролар урушлари ва инқилоблар тусини олиши тўпланиб қолган ижтимоий муаммоларнинг қай даражада кескинлигига, ҳукмрон

¹ И. А. Қаримов, Ўзбекистон ХХI аср бусоғасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997, 151-бет.

тузулмаларнинг бу муаммоларни ҳал қила олиши ёки ҳал қила олмаслигига боғлиқ»¹.

Давлатимиз томонидан ишлаб чиқилган кучли ижтимоий сиёсатни изчиллик билан ҳаётга тадбиқ этиш натижасида мавжуд зиддиятлар аста секинлик билан бартараф этилиб, жамиятимизнинг илгарига қараб ривожланишига имкониятлар очаётир.

Маънавий ҳаётимизда рўй бераётган туб сифат ўзгаришлари жараёнида ҳам диалектика қонунларига мувофиқ амал қилинмоқда. Бир асрдан зиёд давом этган тоталитар қарамликдан кейин маънавий қадриятларимизни тиклаш, И. А. Каримов айтганидек, «ўзига хос» инкорни инкор сифатида кечади. Ана шу вазиятда экстремистик руҳдаги мухолифатнинг вужудга келиш хавфи туғилди. Бунинг яхши англаган давлат раҳбарияти маънавий тикланишнинг ижобий, бунёдкорлик моҳиятини кучайтиришга қаратилган, бир-бирини тўлдирадиган сиёсий, иқтисодий ва маданий дастурлар асосида жамиятимизда тинчлик ва барқарорликни сақлаб қолган ҳолда, ижобий ўзгаришларни амалга оширишга муяссар бўлмоқда².

Миллатлараро муносабатлар соҳасида ҳам «муайян, ноантагонистик» зиддиятларнинг мавжудлигини»³ эътиборга олган ҳолда уларни ўз вақтида бартараф этишга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилди ва шу туфайли республикамызда тинчлик, миллатлараро тотувелик ҳукм суриб келмоқда.

Миллий истиқлол ғоясини халқимизнинг онгига сингдириш жараёнида диалектика қонуниятларига амал қилиш нақадар катта аҳамият касб этишини эслатиб, И. А. Каримов шундай дейди: «Миллион-миллион одамларнинг қалбидаги эзгу интилишларни, уларнинг ҳаёт мазмунини ифода қилиш осон иш эмас. Бунинг учун биз диалектика қонуниятларини, яъни муайян бир шахс билан бутун бир халқ орзу-интилишларини уйғун ҳолда қандай акс эттириш масаласини яхши тушуниб олишимиз зарур»⁴.

Яқинда нашр этилган «Миллий истиқлол ғояси: асо-

¹ И. А. Каримов, Ўзбекистон XXI аср босқачасида: мавқеи ва таъдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 211—212-бетлар.

² Уша асар, 138-бет.

³ Уша асар, 75-бет.

⁴ И. А. Каримов, Миллий истиқлол мафкураси халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир, 28-бет.

сий тушунча ва тамойиллар» номли рисолада миллий истиқлол мафкурасининг фалсафий асосини қадимги Шарқ, юнон, рим ва бошқа фалсафий мактабларнинг мероси жумладан «Гегель диалертикаси»¹ ташкил этади, деб таъкидлагани ҳам бежиз эмас, албатта.

Юқорида айтилганлардан жамиятимизда содир бўлаётган жараёнларга диалектика нуқтаи назаридан ёндошиш нақадар катта аҳамият касб этиши ўз-ўзидан яққол кўриниб турибди.

Шундай қилиб, диалектика бой ва чуқур назария бўлиб, айни пайтда борлиқнинг энг умумий ривожланиш қонуниятларини ўрганишга, уларни инсон онгида атроф-лича акс эттиришга ва дунёни билишга қаратилган таълимотдир. Бу унинг бир вақтида ҳам диалектика, ҳам мантиқ, ҳам билиш назарияси экандигидан далолат беради. Диалектика назарияси инсониятни ҳамма вақт қизиқтириб келаётган ва ҳеч қачон эскирмайдиган фундамент фалсафий таълимотдир.

2. Қадимги Шарқ ва Урта Осиёдаги илк фалсафий диалектик фикрлар

Жаҳон маданиятининг таркибий қисми ҳисобланган фалсафа фанининг ажралмас қисмини ташкил этувчи диалектика таълимоти ўзининг кўп асрлик қўҳна ва бой тарихига эга. Мазкур таълимотнинг ривожланишга бошқа халқлар каби Шарқ халқлари ҳам ўзларининг бебаҳо улушларини кўшганлар.

(Қадимги Шарқ халқларининг тарихи ва маданияти, илк сиёсий, ҳуқуқий, диний, бадний, фалсафий қараш ва тасаввурлари, уларнинг мазмун ва моҳияти антик замон муаллифларининг асарларида, археологик манбаларда, халқ оғзаки ижодиёти, афсона, мифлар, дostonлар ва ривоятларда акс этган)

(Дастлабки фалсафий тасаввурлар Шарқнинг энг қадимги мамлакатлардан бири — Бобил (Вавилония)да эраמידан аввалги тўртинчи минг йиллик бошларида пайдо бўлган. Шу даврдаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатлари ва қизиқишларини, гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлсада, ўзида акс эттирган

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т.: «Ўзбекистон», 2000, 48—49-бетлар.

фалсафий қарашлар намоён бўла бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири «Гильгамеш ҳақидаги дoston» бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, инсонлик инсон ҳаёти ва тирикликнинг абадий манбаи эканлиги, Гильгамешнинг оби-ҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт ва ўсимлик сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган.]

Гильгамеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги кишиларнинг бахтли ҳаёт ва фаровонлик, саломатлик ва бардамлик, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечиришга интилиши, абадий умр ато қилувчи «обиҳаёт», ўсимлик ва турли хил мева ва маъданларни излаб топиши ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

Адаби ҳақидаги дostonда эса инсониятнинг абадий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари, абадий яшашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топган. Унда «ўлган ва қайта тирилган» худоларга, жумладан, Бобил худоси Мардуққа нисбат берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган табиий муҳит билан ўзаро алоқадордир. У шу муҳит, коинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни коинот билан боғлашга интилади, деган илк диалектик фикрлар илгари сурилади.

Этала ҳақидаги афсона ҳам юқорида айтиб ўтилган дostonларда бўлгани каби одамларнинг Қуёш билан, Ой ва сайёралар билан алоқадорлигини, самовий ҳодисаларнинг сир ва асрор сабабларини билишга қизиқишларини, табиий ҳодисаларнинг моҳиятини, йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туришини, йил давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар боиси нимадан нбонат эканлигини тушуниб олишга ҳаракат қилганларидан далолат беради.

Қадимги бобилликларнинг яхшилик билан ёмонлик, эзгулик билан ёвузлик, бойлик билан қашшоқлик, ҳурлик билан хўрликнинг бир-бирига тубдан зид, қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги диалектик фалсафий ғоялари «Жафокаш авлиё ҳақида дoston» ва «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деган асарларда ўз аксини топган.

Бобилда диалектик қарашлар билан бир қаторда математика, арифметика, геометрия, астрономия ҳамда тиббиёт, тарих ва филология, мусиқа, тасвирий санъат

соҳасидаги билимлар ҳам аста-секин куртак ота бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингарин Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқараши ҳам асосан диний ғоялар билан суғрилган. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёрларнинг вазиятига қараб «олдиндан айтиб бериш» қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга ўтиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий-маънавий тараққиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

Миср маданияти жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади.

Қадимги Миср мифологиясида ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсада ҳаво бор, дейилади. Шунинг учун ҳам мисрликлар сувни одамга озиқ-овқат берувчи дастлабки улуғ неъмат, деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб кўринган. Мисрликлар, ҳаёт сувдан бошланади деб билиб, сувсиз ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар тўқиганлар. Улар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни «одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил», деб улуғлаганлар.

Мисрликларнинг илк фалсафий тасаввурлари ҳақида бирмунча маълумот берадиган қадимий манбалардан бири — «Насиҳатнома» ҳисобланади.

Қадимги мисрликларнинг халқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний-мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилган. Ўсимлик ва дарахтларга сиғиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. «Ҳаёт осмони дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада ўсимликлар рамзи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг ўзига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган

уринишлари, ҳар ҳолда содда бўлса-да, ўз даври учун катта аҳамиятга эгадир.

Қадимги Мисрда фалсафий фикр куртакларининг шаклланиши ва ривожда табиатшунослик фанларининг пайдо бўлиши ҳам сабаб бўлган. Бундан бир неча минг йиллар илгари қадимги мисрликлар фалакиёт соҳасида баъзи бир билимларга эга бўлганлар. Осмондаги юлдузларни доим кузатиш натижасида сайёрларни юлдузлардан ажрата билганлар ва ҳатто, улар юлдузлар харитасини ҳам тузганлар.

Мисрликлар ўзларининг фалакиётга оид билимлари асосида алоҳида тақвим тузганлар. Тақвим йили 12 ойга бўлинган, ҳар бир ой 30 кундан иборат бўлган, йил охирига эса яна 5 та байрам куни қўшилган. Шундай қилиб, бир йил, жами 365 кун бўлган.)

Қасалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларини аниқлаш, уларнинг олдинчи олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга оид масалалар тўғрисидаги қадимги мисрликларнинг қарашлари илк диалектик фикрларининг ифодаси эканидан далolat беради.

Башарият тарихида цивилизация бешиги ҳисобланган Ҳинд фалсафаси ҳам ўзининг жуда қадимий ва бой тарихига эга. Ҳиндистонда эраминдан уч минг йил аввал ерни сунъий суғориш тараққий этган, анҳорлар қазилган, кулолчилик, ёғочсозлик, тўқимачилик, заргарлик ривожланган, ёғоч ва металлдан жанг аравалари ясашган, пишиқ ғиштдан кўп қаватли бинолар қуришган, юнг ва зигир толасидан матолар тайёрлашган, мис ва темирдан, қалайи ва қўрғошиндан қурул-аслаҳалар ясашган.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» номили асарида айтилишича, Ҳиндистонда эрамининг биринчи асрларидаёқ, тиб, риёзиёт, илми нуҷум, дин, кимё мусиқа, поэзия, тарих, санъат, фалсафа каби илмлар ривожланган.

Айниқса ноёб табиатга, сахий заминга, ажойиб ҳайвонот ва табобат оламига бой бўлган қадимий Ҳиндистонда фалсафа, бадий адабиёт ўтмиш даврларидан бошлаб вужудга келган ва ривожланган. «Рамаяна», «Маҳобҳорат», «Калила ва Димна» каби машҳур асарлар шулар жумласидандир.

Юксақ нафосат ва мангу ҳикмат хазинаси бўлган ана шу асарларда ҳинд халқининг урф-одатлари ва анъаналари, одоб ахлоқи ва маданияти, дини ва тарихи, миллий қадриятлари, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий, бадий,

фалсафий, диний қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

Ҳинд маданияти ва фалсафасининг ана шу бебаҳо ёдгорликларининг ҳар бирида ақл-идрок, инсоф-диёнат, ҳалоллик, поклик, меҳнатсеварлик, миллий тотувлик, тўғрисиўзлилик, ваъдага вафо қилиш тўғрисида, зулм ва эъравонликка, хиёнат ва риёкорликка, нафси бузуқлик ва очкўзликка, фитначилик ва қаллобликка, худбинлик ва мунофиқликка қарши курашиш зарурлиги ҳақидаги фикрлар жуда муҳим ва фойдали диалектик фалсафий ғояларнинг ажойиб намунасидир.

Ҳиндистоннинг эрамиздан олдинги биринчи минг йилликларидаги дастлабки фалсафасини ўрганишда қадимги ҳиндларнинг «Веда» деб аталадиган диний тўпламлари ва иккита катта эпик достони — «Рамаяна» ва «Маҳобҳорат» ҳамда Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асари муҳим аҳамиятга эгадир.

«Веда» деб аталадиган муқаддас китобининг маъноси билмаган нарсани билишдир. Ҳиндлар «Веда» китобини олий тангрининг Бароҳим оғзидан айтилган сўзи, дейдилар.

«Веда» китоби Ригведа, Самаведа, Яжурведа ва Атхарваведа деб аталадиган тўрт катта бўлимдан иборат. Тўрт бўлимдан ҳар бирининг ўзига хос ўқиш йўли бор. Мазкур бўлимларнинг ҳар бирида муайян бир фалсафий ғоя илгари сурилган.

«Веда»да борлиқ, фазо, вақт, дунёнинг пайдо бўлиши, инсон ҳаётининг табиий асослари, табиат ва жамият ўртасидаги алоқадорлик, илоҳий кучлар ҳақида фикр юритилади. «Веда» китоби яхши ишларга тарғиб қилиш, ёмон ишлардан қайтариш, амалларнинг чегарасини аниқ кўрсатиб қизиқтириш, яхши мукофот ва ёмон жазоларни баён қилади. «Веда»нинг кўп қисми турли дуо-тасбеҳлар ва олов учун қилинадиган турли қурбонликлар устидаги еўзлардан иборатдир. У қурбонлик турлари санаб бўлмайдиган даражада кўп ва (қондалари) қийиндир.

«Веда» китобини ташкил этган билимларнинг энг қадимийси Ригведада ҳиндларнинг худолари бўлган парилар тўғрисидаги афсоналар билан бир қаторда дунёдаги ҳар бир нарса ва табиий равишда пайдо бўлган, деган ғоялар бор. Ригведададаги дунё сувдан яратилган, деган фикр эътиборга сазовордир.

Қадимги Ҳиндистон дини ва фалсафасида сувнинг муқаддаслаштирилиши, уни дунёни ташкил этган унсур-

лардан бири сифатида қарашлари, бу ҳақда «Веда» ва Ригведада алоҳида эътибор берилганлиги бежиз эмас, албатта. «Ҳиндлар фикрича, — дейилади Абу Райҳон Берунийнинг «Ҳиндистон» асарида, — яратилган нарсаларнинг олдингиси сувдир. Чунки улар «тўзонга айланган ҳамма нарса сув билан бирикади, ҳамма ундаги нарса сув билан униб чиқади ва ҳамма жон эгаси сув билан тирик туради, сув санъат эгаси, бiron моддадан маълум бир нарса ишламоқчи бўлганида унга сув восита бўлади»¹.

«Веда»да борлиқнинг бош манбаи, моддий ибтидоси деб ҳисобланган сув, олов, ҳаво, ёруғлик, тупроқ ҳамда озиқ-овқат, фазо, вақт ҳақидаги, шунингдек, оламнинг тузилиши ва уни бошқарувчи қонунлар, инсон билимларининг манбалари ва турлари, инсоннинг ижтимоий мажбуриятлари каби қатор диалектик фалсафий масалалар ёритилган. Унда таъкидланишича, тана жоннинг қобиғи бўлиб, жон эса — дунёвий руҳнинг бир бўлагидир. Борлиқдаги барча жонли ва жонсиз табиат ички қонунийларига кўра ҳаракат қилади ёки ўз ҳаракатини тугатади. «Веда»лар шу тариқа бутун қадимий ҳинд фалсафасининг кейинги тараққиёти учун замин бўлиб хизмат қилганлиги ва шароит яратиб берганлиги туфайли алоҳида аҳамият ва илмий қимматга эгадир.

(Эрамингача бўлган VIII—VII асрда Ҳиндистонда Локаята (фақат шу дунёни тан олувчи кишиларнинг қарашлари) фалсафий таълимоти шакллана бошлайди. Бу таълимот асосчиси Брихаспати ва унинг издошлари ердан бошқа тарзда ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни олға сурадилар.

Чарвака номи билан аталадиган қадимий ҳинд фалсафий оқими тарафдорлари дунёни, табиат ҳодисаларини қандай бўлса шундай тушунтирмоқ керак, деган талабни илгари сурган эдилар. Улар нуқтаи назарича, бутун олам олов, сув, ҳаво, тупроқ йиғиндисидан иборат, инсон ҳам ана шу тўрт унсур бирикмасидан ташкил топган.

Чарваклар дунёни ҳеч ким яратган эмас, балки унинг заминида моддий элементлар бирикиши ётади, деб ҳисоблайдилар. Улар «ўтти ким иссиқ ҳароратли қилди, сувни ким совуқ қилди?» — деган савол бериб, «булар-

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II том. Т., «Фан», 1965, 106-бет.

нинг ҳаммасини шу ҳодисаларнинг ўзидан қидириш керак», деб жавоб қайтарадилар. Воқеликдаги нарсаларни ҳиссий органларимиз орқали биламиз, деган фикрни илгари сурганлар. Бундан кўриниб турибдики, ҳинд фасадасида ҳам бирқатор диалектик қарашлар мавжуд бўлган.

Хитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дунё абадий ва у беш унсур — олов, сув, ер, дарахт ва металлдан ташкил топган, деб уқтирилади.

Эрампдан олдинги VII—VI асрларда Хитойда дао қонунига биноан ҳаракат қилувчи **чи** элементининг мавжудлиги ҳақида фикр юритилган. Хитой мутафаккирлари фикрича, табиат ҳодисалари **чи** деган моддий зарралардан таркиб топиб дао деган объектив табиий қонуниятга бўйсунди. Хитойликларнинг табиат ҳодисалари қонунийлиги асосда тараққий қилади, деган тасаввурлари дунё моддийдир, деган таълимотга боғлиқдир. Дао ҳақидаги таълимот фалсафадаги қонуни тушунчасини ҳосил қилишдаги дастлабки уринишдир.

«**Даосизм**» сўзининг ўзи «дао» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «йўл», «тараққиёт», «дунё негизи» деган маънони билдиради. Даосизмнинг асосчиси Лао-цзи бўлиб, у дунё абадий ҳаракат ва ўзгаришда бўлади, деб ҳисоблаган. Масалан, Лао-цзи бу ҳақда бундай деган: «Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнгга ҳам, сўлга ҳам ёйилган. У тугайли жами мавжудот туғилади, бу мавжудот ҳинча ўзгаришда бўлиб бир жойда тўхтаб қолмайди».

Даосизмда дунёда қарама-қаршиликларнинг бири-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат ҳодисалари ўз-ўзига зид ҳолатда айқаниб ривожланади, деган диалектик фикр юритилади. Таъкидланишича, гўзаллик ва ҳунуклик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун билан қисқалик бири-бирини турдиради, бири-бирини келади, бири-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршиликларининг натижаси бўлиб келишга олади.

Даосизм вақт ва фазо билан билишда ҳиссий ва мантиқий жиҳатларнинг мавжудлиги масаласини ўртага қўйиб, билишда ҳиссий ва амалиётнинг аҳамиятини камситиб, ақлни бўрттириб юборганлар.

Хитой мутаффакири **Конфуций** (милоддан олдинги 551—479 й.й.) таълимотига кўра, одамларнинг ҳаммаси туғма хусусиятларга кўра бири-бирларига яқиндир. Ту-

ғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кўра, улар бир-биридан фарқ қиладилар.

Конфуций, агар подшо осмон ва денгиз каби улғувор бўлса, халқ уни ҳурматлайди, унинг айтганларига қулоқ солади ва унинг ишларига хайрихоҳлик қилади, деб подшоҳни илоҳийлаштиради. У тўғридан-тўғри, император — Осмон ўғли, унинг ердаги кўриниши — осмоннинг жонли тинчликдир. Ер шаригаги қуруқликнинг маркази Осмон ўғлидир. Ҳар қайси халқ ўз чегарасида бир князга итоат қилади. Осмон ўғли амрни осмондан олади, тобе князлар эса буйруқни Осмон ўғлидан оладилар, дейди.

Конфуцийнинг таълимотича, ҳар бир киши ўз зиммасидаги вазифани ҳалол адо этмоғи лозим. Ҳукмдор давлатни бошқаради, ҳунарманд ўз ҳунари билан банд бўлади, ота ўзининг оталик бурчини адо этади. Агар ҳаётнинг мана шундай оддий қонунлари бузилса, давлат ичидадан ириб-чириб кетади. Тартиб-интизом, ўзаро ҳурмат йўқолади. Мамлакатда уруш-жанжал, фитна авж олади. Мисли кўрилмаган ёнғин ҳам кичик учқундан чиқади.

Айтиб ўтилганларнинг ҳаммаси Бобил, Миср, Хиндистон, Хитой сингари қадимги Шарқ мамлакатлари ва бошқа давлатларда пайдо бўлган ва ривожлана бошлаган, дастлабки фалсафий диалектик билим ва тасаввурларнинг илдизлари, бошланғич асослари жаҳон халқлари тарихи ва маданиятининг узоқ ўтмишига бориб тақаллишини кўрсатиб ва исботлаб турибди.

Шарқ халқлари билан бир қаторда Урта Осиёликлар ҳам жаҳон маданиятининг ривожланишига, хусусан фалсафий диалектик қарашларнинг тараққиётига муносиб ҳисса қўшганлар.

Авлоду аждодларимизнинг ҳаёти, урф-одатлари ва анъаналари, маданияти, тили ва тарихини бадий-фалсафий жиҳатдан ўзига хос тарзда акс эттирадиган оғзаки ижодиёти ниҳоятда бой ва хилма-хилдир. Мифлар, афсоналар, қаҳрамонлар тўғрисидаги дostonлар, тўйсайиллар, халқ йиғинлари, байрамлар, сафарларда айтилган қўшиқ ва лапарлар, лирик шеърлар, мақол ва маталлар, масал ва топишмоқлар халқ оғзаки ижодиёти маданиятининг узоқ тарихга эга бўлган соҳаларидир.

Урта Осиё халқлари оғзаки ижодиётининг энг қадимги тури ва жанрларидан бири — **асотир-мифдир**. Яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат, бахт билан бахт-

сиэлик ўртасидаги кураш ва бу курашда ээгуликнинг ёвуэлик устидан ғалаба қозониши ҳақидаги диалектик ғоя дунёнинг бошқа халқларида бўлганидек, Ўрта Осиёда вужудга келган мифлар учун ҳам хосдир. Қайд этилишича, яхшилик оламига **Ахурамазда**, ёмонлик оламига эса **Ахриман** бошчилик қилади. Ээгулик мифларида **Митра** кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этадиган, душманларга даҳшат соладиган, кишиларни офатдан кутқарадиган Қуёш худоси сифатида, **Анахита** эса ер, сув ва унум маъбудаси, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи тарзда тасвирланади. Ёвуэлик, зулмат кучлари мифларда қўпинча дев, аждар, жинлар қиёфасида тасвирланади. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфат, бахтсизлик, хонавайронлик, очлик-қаҳатчилик тинсотида тасвирланади.

Ўрта Осиёда яшаган авлод-ажлодларимизнинг диалектик фалсафий фикрлари ҳақида қимматли маълумотларга эга бўлишимизда «Авесто» муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга.

Қўҳна Хоразм заминида бундан қарийб уч минг йил илгари яратилган энг мўътабар, қадимги подир қўлёзма — «**Авесто**» Аму ва Сирдарё оралиғида яшаган аждодларимизнинг биз авлодларга қолдирган маънавий, тарихий, фалсафий, ҳуқуқий меросидир». «Авесто» айни замонда бу қадим ўлкада буюк давлат, буюк маънавият, буюк маданият бўлганидан гувоҳлик берувчи тарихий ҳужжатдирким, уни ҳеч ким инкор этолмайди¹

«Авесто»да акс этган асосий фалсафий ғоялар, диний эътиқоднинг етакчи тушунчалари тарихий шахс **Зардушт** (Зардўст) номи билан боглик. Унинг номига нисбатан дин ҳам шундай ном билан, яъни **зардуштийлик** деб аталади.

Зардушт, манбаларнинг кўрсатишича, тахминан миллоддан аввал 570-йилларда туғилган ва етмиш етти ёшида ибодат қилаётган чоғида душман қўҳнларидан бири томонидан орқасидан ханжар санчиб ўлдирилган. Зардуштга қадар аждодларимиз ҳар хил диний одатларга эътиқод қилиб яшаганлар. Зардушт кўп худодилик тасаввурларига қарши чиқиб, якка худодлик ғоясини тарғиб қилди.

Зардуштийлик динининг қонун-қондалари «Авесто»да

¹ И. А. Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ», 1998, 10- бет.

баён этилган. Манбаларнинг кўрсатишича, «Авесто» ўн икки минг ошланган мол терисига олтин ҳарфлар билан битилган экан.

Абу Райҳон Берунийнинг «Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида бу ҳақда шундай дейилган: «Доро ибн Доро хазинасида ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар оташхоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ҳамда уни куйдириб юборди. Шунинг учун «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. «Авесто» ўттиз наск (қисм) эди. Мажусийлар кўлида ўн икки наск чамаси қолди».

«Авесто»да ўтмиш аجدодларимизнинг диний тасаввурлари, кoinот ва ердаги дунёнинг яратилиши билан боғлиқ афсона ва ривоятлар, Ўрта Осиё, Эрон ва Озорбайжоннинг тарихи, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти, географияси, табияти, набототи, илм-фани ўз аксини топган. Унда қадимги Турон ўлкасининг иқлими, суви, ҳайвонот дунёси, ер тузилиши, саҳролари, тоғлари ҳақидаги қimmatли маълумотлар берилган.

Қарама-қаршиликларнинг турли томонларини ташкил этувчи ғаразғўйлик, ҳасад, манманлик, фитна-фасод «Авесто»да қаттиқ қораланса, ваъдага вафо қилиш, аҳдга салоқат, самимият, ҳолислик, ўзаро иззат-иқром каби одамлар ўртасидаги устувор бўладиган ахлоқий қондалар улуғланади. «Авесто» дунёни инсон учун синов майдони деб тушунтиради.

«Авесто»да одамларни иймонли бўлишга, доимо пок, тоза юришга, танани озода тутишга, ҳар қандай ёмон ният ва сўзлардан тийилишга, ёмон амаллардан воз кечишга, ножўя ишлардан юз ўтиришга даъват этадиган ахлоқий қондалар, диний ўғитлар, фалсафий ғоялар ниҳоятда кўп.

«Авесто»да қайд этилган энг муҳим фалсафий фикрлардан бири — инсонларни меҳнат қилишга, ўз қўллари билан моддий бойликлар яратиб тўқ, фаровон ҳаёт кечиришга даъват этилганлигидадир. Зардуштийликда одам чорванинг кўпайишига, яйловларнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берган тақдирда, тинмай меҳнат қилгандагина худонинг иноятига ноил бўлади, дейилади. Зардушт худо Ахурамаздадан ер юзидаги энг яхши жой қасрда, деб сўраганда у, инсон қасрдаки ўзига уй тиклаб, онласи (хотиини ва фарзандлари)га, подаларига ўрни ажратиб берса, ем-хашаги кўп бўлиб, чорваси ва итлари тўқ

яшаса, уйда ноз-неъматлар муҳайё бўлиб, хотини ва фарзандлари фаровон яшаса, уйда эътиқоди собит, оловни алашгани, бошқа нарсалари ҳам мўл-кўл бўлса, ўша манзил, ўша гўша улуғдир, муҳтарамдир, деб жавоб беради.

«Авесто» меҳнат қилиб, бойлик яратиб, янги жойларни обод қилиб, қўриқ ва бўз ерларни ҳайдаб, суғориб ўзлаштирган, сут, гўшт, ёғ, дон-дун етиштириб жамият тараққиётига йўл очиб берган, фаровонлиқни таъминлаган деҳқонлар, чорвадорлар, овчиларни улуғлайди. Унда, масалан, ерга меҳр қўйиб меҳнат қилиш зарурлиги ҳақида айтилган. Кимда -ким, ҳам ўнг қўли, билан, ҳам чап қўли билан ерга ишлов берса, ерга фойда келтиради. Ер ҳам ундан ўзининг ҳар хил ноз-неъматларини, зиреатларини, мўл-кўл ҳосилини аямайди, дейилди китобда.

Кимки ерга вақтида ҳам ўнг қўли, ҳам чап қўли билан ишлов бермаган, меҳнат қилмаган бўлса, ундай кимсаларга замин: «О сен, одам, менга толинмайдиган, меҳнат қилмайдиган одам! Сен ҳақиқатан ҳам тиланчилар қаторида, ёт эшикларга таъзим қилиб, абадул-абад боши эгиб туражаксан! Ҳақиқатан ҳам сенинг ёнингдан хилма-хил зиреатларни олиб ўтадилар, бу ноз-неъматларнинг барчаси меҳнат қилаётган, тўқ ва фаровон яшаётган хонадонга насиб қилади. Абадул-абад шундай бўлажак!» — деб меҳнатга даъват қилади.

Зардуштийлик дини ва унинг «Авесто» китобида дунёнинг моддий асоси деб ҳисобланган ер, тулроқ, ҳаво, муқаддаслаштирилади. Ер ва ҳаво шундай эъзозланганки, ҳавонини бўғиш, ифлослаштириш, ҳайвонлар ўлиги у ёқда турсин, одамлар жасадини ҳам ерга кўмиш, сувда оқизиш, оловда ёқиш гуноҳи азим ҳисобланган. Марҳумлар ерни, сувни, ҳавонини заҳарлаб қўймасликларни учун уларнинг жасадларини махсус сопол идишларда кўмиш расм бўлган.

Зардуштийлик динига амал қилган Урта Осиёдаги қабилалар сувга ва оловга сажда қилганлар, қуёшнинг илоҳий мавжудот даражасига кўтарганлар. Хоразмда, Самарқандда олиб борилган қазималар натижасида Урта Осиё халқларининг Қуёш худоси ҳисобланган Митрага, ер, сув, унумдорлик худоси Анахитага сиғинганликларини исботлайдиган буюмлар топилган.

«Авесто»да деҳқончилик билан шуғулланиш ўн минг марта ибодат қилиш ва юзлаб жониворларни қурбон-

ликка сўйишдан афзал ҳисобланган. Унда айтилишича, экин экиш — ердаги ёвузликларга барҳам бериш демакдир. Ғалла ердан униб чиққанда, — дейилади «Авесто»да — девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд қилади, ғалла янчиб уни қилинаётганда, улар қоча бошлайди, хамир қилинаётганда эса девлар маҳв бўлади. Ғалланинг мўл-кўл бўлиши, тўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандай уларни тумтарақай қилади. Бундан ҳам «Авесто»да бирқатор диалектик ғоялар мавжудлигини, хусусан қарама-қаршиликларнинг кураши ҳақидаги фикрларнинг ифодаланганлигини кўриб турибмиз.

Аввал қайд этганимиздек, «Авесто» ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Урта Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили, қадриятлари, фалсафий, ахлоқий, диний қарашларини ўрганишда муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Ёзма ёдгорликлар фақат ўтмишни тушуниш учунгина эмас, балки бизнинг бугунги кунимизнинг, Ўзбекистон Республикаси Давлат мустақиллиги маънавий масалаларини ҳал этиш, миллий истиқлол мафкурасини ишлаб чиқиш учун ҳам фойдалидир.

3. Юнонистонда диалектика таълимотининг шаклланиши ва ривожланиши

Фалсафа фанининг тараққиётига Шарқ мутафаккирлари билан бир қаторда Ғарбий Европа олимлари ҳам катта ҳисса қўшганлар.

Шарқ билан Ғарб халқларини боғловчи «Ипак йўли» марказида жойлашган Урта Осиё минтақаси Ҳиндистон, Хитой, Месопотамия, Юнон, Рим давлатлари билан савдо-сотиқ алоқаларини ривожлантириб келган. Шунинг натижасида ўлкамизга бошқа мамлакатларнинг, жумладан Юнонистон халқларининг маданияти ҳам маълум даражада кириб келган ва аксинча, Урта Осиёнинг маданияти қадимги юнон халқлари маданиятига ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, Александр Македонский, Климент Александрийский, Ксенофонт, Страбон, Птоломей, Геродот эсдаликлар, асарларида Урта Осиё халқларига хос маданият, урф-одат ва анъаналар, афсоналар келтирилади Шарқ ва Ғарб мамлакатлари ўртасидаги бундай ўзаро алоқадорликни фалсафа фани соҳасида ҳам

кузатишимиз мумкин. Айниқса, Шарқ мутафаккирлари, алломалари томонидан IX—XII асрларда ривожланган бой ва ранг-баранг маданий, илмий, фалсафий мерос Ғарб мамлакатларида XV—XVII асрларда Европа ренессансининг вужудга келишига замин яратиб беради.

Фалсафа мустақил фан сифатида эрампдан олдинги VI асрда Юнонистонда шаклланади. Диалектиканинг фалсафий таълимот сифатида шаклланиши ва ривожланиши ҳам ана шу вақтдан бошланади.

Ишлаб чиқарувчи кучлар савдо, ҳунармандчилик, санъат, физика, математика, астрономия, география, адабиёт, фалсафа ва бошқа фанларнинг ривожланишига замин яратади.

Қадимги Юнонистоннинг дастлабки файласуфлари Ер, Куйш, юлдузлар, ҳайвонлар ва одамнинг келиб чиқишини бир бутун, яхлит тасаввур этишга ҳаракат қилган мутафаккирлар эдилар. Шунинг учун ҳам уларни физиклар — табиатшунослар (юнонча, *physis* — табиат) деб атаганлар. Улар мифологик ва диний дунёқарашларга қарши кураш олиб бордилар. Маълумки, юнон мифологиясида асосий эътибор дунёнинг келиб чиқишини изоҳлаб беришга қаратилган бўлиб, унда асосий ўринни дунёни ким яратган деган савол эгаллаб келган эди. Юнон файласуфлари эса асосий эътиборни дунё нимадан яратилган деган саволга жавоб беришга қаратганлар.

Қадимги Юнонистонда йирик савдо ва маданият мазкази бўлиб келган Милет шаҳрининг вакиллари таниқли мутафаккир *Фалес* (мил. авв. 640—545 йиллар) ҳамма нарса сувдан келиб чиққан ва сувга айланади, деб ҳисоблаган бўлса, *Анаксимандр* (мил. авв. 610—546 йиллар) дунё ноаниқ материя — апейрондан ташкил топган дейди. Нарсалар, унинг фикрига кўра, апейрон ҳаракати ҳамда совуқлик ва иссиқлик, намлик ва қуруқлик каби қарама-қаршиликларнинг натижасида пайдо бўлади. *Анаксименинг* (мил. авв. 588—525 йиллар) фикрича, ҳамма нарса ҳаводан ҳосил бўлган ва ҳавога айланади. *Эфес* шаҳрининг вакили *Гераклит* (мил. авв. 544—480 йиллар) оламдаги барча нарса ва ҳодисаларнинг асоси оловдан, деб ҳисоблаган.

«Дунёни худолар ҳам, одамлар ҳам, ҳеч ким яратмаган, у қонуниятли тарзда алангаланадиган ва қонуниятли тарзда учайдиган абадий барҳаёт олов бўлиб келган, ҳозир ҳам шундай ва бундан кейин ҳам шундай бўла-

ди», деб таъкидлайди Гераклит. Табиат оловдан ҳосил бўлган, доимо ўзариб, ривожланиб турувчи абадий диалектик жараёндир. Оламда мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар оловдан пайдо бўлади ва йўқ бўлиб, яна қайта оловга айланади. Оловнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилишидир, ҳавонинг йўқ бўлиши, сувнинг туғилишидир, сувнинг йўқ бўлиши ҳавонинг туғилишидир, ҳавонинг йўқ бўлиши — оловнинг туғилишидир ва аксинча, деб уқдиради Гераклит.

Гераклит таълимотининг аҳамияти шундаки, у ўзининг дунёнинг моддийлиги ҳақидаги фикрини нарса ва ҳодисаларнинг ўзгариши ва ривожланиши каби қонуний жараён, деб эътироф этишидадир. Мазкур абадий ва энг умумий қонуниятни Гераклит логос деб тасвирлайди. Гераклитнинг логос ҳақидаги фикри хитой фалсафасидаги Дао ғоясининг янгича тавсифи, десак ҳақиқатга хилоф бўлмайди.

Гераклит фалсафасининг яна бир муҳим томони воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга диалектика нуқтан назаридан ёндашувидадир. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар доимий ўзгаришда, ўзаро алоқадорликда, боғлиқликда, бир-бирига ўтиб туради. Оламда ўзгармайдиган, доимий бўлган бирон-бир нарсани топиш мумкин эмас. «Оқиб турган дарёнинг суви доим янгиланиб туради, шунинг учун бир дарёнинг суви ўзига икки маротаба тушиши мумкин эмас». «Панта рей», яъни ҳамма нарса ҳаракатда бўлиб, ўзгариб, оқиб туради, деган диалектик ғояни ўртага ташлаган эди Гераклит.

Гераклитнинг фикрича, қарама-қаршиликлар ўзаро ўрин алмашиб туради, ҳамма нарса мувжуддир ва айни замонда мавжуд эмасдир, чунки ҳамма нарса оқиб туради, ҳамма нарса доимо ўзгариб туради, ҳамма нарса доимо пайдо бўлиш ва йўқолиш жараёнидадир. Совуқлик исийди, иссиқлик совийди, намлик қурийди, қуруқлик намланади ва ҳоказо. Шунинг учун ҳар бир мавжуд нарсага маълум томондан ёндошиш зарур. Деиғизнинг суви тоза ҳам, ифлос ҳам, балиқларга у тоза ва фойдал, одамларга эса у ифлос ва зарарли.

Гераклит онг (жон, руҳ) билан материя (тана) бир-бири билан диалектик боғланган деб ҳисоблаб, уни оловнинг кўринишидан бири деган эди. Англаш туфайли инсон дунёни билишга қодир. Билиш ҳиссий органлардан бошланиб тафаккур билан якулланади. Ҳиссий органларнинг ёрдамида биз нарса ва ҳодисаларни бир-

биридан ажратиб турадиган томонларини биламиз, уларнинг моҳияти ва тараққиёт қонуниятларини билишга тафаккур орқали эришамиз.

Милет ва Эфес мутафаккирларининг мазкур фикрлари диалектиканинг кейинги ривожланишига катта ижобий таъсир кўрсатади.

Самос оролининг вакили **Пифагорнинг** (мил. авв. 580—500 йиллар) фикрича, бутун олам рақамларнинг уйғунлигидан ва ўзаро муносабатларидан иборат. У рақамга жон бағишлаб, турли хоссалар, адолат, ақл, идрок, муваффақият ва ҳоказолар рақамларга тегишли деб ҳисоблаган. Сонлар кoinнотдаги тартибнинг ифодасидир. Дунёни билиш уни бошқарувчи сонларни билишдир.

Пифагорчилар сонни материядан ажратиб уни илоҳийлаштирган бўлсалар-да, математика фанини ривожлантиришлари, машҳур Пифагор теоремасининг яратилиши билан фан тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Элей файласуфи **Парменид** (мил. авв. 540—470 йиллар) диалектик тасаввурга зид келувчи ғояларни олға суриб, қўзғолмайдиган умумий ягона борлиқ ҳақиқий мавжудликдир, деб ҳисоблаган. Бу ҳақиқий, мавжудлик, унингча, фикр билан айнийдир. Табиатда ўзгариб турадиган, турли-туман кўринишдаги ҳодисалар, Пармениднинг таълимоти бўйича, «ёлғон фикрлар»нинг маҳсулидир, билим эса фақатгина ақл ёрдамида ҳосил қилиниши мумкин.

Зенон (мил. авв. 333—262 йиллар) ҳам Парменид сингари «ҳақиқий борлиқ» ҳаракатсиз бўлади ва уни ақл билан билиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Эрампиздан олдинги V асрда пифагорчилар ва элеатларнинг фалсафасига қараш курашган файласуфлар орасида Эмпедокл, Анаксагор, Левкиппларни алоҳида таъкидлаш керак.

Анаксагор (тахминан мил. авв. 500—428 йиллар) Клазомен шаҳри вакили, дунёнинг асосини кичик заррачалар — гомеомерийлар ташкил қилади, улар сифат жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиб, доимий диалектик ҳаракатда бўлади, деб ҳисоблаган.

Эмпедокл (тахминан мил. авв. 490—430 йиллар, Сицилия оролидан). У ўзининг «Табиат тўғрисида» номли асарида воқеликдаги барча нарсаларнинг асосини тўртта унсур, яъни тупроқ, сув, ҳаво, олов ташкил қилади деган ғояни олға сурган. Мазкур унсурларнинг бир-бири

билан қўшилиши ва ажралишининг сабаби уларнинг ўзаро тортилиш ва итарилишларидадир деб ҳисоблайди.

Левкипп (тахминан мил. авв. 500—440 йиллар) дунёнинг асосини мутлақо бўшлиқ, атом ва сабабият ташкил этади деб ҳисоблаган. Унинг фикрича, оламда барча нарса сабабий боғлиқликда яшайди. Ҳеч нарса сабабсиз пайдо бўлмайди, ҳамма нарса маълум бир асосга мувофиқ қонуний равишда вужудга келади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, Анаксагор, Эмпедокл ва Левкипплар нарса ва ҳодисаларнинг келиб чиқиши ва ривожланишига диалектика нуқтан назаридан ёндошганлар.

Қадимги Юнонистоннинг энг машҳур файласуфларидан бири **Демокритдир** (мил. авв. 460—370 йиллар). Демокритнинг диалектика ғоялари билан сўғорилган таълимотига кўра, дунё моддий бўлиб, руҳ, онг материянинг маҳсулидир. У Левкиппнинг қарашларини ривожлантириб, дунёнинг асоси атомлар ва бўшлиқларидан иборат, нарса ва ҳодисаларнинг ранг-баранглиги атомлар бирикishi усулларининг турли-туманлигидан келиб чиқади, деб ҳисоблайди. Демокрит материя ва ҳаракатнинг ажралмаслиги, ҳаракат, фазонинг ҳам худди материя сингари объектив мавжуд эканлигини тан олиш лозим дейди. Лекин у ҳаракатни атомларнинг бўшлиқдаги оддий ўрин алмашиши деб қарайди. Ҳаракатнинг ўзини эса атомларнинг фазода тўқнашуви натижасида ҳосил бўлади деб ҳисоблайди. Демокрит атомистик ва детерминизм тамойилини ўзининг космогоник назариясига ҳам татбиқ этади. Атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараёнида, бир томондан, ўзаро тўқнашиб, бир-бирини парчалаб боради, иккинчи томондан, бир-бирига қўшилиб, тупроқ, сув, ҳаво, олов ва улардан қуюн шаклида ҳаракатлантирувчи кўп дунёларни вужудга келтиради.

Демокрит табиатдаги ҳамма воқеа, ҳодисаларнинг доимо ўзгариб туришнинг зарурият ҳисоблаб, табиатдаги тасодифни тан олмас эди. Унинг фикрича, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги сабабиятни билмаслик тасодифни тан олишга олиб келади. Сабабий боғланишларни текширишни у фанларнинг асосий вазифаси деб ҳисоблар эди.

Демокрит онг ва руҳ ҳам атомдан иборат деб ҳисоблаган. Демокрит оламни билиш мумкинлигини таъкид-

лаб, уни қоронғи ва ҳақиқий билимлардан нборат дейди. У билиш қараёнида ҳиссиёт ва тафаккурнинг ролини ҳам кўрсатиб ўтади.

Ҳиссий билиш орқали биз нарсаларнинг (атомларининг қўшилиши туфайли мавжуд бўлган) сифат ва хусусиятларини билсак, ақлий билиш орқали сезгиларимиз билан бевосита сезиб бўлмайдиган ҳодисаларни била оламиз. Ақл ёрдами билан атомлар (нарсалар)нинг моҳияти белгиланади. Демокрит фалсафа тарихида биринчи бўлиб билиш жараёни инъикос жараёни эканлиги ҳақида фикрини айтади. Унинг фикрича, кишиларнинг беш турли сезгилари ва тушунчалар нарсаларнинг образидир.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими эди. У фаннинг турли соҳалари: фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, филология, этика, санъат, сиёсат, мантиқ, ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни баён этган эди. Демокритнинг меросида инсонни ҳар томонлама камол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш, одоб-ахлоқ, эътиқод, виждон ва бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришга оид қимматбаҳо фикрлар мавжуддир. Улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Қадимги юнон файласуфларининг бир қисми диний таълимотга зид бўлган фикрларни илгари сурган бўлсалар, инкичиси эса уни қўллаб-қувватлашади.

Қўлдорлик жамияти даври вакили **Афлотун** (мил. авв. 427—347 йиллар) эди. У ўз асарида юнон файласуфларининг, айниқса Гераклит ва Демокрит фикрларини қаттиқ танқид қилади. Афлотун оламда «ғоялар дунёси» бирламчи бўлиб, моддий дунё эса иккиламчи, «ғоя дунёси»нинг маҳсули, соясидир, деб ҳисоблайди. Унингча, «ғоялар дунёси» фазо ва вақтга боғлиқ бўлмайди, абдий ҳаракатсиз ва ўзгармасдир; у «ҳақиқий дунё»дир.

Афлотуннинг билиш назариясига кўра, билиш объекти «ғоялар дунёси»дир, моддий дунё ва ундаги нарса ва ҳодисалар ҳиссий билишнинг манбаидир. Ҳиссий билиш ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий буюмларни сезади, улар тўғрисидаги тасаввурга эга бўлади. Моддий буюмларнинг асоси ва моҳияти бўлган «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Афлотун Суқрот томонидан яратилган диалектика усулини ривожлантирган ва такомиллаштирган файласуф олим ҳисобланади. Унинг фикрича, диалектика баҳс юритиш жараёнида тўғри савол қўйиб ва унга аниқ жавоб олиб ўрганилаётган нарсанинг ҳақиқий моҳиятини очиб берадиган усулдир. Мазкур усул, Афлотуннинг фикрича, айни вақтда ҳам мантиқ, ҳам билиш назарияси, ҳам усул, ҳам ғоялар ҳақидаги таълимотдир.

Афлотун диалектика — борлиқнинг моҳиятини, ҳақиқатни акс эттирувчи ягона усул... у барча фанларнинг тепасида жойлашиб уларни катта каби беаба турадиган билимдир. Шунинг учун ҳам «бошқа фанларни диалектикадан устун қўйиш нотўғридир»¹ дейди. Диалектик усулнинг асосий мақсади — «ғоя олами»ни билишдан иборат, деб ҳисоблаган эди.

Афлотун фозил давлат, уни бошқариш ҳақидаги бир-қанча қизиқарли ғояларни илгари сурган.

Афлотун Юнистондаги қулдорлар аристократияси давлатини энг адолатли ва идеал деб ҳисоблади. У жамиятни уч табақага бўлади: 1) Давлат арбоблари — файласуфлар; 2) Соқчилар (ҳарбийлар); 3) Деҳқонлар ва ҳунармандлар. Унингча давлат файласуф — аристократлар қўлида бўлиши лозим, ҳарбийлар эса аристократия давлатини мустаҳкамлаш учун хизмат қилишлари керак, давлат зўрлик ва зулм мажмуидан иборат бўлиб, қулдор учун зарур шароитни яратишдан иборат.

Ўз навбатида Афлотуннинг ғоя ҳақидаги таълимоти қадимги дунёнинг энг буюк мутафаккири Арасту (мил. авв. 384—322 йиллар) томонидан танқид остига олинади. Унинг кўрсатишича, моддий олам абадий ва объектив ҳусусиятга эга бўлиб, у ҳеч қандай «ғоя»ларга муҳтож эмас. Табиат моддий асосга эга бўлган нарс ва ҳодисалар йиғиндисидан иборат, у ҳар доим ҳаракат ва ўзгаришдадир. Арасту ҳам Демокрит сингари моддий дунёни, табиатни билишнинг предмети ва сезгиларимизнинг объектив манбаи, киши онгидан ташқаридаги моддий олам сезгиларининг вужудга келтиради, деб таъкидлайди.

Арасту ўз асарларида ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, деб моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Нарсалар материя ва шаклдан пайдо

Платон. Сочинения в трех томах. Том 3, часть I. Москва, 1971 г., стр. 275, 278, 285, 345, 350.

бўлади. Ҳар бир нарсa шаклланган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятидир. Материянинг ўзида ривожланишнинг фақат имконияти бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлиқ унинг фикрича, материя ва шаклнинг бирлигидир. Булар бир-бирига ўтиб туради, шаклсиз материя йўқ. Демак, шакл ва материя тушунчалари нисбий ҳарактерга эга.

Арасту фикрича, дунёда тўрт хил сабаб бордир: 1) Моддий сабаб ёки материя (масалан, уй бунёд этиш учун зарур бўлган қурилиш материаллари); 2) Шаклий сабаб ёки шакл (уй лойиҳаси); 3) Вужудга келтирувчи сабаб (уй қурувчининг бинокорлик санъати); 4) Сўнгги сабаб ёки мақсад (битказилган бино).

Арасту қадимги дунё фалсафасида диалектик фикрни Сукрот ва Афлотун каби ривожлантирган мутафаккир сифатида ҳам машҳурдир.

Арасту табиатни онгли ўзгаришда, ҳаракатда деб қарайди: бунини у материянинг шаклга эга бўлиш жараёни, имкониятини воқеликка айлана бориши деб тушунади. Бироқ унинг таълимотида диалектикага зид фикрлар, қарашлар ҳам мавжуд. Арасту материя пассив, шаклсиз нарсa, шакл эса актив бўлиб, нарсани нарсa қилувчидир, дейди. Бу унинг идеализмга томон ён бериши эди.

Арасту шаклнинг активлиги ҳақидаги қарашини давом эттириб, ҳамма шаклларнинг шакли — худонинг, дунёвий руҳнинг, «дастлабки турткининг» ижодий ролини таъкидлайди. Бу масалада у Афлотунга яқин эди.

Арастунинг фикрича, моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ нарсалар ҳақида маълумот, берса, ақлимиз эса умумлаштирилган маълумотлар беришга қодир деган эди.

Арасту мантиқ фанининг барча муҳим масаларини ишлаб чиқди, у мантиқ билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ва исботлаш тўғрисидаги фандир, — деб ёзади. Фикрлар боғлиқлиги Арастунинг нуқтаи назари-ча, мавжуд объектив олам ҳодисалари боғланишларининг инъикосидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳаза ва ҳулосалар тўғрисидаги таълимотларни кашф этади. Фалсафа тарихида биринчи бўлиб категориялар тизимини ишлаб берди. Шунинг билан бирга, у категорияларнинг

бир-бири билан алоқадорлигини, бир-бирига ўтишини исботлаб берди.

Арасту «Категориялар» номли асарида 10 та категорияларни алоҳида-алоҳида тасвирлаб беради. Уларга қуйидагилар киради: 1) моҳият; 2) миқдор; 3) сифат; 4) нисбат; 5) макон; 6) фазо; 7) ҳолат; 8) эгаллик қилиш; 9) ҳаракат; 10) изтироб.

«Метафизика» номли асарида Арасту бир неча жуфт категориялар, яъни зарурият ва тасодиф, бутун ва бўлак, яккалик ва умумийлик категорияларининг моҳияти ва уларнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида қимматбаҳо фикрларни илгари суради.

Категориялар, Арастунинг фикрича, инсон онгида акс этган борлиқнинг мантиқий шаклидир.

Айтилганлардан кўриниб турибдики, Арасту бундан икки ярим минг йил аввал диалектика категориялар тизимини яратишга, уларнинг моҳияти, ўзаро алоқадорлигини исботлаб беришга муяссар бўлган. Мазкур категориялар ҳозирги замон фалсафасида ҳам ишлатилиб келинмоқда.

Диалектика категориялар системасидан фойдаланиш Арастунинг фикрича, ҳақиқатга эришишнинг тўғри йўлидир. «Диалектика санъати, дейди Арасту, — фалсафий санъат, чунки диалектика санъати туфайли инсон ақлини ҳақиқатни билишга қаратишни мумкин, ҳақиқатни билиш эса, фалсафанинг асосий вазифасидир».

Арасту, шунингдек, фалсафа тарихида биринчи бор диалектика баҳслашиш санъатининг қуролигина бўлиб қолмасдан, у айни вақтда илмий билишнинг усули ҳамдир, деб ҳисоблайди. Унингча, диалектика борлиқ ва тафаккурнинг асосий ва умумий томонларини билишга қаратилган усул. Унинг ёзишича, «диалектика илмий, тадқиқот усули сифатида биттагина фалсафага эмас, балки барча фанларга ҳам, даҳлдир»¹.

Илоҳий куч ҳақидаги гаплар уйдирмадан бўлак нарса эмас, деган эди.

Арасту қадимги юнон файласуфлари орасидаги энг етук олим сифатида жамиятга онд масалалар ҳақида ҳам ажойиб фикрлар билдирган.

Қадимги Юнонистоннинг машҳур файласуфи Эпикур (мил. авв. 341—270 йиллар) Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантиради.

¹ Арасту. Асарлар, т. 2. М., 1973, 350, 351, 556-бетлар.

Демокрит атомларнинг асосан шакл ва миқдор жиҳатдан фарқини таъкидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми ва оғирлиги жиҳатдан фарқини таъкидлайди ва атомистик материализминини яна бир қадам олға суради. Эпикур таълим берадики, атомлар доим бўшлиқда ҳаракат қилади, ҳаракат эса мангудир. Атомлар оғир бўлганидан ҳамма вақт пастга томон тўғри ҳаракат қилади. Бундан ташқари улар ўзаро тўқнашув оқибатида тўғри йўлдан чекиниб, ён томонга ҳам ҳаракат қилиши мумкин. Мазкур фикрлар ҳам Юнонистон файласуфларининг диалектика таълимотига кўшган ҳиссаси ҳисобланади.

Эпикур олам чексиз, сон-саноксиз бўлиб, баъзилари биз яшаётган дунёга ўхшамайди деган эди. У илоҳий куч ҳақидаги турли фикрларни пуч деб ҳисоблаган.

Қадимги юнон сиёсий мустақилликни кўлдан бергач, фалсафанинг ривожланиш жараёни Римга ўтади. Римдаги илғор файласуфлардан **Лукреций Кар** (мил. авв. 99—55 йиллар) Демокрит ва Эпикурнинг атомистик назарияси ва диалектикасини кўллаб-қувватлайди ва кўп жиҳатдан уни тўлдиради.

Лукрецийнинг фикрича, ҳамма нарса абадий мавжуд бўлган материядан пайдо бўлади. Материя бўшлиқда ҳаракат қилувчи атомлардир. У бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради. Лукреций материянинг сақланиш қонуни ҳақида фараз қилган эди. Материянинг миқдори ўзгармайди, у ҳамма вақт бир хилдир. Ҳеч нимадан ҳеч нима пайдо бўла олмайди.

Лукреций онг ва сезгини моддий ҳисоблаб, жон майда ҳаракатчан атомлардан иборат, жон ташқи таъсирни қабул қилиб, киши танасига таъсир ўтказади, жон билан тана доим биргадир дейди. Жон, руҳ киши танаси билан бирга ўлиб, йўқ бўлиб кетади. У Афлотуннинг «ўлмас жон» ҳақидаги таълимотини рад этади.

Лукреций диний ғояларнинг асосини табиат қонуниятларини билмаганликда деб ҳисоблаб, табиат абадий, ўз қонуниятлари билан ривожланади. Худо ҳақидаги гаплар уйдирмадан бўлак нарса эмас деган эди.

Лукреций таълимотига зид келувчи ғояларни танқид қилиб **Плотин** (мил. авв. 270—204 йиллар) Римда ўзининг фалсафий мактабини яратади. Плотин бутун борлиқнинг асоси ва манбаи деб ягона илоҳий куч — Худони ҳисоблайди, қолган нарсалар шу илоҳий кучнинг бирин-кетин оқишининг (эманациясининг) натижасидир.

Плотиннинг фикрича, Қуёш ўзидан нур чиқаргани каби илоҳий куч (Худо) ҳам ўзидан коинотнинг бутун борлигини чиқариб юборади, бунга руҳ ҳам, материя ҳам кирди. Инсон жон ва тана бирлигидан иборат. Инсон ҳаётининг олий мақсади — ўз жонининг илоҳий куч (Худо) билан қўшилишига эришувидир. Киши бунга экстаз ҳолатида эришади, бу ҳолатда кишининг жони, руҳи ҳиссий дунёдан ва танадан халос бўлади.

Қадимги юнон файласуфларининг хилма-хил диалектик фикрлари Ғарбий Европа ва Шарқ мамлақатларининг маънавий ҳаётига ўз таъсирини ўтказган. Масалан, Арасту фалсафаси Форобий учун катта маънавий озук, неоплатонизм ислом динидаги тасаввуф (сўфизм) учун манбалардан бири бўлган.

4. Ўрта аср даврида аждодларимизнинг диалектика таълимоти ривожига қўшган ҳиссалари

IX—XV асрлар Шарқ мамлақатлари, биринчи навбатда, Ўрта Осиё халқларининг маданий-маънавий тараққиётида, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий, диний, фалсафий таълимотлар ривожланишида кескин ўзгариш, туб бурилиш даври бўлади. Ўрта Осиёнинг жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бирига айланиши худди шу даврда тўғри келади.

Ана шу даврларда Ўрта Осиё халқлари сафидан ўзининг ақл-идроки ва тафаккури, қомусийлиги билан инсониятни лол қолдирган фан ва маданиятнинг сўнмас юлдузлари, жаҳонга машҳур бўлган математик, астроном, химик, минеролог ва тиббиётчилар, шоир, ёзувчи ва санъатшунослар, файласуф ва тарихчилар, сўз санъатининг тожи ҳисобланган адабиётчи олимлар, саф-саф бўлиб етишдилар.

Буюк тафаккур эгаларининг бутун бир авлоди етишиб чиққан, олам узра доврў таратган, жаҳонни илм, маърифат ва маънавият нури билан ёритган давр, адолат талаби бўйича, Шарқ тарихида олтин аср ёки **Уйғониш даври** деб аталади. Донишманд боболаримизнинг илмий-фалсафий таълимотлари — умумбашарий аҳамиятга эга бўлган таълимотлардир. Шу нарса эътиборга сазоворки, Шарқ мутафаккирлари ўз даври долзарб ҳаётининг марказида бўлдилар, халқ ва Ватан манфаатини ҳимоя қилдилар. Бу уларнинг ҳақиқий баркамол инсон, оташин ватанпарвар, халқпарвар ва буюк аллома

эканликларининг белгиси ва бош сабабидир. Ушбу буюк зотлар, қомусий ақл эгалари яшаган ва ижод қилган даврлардан бошлаб Шарқ, хусусан Урта Осиёда илм-фан ва маданият, фалсафа янада ривожлана бошлади. Бу ривожланиш, тўхтовсиз такомиллашиб бориши бир неча йилларни ўз ичига қамраб олди.

Урта Осиёнинг жаҳонга машҳур олимларидан бири **Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий** бўлиб, у тахминан 783 йилда Хоразмда туғилган ва IX асрнинг иккинчи ярмида, аниқроғи 850 йилда Бағдодда вафот этган. Хоразмий илмий-ижодий фаолиятининг жуда катта даври араб халифалигининг пойтахти Бағдод шаҳри билан узвий боғлиқдир. Хоразмий халифа Маъмун раҳнамолигида ислом Шарқининг Фанлар академияси — «Байтул-ҳикма» («Донишмандлар уйи»)да ишлади. Бу илм даргоҳида у жуда кўплаб астрономик кузатишлар олиб борди, математик ва астрономларнинг катта бир илмий жамоасига устозлик қилди ҳамда ўзининг кўпгина шоҳ асарларини ёзди. Хоразмийнинг Бағдодда яшаб ижод этган замондошлари орасида Аҳмад Фарғоний, Аҳмад ибн Абдуллоҳ Марвазий каби алломалар, Урта Осиёлик олимлар ўрта аср илм-фан ривожига ва ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига катта ҳисса қўшган эдилар. «Байтул-ҳикма»да хизмат қилган ушбу йирик олимлар қадимда ҳисоблаб чиқилган Ер айланаси узунлигини текшириш мақсадида Ер меридиани бир градусининг узунлигини ўлчашган. Барча тадқиқотларни ўтказишда Хоразмий бевосита иштирок этган.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг кўп қиррали илмий қизиқишлари математика, назарий ва амалий астрономия, география, тарих ва бошқа кўплаб фанларга оиддир. Унинг номини тарихда абадий қолдирган асарларидан бири — «Ал-жабр вал-муқобала»дир. Бу асар Ғарб ва Шарқ олимларига алгебра фани бўйича дастури амал бўлиб хизмат қилади. «Алгоритм» ва «Алгебра» деган атамалар ал-Хоразмий номи билан боғлиқдир.

Алломанинг алгебра, арифметика, математика, геометрияга оид асарлари асрлар давомида авлодлар қўлида меросни тақсимлашда, васиятномалар тузишда, мол-мулкни бўлиб олишда, суд ишлари, савдо-сотиқ муаммоларида, шунингек, ерларни ўлчашда, каналлар, бино қуришда катта хизмат қилади.

Хоразмий айтиб ўтилган асарларидан ташқари «Қитоб сурат ал арз» («Ер сурати») деган рисола ҳам ёза-

ди. Асарда у Птолемейнинг «География» номли китоби-ни бутунлай қайта ишлаб чиқди, шарқ мамлакатлари ва халқлари тўғрисида кўпгина қимматли маълумотлар берди. Унда мамлакатлар, шаҳарлар, уларнинг номлари кўрсатилган ва бир неча изоҳлар берилган хариталар мавжуд. Бу китобда Орол денгизининг тасвири ҳам берилган. Асарда бундан ташқари 637 та муҳим жойлар, 209 та тоғнинг географик тафсилоти, денгизлар ва океанлар ҳавзасининг шакли, уларда жойлашган оролларнинг муҳим координатлари баён этилган. Олимнинг бу китоби Шарқ мамлакатларида география фани ривожланишига катта ҳисса қўшди.

«Астрономик жадваллар», «Қуёш соати тўғрисида рисола», «Ҳинд китоби ҳақида рисола», «Устурлаб куриш ҳақида китоб», «Зиж» («Астрономик жадвал»), «Мусиқа бўйича рисола», «Тарих бўйича рисола» ва бошқа кўплаб нодир асарлар ҳам Мусо ал-Хоразмий қаламига мансубдир. Ана шу асарлар номининг ўзиёқ Хоразмийнинг илмий тафаккури бениҳоя кенглиги, қомусий аллома эканлигини, нафақат ўз даврининг, балки ҳамма замонларнинг энг буюк математик ва табиатшунос олими эканлигини кўрсатади.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий илм-фан ва маданият оламида нафақат буюк математик ва табиатшунос олим, балки машҳур файласуф сифатида ҳам маълум.

Хоразмий махсус фалсафий асар ёзган бўлмаса-да, лекин унинг математика, геометрия, астрономия, география, тарих ва мусиқа илмига оид барча китобларида илгари сурилган, илмий исботланган фалсафий диалектик фикр-мулоҳазалар, назария ва таълимотлар сон-саноқсиздир. Унинг диалектика ғоялари билан суғорилган математика ва бошқа табиатшунослик фанлари илмий ютуқларига асосланиб ёзишча, табиий қонуний жараёнлар Оллоҳ томонидан тинимсиз ўсиш, ўзгариш ва ривожланишдадир. Унда нималар янгидан пайдо бўлади, маълум вақт мобайнида яшайди, кейинчалик бориб еса у ҳам эскира бошлайди ва пировард-оқибатда ўз ўрнини бошқа нарсага қонуний равишда бўшатиб беради. Эски нарса ўрнини янги, ўлаётган нарса ўрнини ўсаётган нарса эгаллаши, Хоразмий фалсафий таълимотида қайд этилишича, табиий-қонуний жараёндир. Бу жараён чексиз-чегарасиздир.

Хоразмий дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса моҳиятида бир-бирини инкор этибгина қолмай, аини пайтда

бир-бирини ўзаро тақозо этадиган, бир-бирисиз яшай олмайдиган икки қутб, икки қарама-қарши томон мавжуддир, тараққиёт улар ўртасидаги ана шу бирлик ва кураш асосида амалга ошади, деб кўрсатади ва ўзининг бу фалсафий таълимотини, диалектик қарашларини математика фани далиллари асосида илмий исботлайди.

Хоразмийнинг фикрича, дунё тўрт унсур — тупроқ, сув, ҳаво, оловдан ташкил топган. Дунёдаги барча нарса ва ҳодисалар ана шу унсурларнинг бирикиши, ўзаро таъсири остида ҳосил бўлади ва яшайди.

Хоразмий чуқур илмий далиллар асосида мазмун билан шаклни, сабаб билан оқибатни, имконият билан воқеликни, миқдор билан сифат категорияларини, жамият билан табиатни ажратиб бўлмаслигини, улар ўзаро алоқадорлигини исботлаган эди.

Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг билиш диалектикасига оид фикрлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. У оламни инсон сезгиси ва билимининг манбаи деб билади. Унинг айтишича, оламдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш ниҳоятда мураккаб, зиддиятли жараёндир. Лекин инсон бу масалада ҳам битмас-туганмас имкониятларга эгадир. Инсон ўзининг тиришқоқлиги, меҳнати ва амалий фаолияти, Оллоҳ ато этган ақл-идроқ, қобилият ва истеъдод билан, дунёни аста-секин била боради, — дейди Хоразмий.

Хоразмий ҳиссий ва ақлий билишнинг ўзига хос хусусиятларини, моҳиятини, ўзаро диалектик алоқадорлигини алоҳида таъкидлайди. Унинг айтишича, ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга келмайди. Ҳиссий билиш борлиқнинг ташқи томонлари ҳақида билим бериш манбаидир. Ақлий билиш ёрдамида эса инсон нарса ва ҳодисаларнинг мураккаб ички тузилишини, моҳиятини, қонуниятини билиб олади. Ақлий билиш инсон билиш ривожининг юқори босқичидир. Бунда биз Хоразмийнинг ақлий билиш масалаларига алоҳида эътибор берганлигини кўриб турибмиз. Билишда инсон ақли ва амалиётининг аҳамиятини кўрсатганлиги буюк ватандошимизнинг ажойиб хизматларидан бўлиб ҳисобланади.

Мусо ал-Хоразмий дунёқарашида ижтимоий-фалсафий масалалар, хусусан, жамият ва унинг истиқболи ҳақидаги фикр-мулоҳазалар алоҳида ўрин эгаллайди. Жамият тараққиётида илм-фан ва маданиятнинг, одоб-ахлоқнинг, ислом дини, шарият қонунларининг катга ўрин тутиши ҳақида аллома томонидан баён этилган

фикрлар ҳозирги давр учун муҳим аҳамият касб этади. Одамларнинг ақл-идроки, имон-эътиқодини мустаҳкамлаш, руҳан поклаш ва кишилар ўртасидаги инсоний муносабатларни мустаҳкамлашда фан ва маданиятнинг, диний қадриятларнинг муҳимлиги хусусидаги фикрлари таҳсинга сазовордир.

Буюк ватандошимиз Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг нодир асарлари, яратган таълимоти, ижтимоий-фалсафий қарашлари ҳозирги авлод учун битмас-туганмас хазина, мустақиллигимиз учун хизмат қиладиган бебаҳо маънавий бойликдир. Жаҳон илм аҳлининг 1983 йили Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг 1200 йиллигини зўр тантана билан нишонлаганлиги буюк ватандошимизга кўрсатилган чексиз ҳурмат ва эҳтиромдир.

Абу Наср Форобий (870—950йиллар) нафақат Ўрта Осиё ва Шарқнинг, балки бутун дунёнинг асрлар оша эътироф этилган ва бениҳоя катта ҳурматга сазовор бўлиб келаётган буюк мутафаккири, қомусий олими, машҳур файласуфларидан саналади.

Ўрта аср фан ва маданиятига бебаҳо ҳисса қўшган, Шарқ Уйғониш даврининг донишманди ҳисобланган Форобий милодий 870 йилда Арис дарёси Сирдарёга қуйиладиган Фороб деган жойда туғилган. У дастлабки билимини Форобда олган. Унинг илм-фанга бўлган кучли қизиқиши ва интилишига ўзи туғилиб ўсган юртда олган билими кифоя қилмаган. Тошкентда, Самарқанд ва Бухорода, Ўрта Осиёнинг бошқа ўлкаларида олган таҳсили унинг илм-маърифатга бўлган ташналигини қондира олмаган. Илмга жуда катта ҳаётий эҳтиёж сезган Форобий жаҳон илм марказларидан бири — Бағдодда кўним топган. Бу ерда у тинмай ўқиб-ўрганди, араб тили ва адабиётини мукамал билиб олади. Кейинчалик Форобий Шом, Миср ўлкаларига бориб, ўз устида тинмай ишлаб, мударрислик қилиб йирик файласуф сифатида танилади, шогирдлар орттиради.

Форобий йирик файласуф, тилшунос, мантиқшунос, риёзатчигина эмас, шунинг билан бирга жамиятшунос, филолог, тиббиётчи, руҳшунос, мусиқа илмининг назариётчиси ва амалиётчиси ҳамдир. Форобий «Фалсафани ўрганишда нималарни билиш керак», «Фалсафий саволлар ва уларга жавоблар», «Логикага кириш», «Шеър санъати», «Шоирларнинг шеър ёзиш санъати қонунлари ҳақида», «Илмларнинг келиб чиқиши тўғрисида», «Мусиқа ҳақида сўз», «Оҳанглар таснифи ҳақида китоб», «Маса-

лалар булоғи», «Ақл тўғрисида», «Инсон аъзолари ҳақида рисола», «Фозил одамлар шаҳри», «Давлат ҳақида» каби ва бошқа 160 дан ортиқ хилма-хил қимматли асарлар ёзди.

Фаробий шуғулланган ҳар бир соҳа, у ёзган ҳар бир асар ўрта аср, янги давр ва ҳозирги замон олимлари таҳсини ва эътиборига сазовор бўлган. Фаробий ёзган асарлар ўрта аср илмининг қарийб барча соҳаларини ўз ичига қамраб олган. Унинг асарларини шунинг учун ҳам ўз даврининг кўзгуси, қомуси дейиш мумкин.

Фаробий қадимги юнон мутафаккирлари ва табиатшунослари йирик асарларининг умумий мазмуни ва йўналишини илмий таҳлил қилиб махсус асарлар яратди. Арастунинг «Метафизика», «Риторика», «Поэтика», «Категориялар», «Аналитика», «Этика» ва бошқа кўплаб асарларини изоҳлаб берди.

Фаробий ўрта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни тасниф қилди, яъни турларга бўлди. Ўзининг она тили — турк тилидан ташқари форс, юнон, сурия, араб ва яна бир неча тилларни мукаммал билган. Шарқнинг машҳур тарихчи олими **Ибн Халликон** (1211—1282 йиллар) фикрича, тил билишда ҳеч ким Фаробий эришган даражага эришолмаган. Унинг сўзи билан айтсак, Фаробий етмишдан ортиқ тил билган.

Фаробий ўз билими, маърифати, фикр донрасининг кенглиги, қомусийлиги, жаҳон фани тараққиётига кўшган бебаҳо ҳиссаси билан шу даражада катта шухратга эришдики, оқибатда у ҳаётлигидаёқ Арастудан кейинги йирик мутафаккир, «Ал-Муаллим ас-Соний» — «Иккинчи муаллим», «Шарқ Арастуси» номлари билан улуғланган.

Уйғониш даврининг машҳур файласуфи Фаробий худони «биринчи сабаб», «биринчи моҳият» деб изоҳлайди. Фаробий барча мавжудотни, оламни, биринчи сабаб — худодан келтириб чиқаради. Унинг таъкидлашича, дунёнинг моддий асоси тупроқ, сув, ҳаво, олов ва осмондан иборат бўлиб, Фаробий таълимотича, осмон жисмлари ҳам, ердаги жисмлар ҳам ана шу унсурларнинг бирикувидан вужудга келади. Фаробий, ҳамма нарсанинг умумий жинси оламдир, оламдан ташқари ҳеч нима йўқдир, дейди.

Форобий оламдаги ҳар бир нарса материя ва шаклдан иборатлигига, материя ва шакл бири иккинчисига сабаб бўлиши мумкин эмаслиги, аксинча, ҳар иккалови ўзаро диалектик бирликда мавжудлиги хусусида ҳам ўз фикрини баён этади.

Алломанинг уқдиришича, ҳаракат материянинг объектив хусусияти, моддий оламдаги зиддият эса, ҳаракатнинг манбаидир, оламдаги нарса ва ҳодисалар тўхтовсиз ҳаракат ва ўзгаришда, ҳаракат, ўсиш-ўзгаришнинг сабаби эса бошланғич моддий унсурларнинг турлича қўшилишидадир.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга лойиқ. Билиш масаласига у инсон моҳиятини тушунтириб беришнинг таркиби сифатида қарайди. У, инсон тараққиётининг маҳсули бўлиб ҳайвонот олаmidан фарқ қилади, инсон — билиш субъекти, табиат эса унинг объекти деб билади. Объект субъектга қадар мавжуд бўлади. Сезилувчи нарса сезгиларга қадар мавжуд бўлгани каби билинувчи нарса билишга қадар мавжуддир, дейди. «Илм ва санъатнинг фазилатлари» рисоласида табиатни билишнинг чексизлигини, билишнинг билмасликдан билишга, сабабият билишдан оқибатни билишга қараб боришини таъкидлайди.

Форобий билишда икки босқични — ҳиссий ва ақлий билишни фарқлайди: ҳиссий билишни борлиқнинг ташқи хоссалари ҳақида билим бериш манбаи деб қарайди. Шу билан бирга у ақлий билиш ҳиссий билишсиз вужудга кела олмаслигини уқдиради.

Инсон ўзини куршаб турган моддий оламни, материяни сезги аъзолари, ақл-идроқи орқали била боради.

Форобий асарларида инсоннинг билиш, руҳий қобилиятларини мия бошқаради, юрак эса барча аъзоларни ҳаёт учун зарур бўлган қон билан таъминлайди, бу қувватлардан бирортаси ҳам материядан ажралган ҳолда яшай олмайди, деган ғоя илгари сурилган.

Форобийнинг хизматлари диалектика атамасининг келиб чиқиши, унинг моҳияти, фалсафий тафаккурлаш санъатини шакллантиришда, илмий билишдаги аҳамияти, унинг софистик тафаккурдан фарқи сингари жиддий масалаларни асослаб беришда ниҳоятда каттадир.

Форобийнинг ёзишинча, диалектика, яъни «ал-Жадал» атамаси қадимги юнон файласуфлари Суқрот ва Афлотун томонидан қўлланилган бўлиб, маъноси баҳс, музокара ёрдамида ҳақиқатга эришиш демакдир. «Диалек-

тика, — деб ёзган эди Форобий, — ҳақиқатга ёки фалсафага фақат диалектик баҳс орқали эришиши мумкин»¹

Форобий «Диалектика», «Софистика», «Риторика» ва бошқа асарларида мазкур фалсафий тафаккур усулининг фикрлар қураши ҳамда илмий билишдаги аҳамиятини ҳар томонлама асослаб берган². Шунингдек, у диалектика тушунчасининг шаклланиш тарихини кўрсатиб берган.

Форобийнинг ёзишича, юнон файласуфлари, Гераклит, Зенон «диалектика» атамасидан фойдаланмаган бўлсалар-да диалектик тафаккурлаш санъатига асос солганлар.

Кейинчалик, дейди Форобий, элатлар ва софистлар диалектик фикрлаш санъатини ўзларининг мақсадида ҳақиқатни ёлғон қилиб кўрсатиш учун фойдаланиб келдилар.

Софистика атамаси, Форобийнинг таъкидига кўра, суф (донолик) ҳамда истияс (ёлғон) сўзларидан олинган бўлиб, «сохта донолик» маъносини англатади. «Софист, — деб ёзган эди Форобий, — (борликка) тескари бўлган (йўқ) нарсаларни тасаввур қилишга мажбур этиш орқали тингловчинини адаштиради, шундай қилиб (тингловчи) бор нарсани йўқ, мавжуд бўлмаганни мавжуд, деб тасаввур қилади»³

Софистик тафаккур ўзига хос усуллардан ташкил топган бўлиб, ўрганилиши лозим бўлган нарсаларни билишда ақлни тўғри йўлдан чалкаштиради ва ёлғонни рост шаклда тасаввур қилишга мажбур қилади, ўрганмоқчи бўлган кишини тўғри йўлдан адаштиради.

Форобий диалектик тафаккурлаб ҳамда мантиқ қонунларига бўйсуниладиган бўлса, инсон ақли софистик тафаккурдан халос бўлиши мумкин, деб таъкидлаган эди. «Силлогизмларни ўрганадиган бўлсак, нарсаларнинг бир-биридан фарқларини ишонч билан топа оламиз ва агар биз эътироф қилсак, мунозараларда англашил-мовчиликларга ва чалкашликларга йўл қўймаймиз»⁴.

Диалектика, Форобийнинг фикрича, ҳақиқий билимнинг қуроли ва хизматчисиدير. Фақат диалектика инсон ақлий фаоллигини биллишга ёрдам беради. Диалектика

¹ Аль-Фарабий. Историко-философские трактаты. 405-бет.

² Уша асар. 360—392-бетлар.

Аль-Фарабий. Логические трактаты. Алма-Ата, изд-во «Наука», 1975, 531-бет.

⁴ Уша асар.

санъатининг фойдаси шуки, — деб ёзади Форобий, — у ҳақиқатни билишга кўмаклашади.

Софистикага қарши биринчи бўлиб Афлотун чиқди. Афлотун диалектикани баҳслашиш йўли билан тафақкурдаги мавжуд бўлган қарама-қаршиликларни билишга қаратилган усул деб ҳисоблаган эди.

Форобий, Афлотунинг фикрларини баҳолаб у ҳақиқатни очиб берадиган тўғри усулни ишлаб чиқа олмади, деб кўрсатади.

Диалектика усули ҳақидаги ғоялар антик даврнинг йирик олими Арасту томонидан янада ривожлантирилди, дейди Форобий. У ўзининг «Топпика», «Риторика», «Софистик раддиялар ҳақида» ва бошқа асарларида «диалектиканинг мақсади суҳбатдошнинг фикрини инкор этишга қаратилган» деб кўрсатади. Форобий эса бунга ўз томонидан қўшимча қилиб, диалектика нафақат баҳслашувчи изҳор қилган фикрини инкор этиши, балки унн тасдиқлаши ҳам мумкин, деб кўрсатади.

Арасту шунингдек фалсафа тарихида биринчи бор диалектика баҳслашиш санъатининг қуролигини бўлиб қолмасдан, у айни вақтда илмий билишнинг усули ҳамдир, деб ҳисоблайди. Унингча, диалектика борлиқ ва тафаккурнинг асосий ва умумий томонларини билишга қаратилган усул». Унинг ёзишича, «диалектика илмий-тадқиқот усули сифатида биттагина фалсафага эмас, балки барча фанларга ҳам дахлдордир»¹.

Ал-Форобий Арасту фикрини давом эттириб, диалектикани фалсафа, мантиқ ва илмий билиш усули сифатида талқин этади.

Форобийнинг фикрича, диалектикани фалсафадан, фалсафани эса диалектикадан ажратиб қараш мумкин эмас. Инсонни диалектик деб унинг шуғулланадиган иши, музокара қилиш қобиляти, ўз санъатини амалда қўллай олишига қараб ҳисоблайди², дейди Форобий. Диалектика санъатининг мақсади фалсафа санъатини қўллаб-қўвватлаш ва унга хизмат қилишдадир, деб кўрсатади Форобий.

Шунинг учун ҳам диалектика санъатини мукаммал ўзлаштириб олиш лозим. «Агар инсон ажойиб аъло даражадаги нотик ёки шоир бўлгиси келса, диалектик усулдан мукаммал фойдалана билиши керак»³, деб уқдиради.

¹ *Аль-Форобий*. Историко-философские трактаты. 134 стр.

² *Аль-Форобий*. Историко-философские трактаты. 405 стр.

³ *Аль-Форобий*. Философские трактаты. 67 стр.

Форобий Арастунинг диалектика усули ҳақидаги фикрларини юқори баҳолаб ва тарғиб этибгина қолмасдан, уни кўп жиҳатдан мазмунан бойитди ҳам. Форобийнинг фикрича, билиш жараёнида диалектик тафаккурлаш анализ ва синтез, индукция ва дедукция силлогизмларидан фойдаланмоғи лозим. Индукция, унинг фикрича, диалектик ва илмий шаклларда бўлиши мумкин.

Форобий имконият ва воқелик, зарурият ва тасодиф, сабаб ва оқибат категорияларининг ўзаро алоқадорлигини асослаб берган олим. Сабаб ва оқибат бир-бири билан узвий боғланган, муайян сабаб муайян оқибатни келтириб чиқаради, тасодиф заруриятнинг намоён бўлиш шакли, деб таъкидлайди у. Бундан яққол кўриниб турибдики, Форобий тафаккур шакллари ва усулларини тадқиқ этишда асосий эътиборни мазкур тушунчалар ўртасидаги диалектик алоқадорлик ва бир-бирига ўтISHINI очиб беришга ҳаракат қилган.

Форобий ижтимоий ҳаёт, жамият масаласида ҳам муҳим фалсафий фикрларни ўртага ташлаган. У ўзининг «Фозил одамлар шаҳри» китобида ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки, у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни кўлга кири толмайди, уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади, дейди. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради.

Форобий инсонларни ўзаро ҳамкорликка чақиради, дунёда ягона бир бутун инсон жамоасини тузиш ҳақида орзу қилади. «Бахт-саодатга эришув ҳақида» рисоласида камолотга бир кишининг ёлғиз ўзи (бировнинг ёки кўпчилиكنинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. «Ҳар бир инсон ўз табиати билан шундай тузилганки — дейди Форобий, — у яшаш ва олий даражадаги етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади, у бир ўзи бундай нарсаларни кўлга кирита олмайди, уларга эришиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган, кишиларни бир-бирига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп кишиларнинг бирлашуви орқалигина одам ўз табиати бўйича интилан етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда улар-

нинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зорур бўлган нарсаларни етказиб беради»¹.

Форобий давлатни ҳар томонлама етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни жо қилган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини қайд этади. Шунингдек, у ҳар томонлама етук аҳолини илм-маърифатга олиб боровчи идеал жамоа ҳақидаги ҳаёлотини олға суради. «Фозил одамлар шаҳри» китобида Форобий давлатни бошқарувчи Оллоҳдан бошқа ҳеч кимга бўйсунмаслиги керак, у табиатан ўн иккита хислат-фазилатни ўзида бирлаштирган бўлиши зарур, дейди ва уларни бирмабир санаб кўрсатади.

Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» қитобидан келтирилган юқоридаги доно фикрлар ҳозирги мустақиллик шароитида яшаб фаолият кўрсатаётган шаҳар, туман, вилоят раҳбарларига, олимларига, зиёлиларига, каттаюкичик барча кишига бевосита тааллуқлидир. Форобийнинг илмий-фалсафий таълимоти инсониятнинг мислсиз маънавий бойлиги ва маданий-маънавий камолоти йўлидаги дастури — амалидир.

Инсоният **Абу Али ибн Сино** (980—1037)ни жаҳон фани ёки маданиятининг юқори чўққиси, Уйғониш даври маданиятининг йирик арбобларидан бири сифатида билади ва эъзозлайди.

Буюк аллома бор-йўғи эллик етти йил умр кўрди, бу умрдан ўн саккиз йили илм таҳсилига сарф бўлди. Умрининг кўп вақти зиндонда, талон-тарож бўлиш ва ўлим хавфи остида ўтди. Аммо шу йиллар давомида бениҳоя кўп илмий ишлар ёзди. Ибн Сино тўрт юздан ортиқ асарлар ёзди. Унинг ёзган асарлари илм-фаннинг барча соҳаларига тааллуқлидир. Шундан 242 таси бизга етиб келган. Аллома асарларидан 80 таси фалсафа, илоҳиёт, тасаввуфга, 43 таси табобат, 19 таси мантиқ, 26 таси эса руҳшуносликка бағишланган.

Ибн Сино ўз асарлари билан Урта Осиё халқлари маданиятини дунё маданиятининг олдинги қаторига олиб чиқди. Шунинг учун ҳам уни «Шайхур-раиси» — «Олимлар бошлиғи» деб аталиши бежиз эмас. Олимнинг асосий фалсафий асари «Китоб ат шифо» («Даволаш китоби»), «Однишнома», «Нажот», «Китоб ул инсоф» («Адолат китоби»), «Китоб ал-қонун фит тиб», («Тиб қонунлари» китоби)дан иборат.

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент, 1993, 186-бет.*

Ибн Синоннинг «Донишнома» номли фалсафий китоби беш хил илми — мантиқ, тиббиёт, илми ҳайъат (астрономия), мусиқа, илоҳиётни ўз ичига олади.

Ибн Сино ўтмишдошлари ва замондошлари сингари худони эътироф этади, уни борлиқнинг биринчи сабаби ва манбаи деб тушунади.

Ибн Синонинг айтишича, фалсафа борлиқ ҳақидаги фандир. Борлиқ эса абадийдир, у шаклини ўзгартириши, бир кўринишдан иккинчи кўринишга ўтиши мумкин, лекин унинг ўзи яъни материя йўқолмайди.

Ибн Сино жисмлар тўрт унсурдан ташкил топган, дейди. Бу тўрт унсур — ҳаво, сув, олов, тупроқ — ўзаро боғлиқ, бир-бирига таъсир этади. Шундан у ёки бу нарса пайдо бўлади ёки йўқолади. Лекин уларнинг асоси — тўрт унсур ўзгармайди, йўқолиб кетмайди.

Ибн Сино тўрт унсурдан иккитаси енгил ва иккитаси оғир, дейди. Енгиллари олов ва ҳаводан иборат бўлса, оғирлари сув ва ер — тупроқдир. Ер оддий жисм бўлиб, унинг табиий ўрни ҳамма жисмларнинг ўртасидир. Ернинг табиати совуқ ва қуруқдир. Сув оддий бир жисм бўлиб, табиий ўрни билан, ер ва ҳаво ўз табиий ўринларида бўлганларида ерни ўрайди ва ҳавога ўралиб туради. Сув совуқ ва ҳўлдир. Сув ташқи таъсирлар туфайли зарраланиб тарқалиши, бирикиши, турли шаклларга кира олиши мумкин. Оддий бир жисм бўлган ҳаво, — олимнинг таъкидлашича, — табиатига кўра иссиқ ва ҳўлдир. Унинг ўрни сувнинг усти, оловнинг тагидир.

Ибн Сино ҳамма нарсанинг моҳиятини материя ташкил этади, материя турли-туман шаклларда намоён бўлади, деган фалсафий қарашни ривожлантиради. Жисм материясиз бўлмаганидек, материя ҳам шаклсиз бўлмайди. Демак, жисм ва унинг шакли бир-биридан ажралмас бўлганидек, материя ва шакл ҳам ўзаро ажралмасдир. Материя ҳаракат, фазо, замон билан боғлиқдир.

«Ҳар бир нарсани билиш, — дейди аллома, — у нарсаларнинг сабаблари бўлса, шу сабабларни билиш орқали ҳосил бўлади ва тугалланади. Шунинг учун тиббиётда соғлиқ ва касалликнинг сабабларини билиш керак бўлади. Соғлиқ, касаллик ва уларнинг сабаблари гоҳо очиқ, гоҳо махфий бўлиб, унга ҳис билан эмас, балки белгиларга асосланиб фикр юритиш билан етишилади»¹.

¹ *Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. I китоб, Т., «Фан», 1992, 12-бет.*

Ибн Сино инсон билимлари оламни билиш асосида пайдо бўлади ва ривожланади, дейди. Шу билан бирга у ҳиссий билиш инсон билими ривожланишининг дастлабки босқичи бўлиб, унда нарсаларнинг сиртқи, ташқи томонлари аниқланишини таъкидлаганди. Нарсаларнинг ички томонларини, моҳиятини билиб олишда инсон ақли ва тафаккурига алоҳида аҳамият берди. Унинг таълимотича, ақл — фаол ижодий куч ва билиш кулолидир. У, ақл икки турлидир — ўзи билан биринчи сабаб орасида ҳеч қандай восита бўлмаган ақл ва ўзи билан биринчи сабаб орасида бирор восита бўлган ақл, деб ёзган эди.

Абу Али ибн Сино инсон ақлининг ҳар томонлама ривожланишига, табиат сирлари ва ҳақиқатни билиш мумкинлигига қаттиқ ишонган эди. Шунинг учун ҳам олим одамларни бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшашга чақиради. Одамлар софдил, самимий дўст бўлиб яшаса, бир ёқадан бош чиқарса ҳар қандай мушкул иш осон бўлишига қаттиқ ишонди.

Кўриниб турибдики, Ибн Сино ижодида фалсафий муаммолар, хусусан диалектик фикрлар катта ўрин эгаллайди. Жисмларнинг доимо ўзгариб туриши, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, сабаб ва оқибат категориялари, уларнинг турлари, билиш диалектикаси сингарилар шулар жумласидандир.

Хоразмлик олим **Абу Райҳон Беруний** (973—1048) нафақат Урта Осиё ва умуман Шарқда, балки жаҳон фани ва маданияти тарихида ҳам энг улуг ва буюк мутафаккирлардан ҳисобланади.

Беруний — илмий мероси бой, илмий фаолияти кўп қиррали қомусий олимдир. Беруний 160 га яқин асар ёзган. Унинг асарлари астрономия, математика, география ва геодезияга, картографияга, об-ҳаво масалаларига, физикага, доришуносликка, тарих ва этнографияга, фалсафага, динга, риторика ва мусиқага, адабиётга, илмнинг ҳамма соҳаларига бағишланган. Берунийнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Ҳиндистон», «Минерология», «Геодезия», «Қонуни Масъудий» каби йирик асарлари шулар жумласидандир.

Беруний табиат, унда чексиз равишда рўй бериб турадиган табиий ҳодисалар, жараёнлар хусусида муҳим илмий-фалсафий ғояларни илгари суради. Оламда бўлиб турадиган ўзгаришлар, яъни тузилиш ва бузилишларнинг, пайдо бўлиши ва йўқолишларнинг ўзига хос сабаб-

лари борлиги ҳақида табиий-илмий ва фалсафий мулоҳазаларни майдонга ташлайди. Табиий жараёнларда бўладиган имконият ва воқелик, моҳият ва ҳодиса, сабаб ва оқибат, шунингдек, ирсият ва ўзгарувчанлик категорияларига катта эътибор беради. Одамларнинг ранг, сурат, феъл-атвори ва ахлоқда турлича бўлишларининг асосий сабаби, олимнинг таъкидлашича, фақат насб-насабларининг турличалигида эмас, балки табиий-иқлимий муҳитларнинг — тупроқ, сув, ҳаво ва жойларнинг турличалиги ҳамдир.

Борлиқнинг абадийлиги, уни доимий равишда ўзгариб туриши ҳақида ҳам Беруний ўз фикрини мукаммал баён этади. «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида «Олам азалий... фалак чексиз бўшлиққа жойлашган», — дейди. Алломанинг фикрича, ер, табиат азалдан ҳозирги ҳолатида бўлган эмас, бундан кейин ҳам шундай ҳолатда қолмайди. Узоқ йиллар мобайнида, тадрижий ўзгаришлар туфайли еримизнинг ташқи қиёфаси, ҳайвонот дунёси, набототи, об-ҳавоси, иқлими бир неча бор ўзгаради, дарёларнинг оқиш йўллари, олдингидан бошқача бўлиб қолди, қуруқликда бир вақтлар бўлмаган кўллар, денгизлар ҳосил бўлди, баъзилари эса йўқ бўлиб кетди, тоғлар емирилди. Ана шу табиий сабаблар туфайли ўша жойлардаги шароитлар ўзгариб кетди.

Беруний ердаги иқлимнинг, мавсумларнинг ўзгариб туриши Қуёшнинг ҳаракатига боғлиқ эканлигига ҳам эътибор берган. «Астрономия қалити» асарида Беруний Ернинг айланмаслиги ҳақидаги эскича тасаввурларга шубҳа қилиб, Ер айланади, унинг ҳаракати қонуний равишда ва астрономик ҳодисаларга мувофиқдир, дейди.

Мутафаккирнинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар» асарида нур ва замон, нурнинг тезлиги, нур ҳаракати ва товуш ҳаракати, нур ва иссиқлик, нур ва қоронғулик, Ой нури ва Қуёш нури сингари масалалар ҳам баён этилган.

Беруний «материя доимо ўзгариб, ҳаракат қилиб, янгиланиб, турли шаклга кириб туриши, моддий нарсалар ва уларнинг ҳаракати абадий эканлигини алоҳида қайд қилади. Унинг фикрича, оламда нарсалар ва ҳодисалар доимо ривожланиб ва ўзгариб туради.

Беруний коинотда Ердан, бизнинг сайёрамиздан ташқари яна бошқа дунёлар мавжудлиги тўғрисидаги ҳамда ҳаракат зиддиятга асосланиши ҳақидаги илмий фаразларини ҳам илгари суради. Унингча, табиатда маълум

қонуният бор, табиат ҳодисаларини ўша қонуниятларга, табиатнинг ўзига асосланиб изоҳлаш, тушуниш керак.

Буюк мутафаккирнинг дунёни билиш мумкинлигини, унинг ўзига хос хусусиятлари, табиатни билишнинг экспериментал методлари ҳақидаги фалсафий таълимоти ҳам жуда катта илмий-амалий аҳамиятга эга.

Беруний таълимотига кўра, табиатни билиш жараёни сегизлардан бошланиб тааккурга кўтарилади, маълум нарсалардан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билишга томон ривожланиб боради. Билиш жараёнида ҳиссий билиш — сезги, идрок, хотира кабиларга Беруний катта эътибор беради ва уларсиз табиат ҳодисалари ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмаслигини таъкидлайди.

Билиш жараёнида кузатиш, таққослаш муҳим аҳамият касб этишини, бу масалада инсон хотирасининг аҳамияти катталигини Беруний бир неча бор қайд этган. Унинг таъкидлашича, хотираси яхши одам ҳамма нарсаларни яхшироқ, тезроқ ва осон эслаб қолади.

Беруний тарихий ҳодиса ва жараёнларни билишда инсон ёлғон-яшиқларга, нотўғри маълумотларга, юзаки хабарларга асосланмаслиги, масалаларни ҳар тарафлама, мукаммал билиш, ўрганиш зарурлигини айтиб ўтган. «Ҳиндистон» номли асарининг муқаддимасида бу ҳақда қуйидагиларни таъкидланган: «Хабар кўз билан кўрган-дек бўлмайди, деган кишининг сўзи жуда тўғридир. Чунки кўриш кўринган нарсанинг ўзи бор пайтда ва ўз жойида турганида қаровчи кўзнинг уни учратишдан иборатдир. Хабарга ёлғон-яшиқлар қўшилмаганда, у кўришга нисбатан ортиқроқ ўринда турган бўлар эди. Чунки кўриш ва қараш вақти нарса бор вақтнинг бир бўлаги билан чекланади... Ёзиш хабар турларининг бири бўлиб, уни бошқа турлардан кўра шарафлироқ санаш мумкин, қаламнинг абадий излари бўлмаганда, халқларнинг хабарларини қандай билар эдик»¹.

Абу Райҳон Берунийнинг асарларида ҳам диалектика муаммолари катта ўрин эгаллайди. Нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, илмий билиш жараёнида уларга ҳар томонлама ёндошишининг зарурлиги, кузатиш, таққослаш усуллариининг моҳияти ва аҳамияти сингари масалалар Берунийнинг диққат марказида бўлиб келган.

Берунийнинг жамият, унинг истиқболи, келажак сари ривожланиб боришида меҳнатнинг, илм-фан, маданият

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. II том, 25-бет.

ва маънавиятнинг, инсон омиллариининг роли ва аҳамияти борасида билдирган фикр-мулоҳазалари ҳам бебаҳодир. Файласуф олим инсон ўзидан бошқаларнинг ҳам бахт-саодатини ўйлаши зарурлиги ҳақида гапириб «Минералогия» асарида бундай деган: «Инсоннинг қадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришдан иборат. Шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади. Инсон ўз хоҳишига меҳнат билан эришади».

Беруний жамият тараққиётини фан тараққиётида кўради, илм диний ва ҳудудий чегараларга қарамай инсон ва инсониятга, мамлакат халқларига хизмат қилиш керак, деб ҳисоблайди. Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан баҳраманд бўлдим, бунини мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман», — деб ёзган эди олим.

Темурийлар сулоласидан номи Шарқ мусулмон оламидагина эмас, Ғарбдаги христиан дунёсида ҳам бир неча асрлар мобайнида ёд этилиб ва эъзозланиб келинаётган буюк зотлардан бири соҳибқирон Амир Темурнинг суюкли набираси, Шохрух Мирзонинг ўғли — **Муҳаммад Тарағай — Мирзо Улуғбек (1394—1449 йиллар)** дир.

Мирзо Улуғбек ёшлик пайтлариданоқ қаерда бўлмасин, олимлар, шоирлар, санъаткорлар, диний уламолар, шайхлар, дунёга таниқли алломалар даврасида бўлган, илмий баҳслардан маънавий баҳра олган, илҳомланган, улардан кўп нарса ўрганган, аста-секин кўзи пишиб, ақли теранлашиб, фикран бойиб, дунёқараши кенгайиб ва чуқурлашиб борган.

Ўта мураккаб, алғов-далғовли ва зиддиятли бир шароитда яшаган ва шаклланган Улуғбек мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини бошқариш билан бир қаторда илмий ишлар билан ҳам шуғулланди, олимларга раҳномалик қилди, ўз устида тинимсиз ишлаб, ўтмиш илмий билим хазиналарини тинмай ўрганди, мутолаа қилди, илмий-фалсафий тафаккурни муттасил кенгайтирди ва чуқурлаштирди. Улуғбек Аҳмад Фарғоний, Мусо Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний сингари ўтмишдошларининг фалсафа, мантиқ, тарих, математика, астрономия, табиатшунослик ва фикр ҳақида асарларини катта қизиқиш билан ўрганди. Юнон олимларидан Афлотун, Арасту,

Птоломейнинг классик асарлари билан танишди. Илм-фан ва маданиятининг, тарих ва фалсафанинг Улуғбек эътиборидан четда қолдирган бирон-бир соҳаси қолмади.

Ўтмиш аждодлардан, хусусан, Ўрта Осиё қомусий ақл эгаларидан қолган маданий мерос, умуминсоний мазмундаги маънавий қадриятлар Улуғбек илмий-фалсафий дунёқараши ривожда манба бўлиб хизмат қилди. Улуғбекнинг билими ва тафаккури замондошларидан бир неча бор ўзиб кетган эди.

Улуғбек бошқа кўпгина ҳокимлардан фарқли ўлароқ, ҳам давлат арбоби, ҳам асл олим сифатида фаолият кўрсатди, олимликни арбоблик, арбобликни олимлик билан қўшиб олиб борди, илму амал йўлини ўз фаолиятида бирлаштирди.

Давлат арбоби сифатида курилиш ишларини ҳаддан ташқари ривожлантирди, пойтахтни меъморчилик санъати билан беади, улкан бинолар билан обод қилди, ўзингача бошланган қурилишларни ниҳоясига етказди.

Улуғбек замонида Самарқандда «Шоҳизинда» «Гўри Амир» мақбараси сингари йирик меъморий ансамбллар, Регистонда катта хонақо, бир қанча шифохона, ҳаммом ва кутубхоналар қурилди. Ҳунармандчилик, ишлаб чиқариш, савдо ривожланди. Унинг фармонига биноан 1420 йилда Бухоро ва Самарқандда, 1432—1438 йилларда Ғиждувонда мадрасалар қурилди.

Мирзо Улуғбек ҳукмронлиги даврида адабиёт, санъат, тарих, фалсафа, тиббиёт, шеърят билан бир қаторда математика, астрономия сингари аниқ фанлар ҳам тез ривожланди.

Ўзи алломаи жаҳон ҳисобланган Мирзо Улуғбек фан ва маданият тараққиётига алоҳида аҳамият бериб, атрофига ўз замонасининг энг буюк олимларини тўплаб, улар билан яқин илмий мулоқотда бўлиб, илмий йўналиш ва йўл-йўриқлар бериб турди.

Математика ва астрономия илмида ғоят билимли бўлган, «Афлотуни замон» таҳаллусига сазовор бўлган Салоҳиддин Мусо Қозизода Румий, таниқли математик ва астроном Ғиёсиддин Жамшид ибн Масъуд, унинг ўғли Мансур Қоший, ўз даврининг «Птоломейи» деб ном олган Али-Қушчи, Мирам Чалабий сингари йирик олимлар ҳам Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги остида самарали илмий-тадқиқот ишларини олиб борганлар.

Улуғбек 1424—1428 йилларда Самарқанд яқинидаги Обираҳмат анҳори ёнида расадхона қурдирди. У аҳоли

ўртасида «Нақши жаҳон» деган ном билан шуҳрат қозонган. Расадхонада олиб борилган кузатиш ва тадқиқотлар туфайли 1018 собита юлдузларнинг ўрни ва ҳолати аниқланиб, уларнинг астрономик жадваллари тузилган. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида билан қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чуққиси бўлиб, фан тараққиётида чуқур из қолдирди.

Қомусий билим эгаси бўлган Мирзо Улуғбек риёзат, фалакиёт, мусиқашунослик, фикҳ, тарих илмлари соҳасида ижод қилган. Мирзо Улуғбек ҳазратлари «Бир даражанинг синнусини аниқлаш ҳақида рисола», «Рисоладар илми мусиқа», «Рисолаи Улуғбек» номли асаридан ташқари «Тарихи арабъ усул» деган йирик тарихий китобнинг ҳам муаллифидир. Улуғбек номини бутун дунёга ёйган, унга шон-шуҳрат келтирган бебаҳо асар «Зижи жадиди Қўрагоний»дир. Бу асар Улуғбекнинг йигирма йил давомида олиб борилган астрономик кузатишларининг натижаси бўлиб, унинг асосий қисми юлдузлар жадвалидан иборатдир. Улуғбек ўлиmidан кейин икки юз йил давомида бу жадвал ўзининг аниқлиги ва илмийлиги билан тенги йўқ ҳисобланиб келинган.

Улуғбекнинг асарларида Куёш, Ой, юлдузларнинг доимий ҳаракати ҳақида қимматли маълумотлар мавжуд. Юлдузларнинг осмон куррасидаги ҳолатини ўрганишда Улуғбек баҳс юритиш усули ҳисобланган диалектика таълимотидан фойдаланган. Шунингдек, у илмий-тадқиқот юритиш жараёнида шу даврнинг фанларида ишлатиб келинган бирқатор илмий усуллардан ҳам ҳам унумли фойдаланган. Таниқли файласуф олим О. Ф. Файзуллаевнинг маълумотига кўра, Улуғбек илмий-тадқиқот, юритиш жараёнида кузатиш, ўлчаш, таққослаш, анализ, синтез, индукция, дедукция, умумлаштириш, мавҳум тафаккурлаш, идеаллаштириш, яқкалик, хусусийлик ва умумийликни уйғун ҳолатда таҳлил этиш, оқибат орқали сабабиятни аниқлаш, шубҳаланиш, тарихийлик, мантиқийлик, тажриба ўтказиш ва бошқа илмий усуллардан бекаму кўст фойдаланган.

«Илмий усул масаласи билан шуғулланадиган олимларнинг фикрига кўра, мазкур усулларнинг айримлари Ўрта Осиё олимлари томонидан яратилганини яққол кўришимиз мумкин»¹, — деб ёзади О. Ф. Файзуллаев.

¹ Классическая наука Средней Азии и современная мировая цивилизация. Т. «Фан», 2000, 259-бет.

Хулоса шуки, бошқа Урта Осиё мутафаккирлари сингари Улуғбек ҳам диалектика таълимотидан хабардор бўлган ва унинг тамойилларига мурожаат қилган.

Мирзо Улуғбек ҳаёти, амалий фаолияти илм-фан тараққиётига бағишланган эди. У илм ёрдамида келажакни олдиндан кўрди. Улуғбекнинг астрономия ва бошқа фанлар соҳасидаги кашфиётлари ва илмий таълимотлари инсониятнинг кейинги илмий тафаккури ривожига фавқулодда муҳим замин тайёрлаб берди.

«Мирзо Улуғбекнинг, — дейди И. А. Қаримов, — умумбашарий қадриятларга қўшган ҳиссаси беқиёс бўлиб, у бугунги кунда ҳам ҳаётимизда улкан аҳамият касб этмоқда ва Ўзбекистоннинг халқаро обрўсини ошириш йўлида катта хизмат қилмоқда»¹.

Жаҳон маданияти тарихида ўчмас из қолдирган буюк мутафаккирлар орасида фахрли ўрин соҳиби **Алишер Навоий** (1441—1501 йиллар) дир.

Туркийзабон шоир, олим ва мутафаккир Алишер Навоийнинг илмий дунёқараши, фалсафий таълимоти у яшаган ва ижод этган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий муҳит ва шароитлар таъсирида шаклланади ва ривожланади.

Навоий бутун олам, борлиқ, коинот худо томонидан яратилганини эътироф этади. Бутун дунё, шу жумладан, табиат ва жамият ҳам, алломанинг фикрича, Оллоҳнинг намоён бўлиши, зуҳр этилишидир. Унинг бу фикри тасаввуф фалсафасидаги худо бутун мавжудотнинг, борлиқнинг яратувчиси, қолган ҳамма нарса, жумладан инсон ҳам унинг зарраларидир, деган қоидага тўла асослангандир. Тасаввуф фалсафаси қондасига кўра, инсон худо томонидан яратилган бўлиб, бошқа маҳлуқотлардан фарқли ўлароқ илоҳий ақлга эгадир.

Оламнинг яратилишдан бош мақсад, олимнинг таъкидлашича, — инсондир. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарофатидир. Олам кўрки бўлган инсон вужуди табиатдаги бошқа нарсалардан: ўтдан, сувдан, ҳаводан, тупроқдан ташкил топгандир. Навоийнинг таъкидлаши, инсонда ҳис, руҳ, ақл бордики, унинг бу руҳий ҳаёти ўша тўрт унсурдан таркиб топган жисм аъзолари томонидан ҳаракатга келтириб турилади. Жон ва руҳни тана

¹ И. А. Қаримов. Истиқдол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1994, 98-бет.

ва жисмдан аржатиб бўлмайди, улар ўзаро бир бўлган-лиқлари учун тирикдир.

Алишер Навоий инсонга биологик ҳодиса сифатида эмас, балки ижтимоий мавжудот тариқасида қарайди ва баҳо беради. Ижтимоий мавжудот ҳисобланган инсоннинг хулқ-атвори, дунёқараши, одоб-ахлоқи, маънавий қиёфаси, ижтимоий муҳитга боғлиқ. Инсон ижтимоий муҳит ҳосили сифатида шаклланиб, камолотга эриша боради.

Алишер Навоий асарлари марказида турган белгилловчи ва йўналтирувчи бош масала — инсон, халқ, Ватан, унинг гуллаб-яшнаши, истиқбол ҳақидаги муаммолардир. Навоий инсон ва унинг тақдири, халқ ва унинг манфаатлари йўлида ғамхўрлик қиладиган кишиларни улуғлайди.

Алишер Навоий инсонни бутун коинотнинг марказий сиймоси, бутун мавжудотнинг тожи, деб билади. Бутун мавжудотнинг тожи, олий нуқтаси бўлган инсонни безайдиган гўзал ҳислат ва фазилатлар сифатида одоб-ахлоқли, камтар, мурувватли, ростгўй, меҳнатсевар, сазий бўлишини алоҳида, таъкидлайди. Навоий меҳнатсеварликни текинхўрликка қарши қўяди, текинхўрликдан нафратланади.

Алишер Навоий билишнинг диалектикаси, мазмун ва моҳияти, асосий босқичлари, ўзига хос хусусиятилари ва мураккабликлари борасида ҳам ўзининг фикрларини баён этган.

Навоий инсон ўзининг беш сезги аъзолари орқали ташқи моддий дунё билан алоқа боғлайди ва у тўғрида аниқ маълумотга эга бўлади, уларни миёсида тафаккур ёрдамида умумлаштиради, қайта ишлайди, сўнгра муайян ҳулоса чиқаради, дейди.

Навоийнинг асарларида мазмун билан шакл категориялари, уларнинг бир-бирига бўлган муносабати ҳақида ҳам қимматбаҳо фикрлар баён этилган. Унинг фикрига кўра, мазмун ҳеч қачон шаклсиз бўлмайди. Шакл маъно учун хизмат қиладиган, унинг муваффақиятини, тақдирини ҳал этишда яқиндан иштирок этадиган бамисоли либосдир. Навоий шу тариқа мазмунни бир гўзалнинг танасига, шаклни эса кийган кийимга, либосига, унга бериладиган безакка қиёслади.

Алишер Навоийнинг иқтисодий омиллар, меҳнат ва ишлаб чиқариш, моддий бойликларни яратиш, фан ва маданият, таълим-тарбия, ижтимоий адолат, одоб-ахлоқ

ҳақида баён этган фалсафий фикрлари ҳам эътиборга сазовордир.

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, фалсафий ғоялар билан суғорилган Алишер Навоийнинг асарларида диалектика масалалари ҳам четда қолмаган.

Урта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий қарашлар тараққиётига катта ҳисса кўшган мутафаккирлардан бири **Мизро Абдулқодир Бедил** (1644—1721 йиллар)дир. Ўз даврининг атоқли файласуфи ва шоири ҳисобланган Бедил Урта Осиё халқлари маданияти ва фалсафаси ривожига улкан ҳисса кўшган буюк санъаткор сифатида юксак эътиромга сазовор бўлди.

Бедил адабиёт ва фалсафа соҳасида ўзидан кейин қимматбаҳо илмий мерос қолдирди.

Диалектика таълимотига мос Мирзо Бедил фалсафий қарашларининг негизини объектив олам мавжудлигини эътироф этиш ташкил этади. Унинг таълимотига кўра, табиат абадий, ундаги нарса ва ҳодисалар ўзаро боғлиқ ҳамда дунё ҳамиша ўзгариш, ривожланиш ҳолатида туради. У ўзининг «Чор унсур» («Тўрт унсур») китобида табиат абадий ҳақиқатдир, яъни абадий бордин, унинг навлари, шакллари, кўриниши хилма-хиллиги ҳам ўзидандир. Бизлар — инсонлар эса бу оламга келиб-кетувчи, йўқ бўлувчилармиз, дейди.

Олам, — деб таъкидлайди Бедил, — сифат жиҳатдан ҳам, сон жиҳатдан ҳам бир лаҳза бўлса-да бир ҳолатда турмайди. Бедил абадий мавжуд бўлган материяни шакл билан биргаликда олиб қарайди. Бунининг шакллари-сиз материя мундарижаси кўринмайди, материя пардани очмаса, шакллар ифодаланмайди, материя шакллар жиҳатидан яшириндир, шакллар материяда имконият ҳолатидадир, деган сўзлардан билиб олишимиз мумкин.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм — нарсалар таркибида (мавжудот бирлиги) деган таълимотда чуқур ифодаланган. Унда айтилишича, модда билан руҳ, тан билан жон бир-бирига боғлиқ.

Жисмлар оламини руҳларсиз тушуниш ҳам тўғри эмас. Тан қуввати тан саломатлигидадир. Агар тан қувватига зарар етса, руҳнинг қуввати ҳам зарар кўради.

Бедил инсон ўз вақтида овқатланиб турмаса қувватдан кетади, меҳнат қобилиятини албатта йўқотади, — деган эди. У ўз фикрини давом эттириб, тарки дунё қилганлар, гадойлар ўзларини азоб-уқубат чекишга мажбур қиладилар, ўз таналарини мурдага айлантириб, бу ду-

неёдаги ҳамма ноз-неъматлардан воз кечадилар, натижада уларнинг руҳлари сўнади, бундай кишилар кўз олдиларида парилар, жинлар гавдаланади, натижада улар ақлдан озиб, жинни бўлиб қоладилар, худди ёғи озайиб бориб, бирдан ялт этиб, сўнгра ўчиб қолувчи шам сингари ўладилар, деб огоҳлантирганди.

Бедил нуқтан назари билан қараганда, тўрт унсурнинг турли бирикмаларидан ноорганик дунё пайдо бўлган, кейин ундан органик дунё — ўсимликлар, ҳайвонлар ва одамзод вужудга келган.

Бедилнинг тушунтиришича, жисм нарсалар таркибида заррачалар ўзгариб туради, натижада янги нарсалар келиб чиқади, бу ҳайратга солувчи сирли ҳодиса зарурият ҳукми билан бўлади, бу зарурият нарсаларнинг ўзида ва уларнинг ўзаро муносабатларида мавжуддир. Ёғ, пилик ва олов бирлашиб, зарурият ҳукми билан ёруғлик беради. Узоқ вақт яшаш ва овқатланиш натижада ҳайвонлар қорнида тошчалар тўпланади. Бу ҳам зарурлигини таъкидлаган эди.

Бедил «Ирфон»да ҳамма мавжуд нарсаларнинг илк замини, барча мавжудотлар ижодкори ҳаводир, деб ёзди. Бедил ҳавони табиатнинг ўзидан пайдо бўлишини, ўсимликлар, ҳайвонлар, одамзот учун сув, ҳаво, ёруғлик зарурлигини таъкидланган эди.

Бедилнинг, дунёдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса ўзидан бошқа нарсалар билан зарурий алоқадорликдадир, деган диалектика қоидаларига ҳамоҳанг фикрлари ҳам муҳим фалсафий аҳамиятга эга.

Бедилнинг таълимотича, инсон сезги органларига ташқи олам таъсир этади, инсон нарсалар моҳиятини ақл-заковати ёрдамида билиб олади. Олам билиш манбаи эканлигини у ҳар доим таъкидлаган. Одам ҳис қилиш органлари ёрдамида (билиш) ташқи дунё таъсирини идрок қилади, тафаккури билан эса буюмларнинг моҳиятини билиб олади.

Инсон атрофидаги нарса ва ҳодисаларни, моддий дунёни фан ёрдами билан билади, деган ғоя Бедил фалсафий таълимотининг асосини ташкил этади. У фанни ривожлантириш зарурлигини ёқлаб умр шамларини фан билан ёритган кимсанинг умри боқийдир, дейди. Фанни ишлаб чиқариш-ҳаёт билан боғлаб олиб бориш масаласига ҳам Бедил катта эътибор берган эди. Амалиёт билан, тажриба билан боғлаб олиб борилмаган илм-фан,

файласуф олимнинг фикрича, инсоннинг қалби, юрагига етиб бормади.

Мирзо Бедилнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бедил ижодиётида инсонга ҳурмат ва эҳтиром билан қараш, унинг келажагини ўйлаш устуворлик қилади. Ўзининг асарлари ва шеърларида ҳалол еб, ҳалол яшашга, таъмағирлик қилмасликка даъват этади. У одамларга қарата, меҳнат қилиб, тер тўкиб, раҳмат булути бўлиб тупрокка ёққил, дейди. Иш қилмасдан, мукофот ишташ, унингча, уятдир.

Бедил дангасалик, ёлғончилик, кеккайиш, очкўзлик, макр ва хиёнатни танқид қилиб, камтарлик, саҳийлик, меҳнатсеварлик, одоб-ахлоқ, иймон-этиқодга юксак даражада қарайди. Бу ҳақда унинг яхшилардан бегона бўлмайман, ажралмайман десанг, ёмон сўзловчилар, ғийбатчилар билан ошнолик қилма, ўзингга тўғри бўлсанг, ойнанинг орқасига боқма, — деган фалсафий-ахлоқий фикрлари ҳозирги давр учун катта аҳамиятга эга.

Қўрилиб турганидек, Ўрта Осиё мутафаккирлари Юнонистон файласуфлари томонидан асос солинган диалектика таълимотини давом эттирибгина қолмасдан, уни кўп жиҳатдан мазмунан бойитиб янги қирраларини очиб берадилар. Аждодларимиз томонидан ижодий ривожлантирилган фалсафий таълимот халқимизнинг миллий ифтихорини ташкил этади. Ундан самарали ва унумли фойдаланиш мустақил давлатимизнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиётида, ҳар томонлама етук маънавий бой комил инсон тарбиясида муҳим аҳамият касб этиши шак-шубҳасиздир.

5. XVII—VIII аср Ғарбий Европа фалсафасидаги диалектик қарашлар

Антик дунё фалсафасидаги диалектик қарашлар тараққиёти Ғарбий Европада Ўрта аср ва XVII—XVIII асрларда ўзига хос йўналишда давом этади.

Маълумки, X—XIV асрларда Ўрта аср схоластикасида номинализм ва реализм оқимлари ўртасида умумий тушунчаларнинг моҳияти ҳақида кескин мунозара ва баҳслар бўлиб ўтади. Шундай қилиб, диалектика таълимотига эътибор янада кучаяди.

Номиналистлар **Иоани Росцелин** (тах. 1265—1308 йиллар), **Ион Дунс Скотт** (тах. 1265—1308 йиллар) ва **Уильям Оккам** (тах. 1300—1350 йиллар) алоҳида пред-

метларгина реал мавжуддир, умумий тушунчалар (универсалиялар) эса номларни ифодалайди ва улар иккиламчидир, деб ҳисоблаган бўлсалар, реализм вакиллари **Ансельм Кантерберийский** (тах. 1033—1109 йиллар) ва бошқалар умумий тушунчалар объектив мавжуд бўлиб, аниқ нарсалар уларнинг ифодаланиш шакллари, деб ҳисоблаганлар. Табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг объектив мавжудлиги ҳақидаги номиналистлар таълимоти черков обрўйининг пасайишига, дунёнинг худо томонидан яратилганлиги, руҳнинг бирламчилиги ва моддий ҳодисаларнинг иккиламчилиги ҳақидаги диний ақидаларга путур етказишга олиб келар эди.

XIII асрда италиялик художўй файласуф **Фома Аквинский** (1225—1274 йиллар) реализмнинг мўътадил намояндаси сифатида майдонга чиқди ва Худонинг бирламчилиги, руҳнинг ўлмаслиги каби ғояларни тарғиб қилувчи **томизм** фалсафасига асос солди.

XIX асрнинг 70-йилларида Фома Аквинскийнинг бу фалсафий таълимоти католик черковнинг расмий назарияси деб эълон қилинди, уни билиш ҳар бир диндор учун мажбурий бўлиб қолди.

XV аср охири ва XVI аср бошларида янги географик йўлларнинг очилиши ишлаб чиқаришни янада ривожлантирди, ҳунармандчиликдан мануфактурага ўтишни таъминлади, бу эса машина техникасининг ривожланишига олиб келди.

Маънавий ҳаётда бу давр табиатни ўрганишнинг кучайиши, черков, дин таъсирига қарши курашнинг авж олиши, фалсафа ва бошқа гуманитар фанларнинг равнақи билан тавсифланади. Бу даврни одатда **Ренесанс** — **Уйғониш** даври деб атайдилар. Уйғониш давридан бошлаб фан ғоят тез суръатлар билан ривожлана бошлади. Ер ва осмон жисмлари механикаси, шу билан бирга унга хизмат қилувчи математик усулларни кашф этиш ва тақомиллаштириш соҳасида буюк ишлар қилинди. Аналитик геометрия, логарифмлар, дифференциал ва интеграл ҳисоб жорий қилинди. Сайёраларнинг ҳаракат қонуни очилди. Суюқ ва газсимон жисмлар механикаси «Уйғониш даври» охирида тўла ишлаб чиқилди. Шунингдек, бу даврда табиатнинг экспериментал математик тадқиқот усуллари вужудга келган эди.

Поляк астрономи **Николай Коперник** (1434—1543 йиллар) оламнинг гелиоцентрик системасини яратди. Бу назарияда айтилишича, оламнинг маркази Қуёш бўлиб,

унинг атрофида бошқа сайёрлар билан бир қаторда Ер ҳам айланиб туради. Унинг бу таълимоти Птоломейнинг геоцентрик системаси билан алоқанинг узилишини билдирарди. Бу назария, шунингдек, оламни Коперникнинг гелиоцентрик назарияси материалистик дунёқараш умумий ривожининг табиий илмий замини бўлди.

Немис астрономи **Иоганн Кеплер** (1571—1630 йиллар) гелиоцентризм назариясидан келиб чиқиб, сайёралар ҳолатини кузатиш асосида сайёралар ҳаракатининг уч қонунини кашф қилади. Бу Коперникнинг Қуёш системаси тузилиши манзарасини аниқлаштиришга ва бутун оламнинг тортилиш қонунини очишга имкон беради. Шунинг билан бир қаторга Кеплернинг кашфиётлари дунёга диний нуқтаи назардан қарашга путур ўтказадн. Лекин шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, Кеплернинг дунёқараши диний идеалистик тушунчалардан ҳам холи эмасди.

Италия олими **Жордано Бруно** (1548—1600 йиллар) ҳам «Уйғониш даври»нинг йирик вакилларидаи бўлиб, схоластик фалсафага ва Рим католик черковига қарши кураш олиб борди. Бруно, Кеплернинг кашфиётидан фойдаланиб, мазкур фалсафий қоидаларининг физик ва астрономик мазмунини аниқлаштиради. У тупроқ, ҳаво, сув, олов ва эфирдан иборат Ер билан осмон оламнинг физикавий якка жинслигини тасдиқлайди, деб ўқдиради.

Бруно таълимотича, моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томонидан яратилган эмас: бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, у чексиздир; моддий олам чексиз турларда ифода этилади; лекин бу чексиз нарса ва ҳодиса бири-бири билан ўзаро алоқада, бирликдадир. Қуёш системасидан ташқари яна саноқсиз дунёлар, қуёшлар, ерлар мавжуд, дунё — бепоён, моддий олам унинг кичик бир қисмидир, ер эса бепоён оламнинг заррачасидир.

Брунонинг таълимоти, унинг хатти-ҳаракатлари черков томонидан қаттиқ танқид остига олиниб, черков судининг ҳукми билан у 1600 йил 17 февралда Римдаги Гуллар майдонида гулханда ёндирилган.

Италян олими **Галилео Галилей** (1564—1642 йиллар) ҳам «Уйғониш даври»нинг буюк олимларидан биридир. У оламдаги барча нарса ва ҳодисалар моддий асосга эга, олам бениҳоя, материя абадий, табиат ягона бўлиб, механика қонунларига бўйсунди, деб тушунган.

Галилей қадимги юнон мутафаккири Демокритни ус-
тоз деб тан олиб, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мод-
дий асосини атом ташкил қилади деган ғояни қўллаб-
қувватлаган.

Галилей инсон табиат қонуниятларини билишга қо-
дир, кузатиш, тажриба, табиатни билишнинг бошланғич
нуқтасидир, ҳодисаларнинг ички моҳиятини билиш эса
билишнинг олий босқичидир, билиш жараёни — ҳиссий
ва ақлий билимдан иборат, деб ҳисоблайди.

Илмий тажрибага асосланган математик усулнинг
асосчиларидан бири бўлган Галилей механика ва астро-
номия соҳаларида муҳим дунёқараш аҳамиятига эга
бўлган бир неча илмий кашфиётлар қилган. Унинг каш-
фиётлари гелиоцентризм назариясининг тўғрилигини,
оламнинг чексизлиги ғоясини, ер ва инсон жисмлари-
нинг моддий жиҳатдан бир-бирига ўхшашлигини, таби-
атнинг мавжуд қонунлари ва уларни билиш мумкинлиги-
ни исботлаб берган. Галилей 1632 йили «Олам тузили-
шининг икки асоси — Птоломей ва Коперник системаси
ҳақида диалог» номли асарини нашр қилди. Унинг асари
нашрдан чиққандан кейин Галилей черков судига бе-
рилган.

XVII ва XVIII аср Ғарбий Европа тараққиётида янги
давр ҳисобланади. Бу асрларда Англия, Франция ва
бошқа Европа мамлакатларида капиталистик муноса-
батлар тез суръатлар билан ривожлана бошлайди. Ка-
питалистик ишлаб чиқариш усули янги ишлаб чиқарув-
чи кучлар эҳтиёжига мувофиқ табиатни илмий билиш
жараёнини тезлаштиради. Денгизда савдо муносабатла-
рининг ривожи, кemasозликнинг тараққиёти, янги шаҳар-
лар қурилиши астрономия, математика ва механикага
бўлган эҳтиёжини кучайтиради. Мазкур фанларнинг та-
раққиёти табиат ҳодисаларига аналитик қараш керак-
лигини талаб этар эди. Бу пайтда табиат ҳодисаларини
ўрганишнинг асосий усули далиллар тўплаш, уларни
ҳар томонлама таҳлил этиш, тажриба ўтказишдан ибо-
рат эди. Қадимги даврдан бошлаб йиғилган табиат тўғ-
рисидаги билимлар умумий мазмунга эга бўлиб, у янги
даврнинг тажрибаси ва фан талабига жавоб бера ол-
майди. Шунинг учун янги давр табиатшунослари таби-
атдаги ҳодисалар, далилларни йиғиш ва ўрганиш, чу-
қурроқ билиш мақсадида уларни бир-биридан ажратиб
ўрганадилар. Бу хил текшириш усули табиатшунослик
тараққиётида ижобий хизмат қилган бўлса-да, лекин

у олимлар диққатини дунёнинг умумий кўринишидан, унинг бир бутунлигидан, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички алоқа ва боғланишлар борлигидан, уларнинг бир-бирига ўтиб туришидан четга тортди, олам қотиб қолган, бир-бирига боғлиқ бўлмаган тасодифий ҳодисалар йиғиндисидан иборат деган фикрни ҳосил қилади.

Шундай қилиб метафизик усул вужудга келди. Табиат ҳодисаларини метафизик ҳолатда бирёқлама текшириш фалсафанинг метафизик шаклини вужудга келтирди.

Янги давр фалсафасининг яна бир хусусияти шундан иборатки, у асосан механика ва математика фанлари ютуқларидан келиб чиқиб уларни фалсафий жиҳатдан умумлаштириб механистик характерига эга бўлади. Шунинг учун ҳам бу даврнинг олимлари механика қонуниятларини, жумладан И. Ньютоннинг механик сабабият назариясини табиатдаги барча сирларни очиб берувчи калит деб ҳисобладилар.

Метафизик механистик материализмнинг йирик вакилларида бири инглиз олими **Френсис Бэкон** (1561—1626 йиллар)дир. Бэкон инглиз материализмнинг асосчиси бўлиб фалсафа тарихига кирган. У ўрта аср схоластик фалсафасига ва дин таълимотига қарши фаол кураш олиб берди. Ҳақиқий фалсафа, Бэкон, фикрича, амалиёт билан мустаҳкам алоқада бўлиш, кишилар меҳнати билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим.

Бэкон ўзининг «Янги органон», «Янги Атлантида» номли асарларида ўрта аср схоластикасини танқид қилди ва табиатни материалистик тушунишни асослади. Билишнинг бирдан-бир тўғри йўли унинг фикрича, тажриба (эксперимент) таҳлилидир. Шунингдек, билиш алоҳидаликлардан, яъни хусусий далиллардан умумий илмий назариялар томон йўналиш асосида бўлишини уқдирди. Демак, Бэкон таълимотича, билишда асосий усул индуктив усулдир. У мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисаларга индуктив усул асосида ёндошиш ғоясини илгари сурди. Бироқ индуктив усулнинг ролини улуғлаган Бэкон дедуктив усулнинг аҳамиятини тўлиқ тушуна олмади. У эмприк усулга ортиқча эътибор бериб, рационал усулнинг ролини пасайтириб юборди.

Метафизик материалист бўлган Бэкон билиш жараёнида ҳиссий билиш билан ақлий билишнинг ўртасидаги алоқадорлик диалектикасини тўғри очиб бера олмайди.

Бэконнинг фикрич, моддий дунёнинг асосини материя ташкил қилади. Унинг таъбирича, материя хилма-

хил сифатга эга бўлиб, унинг миқдори ўзгармасдир, ҳеч нарсадан ҳеч нарса вужудга келмайди, ҳеч нарса йўқ бўлиб кетмайди. Материянинг умумий миқдори ҳеч қачон ўзгармайди, у камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам.

Бэкон материализмнинг яна бир хусусияти шундаки, у материяни тўхтовсиз ҳаракатда, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туради, деб ҳисоблаб, ҳаракатнинг 19 шаклини атрофлича таърифлади. Лекин у материя ҳаракати турларини ҳаракатнинг механик шакли билан айнийлаштириб қўяди.

Томас Гоббс (1588—1679 йиллар) Бэкон материализмининг бир тизимга солиб, унинг таълимотини ривожлантирган механистик усулга асосланувчи файласуфдир.

Материя абадий, айрим жисмлар эса вақтинчалик кўринишга эга, улар вужудга келади ва йўқ бўлади. Гоббснинг фикрича, олам механик ҳаракат қонунларига бўйсундирилган жисмлар мажмуидир. Гоббс дин инсонларга таъсир этишининг алоҳида услубидир, деб ҳисоблайди. У математик эди, шунинг учун ҳам ҳар қандай тўғри чизиқ нуқталардан иборат деб, материянинг ранг-баранглигини ҳисобга олмай, табиатдаги барча нарсаларни геометрия фани нуқтаи-назаридан тушунтирар эди.

Билим тўғрисидаги таълимотида Гоббс Декартнинг «туғма ғоялар» назариясини танқид остига олиб, барча билимларни сезгилардан келтириб чиқаради. «Киши ақлида биронта тушунча йўқки, даставвал у сезги аъзоларимизда қисман ёки тўла вужудга келган бўлмасин», дейди Гоббс.

Гоббс жамият ҳаётини таҳлил қилишга уриниб, давлатнинг келиб чиқиши ва унинг моҳиятини тушунтиришга ҳаракат қилади. Унинг фикрича, давлат пайдо бўлишининг асосий сабаби хусусий мулкчиликнинг келиб чиқиши оқибатида кишилар ўртасидаги курашнинг кескинлашиб кетишидадир. Жамият кишилар бир-бирини ўлдириб юбормасликлари, таламасликлари учун ижтимоий шартнома асосида давлатни барпо этади ва ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун унга ўтказиб беради. Гоббс мутлақ монархияни давлатнинг энг яхши шакли деб ҳисоблайди.

XVII асрнинг энг йирик мутафаккирларидан яна бири франциялик **Рене Декарт** (1596—1650 йиллар) эди. Декарт икки хил субстанция: материя ва руҳ ўзаро ёнма-ён равишда мавжуд бўлиб, улар худога буйсунадилар, деб

тушунтирган ҳолда дуалистик нуқтаи назарда турди. У чексиз ва абадий бўлган табиат инсон тафаккурига боғлиқ бўлмаган ҳолда ривожланади ва мавжуд, деб ҳисоблайди.

Декарт ўзининг «Усул ҳақида мулоҳозалар» номли асарида математика, механика ва геометрияга асосланиб билишнинг дедуктив усулини ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. У рационализм усулининг асосчиси ҳисобланади. Унингча, бизнинг сезги аъзоларимиз ҳамма нарсага шубҳа қилиши мумкин, бироқ меннинг фикр қилаётганимга шубҳа қилиш мумкин эмас, деб ҳисоблаб, «Мен фикр қилаяпман, демак мен мавжудман» деб хулоса чиқаради.

Декарт томонидан яратилган дедуктив усулнинг талаблари қуйидагилардан иборат: 1) Билиш аниқ, шубҳага ўрин қолдирмайдиган даражада бўлиши керак. 2) Текшириладиган муаммоларни имкони борича майда қисмларга бўлиб ўрганиш лозим. 3) Фикр юритганда энг олдин оддий нарсадан бошлаб, сўнгги мураккабига ўтиш керак. 4) Билиш жараёни тадқиқотларнинг шарҳини тўла олиб бориш керак, ҳеч нарсани қолдириш мумкин эмас.

Декартнинг бу фикрлари фанни схоластикадан тозалаш даврида ижобий роль ўйнади.

Декартнинг фикрича, ташқи оламдан ажралган туғма ғоялар бор (худо, руҳий ва жисмий ғоялар). Улар орқали умумий қондалар, қарашлар кашф этилади, деб ўйлар эди. Унинг бу қарашлари Гоббс, Локк ва Спиноза каби мутафаккирлар томонидан қаттиқ танқид остига олинган эди.

Декартнинг фалсафий қарашлари унинг материалистик космологияси ва физикаси билан боғлиқдир. Математикада у аналитик геометрияни яратувчилардан бирidir. Механикада у ҳаракат ва осойишталикнинг нисбийлигини кўрсатади ва бошқа кашфиётлар қилди. Космологияда у фан учун янгилик бўлган Қуёш системасининг табиий ривожланиши ғоясини олға сурган.

Унингча, коинот энг аввало материянинг оловсимон, ҳавосимон ва тупроқсимон элементларининг қўшилмасидан пайдо бўлган. Секин-аста биринчи элементдан Қуёш, иккинчисидан Ҳаво ва учинчисидан — Ер ва Қуёш системасининг бошқа элементлари вужудга келган.

Голландиялик **Бенедикт Спиноза** (1631—1677 йиллар) ўз фалсафасининг мазмуни ва қонун-қоидаларини геометрик аксиома ва теоремалар шаклида баён қилган.

Унинг дунёқарашида субстанция ҳақидаги таълимот асосий ўрин эгаллайди. Субстанция, табиат битта бўлиб, у ўзининг ажралмас хусусиятлари орқали намоён бўлади. Субстанция, модуслар (ўткинчи нарсалар)га эга бўлиб, модуслар табиатнинг, субстанциянинг ҳолатини тавсифлайдиган, пайдо бўлиб ва йўқ бўлиб кетадиган нарсаларнинг хосса ва хусусиятларидан иборат.

Спинозанинг фикрича, табиат ўз-ўзининг сабабчиси-дир (*Causa sui*) бошқа кучга муҳтож эмас. Олам абадий бўлиб, ҳеч нарсага бўйсунмайди. Декартнинг «туғма ғоялар»ини танқид қилиб, Спиноза субстанция, табиат биттадир, икки субстанциянинг бўлиши мумкин эмас дейди. У субстанцияни табиат ёки Худо деб атади.

Спиноза фалсафаси метафизик усулга асосланган. Унингча, субстанция ҳаракат қилмайди ва ривожланмайди.

Спиноза материя ва онгнинг муносабатини таҳлил қилар экан, тафаккур бутун материянинг хусусияти, у материядан ташқарида унга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшаши мумкин эмас дейди. Инсон оламни фақатгина тафаккур орқали, ақл орқали билиши мумкин, деб ҳисоблайди. Декарт сингари билишда сезгиларнинг ўрнига етарли баҳо бера олмайди. Унингча «Ҳақиқий билиш» ўрганиш тафаккур ақл орқали вужудга келади

Спиноза барча ҳодисалар табиий сабабларга эга, деб ҳисоблаб, эркинлик — билиб олинган зарурият эканлигини биринчи бор айтган эди. Унинг фикрича, оламда тасодифий нарсалар йўқ, барча нарса ва ҳодисалар заруриятдан келиб чиқади ва ривожланади, бошқасига айланади.

Спиноза ўз асарларида динни кескин танқид қилиб, унинг моҳиятини илмий асослашга уринди.

Спиноза диннинг вужудга келиши асосий сабибини одамларнинг подонлиги деб ҳисоблар эди ва маърифат тарқалаши билан дин барҳам топади деб билди, аммо диннинг гносеологик ва ижтимоий илдизларини тушуна олмади.

Инглиз олими **Жон Локк** (1632—1704 йиллар) ҳам кишилар билимининг асосий манбаи тажрибадир, деб ҳисоблайди. Тажриба, унинг фикрича, иккига бўлинади: ички ва ташқи тажриба. Ташқи тажриба ўз мазмунига кўра мавжуд хусусиятига эга бўлса, ички тажриба эса

бизнинг руҳий кечинмаларимиздан иборат. Локк киши руҳий кечинмасини мустақил деб эълон қилади.

Локк 1690 йилда ёзган «Инсон ақли ҳақида тажриба» номли асарида Декартга қарши чиқиб, ҳеч қандай «туғма ғоялар» йўқ, деб ҳисоблайди. Унинг таълимотига кўра, билиш инсон билан табиат орасидаги муносабат жараёнидан иборат бўлиб, киши ғояларининг, тушунчаларининг моддий олам предметига мос келиши ҳақиқатдир.

Локк бирламчи ва иккиламчи сифатлар мавжуд, деб тушунтиради. Бирламчи сифатлар предметларнинг ҳажми, шакли, ҳолати, ҳаракати кабилардир. Ранг, ҳид, таъм кабилар иккиламчи сифатлардир. У бирламчи сифатлар инсонга, унинг хоҳишига боғлиқ эмас, иккиламчи сифатлар эса инсоннинг субъектив кечинмаларига боғлиқ деб нотўғри фикр юритади.

Локк ўзининг ижтимоий-сиёсий қарашларида табиий ҳолатдан фуқаролик ҳолатига ва давлатни бошқариш шаклларига ўтиш ғояларини ривожлантиради. Локкнинг фикрича, давлатнинг мақсади — эркинликни ҳамда меҳнат воситаси билан орттирилган мулкни сақлашдир. Шунинг учун ҳам давлат ҳокимияти ўзбошимча бўлиши мумкин эмас. Бу ҳокимият Локкнинг фикрича: 1) Қонун чиқарувчи. 2) Ижро этувчи. 3) Иттифоқ Федератив ҳокимиятига бўлинади. Локкнинг мазкур ғоялари ўз аҳамиятини ҳанузгача йўқотгани йўқ.

Локкнинг, агар мавжуд ижтимоий тартиб шароитида шахс лозим даражада тарбия ва камолотга эга бўлолмаса у вақтда кишиларнинг ўзлари мавжуд тартибни ўзгартиришлари керак, деган ғоялари катта аҳамиятга эга эди.

XVII аср олимлари ўртага қўйган фалсафий фикрлар XVIII аср француз мутафаккирлари томонидан янада ривожлантирилди. **Ламметри** (1709—1751 йиллар), **Гельвеций** (1715—1771 йиллар), **Дидро** (1713—1784 йиллар), **Гольбах** (1723—1784 йиллар) ва **Робинс** (1735—1820 й.й.) ҳамма ижодий жисмлар ўзгармайдиган ва бўлинмайдиган атомлардан (Гольбах) ёки молекулалардан (Дидро) ташкил топган, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг айримлари, масалан, Гольбах материяни объектив реаллик сифатида фалсафий изоҳлашга ҳаракат қилади.

Гольбахнинг фикрича, «материя бизнинг ҳисларимизга бирор тарзда таъсир кўрсатадиган нарсаларнинг ҳаммасидир». Материя ўзгармас ва бўлинмас атомлардан

иборат бўлиб, бу атомларнинг асосий хоссалари кўлам-лилик, оғирлик, шакл, ўтказмасликдир.

Француз мутафаккирлари материя ҳақидаги фалсафий таълимотни ривожлантиришга қўшган ҳиссалари шу бўладики, улар материяни ҳаракатсиз, ҳаракатни эса материясиз мавжуд бўлиши мумкин эмас, деб ҳисоблайдилар. Уларнинг таълимотига кўра, ҳаракат материянинг мавжудлик усулидир, материя ҳаракати абадий ва мутлоқ. Француз олимларининг материянинг ички фаоллиги ҳақидаги таълимоти XVII аср материалистларининг материя ва ҳаракат ҳақидаги қарашларига нисбатан олға қўйилган йирик қадам эди. Аммо улар ҳаракат шаклларининг турли-туман эканлигини ва сифат жиҳатдан бир-биридан фарқ қилишини тушуна олмадилар. Улар ҳаракатни жисмларнинг фазода оддий ўрин алмашиши кўринишида тасаввур қилиб, ҳаракатнинг сабабини ташқи таъсирлардан қидирган эдилар. Шу сабабли улар ҳаракатнинг фақат битта шакли — механик ҳаракатни тап олар эдилар.

Шу билан бирга, француз олимлари баъзи эволюцион ғояларни ҳам олға сурганлар, улар органик дунё но-органик дунёдан, юқори организмлар қуйи организмлардан келиб чиққан деган диалектик фикрларни айтганлар.

Дунёни бшлиш масаласида француз файласуфлари сенсуалист эдилар. Улар барча билимларнинг манбаини моддий предметларнинг сезги аъзоларига таъсири натижасида ҳосил бўладиган сезгилардан иборат деб билдилар. Сезгисиз билиш жараёни бўлмайди, деб ҳисоблар эди Гольбах. Сезги, унинг фикрича, миёда содир бўладиган фарқ қилувчи ўзгаришлардир, онг эса бу ўзгаришларни идрок қилишдир.

Гельвеций ўзининг «Ақл ҳақида» асарида ақл бизнинг сезгиларимизнинг йиғиндиси деб таъкидлайди.

Француз материалистлари ҳақиқат ва унинг мезони масаласи билан ҳам алоҳида шуғулланганлар. Ҳақиқат, уларнинг таълимотига кўра, фикрлар, ғояларнинг предметлари ва улар орасидан боғланишларга доимий мос келишидан иборат. Улар ҳақиқатнинг мутлақ ва нисбий томонларини ҳисобга олмадилар.

Инсон фикри ва ғояларининг манбаи ташқи дунё эканлиги нуқтаи назаридан туриб, француз файласуфлари Декартнинг «туғма ғоялар» назариясини ҳар томонлама танқид қилдилар. Улар кишиларда ҳеч қандай «туғма ғояларнинг» бўлиши мумкин эмас, чунки ҳар

қандай фикр ва ғоя ташқи дунёнинг инсон миясига таъсиридан кейингина ҳосил бўлади, деб ҳисоблар эдилар.

Француз мутафаккирлари изчил детерминист эдилар, уларча, оламда бирорта сабабсиз воқеа, ҳодиса мавжуд эмас. Улар объектив оламда фақат зарурий мавжуд деб тасодифни бутунлай рад этдилар. П. Гольбахнинг фикрича, табиатда ҳеч нарса тасодифий юз бермайди, ундаги ҳамма ҳодиса маълум бир қонунга амал қилади, бу қонун маълум оқибатининг сабабий ва зарурий боғланишидан иборат. Табиатдаги бутун воқеа, ҳодисалар олдиндан белгиланган, бошқача тарзда бўлиши мумкин эмас, инсон заруриятининг қулидир, у ҳаётда бир дақиқа ҳам эркин эмас. Уларнинг бу фикрлари тақдирга тан беришга олиб келади.

Француз материалистлари ўзларининг кўпгина асарларида динга қарши чиқиб, уни танқид қиладилар.

Француз олимларининг фикрича, киши ижтимоий муҳитнинг маҳсули, ижтимоий муҳит қандай бўлса, киши ҳам шундай бўлади. Демак, жамият ҳаётини яхшилаш учун мавжуд муҳитни, шароитларни ўзгартириш керак. Бу вазифани уларча, фақат маърифатнинг ривожини орқалигина амалга ошириш мумкин.

Уларнинг фикрича, ҳар бир инсон эркин туғилади, шунинг учун ҳамма бахтга, озодликка, адолатга баббаравар ҳақлидир. Бу уларнинг табиий, туғма ҳуқуқидир. Шунинг учун бўлажак жамиятнинг асосий вазифаси — ҳамма кишиларни адолатли равишда бахт ҳуқуқи билан таъминлашдир. Аммо улар ижтимоий муҳит маъносида мавжуд сиёсий тузумни, унинг қонунларини, устқурмасинигина тушунар эдилар. Натижада фикр жамиятни бошқаради, кишиларнинг фикри, онги қандай бўлса, жамият ҳам, ижтимоий муҳит ва унинг тузилиши ҳам шундай бўлади деган идеалистик хулоса келиб чиқади.

Юқорида келтирилган маълумотлар шундан далолат берадики, XVII—XVIII асрларда Ғарбий Европада ижод этган мутафаккирлар ўша вақтларда тез тараққий эта бошлаган фан ва техника ютуқларига асосланиб бирқатор фалсафий-методологик аҳамиятга эга бўлган ғояларни илгари сурганлар. Улар ичида асосий ўринни фан тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган муаммолар ташкил этади: Фаннинг жамият тараққиётидаги ўрни, фан ва амалиётнинг ўзаро алоқадорлиги, илмий-тадқиқот юритишнинг усуллари, билиш жараёнининг босқичлари, шакллари ва ҳ. к. шулар жумласига киради. Маз-

кур масалаларни таҳлил этишда бир томондан диалектика таълимотига қизиқиш кучайса, иккинчи томондан, унга муқобил бўлган — метафизика каби усулларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Бу ҳақда кейинги бобларда батафсилроқ тўхтаб ўтамиз.

6. Диалектика таълимотининг ривожланишида немис классик фалсафасининг роли

Фалсафа фанининг хусусан диалектиканинг ривожланишида немис файласуфларининг ҳам ҳиссаси катта.

Немис классик фалсафасининг асосчиси **Иммануил Кант** (1724—1804 йиллар) дир. Кант фалсафасининг хусусияти шундаки, у материализмни идеализм билан келиштиришдан ҳамда бир-бирига қарама-қарши бўлган фалсафий оқимларни бир системада бирга қўшишдан иборатдир. Унинг фалсафасини икки: танқидий фалсафагача бўлган (XVIII асрнинг 70 йилларигача) ва танқидий фалсафа даврига бўлиш мумкин. Кант ўз фалсафасининг дастлабки даврларида асосан табиатшуносликнинг фалсафий масалалари билан шуғулланди. У 1785 йилда ёзган энг йирик асари «Бутун умумий табиий тарих ва осмон назарияси»да Қуёш системаси қонинотдаги бошланғич катта туманликнинг айланма ҳаракат қилиши натижасида келиб чиққан, деб ҳисоблайди. Бу жараённинг сабаби «дастлабки туртки» эмас, балки ўзаро тортилиш ва итарилиш орасидаги зиддиятдир. Шу сабабли Қуёш системасидаги барча сайёралар, жумладан Ер ҳам Кант таълимотига, кўра, узоқ давом этган табиий тарихий тараққиётнинг маҳсулотидир. Кантнинг бу хулосаси унинг табиат ҳодисаларини диалектик тарзда тушунганлигидан далолат беради. Лекин у илмий материалистик қарашларини дин билан боғлашни лозим топди. Унингча, табиат ҳодисаларининг маълум тартибига, муайян қонуниятга бўйсинишида Худонинг каромати бор.

XVIII асрнинг 70-йилларидан бошлаб Кант фаолиятининг иккинчи даври бошланади ва «Соф ақлни танқид» (1781), «Прологоменлар» (1783), «Муҳокама қобилятини танқид» (1790) каби асарларида ўзининг трансцендантал ёки танқидий идеализм системасини асослайди. Бу асарларида у ўз эътиборини инсоннинг билиш қобиляти ва имкониятларини таҳлил қилишга қараб, объектив реалликнинг мавжудлигини эътироф этади ва уни

«нарсa ўзида» деб атайди. Лекин унингча, «нарсa ўзида»ни билиш мумкин эмас.

Кантнинг фикрича, «нарсa, предметлар бизнинг онгимиздан ташқари мавжуд, бироқ улар нимадан иборат эканлигини биз билмаймиз ва ҳеч қачон била олмаймиз ҳам... Биз объектларни бизнинг сезгиларимизга қандай туюлса шундай билишимиз мумкин, аммо аслида улар қандай, буни биз била олмаймиз».

Кант инсон билимини икки гуруҳга ажратади: 1) Тажриба асосида ҳосил бўладиган билимлар (апостериори). 2) Тажрибагача ёки унга боғлиқ бўлмаган билимлар (априори). Фазо, вақт, сабабият каби тушунчалар априор билимлар шакли бўлиб, булар тажриба натижасида ҳосил қилинадиган билимлардан устун туради. Тажрибавий билимлар алоҳида-алоҳида олинган, бири бири билан боғланмаган ҳодисаларни ифодаласа, тажрибагача бўлган априор билимлар эса ҳодисалар ўртасидаги умумий сабабий ва зарурий боғланишларни, яъни қонуниятларни ифодалайди.

Кант тафаккур шаклларида келиб чиқиб тўрт гуруҳ категориялар мавжудлигини таъкидлаб, уларнинг ҳар қайсисини тасвирлаб беради. Уларнинг ҳар бири ўз навбатида бир неча категориялардан таркиб топган бўлиб, жами 22 категорияларни ташкил этади.

Биринчи гуруҳни миқдор категорияси ташкил этади. Унга умумийлик, яқкалик ва яхлитлик, яъни 3 категория киради.

Иккинчи гуруҳни сифат категорияси ташкил этади. Унга реаллик, инкор ва чеклилиқ категориялари киради.

Учинчи гуруҳга нисбат, муносабат категорияси киради. Бу гуруҳ таълуқлийлик ва мустақил мавжудлик (*Substantia et accidens*), сабаб ва ҳаракат, у (сабаб билан ҳаракат)нинг ўзаро таъсири, деб номланган.

Тўртинчи гуруҳни модаллик (модальность) категорияси ташкил этади. Унга имконият ва имкониятсизлик, мавжудлик ва мавжудсизлик, зарурият ва тасодиф категориялари киради.

Қўриниб турганидек, биринчи ва иккинчи гуруҳ сирасига кирган категориялар 8 та, учинчи ва тўртинчи гуруҳ категориялари 14 та жами 22 та категорияни ташкил ташкил этади.

Кант яратган категориялар тизимнинг хусусияти шундан иборатки, у категорияларни борлиқдан эмас, балки инсон тафаккури шаклларида келтириб чиқаради. Бу

эса Кант яратган категориялар тизимининг идеалистик ғояларига асосланганлигидан далолат беради.

Дунё қонунларининг объектив хусусиятга эга эканлигини Кант мутлақо тан олмайди. Унинг фикрига кўра, кишиларнинг идроки табиатга қонунлар ато қилади, шунинг учун ҳам инсон ақли табиатта мослашиши керак эмас, балки табиат инсон ақлига мослашиши лозим.

Кантнинг фалсафа тараққиётидаги хизматларидан яна бири шу бўладики, у кейинчалик Гегель томонидан диалектикани яратишда асос бўлиб хизмат қилган антиномияларни кўрсатиб ўтди.

Кантнинг таълимотига кўра, инсон ақли табиатан антиномиялидир, яъни зиддиятларда иккиланувчидир. Шунинг учун қарама-қарши фикрларни боб-баравар исботлаш йўли билан асослаб бериш мумкин. Масалан, олам ҳам нихоялидир ва ҳам чегаралари йўқдир. Бўлинимас заррачалар (атомлар) бор ва бундай зараллар йўқ ва ҳоказо. Унингча, бу зиддиятлар ҳар қандай ҳолда фақат зоҳирийдир.

Кант ахлоқ масалаларига ҳам катта эътибор берди. Унинг нуқтан назарича, жамиятдаги ҳар бир кишининг хулқ-атвори, иродаси объектив реалликдан тамомила ажралган ва ўзгармасдир. Ақлнинг асоси эса кишилар онгидаги ўзгармас амир-фармондир.

Кант мутлақ буйруқни (қатъий императив) этиканинг асосий қонуни деб эълон қилди. Бу буйруқ, унингча, хатти-ҳаракатнинг мазмунига мутлақо боғлиқ бўлмаган ҳолда хулқ-атворнинг ялпи умумий қонуни бўла оладиган қоидага амал қилишини талаб этади.

Кантнинг жамият ҳаётининг тарихий жараёнида антогонизмларнинг роли, абадий тинчликни барқарор қилишда турли давлатлар учун ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантириш ҳақидаги таълимоти фалсафанинг кейинги ривожланишига ғоят катта таъсир кўрсатди.

Иоганн Готлиб Фихте (1762—1814 йиллар). Немис субъектив идеализмининг йирик намояндаси Кант «нараса ўзида» ҳақидаги таълимотини улоқтириб ташлаб, билиш шаклининг бутун хилма-хиллигини бир субъектив идеалистик нбтидодан келтириб чиқаришга уринган. Бу нбтидо шундан иборатки, файласуф қандайдир мутлақ субъектив «Мен»ни назарда тутиб, унга бениҳоя актив фаолият беради, шундан кейин у оламни яратади. Бошланғич «Мен» бу ўзига хос «Мен» эмас, балки онгнинг ахлоқий фаолиятидир. Ана шу мистик бошланғич «Мен»

алоҳида «Мен»ни келтириб чиқаради. Уни Фихте мутлақ эмас, балки чекланган инсон субъекти ёки эмпирик «Мен» деб тушунади ва бунга табнат, яъни эмпирик табиат қарама-қарши туради.

Фихтенинг фикрича, абсолют субъект «Мен» ва табиат, онг ва нарсалар бир-бири билан узвий боғланган, уларнинг ҳеч бирини айрим равишда билиб бўлмайди.

Фихте таълимотидаги диалектик фикрлар унинг ижобий томонини ҳосил қилади.

Фридрих Вильгельм Иозеф Шеллинг (1775—1854 йй.) Фихтенинг субъектив «Мен»га асосланган фалсафага ўзининг объективлик бирламчи деган фикрини қарама-қарши қўяди. Шеллинг объектив идеализмнинг янги айният фалсафасини яратади. Объект билан субъектнинг айният ғояси Шеллинг таълимотининг асосий муаммосини ташкил қилади. Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар унингча, мутлақ руҳнинг ифодасидир. Материя унингча, онгдан ташқари мавжуд бўлган реаллик эмас, балки мутлақ руҳнинг алоҳида ҳолатидир. Шунинг учун материя ва руҳни бир-бирига қарама-қарши қўйиш мумкин эмас.

Билиш Шеллингнинг фикрича, «Мен»нинг ўз-ўзини англаш деганидир. Демак, билишнинг обектини онг ташкил этади ва унинг ёрдамида «Мен» ўзлигини англайди. Руҳ, жон ва уларнинг тасаввурлари ўзининг фаолиятини, ўзлигини билишга қаратилгандир.

Шеллинг фалсафасида диалектика ғоялари ҳам мавжуд.

Мутлақ руҳ, «Мен» унинг фикрича, объективлик ва субъективлик каби қарама-қаршиликларнинг бирлигидан иборат. Уларнинг кураши табиат ва жамиятдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг манбаидир. Унингча, субъективлик ва объективлик бирлигидан иборат бўлган руҳ (тезис), тараққиёт жараёнида табиатнинг шаклланишига олиб келади (антитезис) ва ниҳоят табиатдан яна объективлик ва субъективликнинг бирлиги бўлган юқори даражадаги руҳнинг тараққиётига олиб келади (синтез).

Метафизикларнинг фикрига қарши чиқиб, у табиат доимо ҳаракатда, унинг манбаини қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши ташкил қилади деган ғояни олға суради. Табиатда ҳамма нарса бир-бири билан чамбарчас боғланган, шунинг учун ҳам уларни бир-

биридан ажратиб қараш нотўғри. Фазо ва вақт бир-бири билан боғланган.

Шеллингнинг мазкур диалектик фикрлари немис классик фалсафасининг йирик намояндаси Гегель томонидан янада ривожлантирилади.

Гегель (1770—1831 йиллар) фалсафаси XVIII асрнинг охири XIX асрнинг бошларидаги немис идеализмининг чўққиси ва ниҳоясидир. Гегель тўғрисида сўз борганда унинг фалсафасидаги икки томонини — диалектик усул ва метафизик консерватив системасини фарқ қилмоқ зарур. Агар диалектик усул ўзида «рационал мағзини» — тараққиёт тўғрисидаги таълимотида гавдалантирган фалсафа шакли бўлса, унинг догматик идеалистик системаси эса консерватив тараққиётнинг тўхтаб қолишини талаб этади ва шунинг натижасида диалектик усулга тубдан зиддир.

Гегель объектив идеализм нуқтан назарида туриб «олам ақли», «олам руҳи», «мутлақ ғоя» билан ифодаланган ҳар қандай руҳий ибтидо табиат ва жамиятдаги барча ҳодисаларнинг асосидир, реал дунёдан табиат ва жамиятдан илгарчи руҳий ибтидо, «мутлақ ғоя», Худо мавжуд бўлган деб ҳисоблайди.

Гегель таълимоти бўйича мутлақ ғоя ўз тараққиётида уч босқични: тезис, антитезис, синтезни босиб ўтади: 1) идеянинг ўз бағрида, «соф тафаккур стихиясида» ривожланиши. Бунда идея бир-бирига боғлиқ бўлган ва бир-бирига ўтиб турадиган мантиқий категориялар тизимини ўз мазмунини очиб кўрсатади; 2) идеянинг «ўзга шакл» — кўринишида, яъни табиат шаклида ривожланиши; 3) идеянинг тафаккурда ва тарихда («руҳда») ривожланиши. Бу босқичда мутлақ ғоя яна ўз-ўзига қайтади ва инсон онги фаолиятининг турли кўринишларида ўз мазмунини пайқаб олади.

Аммо Гегелнинг фалсафий системасида ижобий томонлари, яъни «рационал мағзи» ҳам мавжуд. Бу унинг диалектикаси ва билиш назариясида ўз аксини топган. Бу эса унинг «Логика фани» асарида баён этилган. Бу асарида Гегель диалектиканинг уч асосий қонуни: 1) Қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши қонуни. 2) Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни. 3) Инкорни-инкор этиш қонуни моҳиятини чуқур ва атрофлича асослаб беради. Шунингдек, унинг асарларида фалсафанинг барча категориялари ҳам тавсифланиб берилган.

Гегелнинг асарларида категориялар диалектиканинг уч асосий қонунларининг моҳиятини очиб берадиган тушунчалар сифатида талқин этилади. Масалан, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунининг моҳиятини очиб беришда сифат, миқдор, меъёр, сакраш категорияларидан фойдаланади. Қарама-қаршиликларнинг бирлиги ва кураши қонунини айният, тафаккур, зиддият категориялари ёрдамида тавсифлайди. Инкорни инкор қонунининг моҳиятини ёритганда Гегель тезис, антитезис, синтез, ворислик, узлуксизлик, прогресс сингари категорияларни ишлатади.

Шунинг билан бир қаторда Гегель фалсафасида категориялар мустақил моҳиятга эга бўлган тушунчалар сифатида ҳам талқин этилади. Унинг асарларида моҳият ва ҳодиса, қонун ва қонуният, имконият ва воқелик, сабаб ва оқибат, зарурат ва тасодиф, зарурият ва эркинлик сингари категорияларнинг моҳияти, уларнинг оламни билишдаги аҳамияти ҳар томонлама асослаб берилган.

Категориялар, Гегелнинг таърифича, ҳаракатчан, ихчам зиддиятли тушунчалар бўлиб бири иккинчисига ўтиб туради. Унингча, диалектика нафақат фалсафий тафаккур юритиш шакллари, балки у кундалик онг — амалиётда ҳам намоён бўлади.

Гегель фалсафасида категорияларнинг ҳаракатчанлиги, зиддиятлиги, бир-бирига ўтишини инкор этиб, уларни қотиб қолган ва бир-бири билан боғланмаган тушунчалар сифатида талқин қилувчи метафизик усул қаттиқ танқид қилинади.

Гегель фалсафасида категориялар ҳам илмий билишнинг усули, ҳам мантиқ шакллари, ҳам билиш назариясида ишлатиладиган тушунчалар сифатида тавсифланади.

Билиш назариясига Гегелнинг кўшган ҳиссаси шундан иборатки, у логика (мантиқ) ва билиш назариясининг бирлигини асослаб бериш билан бир қаторда диалектик мантиқнинг биринчи кенгайтирилган тизимичи яратади.

Гегель билиш жараёнининг хусусиятлари, ҳақиқатга эришиш диалектикаси қаби масалаларни ҳар томонлама асослаб берди. У диалектика қонуниятларини табиат ва ижтимоий фанларга татбиқ этиб фалсафанинг ҳамма соҳаларида чуқур из қолдирди.

Немис классик файласуфларининг диалектика таъ-

лимотини ривожлантиришдаги хизматлари ва унинг тарихий аҳамияти қўйидагилардан иборат.

Биринчидан, фалсафа тарихида биринчи бўлиб диалектиканинг қонун ва категориялари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги, илмий билиш ва амалиётдаги аҳамиятини чуқур ва атрофлича ёритиб бердилар. Бошқача қилиб айтганда, диалектика таълимотини, замонавий фалсафий фан сифатида шакллантирдилар.

Иккинчидан, диалектика борлиқ қонуниятларини инсон тафаккурида акс этадиган фан эканлигини илмий асослаб бердилар ва шу асосда фалсафа тарихида илк бор диалектик мантиқ таълимотини яратдилар ҳамда унинг барча томонларини илмий ишлаб чиқдилар.

Учинчидан, диалектиканинг қонун ва категорияларини билиш жараёнига татбиқ этиб фалсафанинг билиш назариясини яратдилар. Билиш жараёни диалектикаси борлиқ қонуниятларини инсон онгида акс эттирилиши ва унинг диалектика қонунларига бўйсунилишини ҳар томонлама ва атрофлича исботлаб бердилар.

Шундай қилиб, немис классик файласуфлари фалсафа таълимотининг айна бир вақтда ҳам диалектика, ҳам мантиқ, ҳам билиш назарияси эканлигини илмий исботлаб бердилар.

Диалектиканинг мана шу учта бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган томонлари ҳозирги кунда ҳам ўзининг илмий аҳамиятини намоён этиб келмоқда.

7. Диалектика назариясига ҳозирги замон фалсафасидаги қарашлар

Маълумки, XIX асрнинг ўртасида немис файласуфлари К. Маркс (1818—1883 йй.) ва Ф. Энгельс (1820—1895 йй.) ва уларнинг издоши В. И. Ленин (1870—1924 йй.) марксизм-ленинизм таълимотининг бир қисми бўлган диалектик ва тарихий материализм фалсафасини яратдилар. Собиқ Иттифоқ томонидан кишилар онгига мажбуран сингдирилиб келинган мазкур таълимот нафақат жамият тараққиётининг барча соҳаларига ўзининг салбий таъсирини кўрсатди, балки фалсафа фанининг ривожига ҳам катта путур етказди.

Яхлит таълимот ҳисобланган диалектика ҳукмрон мафкуранинг таъсири остида сунъий равишда материалистик диалектика ва идеалистик диалектикага бўли-

ниб, улар бир-бирига қарама-қарши қилиб қўйилди. Материалистик диалектика — маълум синфларнинг манфаатини ифодалайдиган прогрессив таълимот, идеалистик диалектика эса — эксплуататор синфларнинг манфаатларини ифодалайдиган реакцион таълимот деб ҳисобланди.

Шу даврда кенг тарқалган партиявий ва синфий таъмоилларга асосланиб материалистик диалектиканинг қонун ва қоидалари, хусусан қарама-қаршилиқнинг бирлиги ва кураши қонуни ҳукмрон ҳокимиятнинг ички ва ташқи сиёсатининг методологик асосини ташкил этади, деб эътироф этилди. Буни шу даврда кенг тарқалиб кетган «фалсафанинг вазифаси дунёни изоҳлабгина қолмасдан уни ўзгартиришдадир», деган иборани авж олиб кетганидан яққол кўришимиз мумкин.

Шунингдек, диалектика нафақат амалиёт, балки илмий билишнинг методологик асосини ҳам ташкил этади, деган қоидага мувофиқ у барча фанларнинг натижаларини баҳолайдиган, уларга кўрсатма берадиган, илмий изланишларнинг йўналишларини белгилайдиган таълимотга айлантириб қўйилган эди.

Мана шундай расмий сиёсат ва бошқа хатти-ҳаракатлар туфайли диалектика усули амалиётда ҳам, фанда ҳам барча муаммоларни ҳал қиладиган барча қўлфларни очадиган универсал калитга ўхшатиб қўйилган эди.

Диалектиканинг қонун ва категориялари кишиларнинг мавҳум тафаккурлаш натижасида субъектив равишда ҳосил бўлган тушунчалар эмас, балки улар объектив оламдаги нарс ва ҳодисаларга хос бўлган умумий алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятларининг иссон онгида акс этилиш шакллариidir.

Жаҳон халқларининг бирнеча минг йиллик тарихи жараёнида шаклланиб ривожланган барча фалсафий таълимотларда диалектиканинг қонун ва категориялари у ёки бу тарзда ифодаланиб ишлатилиб келинган. Марксча фалсафа ҳам бундан истисно эмас. Объектив оламдаги нарс ва ҳодисаларнинг турли туман алоқадорлигини акс этувчи диалектиканинг қонун ва категориялари мазкур таълимотда ҳам катта ўрин эгаллаб келганди. Бу табиий ҳол албатта. Лекин шуни эсдан чиқармаслик керакки, марксизм таълимотида диалектика қонун ва категорияларининг таърифи КПСС мафкурасининг синфийлик ва партиявийлик таъмоилларига мувофиқ нотўғри ва бирёқлама талкин этилиб келинди.

Юқорида кўрсатилган сабаблар туфайли жамиятимизда бўлганидек, чет мамлакатларнинг сиёсатшунослари, зиёлилари, олимлари онгида диалектик ва тарихий материализм фалсафасига нисбатан салбий фикрлар ҳосил бўлди ва кўпгина чалкашликларнинг келиб чиқишига олиб келди.

Икки ярим минг йиллик тарихга эга бўлган диалектика XIX асрда вужудга келган диалектик материализм тушунчаси билан айнийлаштириб, қориштириб юборилгани туфайли диалектик ва тарихий материализм фалсафаси билан бир қаторда диалектика таълимотининг ҳам мавқеи, обрўси аста-секин пасайиб кетди ва бугунги ҳолатга тушиб қолди.

Ана шундай вазиятда фалсафанинг қонун ва категорияларига эскича ёндошишдан батамом воз кечиб унинг асл моҳиятини тиклаш ва очиб бериш — бугунги кунда файласуф олимларимиз олдида турган далзарб вазифа ҳисобланади. Бу муаммони кечиктирмай ва қойил қилиб ҳал этиш — бизга мустабид тузимдан мерос бўлиб қолган мафкуравий ақидаларга барҳам бериб одамларнинг эски тафаккур колипларидан воз кечишларига, жамиятимиз маънавий покланишига кенг йўл очиб бериши тайиндир.

Фалсафага, диалектика таълимотига қарши чиқишлар доимо содир бўлиб турган. Масалан, XIX асрнинг 30—40-йилларида хорижда тарқалган позитивизм оқимининг асосчиси О. Конт фалсафа фанини инкор этишга, уни йўққа чиқариш учун бир қатор ғояларни илгари сурган эди. Унинг фикрича, фан ўзидан устун турадиган ҳар қандай фалсафага муҳтож эмас эмиш. Позитивизм учта асосий кўринишга эга: 1) О. Конт позитивизми; 2) Эмпириокритицизм ва; 3) Неопозитивизм.

Контнинг фикрича, фан фалсафанинг «метафизик» муаммолари билан қизиқмайди, идеализмни ҳам, материализмни ҳам рад қилади. Моҳият ва сабабини очиб берадиган даъвога тааллуқли метафизик қолдиқлар фандан ҳайдаб чиқарилиши керак. Шунинг учун фан ҳодисаларни изоҳламайди, балки излайди ва «нима учун» деган саволга эмас, балки, «қандай» деган саволга жавоб беради.

Позитивизм табиий-илмий кашфиётларни ақлий-фалсафий назарияларга қарама-қарши қўяди ва мутлақ тўғри деб қабул қилди.

Позитивизмнинг иккинчи тарихий шакли — Р. Аве-

нариус ва Э. Мах эмпирокритицизм (махизм) фалсафасининг вазифаси барча фанларнинг умумий хулосаларини системалаштирадиган «синтетик» системасини назарияларидан иборат бўлмасдан, балки улар ишлаб чиққан субъектив-идеалистик асоси илмий билиш назариясини яратишдан иборат деб билади. Масалан, Мах сезгини инсон билиши мумкин бўлган ягона «реаллик» ёки бутун мавжудотнинг элементи» деб қарайди.

Асримизнинг 20-йилларида неопозитивизм вужудга келди. Унинг вужудга келишида инглиз логик олимий, математиги ва файласуфи Б. Рассел ва австрия файласуфи Л. Витгенштейн муҳим роль ўйнадилар. Логик позитивизм 20-йилларнинг бошларида М. Шлик томонидан ташкил қилиниб, унинг таркибига Р. Карнап, О. Нейрат ва бошқалар келиб қўшилган «Вена тўғараги»да вужудга келди. Шунга ўхшаш қарашларни Берлиндаги «Эмприк фалсафа жамияти» (Г. Рейхенбах, В. Дубислав), Варшава мактаби (К. Видуневич, Л. Хвистек) аъзолари ривожлантирдилар. Англияда эса бу қарашга А. Дж. Айер қўшилди.

А. Пуанкаре конвенциализими ва прагматизмнинг бир қатор ғоялари билан тўлдирилган махизм неопозитивизмнинг асосий ғоявий манбаи ҳисобланади.

Неопозитивистлар дунё ҳақидаги барча билимларимизни фақат конкрет эмприк фанлар беради, деб таъкидлайдилар. Гўёки фалсафа хусусий фанлардан ташқари, дунё ҳақида бирорта янги қонидани кўтариб чиқара олмайди, ҳеч қандай дунё тасвирини ярата олмайди. Унинг вазифаси фанлар ва айрим билимларнинг хулосаларини логик таҳлил қилиш ва тушунтиришдан иборат.

Неопозитивистлар фалсафани фақат тилнинг логик таҳлили билан айнан бир нарса деган ҳолда фалсафадан фалсафий муаммоларни чиқариб ташлашга ва бу билан уни амалда йўқ қилишга ҳаракат қиладилар.

Неопозитивистлар логик таҳлил қилишнинг муҳим вазифаларидан бири мазмунга эга бўлган гапларни илмий нуқтаи назарда мазмундан маҳрум бўлган гаплардан узоқлаштириш ва фанни «мазмунсиз» гаплардан «тозалаш»дан иборат деб биладилар. Эмприк тажрибада синаб қўрилган гаплар ҳақиқий, синаб қўрилмагандарини эса сохта деб ҳисоблайдилар. Ана шунга суяниб, неопозитивистлар фалсафанинг муаммоларини синаб қўрилиши мумкин бўлмаган сохта муаммолар деб қарайдилар.

Верификация ёки синаб кўриш неопозитивизм нуқ-тан назарида гапни тажриба (ҳиссий маълумотлар, кузатишлар)нинг айрим охириги актлари билан таққослашдан, ёхуд уни худди шу фактни қайд қиладиган гап билан таққослашдан иборат. Шу тариқа гап сезги ёхуд сезгидан келиб чиқадиган гап билан таққосланади. Неопозитивизм шу тарзда ўз даврида инглиз файласуфлари Беркли ва Юм баён қилган субъектив идеалистик билиш назариясининг асосий ғояси («онгимиздаги фактлардан ёки бу фактлар ҳақидаги фикрлардан бошқа нарсани била олмаймиз ва билишимиз мумкин эмас»)ни қайта таъкидлайди.

Верификация принципи фанда реал қўлланиладиган синашнинг элементар принциpidир. Агар «кечада ёмғир ёмоқда» деган гапни тушунишимиз керак бўлса, уни биз, кўчага қараб текшириб кўрамыз. Бу элементар усулни умумий принципга айлантириш нотўғри бўлади, чунки фаннинг кўпгина ҳақиқатини ҳиссий верификация йўли исботлаб бериш мумкин эмас.

30-йилларнинг ўрталарига келиб, логик позитивистлар ўзларининг таълимотини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлдилар. Агар илгари улар фан тилининг мазмун томонига эътибор бермасдан фақат шаклан синтаксис қоидалари билан шуғулланиб келган бўлсалар, 30-йилларнинг охирига келиб логик позитивистлар ишларида кўпинча семантик муаммоларга, яъни сўз ва ифодаларнинг мазмуни муаммоларига эътибор бера бошладилар.

Семантик муаммолар логик А. Тарский ва прагматизмга яқинроқ бўлган америкалик позитивист У. Морриснинг ишларида яққол кўрина бошлади. Шундан бошлаб тилни таҳлил қилиш уч соҳага ажратилади. Тилнинг уни қўллаётганларга муносабати — прагматика; унинг ёрдамида таъбир қилинаётган нарса ўртасидаги муносабат — семантика; тил ифодалари ўртасидан муносабат — синтаксис. Бу уч қисмдан иборат таълимот **семантика** номини олди.

Неопозитивистлар сўз ва белгиларнинг мазмунига эътибор беришга ўтиш билан ўзларининг таҳлил қилиш объектига қатта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлган (масалан, электрон ҳисоблаш қурилмасини яратиш учун бир қатор логик, лингвистик, психологик) муаммоларни киритади. Семантика муаммоларнинг умумий зами-нида тилнинг коммуникация шакллари ва аҳамиятини таҳлил қилишга турли томонлардан ёндошган ҳар хил

мактаблар ва оқимлар учрашадилар. Р. Карнап ва А. Тарский группаси математик логика масалалари билан боғланган символик ифодаларни тадқиқ қилишга киришдилар. Ричард Огден тарафдорлари лингвистика билан боғлиқ ҳолда семантика муаммоларини ишлай бошладилар. Коржибский, С. Чейз ва бошқаларнинг «умумий семантика» деб номланган группаси ижтимоий муносабатларни «яхшилаш», социал зиддиятларни «ҳал қилиш» учун тилни семантик таҳлил қилишдан фойдаланишга уриндилар. Сўнгги группа тарафдорларининг фикрига кўра, мазкур сўзни ифодалайдиган унга мос «референт» ёки ягона ҳиссий фактни топиш мумкин бўлган сўзларгина аҳамиятга эга бўлармиш. Бундан келиб чиқадики, «фашизм», «агрессия», «эксплуатация» каби кўпгина умумий сўзлар ҳеч қандай мазмунга эга бўлмайди. Одамлар умумий тушунчалар реал мавжудлигини ўйлаб, ўзида доимий ташвиш, зиддият ва низолар манбаини яратадилар. Урушлар, сиёсий курашлар, турли тўқнашувларнинг сабаби сўзларни нотўғри қўллаш оқибати эмиш.

Аниқ фанларнинг ютуқлари ёрдамидагина жамиятнинг барча ижтимоий муаммоларини ҳал этиб олға қараб тараққий этиш мумкин, деган ғоялар чет мамлакатларда сциентизм (лотинча *scintia* — билим, фан) қарашларида ўз ифодасини топган.

Диалектик усулни йўққа чиқаришга қаратилган ҳаракатларнинг яна бир кўринишини уни софистика, эклектика, метафизика усуллари билан алмаштиришга қаратилган уринишлар ташкил этади.

Кўрсатиб ўтилган усулларнинг моҳияти, уларнинг келиб чиқиши сабаблари имкониятлари ва фалсафа фанида тутган ўрни биринчи бобда ёритиб берилган. Бу ҳақда келгуси бобда ҳам батафсил баён қилинади. Ҳозиргача софистика, эклектика, метафизика тафаккур усуллари ҳеч қачон диалектикани ўрнини боса олмаган ва боса олмайди ҳам, деган фикр билан чегараланишнинг ўзи кифоя қилади деб ўйлаймиз.

Илмий-техникавий тараққиёт натижасида айниқса XX асрнинг 40-йилларидан фаннинг турли соҳаларида муваффақиятли қўлланилаётган система — структурали усул олам ҳақидаги билимларимизнинг бойиши ва чуқурларшувида катта ижобий роль ўйнамоқда. Айрим муаллифлар мазкур усулни диалектика методининг ўрнини боса оладиган янги тафаккур услубининг пайдо

бўлишига йўймоқда. Аммо бундай хулоса ҳам асоссиздир. чунки у ёки бу фанда қўлланилаётган услублар фалсафий тафаккур усули бўлган диалектик методнинг ўрнини боса олмайди.

Айрим олимлар ҳозирги замон фани ривожланишида фалсафа олдига қўйилаётган масалаларни шаклан мантиқ, математик мантиқ аппаратини такомиллаштириш йўли билан ҳал қилиш мумкин, деган фикрда турмоқдалар. Шаклан мантиқ, математик мантиқ аппаратининг такомиллашуви, шубҳасиз, фаннинг тараққиётига маълум даражада имкон туғдирса-да, лекин улар бунинг учун мутлоқ етарли эмас.

Кейинги вақтларда фалсафий адабиётларда бундан бир неча йиллар аввал хориж олимлари томонидан ишлаб чиқилган синергетика усули тамойилларини диалектика тамойилларига қарши қўйиш уринишлари кўзга ташланмоқда. Аниқ фанлар соҳасида, хусусан физикавий, кимёвий жараёнлар таҳлил қиладиган синергетика усулини фалсафий тафаккурлаш усули бўлган диалектика билан айниёлаштириш ҳам илмий, ҳам мантиқий жиҳатдан нотўғри. Илмий усуллар фалсафий усул даражасига кўтарилиши учун улар фалсафа фани предметини ўрганадиган тафаккур усули сифатида хизмат қилишлари керак. Агар физикавий, кимёвий назария ҳисобланган синергетика мантиқий тафаккурлаш усули вазифасини бажара олса унда фалсафа диалектик мантиқ, билиш назарияси сифатида нималар билан шуғулланади? Синергетиканинг тарафдорлари бунга жавоб бера олмайдилар.

Синергетика усулининг моҳияти, унинг диалектика усулининг нисбати республикаимиз таниқли олимлари фалсафа фанлари докторлари, профессорлар И. Қаримов ва О. Файзуллаевнинг рисола¹ ва мақолаларида² батафсил ёритиб берилган. Фан тараққиёти муқаррар сурагда бизни ҳозирги эмон илмий билишнинг доимо янги ва ҳеч қачон эскирмайдиган методологияси диалектика методи эканидан далолат бермоқда.

Жаҳон фалсафасининг дурдонаси бўлган, кўп асрлик тарихга эга бўлган сермазмун бой диалектика таълимотини синчиклаб ўрганиб, унинг методологик имконият-

¹ И. А. Қаримов. Фалсафа яхлит фан. Т., 1998.

² О. Файзуллаев. Проблема открытости «замкнутости». «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», № 3, Т., 2000.

ларидан бекаму кўст фойдаланиш ҳозирги даврда файласуф олимларимиз олдида турган долзарб вазифа ҳисоблайди.

Кейинги бобларда диалектика усулининг моҳияти, унинг бошқа усуллардан афзаллиги, диалектика усулининг тамойиллари, олами фалсафий англашда диалектиканинг асосий қонунлари, категорияларининг аҳамияти, билиш жараёнининг диалектикаси, шунингдек, ижтимоий тараққиёт диалектикасининг хусусиятлари, диалектиканинг жамиятни илмий билиш ва бошқаришдаги аҳамияти ҳақида баён этамиз.

II БОБ.

ДИАЛЕКТИКА — ФАЛСАФИЙ ТАФАККУРЛАШ УСУЛИ

1. Фалсафада усул (метод) муаммоси

Оламдаги барча нарса ва ҳодисалар, унда содир бўлаётган жараёнлар, воқеаларга кишиларнинг муносабати уларни англашдан бошланади. Дунёни англаш, уни билиш тафаккурлаш йўли билан ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам оламни фалсафий англаш, тафаккурлаш жараёнининг қонун-қоидалари, усуллари, шакллари ҳамма вақт фалсафа фанида қизиқиш уйғотиб келган ва ҳозирги вақтда ҳам шундай бўлмоқда.

Инсон ўзининг кундалик эҳтиёжларини қондириш учун оламда мавжуд бўлган нарса ва ҳодисалар билан алоқа боғлайди. Натижада, улар кишиларнинг ҳиссий аъзоларига таъсир кўрсатиб инсон онгида муайян тушунчалар ҳосил этади. Объектив оламнинг субъектив образи бўлган мазкур тушунчалар ёрдамида мулоҳаза юритиш йўли билан биз воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги, мазмун-моҳияти, тараққиёт қонуниятлари ҳақида маълум билимларга эга бўламиз.

Кишиларнинг олам ҳақидаги билимлари кундалик ҳаётий тажриба асосида стихияли равишда тўпланган ёки илм-фан ёрдамида онгли равишда қўлга киритилган маълумотлардан таркиб топади. Кундалик ҳаётий тажриба асосида тўпланган эқпирик билимлар асосида кишиларда олам ҳақида юзаки ва содда дунёқараш ҳосил бўлади. Бундай билимлар одатда, субъектив хусусиятга эга бўлиб, унга мувофиқ инсон дунёнинг маркази сифатида тасвирланади. Шунинг учун ҳам кундалик, эмпирик билимлар илмий билимларга қадар тўпланган дастлабки маълумотлар ҳисобланади.

Фан тараққиёти натижасида қўлга киритилган билимлар олам ҳақида илмий асосланган фалсафий дунёқарашнинг шаклланиши ва ривожланишига олиб келади.

Бундай билимлар ўзининг мукаммалиги, кўлами, чуқурлиги билан оддий билимлардан кескин фарқ қилади.

Илмий-фалсафий билимларнинг ривожланиши эса ўз навбатида оламни фалсафий англаш, тафаккурлаш усуллари, йўлларини назарий жиҳатдан асослаб беришни тақозо этади. Шу тариқа фалсафа фанининг таркибий қисмини ташкил этувчи диалектик мантиқ таълимоти вужудга келди. Мазкур йўналишнинг асосий мақсади ва вазифаси — фалсафий тафаккурлаш усулининг мантиқи, қонун-қоидалари, шакллариини ўрганишдан иборатдир. Бошқача қилиб айтганда, оламдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг ўзаро алоқадорлик ва тараққиёт қонунларини фалсафий англаш учун қандай усуллардан фойдаланмоқ лозим, қандай қонун-қоидаларга риоя этиш керак? деган саволга жавоб беради.

Инсонга хос бўлган тафаккурлаш жараёни, унинг қонун-қоидалари, йўллари, усулларини ёритиб бериш жиддий фалсафий муаммо ҳисобланади. Бунга эришиш учун энг аввало усул деган тушунчанинг мазмун-моҳиятини англаб олоғимиз лозим. Усул тушунчаси нимани ифодалайди? Усул юнонча «*methodos*» сўзидан олинган атама бўлиб, у одатда тадқиқот этиш йўллари, назария, таълимот маъносини билдиради.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш жоизки, аниқ фанларда илмий-тадқиқот ўтказиш жараёнида қўлланиладиган услубни фалсафий тафаккурлаш усули тушунчаси билан аралаштириб юбормаслик керак.

Аниқ фанларда ишлатиладиган тадқиқот услублари илмий билиш усуллари турқумига кирали. Фалсафа эса усул тушунчаси кенг маънода оламни фалсафий англаш, тафаккурлаш мантиқи, қонун-қоидалари, тамойиллари, шакллариини ифодалаш учун ишлатилса, тор маънода фалсафий билимларни ҳосил этиш воситаларини акс эттириш учун фойдаланилади. Бундан кўриниб турибдики, фалсафий тафаккурлаш усули билан илмий билиш усули тушунчаларининг ўртасида муайян фарқ мавжуд.

Фалсафий тафаккурлаш мантиқи ўзига хос бирқатор хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат. Биринчидан, фалсафий тафаккурлаш жараёни воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тараққиёти қонунларига асосланади ва уларга мос келади. Иккинчидан, фалсафий тафаккурлаш кишиларга оламдаги нарса ва ҳодисаларни чуқур, атрофлича, ҳолисона билиш учун қандай мантиқий ҳа-

ракатлар қилиш йўллари кўрсатиб беради. Агар кишилар мазкур қоидаларга, талабларга бўйсунсалар оламни инсон онгида акс эттиришда жиддий хатоликларга йўл қўйилмайди в ааксинча. Кейинги бобларда бу ҳақда кенгроқ тўхталиб ўтамиз.

Кейинги вақтларда табиий-илмий ва фалсафий адабиётларда «тафаккур услуби» термини тез-тез қўлланиладиган бўлиб қолди. Тафаккур услуби тушунчаси турли муаллифлар томонидан турлича талқин этиладигани, бу нарса уни янада ноаниқ ва мураккаблаштириб юборган.

Одамлар қадимдан «услуб» тушунчасини санъат, адабиёт, архитектура асарлари хусусиятларини изоҳлаш учун ишлатганлар. XX асрда бу тушунча янгича маънода қўлланилиб келинди. Кўп ҳолларда «тафаккур услуби» каби аввал маълум бўлмаган лингвистик бирикмаларга дуч келинмоқда. Бу тушунчалар нимани ифода этади ва уларнинг ҳаётда пайдо бўлишига сабаб нима? Файласуф олим В. И. Купцовнинг фикрича, илмий тафаккур услуби тушунчаси бутун бир илмий йўналишни, йирик тадқиқот соҳасини тавсифлашда қўлланилади. Бу тушунча ёрдамида муайян бир вақт учун долзарб бўлган вазифалар хусусиятларини ва уларнинг негизда ётган ғояларни ифода этмоқчи бўлади¹.

Кўп ҳолларда «тафаккур услуби» «ўрганиш услуби», «ёндашиш усули» тушунчаларининг синоними сифатида қўлланилади. Шу сабабли метафизик тафаккур услуби ва унга хос бўлган тафаккурнинг метафизик назариялари тўғрисида, эклектик, софистик, диалектик тафаккур услуби ҳақида гапириш ҳам қабул қилинган.

«Тафаккур услуби» тушунчасини диалектика назарияси нуқтан назаридан аниқлаш муҳим илмий-амалий аҳамиятга эгадир. Бироқ бу вазифани ҳал қилиш бир қатор қийинчиликлар билан боғлиқдир, чунки «тафаккур услуби» жуда кенг маънодаги тушунчадир. Шунинг учун даставвал, умумий шаклда, унинг асосий қўринишларини белгиласа бўлади. Мазкур тушунчанинг барча таркибий элементлари билан мукамал танишиб чиққандан сўнг, унинг мазмунини конкретлаштириш мумкин.

Даставвал шунини таъкидлаш керакки, тафаккур услуби сезги ва ақлий органларнинг кўрсатишларига асосланган, воқеликни воситали инъикос этишдир.

¹ «Философские науки», 1976, № 1, 183-бет.

Инсон тафаккурида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятларини акс эттириш буюмларнинг мантиқий образини ўзида ифода-ланган тушунчалар ёрдамида амалга оширилади. Тушунчалар умумийлашган хусусиятга эга бўлиши билан фарқ қилади, худди шу нарса туфайли нарса ва ҳодисаларнинг умумий ҳамда муҳим томонларини аниқлаб олиш мумкин бўлади.

Муайян тушунчалар системаси ёрдамида эришилган билимларни мантиқан англаб олиш ҳам тафаккур услубининг ўзига хос белгиларидандир. Бундай англаб олишга қайта-қайта мулоҳаза қилиш йўли билан эришилади. Натижада инсон онгида турли нарсалар, ҳодисалар ҳамда уларнинг томонлари ва хоссалари ўртасида ўзаро боғланиш акс этади.

Инсон учун уни ўраб турган олам ва унинг ривожланиш қонуниятлари тўғрисидаги янги билимларни акс эттириш, англаб олиш турли ҳаётий вазиятларда мувофиқ келадиган хулқ-атвор ва амалий йўналишни таркиб топтириш учун зарурдир. Улар тушунчалар системаси ёрдами билан мулоҳаза қилиш натижасида ҳосил бўлган ақлий якунлар, хулосалар туфайли вужудга келади.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, тафаккур услубини умумий шаклда: 1) хулқ-атвор ва амалий ҳаракатнинг мувофиқ йўналишини ишлаб чиқиш учун; 2) воқелик ва унинг ривожланиш қонуниятларини воситали акс эттириш ва; 3) англаб олиш сифатида таърифлаш мумкин бўлади. Бироқ бундай умумий таъриф, турли тафаккур услуби бир-биридан нима билан фарқ қилади? — деган масалани очиқ қолдиради. Зеро юқорида айтиб ўтилган уч жиҳат ҳар қандай билиш жараёнининг зарур элементини ташкил этади. Улар ёрдамида тафаккур услубини бирининг иккинчисига нисбатан бўлган хусусиятини кўрсатиш мумкин эмас.

Тафаккур услубининг турли хиллари хусусиятини аниқлаш учун ҳар бирини конкрет таҳлил қилиш зарур. Шу мақсадда, оддий, илмий (профессионал) ва фалсафий тафаккур услубларини бир-биридан фарқлаш мақсадга мувофиқдир.

Оддий тафаккур услуби деганда, инсон ўз онгида нарсалар оламини сўз, жумлалар орқали акс эттириб, уларни англаб олишда мавжуд эмпирик фактларга асосланиб, хатти-ҳаракат йўналишини белгилаши тушунилиши керак. Яъни оддий тафаккур услубига, ҳар қандай

билиш жараёнига хос бўлган уч компонент мувофиқ келади. Бироқ бунга асосланган равишда тафаккур услубини мантиқий тафаккур шакллари билан аралаштириб юбормаслик керак. Масаланинг моҳияти шундаки, агар тушунча, мулоҳаза ва ақлий хулосалар билиш жараёни субъекти фикрий фаолиятининг мантиқий шакллари ташкил этса, тафаккур услуби эса юқоридаги мантиқий шакллар ёрдамида намоён бўлиб, унинг ички мазмунини белгилайди. Демак, тафаккур услуби абстракт тафаккур шаклларига нисбатан кенг маънодаги тушунчадир.

Шунинг учун айтиб ўтилган белгилар — илмий (профессинал) тафаккур услубининг ажралмас элементлари уни характерлаш учун етарли эмас. Чунки илмий (профессинал) тафаккур даражаси олам ва унинг ривожланиш қонуниятларини акс эттириш, англаш ҳамда мақсадга мувофиқ мўлжал учун хулқ-атвор йўналишини белгилаб олиш муайян илмий принциплар, ғоя, назария ва у билан боғлиқ бўлган тайёр ҳолдаги мавжуд тушунчалар ёрдамида амалга оширилади. Бундай шароитда тафаккур янги эришилган билимлар билан олдиндан мавжуд бўлган билимларни таққослашга қаратилган бўлади. Бундай таққослаш жараёнида, бир томондан, олдиндан мавжуд бўлган билимлар чуқурлашади, кенгаяди ва аниқланади, иккинчи томондан, янги билимлар тўпланади ва ривожланади.

Янги эришилган билимларни англаб олишда мавжуд назариялар системаси, принциплар билан бир қаторда, турли профессионал фаолият соҳасида олдиндан тўпланган билиш тажрибаси ҳам муҳим роль ўйнайди. Профессинал тажриба, мавжуд назария системаси билан биргаликда янги эришилган билимлар амалий қимматини баҳолашнинг муҳим мезони сифатида намоён бўлади. Масалан, техник тафаккур илгари тўпланган техник тажрибаларни ҳисобга олиб ишлаб чиқилган, олимларнинг назарий қуроллари натижасида моддийлашган техник машиналар, механизмлар системасини акс эттиради ва англаб олади. Ана шу илмий асос ва техник (профессинал) тажриба заминиде жиҳозларнинг, механизмларнинг амалий жиҳатдан қўлланишидаги яроқли ва яроқсизлиги баҳоланади.

Мавжуд илмий принциплар, назариялар ҳамда ўтмишда тўпланган профессионал тажриба ёрдамида янги эришилган билимларни акс эттириш ва англаб олиш —

барча илмий тафаккур услубига хос характерли белгидир.

Фаннинг ҳар бир соҳасида муқаррар бўлган назариялар, принциплар системаси мавжуддир, улар орқали ўраб турган воқеликдаги нарса ва ҳодисалар ҳамда уларнинг ривожланиш қонуниятлари тўғрисида эришилган янги билимлар акс эттирилади ва англаб олинади. Ўзининг турли-туман бойлиги билан характерланидиган профессионал тафаккур ана шу фарққа асосланади.

Шуни ҳам таъкидлаш зарурки, илмий (профессионал) тафаккурнинг барча турлари тарихий тараққиётнинг у ёки бу босқичида унинг тафаккур услубини белгилайдиган айрим умумий белгилар, принципларнинг мавжудлиги билан характерланади. Масалан, илмий-техника инқилобининг ҳозирги босқичи учун ҳодисаларни ўрганишга системали анализ, моделлаштириш, формализациялаш усули, математик ва аксиоматик усул ва бошқалар нуқтан назаридан умумий принципларни кенг қўллаш асосида ёндошиш характерлидир.

Илмий (профессионал) тафаккур оддий тафаккур каби амалий ҳаракатга мувофиқ келадиган позицияни ишлаб чиқишда ўрганиладиган объектлар ҳақидаги билимларни воситали акс эттириб ва англаб олишни ифода этади.

Лекин оддийдан фарқли равишда илмий (профессионал) тафаккур барқарор бўлган гайёр билимларнинг муайян йиғиндисини тақозо этади, унинг асосида инсон билиш фаолияти ва амалий ҳаракати учун мувофиқ келадиган позицияни ишлаб чиқиш жараёни натижаларини баҳолаш содир бўлади. Табиат ва жамият ҳақидаги аниқ фанлар мазмунини у ёки бу тарихий босқич воқелигида аниқлайдиган фундаментал илмий принциплар, ғоя, барқарор назариялар, тайёр билимлар ташкил этади.

Илмий билиш ва илмий тафаккур фалсафий услубнинг ажралмас элементини ташкил қилувчи дунёқарашга ва тамойилларга асосланган тақдирдагина намунали бўлади.

Фалсафий тафаккур услуби илмий (профессионал) усубдан шу билан фарқ қиладики, моддий олам ва унинг ривожланиш қонуниятларини акс эттириш ҳамда англаб олиш муайян дунёқараш ва методологик принциплар асосида амалга оширилади.

Фалсафий тафаккур услуби, илмий тафаккур услуби

каби, муайян фундаментал қондаларнинг йиғиндисига асосланган. Бинобарин, илмий тафаккур асосида ётган хусусий-илмий ғоя, назариялар қатъиян белгиланган чегарага эга бўлса, фалсафий қондалар бундай чегарага эга эмас. Моддий олам тараққиётининг энг умумий қонуниятларини акс эттирадиган фалсафий принциплар, қонун ва категориялар умумийлик характериға эгадир. Шунинг учун ҳам улар оламни билиш ва мушоҳида этишнинг умумий услуби сифатида намоён бўлади.

Фалсафий тафаккур услуби, илмий тафаккур услуби каби, турли хил шаклларда намоён бўлиши билан характерланди. Бундан фалсафий тафаккур шакллариининг кўпқирралилиги нимага боғлиқ деган савол келиб чиқади, албатта. Бу саволга жавоб беришда шу нарсани ҳисобга олиш керакки, у ёки бу тафаккур услубининг мазмуни фалсафий дунёқарашлар ва методологик принциплар характери билан белгиланади. Агар дунёқарашлар ва методологик принциплар фалсафий тафаккур услубининг мазмунини белгиласа, уларнинг конкрет намоён бўлиши эса фалсафий тафаккур услубининг шаклини ташкил этади.

Фалсафада тафаккур услубининг турли-туманлиги устида тўхталиб ўтар эканмиз, у фалсафанинг предмети ва вазифасини, уларға эришиш усули ва воситаларини ўзига хос тарзда тушуниш билан белгиланадиган фалсафий билимлар мантикий структурасини ташкил қиладиган тушунчалар мажмуи таркибининг фарқи билан изоҳланади.

Фалсафий тафаккур услуби билувчи субъектнинг дунёқараш ва методологик принциплари характери билан узвий боғлангандир. Шунинг учун дунёқараш ва усулнинг ўзгариши тафаккур услубининг ўзгаришиға олиб келади. Бинобарин тафаккур услуби шаклланиш жараёнида усул дунёқарашға акс таъсир этади, илмий билиш соҳасида у ёки бу вазифани ҳал қилиш билан олдимизга янги вазифаларни қўйиб, уларни янгича ҳал қилишға «ундайди» ҳал қилиши билан яна тафаккур услубига таъсир этади. Шу ўринда тафаккурнинг ижодийлик, фаоллик хусусияти намоён бўлади.

Тафаккур услуби — муайян табақа, ижтимоий гуруҳлар манфаатларига хизмат қиладиган эмпирик билимлар, илмий ғоялар, назариялар, дунёқарашлар ва методологик принциплар асосида воқеликдаги нарса ва ҳодисалар, уларнинг ривожланиш қонуниятларининг инсон

онгида инъикос этилиши ва англаб олиниши шаклидир. Бошқача қилиб айтганда, тафаккур услуби билиш жараёнининг йўналишини белгиловчи кундалик билимлар, илмий ғоялар ва назариялар йиғиндисидир.

Фалсафа тарихида турлича тафаккур услублари ҳақиқатни очиб бера оладиган тафаккурнинг универсал услуби ўрнини босишга ҳаракат қилар эди. Лекин уларнинг ҳаммаси ҳам тарихий тараққиёт жараёнида давр талабига жавоб бера олмаганлиги учун инкор этилди.

2. Шаклан мантиқ фикрлаш усули ва унинг қонунлари

Оламни англаш, воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида фикр юритиш, тафаккурлашнинг хилма хил усуллари мавжуд. Шаклан мантиқий фикрлаш усули шулар жумласига киради.

Мантиқ тўғри фикр юритишнинг қонун ва шакллари ўрганадиган фан ҳисобланади. Унинг қонун-қоидалари, талаблари Афлотун, Арасту, Форобий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида батафсил ёритиб берилган.

Мантиқ фанининг тўрта асосий қонунлари бор. Уларга қуйидагилар киради: 1) Айният қонуни; 2) Зиддиятлик қонуни; 3) Истисно қонуни; 4) Ётарли асос қонуни. Мазкур қонунларда тўғри мантиқий фикрлашнинг талаблари ўз аксини топган.

Айният латинча *Lex identitatis* сўзидан олинган бўлиб, айнан ўхшаш маъноларини беради. Айният қонуни моддий оламнинг муҳим томони, хусусиятини ифодалайди. Маълумки, олам доимо узлуксиз ўзгариб, ривожланиб туради. Ҳаракат — реалликнинг муҳим атрибути ҳисобланади. Лекин ҳар бир нарса, ҳодиса қанчалик ўзгаришда бўлмасин, унинг асосий хусусиятлари, сифат муайянлиги сақланиб қолади. Айният — нарса ва ҳодисалардаги ўхшашлик, умумий томонларнинг фикрдаги ифодасидир.

Айният қонунига мувофиқ ҳар бир муҳокама, баҳс, мунозара, ҳар бир фикр айнан бир маънода ишлатилмоғи лозим. Айният қонуни муҳокама жараёнида маълум вақт мобайнида, маълум муносабатда тушунча (фикр) ўз маъносини сақлаб қолади, деган талабни илгари суради. Аниқ, равшан фикрлашнинг асосий шартлари деганда уч нарса назарда тутилади: 1) объектнинг

бирлиги, айнанлиги; 2) вақтнинг айнанлиги; 3) муносабатнинг айнанлиги.

Илмий изланиш нарса ва ҳодисалар моҳияти, ички қонуниятини аниқлаш мақсадида олиб борилади. Бу эса ўз навбатида нарса ва ҳодисаларнинг сифат муайянлиги, нарсалар орасидаги барқарор муносабатларни барқарор фикрлар (тушунча, муҳокама) орқали ифодалашни тақозо этади. Қонуниятлар бир нарса, бир объектга эмас, балки умумга (нарсалар туркумларига), бир қатор объектларга тааллуқли бўлади ҳамда улардаги умумийлик, ўхшашлик, айнанлик томонларини ўрганиш орқали очилади.

Айният қонуни илмий муаммо доирасида олиб бориладиган илмий мунозараларда кенг қўлланилади. Бунда илмий мунозаранинг муваффақияти кўп жиҳатдан мантиқий фикрлаш даражасига, муҳокама этилаётган нарсалар доирасини аниқ белгилашга, муҳокама асосини тўғри аниқлашга боғлиқ бўлади.

Айният қонунининг бузилиши «тушунчаларни ўзгартириб қўйиш»да намоён бўлиши мумкин. Тушунчани ўзгартириб қўйиш деганда, унинг ҳажминини ўринсиз кенгайтириш ёки торайтириш, мазмунини ўзгартириш (дастлаб бир маънода, кейинчалик бошқа маънода ишлатиш) назарда тутилади. Оқибатда «тушунчани ўзгартириб қўйиш» фикрдаги чалкашликни, ноаниқликни келтириб чиқариши мумкин бўлади. «Тушунчани ўзгартириб қўйиш» муҳокама объектини ўзгартириб юбориш, яъни бир нарса ҳақида фикр юрита бошлаш, уни тугалламасдан бошқа нарсага ўтиб кетиш маъносини билдиради. Муҳокама предметини ўзгартириб юбориш («тушунчани ўзгартириб юбориш») беихтиёр ёки атайлаб амалга оширилиши мумкин.

Айният қонунининг бузилиши тезисни (яъни фикрни) ўзгартириб қўйишда ҳам намоён бўлади. Бирон-бир фикрни исботлаш ёки рад этишда ё онгли, ёинки беихтиёр равишда бир фикрни бошқа фикр билан алмаштириш «тезисни ўзгартириб қўйиш» деб ҳисобланади.

Айният ўрганилаётган объект ҳақидаги билимларнинг аниқ, равшан, изчил баён этилишини таъминлайди. Айният фикрдаги аниқлик, нисбий муайянлик, барқарорликнинг ифодаланишидир. Олим, фозил кишилар фикрлаш маданиятларининг юқорилиги билан бошқалардан

фарқланадилар. Ўз фикрини қисқа, аниқ, равшан баён эта олиш ҳар бир тадқиқотчи олдига қўйиладиган энг асосий талаб бўлиб ҳисобланади.

Зиддиятсизлик қонуни ҳақидаги дастлабки маълумотни Афлотуннинг «Евтидим» номли диалогида учратамиз. Афлотун бу ҳақда: бир нарсанинг ўзи бўлиши, ҳам бўлмаслиги мумкин эмас, дейди. Арасту бу қонуннинг моҳиятини ўзаро қарама-қарши фикрлар бир вақтнинг ўзида барабарига чин бўлиши мумкин эмас; айнан бир нарса бошқасига аини бир нисбатда ҳам мос бўлиши, ҳам мос бўлмаслиги мумкин эмас, деб тушунтирган¹. Зиддиятсизлик латинча *Lex contradictionis* сўзидан олинган.

Мазкур қонун тафаккурдаги зиддиятни бартараф этишга қаратилган. Бу қонунга мувофиқ аини бир нарса ҳақида, аини бир вақтнинг ўзида, аини бир нисбатда айтилган икки қарама-қарши фикр бирданига чин бўлиши мумкин эмас. Улардан бирининг чинлиги иккинчисининг хатолигини келтириб чиқаради.

Зиддиятсизлик қонуни тафаккурнинг муҳим хусусияти — зиддиятсиз, батартиб ва изчиллик билан фикр юритишни талаб қилади. Унга кўра бир вақтнинг ўзида бир масала юзасидан, ёки бир фикрга нисбатан икки зид фикрнинг бўлиши мумкин эмас. Лекин турли маънода, турли вақт бирлигида, турли нисбатда бир масалага нисбатан икки зид фикрнинг мавжуд бўлиши мумкин. Зиддиятсизлик қонуни фикр бирлигини, вақт бирлигини, объект бирлигини, нисбат ёки муносабат бирлигини асосий шартлар сифатида қўяди ҳамда бирон саволга «ҳа» ёки «йўқ» тарзида жавоб бериш мумкин эмаслигини назарда тутди. Зиддиятсизлик қонуни фақат фикрлаш жараёнига тааллуқли. Худди айнийат қонунидagi сингари бунда ҳам фикрдаги муҳимлик, барқарорлик назарда тутилади. Шундан келиб чиққан ҳолда зиддиятсизлик қонунига кўра айнан бир предмет ҳақида қарама-қарши фикрларни баён этиш мантиқсизлик, деб ҳисобланади.

Тафаккурдаги зиддият икки кўринишда намоён бўлади: қарама-қарши (контрар) ва зид (контрадиктор).

Контрар латинча *contrartius* сўзидан олинган бўлиб, қарама-қарши деган маънони ифолалайди. Контрар

¹ Арасту. Метафизика. Москва, 1934, 64-бет.

фикрлар деганда бир-бирига қарама-қарши маънони ифодалайдиган фикрлар назарда тутилади.

Контрадиктор латинча *contradictorius* сўзидан олинган бўлиб, зид маъносини ифодалайди. Контрадиктор тушунчалар, контрадиктор муҳокамалар деганда бир-бирига тамоман зид бўлган фикрлар назарда тутилади.

Мантиқий зиддият — сўз зиддияти, фикр зиддияти деб номланади. Сўз зиддияти одатда инсоннинг ўз нуқтаи назарига эга эмаслиги, объектни етарли билмаслигидан далолат беради ва оқибатда баён этилган фикр ноаниқ, чалкаш, ғализ бўлади; муаллифнинг иккиланиши сезилиб туради. Чалкашлик, ноаниқлик, ўз фикрини тўғри ва изчил баён эта билмаслик, зиддиятли қарашлар инсон тафаккурида кузатиладиган камчиликлар ҳисобланади.

Зиддиятсизлик, қонунининг моҳиятини англаб олиш изланишларда илмий муаммони тўғри аниқлаш, унга доир илмий фаразни ишлаб чиқиш, илмий муаммони тадқиқ этишда муҳим ўрин тутadi.

Учинчи — истисно қонуни маъно жиҳатидан зиддиятсизлик қонунининг бевосита давоми бўлиб, фақат зид (ўзаро бир-бирини тамомила инкор этувчи) фикрларга нисбатан қўлланилади. Бу қонунга мувофиқ бир-бирига зид бўлган икки фикр (муҳокама)дан бирининг чинлиги ҳамиша иккинчисининг хатолигини келтириб чиқаради, учинчиси бўлиши мумкин эмас, яъни истисно қилинади. Тафаккурнинг бу қонунини буюк юнон файласуфи Арасту: икки зид фикр орасида учинчисининг бўлиши мумкин эмас, бир субъект ҳақидаги фикр (предикат) ё тасдиқланади, ёки инкор этилади, деб таърифлаган.

Истисно қонуни фикрларимизнинг аниқ, равшан, зидликсиз бўлишини талаб қилади. Истисно қонунининг амал қилиши ҳолатлари турли-туман; ундан алоҳида нарсалар ҳақида фикр юритганда ҳам, мураккаб жараёнларни ўрганганда ҳам фойдаланиш кўзда тутилади. Истисно қонуни тўғри фикрлашнинг асосий шартларидан бўлса-да, тўғри тафаккур қилиш, чин билимлар ҳосил қилиш учун унинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун мавжуд нарса ва ҳодисаларни, уларнинг муносабатларини чуқур, атрофлича ўрганиш талаб қилинади. Истисно қонуни муҳокама жараёнида тўғри хулоса чиқариш имконини беради. Лекин бунинг ўзига хос шarti мавжуд зид муносабатларгагина тегишли бўлади.

Истисно қонунининг илмий изланишларни олиб боришда ўзига хос ўрни бор. У назарий тадқиқотлар жараёнида фикрдаги ноаниқликни, чалкашликни бартараф этишнинг муҳим воситаси бўлиб ҳисобланади. Унинг ёрдамида инсон билими нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятига қадар чуқурлашиб боради ва таъкидлаш жоизки, зидликнинг томонларидан бири аксари ҳолларда ноаниқ бўлиб қолаверади. Бу ҳол истисно қонунининг дихотомияга хос томонларини ҳисобга олишни талаб қилади. Истисно қонуни тадқиқотчидан ўз фикрларини аниқ, равшан, зидликсиз баён этиш, рақибининг фикрларини инкор этишининг асосларини топиш, ўз нуқтаи назарига эга бўлишни талаб қилади. Илмий-тадқиқотда ундан фойдаланиш учун бирон-бир фикрни инкор этишнинг ўзи кифоя қилмайди, шунга эришиш лозимки, тадқиқотчи, муайян мавзудаги ўз нуқтаи назарини баён қилишнинг мантиқий усулларида фойдалана билсин, далиллар асосида ўз фикрини асослай билсин. Бунинг учун мантиқ қонунларидан ташқари тадқиқот объектини чуқур билиш, у тўғрисидаги мавжуд билимларни ўзлаштириш муҳим аҳамиятга эга. Бунда тадқиқотнинг қиммати унда инкор этилган фикрлар билан ўлчанмайди, балки инкор этилган фикрларнинг асоссиз эканлигини исботлайдиган далиллар воситасида муаммога ўз ечимини бериш, ўз мустақил фикрини шакллантириш илмий ижоднинг муваффақиятини таъминлайди.

Тўғри фикрлаш аниқлик, равшанлик, изчиллик, зиддиятсизлик билан бир қаторда асосланганликни, исботланганликни талаб қилади. Бу нарса тафаккурнинг етарли асос қонунида ўз ифодасини топган.

Етарли асос қонуни немис файласуфи ва мантиқшуноси Лейбниц томонидан таърифлаб берилган. Лекин у ҳақдаги дастлабки фикрлар антик даврга мансуб бўлиб, юнон файласуфлари Левкий ва Демокрит томонидан баён этилган маълум. Улар ҳеч қандай нарса бирон-бир асос, сабабсиз пайдо бўлмайди, ҳамма нарса бирон-бир асос ва зарурият туфайли юзага келади, деб билганлар. Лейбниц нуқтаи назарича, ҳамма нарса ўз мавжудлигининг муайян асосларига эга; ҳар бир ҳодиса ҳақидаги фикр етарли асосга эга бўлган тақдирдагина чин бўлиши мумкин. Ҳар қандай чин фикр асосланган бўлмоғи лозим. Фикрнинг асослари деганда реал ва мантиқий асослар назарда тутилади. Фикрнинг чинлиги

унда воқеликнинг қанчалик тўғри акс этирилганига боғлиқ. Бу нарса реал асос сифатида номланади.

Етарли асос қонунида нарса ва ҳодисалар орасидаги турли боғланишлар акс этади. Масалан, сабабий боғланишлар. Сабабий боғланишларни кенг маънода тушуномқ жонз; асосланган фикр деганда фикрлардаги сабабоқибат алоқадорликларни тўғри акс эттирган билимдир. Инсон билиш жараёнида асос сифатида илгаридан ҳосил қилинган фикрлар тизимига суяниши мумкин. Бу фикрлар тизмасидаги айрим фикрлар асосни ифодаласа, бошқалари натижани — янги билимни ифодалайди. Шу тариқа фикрнинг тўғрилигини асослаш учун келтирилган фикрлар мантиқий асос, деб юритилади. Реал асос ҳам, мантиқий асос ҳам инсон билимларида мушоҳадалар тарзида намоён бўлади. Объектив реалликда сабабий алоқадорлик воқеалар кетма-кетлигида намоён бўлади: дастлаб мавжуд, бирон-бир натижага олиб келадиган ҳодиса-сабаб (асос), унинг натижаси — оқибат (янги фикр) ҳисобланади. Айрим ҳолларда реал мавжуд сабаб ва фикрий асос (муҳокама) ўзаро бир-бирига мувофиқ келиши мумкин.

Етарли асос қонуни илмий билишда муҳим ўрин тутади. Фанлар мазмуни, қонунлари, тамойиллари илмий қарашларнинг асосланиши натижаси бўлиб ҳисобланади. Тадқиқотчи тадқиқот объектини ўрганиш жараёнида уни ҳосил қилган реал сабаблар, унинг бошқа объектлар билан муносабатларини таҳлил қилади, илгариги билимлар мазмунидан келиб чиққан ҳолда ўз қарашларини далиллайди, мантиқий изчилликда янги хулосалар чиқаради.

Илмий ижод ва амалиётнинг туб мақсади чин, объектив мазмунга эга бўлган билимларни ҳосил қилиш ҳисобланади. Чин билим инсондан мантиқ қонунларини билиш билан бир қаторда исботлаш ва рад этиш мантиқий усулларида унумли фойдаланишни тақозо этади. Илмий билишнинг энг умумий хусусияти шундан иборатки, илмий изланиш натижасида қўлга киритилган билим фан соҳасида ютуқ деб ҳисобланиши ва фан мазмунига киритилмоғи учун мантиқий исботлаш талабларига жавоб бермоғи лозим.

Билимларни ҳосил қилишда исбот билан бир қаторда рад этиш мантиқий усулидан ҳам фойдаланилади. Рад этиш ёки раддия бирон-бир фикрнинг хато эканлигини исботлашнинг мантиқий услубидир. Одатда бу усул

дан бир нарса ҳақидаги қарашларда турли фикрлилик кузатилганда фойдаланилади. Рад этиш тезисга, аргументга, исботлаш усулига қарши қаратилган бўлади.

Кўриниб турибдики, тафаккур қонунларини, шунингдек, исботлаш, рад этиш ва бошқа мантиқий усулларни билиш илмий ижодда муҳим ўрин тутати. Тафаккур қонунлари барқарор фикрлар орасидаги муносабатларни назарда тутати, тафаккур шакллари тўғрисида, фикрларни ўзаро тўғри боғлай олиш, бир муҳокамадан иккинчи муҳокамага ўтиш ва шу асосда тўғри, ишончли фикрларни ҳосил қилиш имкониятларини яратати. Шу маънода мантиқ қонунлари янги билим ҳосил қилишнинг усули бўлиб ҳисобланади.

Оламни билиш, у ҳақда чин билимлар ҳосил қилиш, илмий-тадқиқот ишларини муваффақиятли олиб бориш учун мантиқ ва унинг қонунларини билишнинг ўзи кифоя қилмайди. Оламни билиш учун уни қандай бўлса, шундайлигича, барча алоқа ва муносабатларини ҳисобга олган ҳолда ҳар томонлама ўрганиш, нарса ва ҳодисаларда узлуксиз тарзда кечадиган ҳаракат, ўзгариш, тараққиётни ҳисобга олиш талаб этилади. Бу нарса тадқиқотчидан диалектика қонун-қоидаларини билишни, оламга диалектик тарзда ёндошишни талаб қилади. Диалектика кенг қамровли таълимот бўлиб, у оламдаги мураккаб алоқа ва муносабатлар, ўзгариш, тараққиётнигина акс эттириб қолмай, оламни билишнинг энг умумий илмий методи бўлиб ҳисобланади. Диалектика формал логиканинг аҳамиятини инкор этмагани ҳолда оламни, ундаги ўзгаришлар, алоқадорликлар, тараққиётни чуқур ва ҳар тарафлама тушунишга ёрдам беради.

3. Софистика — тафаккурлаш усули ва унинг илдизлари

Софистик тафаккур антик дунёда шаклланган. Софистик тафаккур ўрта асрларда, айниқса, кенг тараққий қилди. Дастлабки даврларда қадимги Юнонистонда бирон-бир соҳани, жумладан ҳунар, мусиқа ва ҳоказоларни мукамал эгаллаган кишиларни софистлар деб атадилар. Кейинчалик эса бу сўз аста-секин бошқача мазмун касб эта бошлади: нотиқлик ва донишмандликда ном чиқарган файласуфларни софистлар деб атай бошладилар.

Софистлар табиий тилнинг қатор камчиликлари,

жумладан, омонимия, амфиболия, сўзларни нотўғри боғлаш, икки маъноли талаффуз, фикрни ифодалашнинг грамматик шакллари ва ҳоказолардан фойдаланиб, ёлғондакам ҳақиқат ниқобини остида ҳақиқий билимларни ёлғон билан алмаштиришга уринадилар.

Софистика атамаси, Форобийнинг таъкидига кўра, суф (донолик) ҳамда истияс (ёлғон) сўзларидан олинган бўлиб, «Сохта донолик» маъносини англатади. «Софист, — деб ёзган эди Форобий, — (борлиққа) тескари бўлган (йўқ) нарсаларни тасаввур қилишга мажбур этиш орқали тингловчинини адаштиради, шундай қилиб у (тингловчи) бор нарсани, йўқ, мавжуд бўлмаганни мавжуд, деб тасаввур қилади¹.

Софистик тафаккур, ал-Форобий фикрича, ўзига хос усуллардан ташкил топган бўлиб, улар ўрганилиши лозим бўлган нарсаларни ўрганишда ақлни тўғри йўлдан чалкаштиради ва ёлғонни рост шаклда тасаввур қилишга мажбур қилади, ўрганмоқчи бўлган кишини тўғри йўлдан адаштиради.

Худди шу усуллар билан сўзловчи тингловчинини шундай чалкаштирадики, агар у (тингловчи) ниманидир талаб қилса, ёки нимагадир эҳтиёж сезса, у (яъни сўзловчи) уни (яъни тингловчинини) талаб қилмасдан ва олмасдан туриб талаб қилгани ва олганига ишонтириши мумкин. Худди шундай усул ёрдамида ёқламагани ҳолда, у (сўзловчи) уни (тингловчинини) (ниманидир) қаттиқ туриб ҳимоя қилгани ёки (нимагадир) қаршилиқ кўрсатганига ишонтириши мумкин. Агар у (тингловчи) ё жавобгар, ё адвокат, ённки, оқловчи бўлса, у ҳолда шундай усуллар ёрдамида у (сўзловчи) уни (яъни тингловчинини) аслида ҳақиқатда жавоб бермагани ва (кимнидир) ёқламагани ҳолда унда (тингловчида) жавоб берганлиги ва ёқлагани ҳақида тасаввур ҳосил қилдириши мумкин².

Форобий мантиқ қонунларига қатъий бўйсуниладиган бўлса, инсон ақли софистик тафаккурдан халос бўлиши мумкин, деб таъкидлаган эди. «Силлогизмларни ўрганадиган бўлсак, нарсаларнинг бир-бирларидан фарқларини ишонч билан топа оламиз ва агар биз эътироф қилсак, мунозараларда англашилмовчиликларга ва чалкашиқларга йўл қўймаймиз»³.

¹ Аль-Форобий. «Логические трактаты». Алма-Ата, 1975, 531-бет.

² Аль-Форобий. «Логические трактаты». Алма-Ата, 1975, 364—365-бетлар.

³ Аль-Форобий. «Логические трактаты». Алма-Ата, 1975, 438-бет.

Кўриниб турибдики, софистик тафаккур тушунчалар, сўзлар ва улар маъноларининг икки ёқламалигидан келиб чиқар экан, демак, у ўз-ўзидан келиб чиқмаган, унинг ўзига хос гносеологик илдиэлари бор.

Маълумки, инсон тушунчалари ҳаракатчан, ўзгарувчан, ихчам, ўзаро алоқадор, зиддиятли, бири иккинчисига ўтиб туради. Агар ана шу тушунчалар ихчамлиги инсон томонидан ўз ҳолича, субъектив фойдаланилса, осонгина софистикага тойиб кетиши мумкин.

Софистик тафаккурда бир хил тушунчалар, сўзлар, ибораларнинг бошқалари билан формал боғланиш зарурияти биринчи галдаги вазифадир. Бу аслида маъносиз тушунчалар ўйинидан бошқа нарса эмас. Софистик тафаккур предметли асосга эга бўлган сўзлар, тушунчалар билан қизиқмайди ҳам, ташвишланмайди ҳам. Шунинг учун ҳам у (софистика) тушунчалар доираси билан чегараланиб қолади. Ф. Бэкон таъбири билан айтганда, софистлар ҳаддан ташқари маҳмадонадирлар, амалда эса улардан ҳеч қандай наф йўқ. Софистик тафаккур формал таърифлар билан чекланганлиги учун ҳам у нарсалар тараққиётини бошқарадиган чуқур ички жараёни тушунишга қодир эмас. Софистик тафаккур ўзининг моҳиятига кўра шаклан мантиқ, шунингдек диалектик мантиқ тафаккурларига тамомила зиддир.

4. Метафизика фикрлаш усулининг ўзига хос хусусиятлари

Муҳокама юритилаётган нарсанинг моддий асосини ҳисобга олмайдиган мавҳум тушунчалардан иборат софистик тафаккурдан фарқли ўлароқ, метафизик тафаккур, асосан, нарсалар билан фикр юритади. Мана шу маънода тафаккурнинг **метафизик** услуби софистик тафаккурни инкор этади.

Илмий билишнинг асосий мақсади табиатдаги нарса ва ҳодисалар моҳиятини билишдан иборат. Шунинг учун ҳам нарсаларни ўрганишда метафизик усул дастлаб табиатшунослик заминида таркиб топа бошлаган. Софистик тафаккурга қарши ўлароқ вужудга келган метафизик усул фан ривожланиши тарихида ўзига яраша ижобий роль ўйнаган. Табиатшунослик йиғма, тўпловчи фан сифатида кўринган даврларда нарсаларни ўрганиш методи бўлган метафизика мавжуд воқеликда алоҳида олинган нарсалар ҳақидаги жуда кўп аниқ материал-

ларни тўплашда олимларга ёрдам берди. Табиатдаги аниқ нарса ёки жараёнларни билмасдан туриб, дунёнинг умумий кўриниши тўғрисида тасаввур қилиш мумкин эмас.

Табиатдаги нарсаларни мукаммал ўрганиш, уларнинг моҳиятини чуқурроқ очиб боришга интилиш — метафизик тафаккур услубининг ижобий томонини ташкил этади. Унинг улкан тарихий ҳаққонийлиги ҳам шундадир. Бу шу билан тавсифланадики, метафизик тафаккур услубидан фақат табиатшуносларгина эмас, балки XVII — XVIII аср фойласуфлари ҳам унумли фойдаланганлар.

Метафизик тафаккур услубининг хусусияти шундан иборатки, табиатдаги нарса ва ҳодисаларни бир-биридан ажралган ва ҳаракатсиз ҳолда олиб қарайди.

Бундай фикрлаш, кундалик, одатдаги турмуш миқёсида маълум даражада мувофиқ келса-да, ҳақиқий илмий билишда эса номувофиқдир, чунки бизни ўраб турган ҳар бир нарса воқеликдаги бошқа нарсалар билан ўзаро чамбарчас боғланган ва улар узлуксиз ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишдадир. Ҳар қандай жонли мавжудот ҳам маълум вақтда ўз моҳиятини сақлаб турса, маълум вақтда сақлай олмайди: чунки, ташқи муҳитдан олган ҳаётий заруратни қайта ишлаб, ўзидан бошқа модда чиқаради. Ҳар бир дақиқада баъзи бир ҳужайралар ўз фаолиятини тугатсалар, баъзи бирлари эса ўз фаолиятларини янгидан бошлайдилар. Шу тариқа оз ёки кўп вақт давомида организм таркибидаги моддалар янги атомли моддалар билан алмашинади. Шунинг учун ҳам органик мавжудот ёки жисм бир пайтда ҳам шу жойда, ҳам шу жойда бўлмайди. Аммо шу таҳлитда тушуниш метафизик тафаккур доирасига тўғри келмайди. Шу жиҳатдан метафизик тафаккур ғайри илмий бир томонлама, чекланган тафаккур услубидир.

Табиий илмий билиш доирасида метафизика шундай ўрганиш усулики, табиатдаги нарсаларни бир-биридан алоҳида-алоҳида ҳаракатсиз, қотиб қолган ҳолда ўрганади.

Фалсафий тафаккур усулига айланган метафизика бироз кенг маънода, яъни диалектикага зид усул сифатида қўлланила бошлайди. Метафизика ана шу тариқа кўп томонларига эга, уни тадқиқ этиш илмий билиш ва амалиётда муҳим аҳамиятга эга.

5. Эклектика фикрлаш усули ва унинг чекланганлиги

Эклектика ҳам тафаккурлаш услубларидан бўлиб, дастлаб юнон фалсафасининг охириги босқичларида юзага келган. Эклектик тафаккур услуби ўрта аср ва янги замон фалсафасида кенг қўлланган. Ҳозирги замонда ҳам эклектиканинг турли кўринишлари бир-бирига зид нарсаларни келиштиришга қаратилган уринишларда ҳам намоён бўлмоқда.

Эклектика («танлайман» — деган юнон сўздан олинган) муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва иккинчи даражали боғланишлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайдиган, нарсаларнинг турли-туман, кўпинча қарама-қарши томонларини таъйинланган қўшиб юборадиган усулдир. Эклектика нарса ва ҳодисаларнинг турли томонлари ва хоссаларини механик равишда бириктиради ва «бир томондан», «иккинчи томондан» деган усулга амал қилади. Объектив дунё нарса ва ҳодисалардаги алоқа ва муносабатлар мажмуидан аниқ тарихий алоқадорликда, аниқ ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда асосий ҳал қилувчи алоқадорликни ажрата билмаслик эклектик тафаккурнинг асосий методологик нуқсонидир.

Диалектик тафаккур услуби ё моддий асосидан ажратилган қуруқ тушунчаларни бир томонлама бўрттирувчи ёки нарсалар, тушунчаларнинг ҳаракати диалектикасини ҳисобга олмайдиган софистик ва метафизик тафаккур услубидан фарқ қилиб, нарсалар ва уларнинг фикрий образларини узвий бирликда олиб қаради. Шунинг учун диалектик тафаккур софистик ҳамда метафизик тафаккурга хос камчиликлардан холидир. Бундай тафаккур услуби, турли муносабатларда бўлган турли нарса ва тушунчаларни таъйинланган ва тасодифан бирлаштирувчи эклектик қарашга ҳам тубдан қарама-қаршидир. Диалектик тафаккурда нарсалар билан уларнинг мантиқий образлари бўлган тушунчаларнинг аниқлиги биланнинг табиий ҳаракат шакли бўлиб, бунда субъектив диалектика объектив диалектиканинг инъикоси сифатида намоён бўлади.

Диалектиканинг нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва узаро муносабатда таҳлил қилиш талаби қандайдир ҳодисани ёки унинг айрим томонини бирёқлама ажратиб қабул қилувчи софистикага тубдан қарама-қаршидир. Софистлар масаланинг иккинчи даражали томонла-

риви биринчи ўринга қўйиб, масаланинг моҳиятини у билан ўраб қўядилар.

Диалектика фақат ҳодисаларнинг ҳамма томонлари алоқасини эътиборга олмайдиган софистикага қарши бўлмасдан балки муҳим ва ҳал қилувчиларини ажрата олмасдан турли алоқа ва муносабатларни механик равишда қўшувчи эклектикага ҳам қаршидир.

Софистика ва эклектика зид бўлган илмий фалсафа нарс ва ҳодисаларни ташкил қилишда ҳамма алоқа ва воситаларни ҳисобга олишни талаб қилади. Худди шундай ёндошиш инсон билиши ва амалий фаолияти муваффақиятининг шартидир.

Диалектик тафаккурнинг хусусиятларидан бири шундан иборатки, ихчам, ҳаракатчан, ўзгарувчан тушунчалардан фойдаланиш орқали объектив борлиқ, нарс ва ҳодисалар тараққиётининг қонуниятларини инсон онгида акс эттиради. Диалектик тафаккур нарс ва ҳодисаларнинг моҳияти, уларнинг бир-бири билан алоқадорлиги ва ривожланиш қонуниятларини фалсафий қонунлар, тушунчалар (категориялар) тизими ёрдамида очиб беради. Диалектиканинг қонун ва тушунчалари воқеликдаги нарс ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқасини акс эттириб, инсонда нарсаларнинг моҳиятига чуқур кириб бориш, уларнинг тараққиёт қонунларни билиш ва оламда юз берадиган ҳодисаларни онгли таҳлил қилиш имкониятини яратади.

6. Оламни англашда диалектик тафаккурлаш тамойилларига риоя қилишнинг муҳимлиги

Диалектик фикрлаш ўзига хос бирқатор тамойил, қонун-қоидаларга асосланади ва уларга қатъий риоя этишни талаб этади. Шулар устида қисқача тўхталиб ўтамиз.

Диалектик тафаккур оламдаги ҳар қандай нарс ёки ҳодисани ўрганишда уларнинг ҳамма томон ва боғланишларини, шунингдек, унинг бошқа нарсалар ва ҳодисалар билан ўзаро муносабатларини ҳисобга олишни талаб этади.

Реал воқеликдаги нарсалар бир-биридан ажралган, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмасдан, балки бир-бири билан мустаҳкам ўзаро боғланишларда бўлади ва бир-бирини тақозо қилади. Шунинг учун оламдаги нарсалар мантиқнинг инъикоси бўлган инсон тафаккури манти-

қи — воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни бутун ташқи олам билан бирга жонли ва турли-туман алоқасини қамраб олиши, акс этиши керак. Назарий билим ўрганилаётган объектнинг ҳар томонлама муносабатларда бўлишини кўрсатиб бериши лозим. Фақат нарса ва ҳодисаларнинг ҳамма боғланиш ва ўзаро муносабатларини билиш инсонга ҳақиқатга эришиш имкониятини беради.

Табиат ва жамиятда ҳеч бир ҳодиса ажралган, бошқа ҳодисаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда яшайолмайди ва яшаши ҳам мумкин эмас. Сиртдан қараганда нарсалар, воқеалар бир-бирларидан ажралгандек бўлиб кўриниши мумкин. Аслида эса улар ўзаро алоқада бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади, бир-бирларини тақозо қилиб туради. Нарса, ҳодиса ва воқеалар ўртасидаги ички боғлиқлик, алоқадорлик ва бир-бирига таъсир қилиш-лик объектив қонуний ҳолдир. Ана шу қонуниятни очиб бериш — фаннинг вазифасидир.

Диалектиканинг воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни ҳар томонлама ва ўзаро муносабатда таҳлил қилиш тамойили ўрганилаётган объектга бир томондан, бир ёқлама, бир муносабатда таҳлил этишни мақсад этиб қўйган шаклан мантиқ тафаккур услубидан тубдан фарқ қилади. Бундай фикрлаш усули софистика ва метафизика, эклектика усулларига ҳам қарама-қаршидир. Булардан фарқли ўлароқ, диалектик фикрлаш усули нарса ва ҳодисаларни таҳлил қилишда уларга хос бўлган ҳамма алоқа воситаларини ҳисобга олишни талаб этади. Худди шундай ёндошиш оламни чуқур ва атрофича билиш ва амалий фаолияти мувафаккиятининг шартидир.

Диалектик фикрлаш усули оламдаги нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақозо қилишда олиб қарамасдан, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда қарашни талаб қилади. Бу ҳам диалектиканинг муҳим тамойилларидан бири бўлиб ҳисобланади. У бевосита нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги тамойилидан келиб чиқади. Бунинг боиси шундаки, воқеликдаги барча нарса ва ҳодисалар ўзаро алоқадорлиги, боғланишлари туфайли бир-бирига таъсир қилади ва уларнинг худди шу ўзаро таъсири ҳаракатдир.

Табиат ва жамият ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирига таъсир қилиб туриши уларнинг доимий ҳаракатда, ривожланиш ва ўзгаришда бўлиб туришини кўрсатиб беради. Ҳамма ҳодисалар узаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади. Дунё абадий ҳаракат,

ўзгариш ва ривожланишда бўлади. Шунинг учун ҳам оламдаги нарса ва ҳодисаларга диалектик мантиқ нуқтаи-назаридан ёндошувларни нафақат ўзаро алоқада ва бир-бирини тақозо қилишда, балки ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда қарашни талаб қилади. Бундай ёндошиш ҳам шаклан, ҳам мантиқан метафизик усулга зиддир. Масалан, метафизика учун ўрганилаётган объект уларнинг фикрий инъикоси — тушунчалар ўзгармайдиган, қотиб қолган, бирдан кейин иккинчиси ва бири иккинчисига боғланмасдан алоҳида таҳлил қилинадиган нарсалардир.

Нарса ва ҳодисаларни, тадқиқ этаётган объектларнинг барчасини ўзаро алоқада, уларнинг ҳаракатида, пайдо бўлиши ва йўқолишида қаралиши диалектиканинг муҳим тамойилларидан бўлиб ҳисобланади.

Диалектик тафаккурлаш усулининг яна бир муҳим тамойиллари шундан иборатки, ҳар қандай нарса ва ҳодисаларни таҳлил қилишда, ўрганишда унга конкрет тарихий ёндошмоқни тақозо этади. Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш учун уни теварак-атрофидаги муҳит, шароит, жой, вақтга боғланган ҳолда ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Конкрет — тарихий ёндошиш қонидасини эътиборга олмаслик назария ва амалиётда бир томонламаликка олиб келиши муқаррар.

Диалектиканинг мазкур тамойилли илмий билиш ва амалиётда катта методологик роль йўнайди. Нарса ва ҳодисаларга конкрет-тарихий ёндошиш уларнинг ривожига таъсир кўрсатадиган омилларни тараққий этини йўналишларини белгилаб олиш имкониятини яратади. Буни Ўзбекистон Республикаси ҳаётидан олинган мисолдан ҳам яққол кўришимиз мумкин. Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов таъкидлаганидек, ҳозирги кунда ХХІ аср арафаси ва унинг дастлабки кунларида мамлакатимизнинг ривожланиш стратегияси, ислохотларни чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасидаги фаолиятимизнинг устувор йўналишини қуйидагилар ташкил этади: 1) мамлакат сиёсий, иқтисодий ҳаётини, давлат ва жамият қурилишини янада эркинлаштириш; 2) жамият маънавиятини янада юксалтириш; 3) кадрлар масаласи; 4) халқ турмуш даражасининг изчил ва барқарор ўсиши, аҳолини кучли ижтимоий ҳимоя қилиш; 5) иқтисодиётда таркибий ўзгаришларни таъминлаш; 6) жамиятдаги барқарорлик, тинчлик, миллатлар ва фуқаролараро тотувликни, сарҳад-

ларимиз дахлсизлигини, мамлакатимиз ҳудуди яхлитлигини таъминлаш¹. Ҳаракат қилиш нарсa ва ҳодисалар тараққиёти қонунларини олдиндан кўра билиш имкониятини юзага келтиради. Бу эса оламни фалсафий англаш жараёнида диалектика қонун ва категорияларига таяниш фан ва амалий фаолият учун катта аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 15—19-бетлар.

III БОБ.

ДИАЛЕКТИК ФИКРЛАШНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

1. Фалсафада қонун тушунчаси ва унинг методологик аҳамияти

Диалектика ўзининг амалиёт ва илмий билишдаги методологик ролини умумий қонун ва категориялар йиғиндисига ёрдамида бажаради. Демак, фалсафа билим асосларини чуқур ўзлаштириб олиш ва уларни амалий ва билиш жараёнида ижобий қўллаш билиш учун диалектика қонунларининг моҳияти, хусусиятлари ва уларнинг дунёни фалсафий англашдаги ролини аниқлаб олишимиз лозим. Шу нуқтан назардан қонун тушунчаси нима эканлигини аниқлаб олиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Шунга қарамасдан, кўп йиллар давомида фалсафий адабиётларда бу масала бўйича аниқ бир маълумотлар ҳосил бўлмаган эди. Одатда қонун — зарурий, умумий муносабатлар деб таърифланарди. Бундай қарашда ҳақиқат элементлари бор, лекин ҳақиқат элементларигина, холос! Чунки қонуни нарсалар ва ҳодисалар, ўртасидаги муносабатлар билан айланиш-тириш тўғри эмас.

Энг умумий шаклда қонун — моддий оламдаги турли хил нарсалар ва ҳодисалар, жараён ва воқеалар ўртасидаги муносабатлар, ўзаро алоқалар демакдир. Лекин бундан қонун барча муносабатларни ифодалайди, деган хулоса чиқармаслик керак. Масалан, муҳим ва номуҳим, тасодифий ва зарурий, барқарор ва беқарор, умумий ва алоҳида муносабатлар бор. Қонун бу муносабатларнинг барчасини қамрай олмайди. Турли-туман алоқалар, боғланишлар йиғиндисига нисбатан у, энг аввало, муҳим алоқаларни, яъни шундай муносабатларни ифодалайдики, булар ташқи шароитлардан эмас, балки нарсалар ва ҳодисаларнинг моҳиятидан, унинг ички алоқаларидан келиб чиққан бўлади.

Шунингдек, қонун — зарурий муносабатдир. Чунки табиат ва жамиятдаги ҳар қандай қонунга хос характер-

ли белги зарурийлик, ҳисобланади. Қонун тушунчасининг ўзи мажбурийлик, зарурийликни билдиради. Зарурийлик қонуннинг муҳим белгиси сифатида ундан келиб чиқадиган натижаларнинг мажбурий йўналишини кўрсатиб беради.

Қонуннинг муҳим белгиларидан бири — нарса ва ҳодисалардаги умумий муносабатларни ифодалашдир. Агар қонун шак-шубҳасиз юз бериши зарурий бўлган муносабатларни ифодалар экан, табиий равишда бу муносабатлар бир хил шароитда доимий ва ҳамма жойда (умумийлик) намоён бўлади. Ана шу маънода қонун — умумий муносабатдир.

Қонун барқарор муносабатлардан иборатки, зеро у муайян ҳодисанинг ички табиатидан, унинг моҳиятидан келиб чиқадиган моддий дунё предметлари ва ҳодисаларининг алоқаларини ифодалайди. Қонун дам вужудга келиб, дам йўқолиб кетадиган алоқаларга асосланиши мумкин эмас. У нисбий барқарор муносабатларни тақозо этади. Қонуннинг барқарор, доимий характердалиги шу билан изоҳланадики, ўхшаш шароитларда ўзининг барча белгиларини такрорлайди. Такрорийлик қонунининг муҳим хусусияти табиатдаги нарса ва ҳодисалардагина эмас, балки ижтимоий ҳаётдаги воқеаларда ҳам яққол кўзга ташланади.

Шундай қилиб, қонун кўп қиррали алоқалар ва муносабатларнинг йиғиндиси бўлиб, объектив дунёдаги предмет ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарорлигини ифодалайди. Бу билан қонуннинг таърифини тугаллаш, етарли дейиш мумкинми? Ўйин мумкин эмас! Чунки:

биринчидан, қонун — бу муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатлар, дер эканмиз, қонунда ифодаланиб, унинг объектив асосини ташкил қиладиган алоқаларининг кўрсатиб ўтган бўламузу, аммо шу қонуннинг бошқа категориялардан фарқланиб турувчи ўзига хос хусусиятларининг намоён бўлиши устида тўхталиб ўтирмаймиз;

иккинчидан, муҳим, зарурий умумий ва барқарор алоқалар қонундагина эмас, балки фалсафанинг бошқа категорияларида ҳам, жумладан, сабабият, зарурият, мазмун, моҳият ва бошқаларда ифодаланади. Шубҳасиз, юқорида кўрсатилган белгилар қонуннинг ўзига хос хусусиятларини тўла ечиб бера олмайди;

учинчидан, қонунга таъриф берганда, юқоридаги

объектив алоқалар шакллариини, яъни муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор, оддий тарзда кўрсатиб ўтадиган бўлсак, унда қонун билан мазкур объектив алоқаларни айниқлаштирган бўламиз.

Шунинг учун қонунни таърифлашда унинг шундай белгисини, хусусиятини ажратиш керакки, у мазкур категориянинг бошқаларидан фарқ қиладиган хусусий томонини белгилашга имкон берсин. Бу хусусият шундан иборатки, табиат ва жамиятдаги ҳар қандай қонун воқеаларнинг муайян ривожланиш характери ва йўналишида бўлишини тақозо этади. Маълум бир шароитда бўлишига қарамай, бир ўринда бир хил, иккинчи ўринда бошқа хил тарзда содир бўладиган жараёнлар ва воқеаларни қонуний деб тан олиб бўлмайди. Биз бу жараён ва воқеалар қонун кучига эга дер эканмиз, ундаги муҳим, зарурий, умумий, барқарор муносабатларнинг ифодаланишинигина эмас, балки муайян воқеалар оқимини, қатъий натижалар тақозо қилинишини назарда тутамиз.

Қонун воқеалар ривожининг характери ва йўналишини билдирар экан, ўзининг аниқлиги билан фарқ қилади. Шунинг учун қонуннинг пировард оқибати кишиларнинг муваффақиятли фаолиятининг зарурий шarti бўлган ҳар томонлама ҳисоб, унга мувофиқ келадиган талаб тарзида содир бўлади.

Қонуннинг бу белгисини ажратиш жуда катта амалий аҳамиятга эга. Воқеаларнинг ривожланиши қандай боришини била олиш мумкин бўлмаганда қонунлардан жамият манфаати йўлида фойдаланиш, ижтимоий ривожланиш йўналишини олдиндан кўра билиш мумкин бўлмас эди.

Қонуннинг яна бир муҳим хусусияти шундан иборатки, у муайян бир шароитда намоён бўлади. Моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиши учун маълум шароит зарур бўлса, бу шароит қонуннинг кўриниши, ҳаракати учун ҳам мажбурийдир. Шароит деганда, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг яшаши ва ривожланиши учун зарур бўлган объектив омиллар йиғиндиси тушунилади. Қонун ва шароит бири биран узвий боғланган бўлади, айни бир вақтда уларни бир-бирига қориштириб ёхуд айнанлаштириб ҳам юбормаслик керак. Қонун дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муайян шароитда туғиладиган ўзаро алоқаларининг шакли ҳисобланади. Бу шароит ўзгариши бир қонуннинг бошқаси билан алмашилишига ёки чегаралашга

унинг ҳаракат доирасини торайтириш, ёхуд кенгайтиришга олиб келади.

Илгари мавжуд бўлган шаронт тўла йўқолиб кетган тақдирда унинг заминида амал қиладиган қонунлар ўз ўрнини янги шаронтга тўғри келадиган янги қонунларга бўшатиб беради; айрим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шаронтлар қулайроқ бўлмаса, эски қонунлар ўз ҳаракатини давом эттиради, аммо унинг кўриниши доираси чегараланган бўлади ва, ниҳоят, айрим ҳолатда илгари мавжуд бўлган шаронт анчайин қулай бўлса, қонунларнинг кўриниши учун кенг уфқлар очилади.

У ёки бу қонун амал қиладиган объектив шароитларни билиш катта амалий аҳамиятга эга. Маълумки, кишилар объектив қонунлар талабларидан келиб чиқиб уларга таянсалар, ўз фаолиятларида уларни ҳисобга олсалар, моҳирона ҳаракат қила оладилар, бироқ қонуннинг ҳаракати кўзга ташлансада, бу ҳаракатни қандай бўлса, шундайлигича ҳис қилиш мумкин эмас. Лекин кишилар у ёки бу қонун намоён бўладиган шароитни билиб, унга таъсир эта олар эканлар, бу билан ўзлари истаган натижаларга эриша оладилар.

Шундай қилиб, табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни учта муҳим томони билан характерланади. Чунинчи: а) қонун объектив асосга эга бўлиб у нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий ва нисбий барқарор муносабатларни ифодалайди; б) қонун хусусий характерга эга бўлиб воқеалар ривожланишининг қатъий натижасини, муайян йўналишини белгилаб беради; в) қонун маълум бир шарт-шароитларга намоён бўлади.

Бу учта бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган томонларни ҳисобга олган ҳолда, қонунга қуйидагича таъриф бериш мумкин: **қонун — муайян шарт-шароитда воқеалар ривожининг характери ва йўналишини белгилайдиган, маълум бир қатъий натижани тақозо этадиган объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор муносабатларидир.**

Қонун кишиларнинг илмий-назарий ва амалий фаолиятида объектив ўзаро алоқаларнинг барча шакллари-ни синчковлик билан ҳисобга олишни тақозо этади. Бу эса уларнинг ичда муҳим, зарурий, умумий, нисбий барқарор алоқаларни белгиланга ёрдам беради, айни замонда объектив қонунларни тушунишимизга имкон беради.

Қонун муайян бир натижаларни туғдириб, воқеалар

ривожланишининг характери ва йўналишини белгилаб берад экан, бу нарса, илмий ва амалий фаолиятда объектив қонунлар асосида ҳаракат қиладиган муҳим, зарурий, умумий ва нисбий барқарор муносабатларни кўрсатибгина қолмай, балки келажакда уларнинг ривожланиш йўналишларини (тенденцияларини) ҳам ҳисобга олишни талаб этади.

Табиат ва жамиятнинг ҳар қандай қонуни маълум бир шарт-шароитларда намоён бўлар экан, у илмий билиш жараёнида ва амалий фаолиятда муҳим, зарурий, умумий ва нисбий барқарор алоқалар маълум бир натижаларга олиб келиши мумкинлигини яхши билишга имкон туғдиради.

Моддий воқеликдаги қонунлар хилма-хиллиги билан характерланади. Табиат ва жамият қонунлари объектив жараёнларни акс эттиришга қараб бир-биридан фарқланади. Ҳаракат қилиш донрасига қараб қонунлар: энг умумий, умумий ва хусусий қонунларга бўлинади. Энг умумий қонунлар сирасига диалектика қонунлари киради. Улар қуйидагилардан иборат: 1) Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиш қонуни; 2) Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни; 3) Инкорни инкор қонуни.

2. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиш қонунининг фалсафий тафаккурлашдаги аҳамияти

3 Миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни фалсафанинг асосий қонунларидан биридир. Бу қонуннинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат — нарсаларнинг ички муайянлиги бўлиб, бошқа нарсалардан ажратиб турадиган хосса, белги, хусусиятларининг бирлигидир. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундайлигича аниқлаб беради. Нрсаларнинг сифати эса уларнинг хоссалари орқали намоён бўлади. Хосса нарса сифатининг бошқа нарсалар билан ўзаро алоқадорлигидаги ташқи намоён бўлишидир. Биз нарсаларнинг ички сифатини маълум бир хоссаларда намоён бўлиши орқа-

ли биламиз. Ҳар бир нарса кўплаб хоссаларга, яъни асосий ва иккинчи даражали хоссаларга эга бўлади. Масалан, металл — зичлик, сиқувчанлик, иссиқлик ўтказувчанлик, чўзилувчанлик каби хоссаларга эга. Сифат — жисмининг барча хоссаларини биргаликда боғловчидир. Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигъай, унинг нисбий барқарорлигини, бир бирига ўхшашлигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг ўзгариши муқаррар суратда хоссанинг ўзгаришига олиб келади, бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Ҳар бир нарса муайян системада бир-бири билан боғлиқ бўлади. Нарса қайси боғланишлар системасига кирса, шу системага боғлиқ равишда турли сифатларга эга бўлади. Чунончи, «стол» муайян табиий материалдан, яъни ёғочдан ясалган бўлиб, табиий сифатга эга. Шунинг учун у табиий қонуниятларга бўйсунди. Айни замонда стол муайян инсон меҳнатининг натижаси бўлиб, ижтимоий сифатга ҳам эга ва ижтимоий қонуниятларга бўйсунди. Ижтимоий сифатлар ўз навбатида икки гуруҳга: биринчи тартибдаги ижтимоий сифатларга ва иккинчи тартибдаги ижтимоий сифатларга бўлинади. Худди ўша стол. моломики инсоннинг муайян ҳаётининг қондида экан, «аниқ (амалий) ҳис» этиладиган нарса сифатида намоён бўлади. Иккинчи томондан, стол, модомики, қийматга эга экан, у товар сифатида гавдаланади. Бу ўринда стол «ҳаддан ташқари ҳис» этиладиган нарса» тариқасида гавдаланади. Бу эса иккинчи тартибли ижтимоий сифатларга мансубдир.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. **Миқдор** предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат теълиғи ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга, бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлари тараққиёти, суръати даражаси, меҳнат

унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади

Нарса ва ҳодисалардаги миқдорий ва сифатий томонлар доимо бир-бирини тақозо қилиб, бирликда бўлади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган нарса йўқ. Шунинг учун ҳам нарсага миқдорий ва сифатий томондан берилган тавсиф тўлиқ бўлади.

Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги меъёр тушунчасида ифодаланади. Меъёр бу миқдорий муносабатлар ва объектив сифатга мос тузилмаларнинг мувофиқлигидир. Объектнинг миқдори ушбу сифат доирасидан чиқмасдан муайян ораликда ўзгаради. Бу оралиқ чегаралари эса предмет муайянлигини, сифат ва миқдор бирлиги сифатида меъёрни ифодалайди. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади. Меъёр ҳар нарса ва ҳодисадаги миқдор билан сифат ўртасидаги ўзаро муносабатни ифода этади. Бу ўринда ҳар бир нарса, ҳодиса миқдорий ўзига хос ўлчовга эга бўлади, чунки ушбу сифат хусусияти ҳар қандай миқдор билан эмас, балки муайян миқдор билан уйғунлашади. Ушбу объектга хос бўлган миқдорий ўзгаришлар доирасидан чиқиш шу объектка хос бўлган меъёрнинг бузилишига ва унинг янги сифатга ўтишига олиб келади.

Меъёр меъёрининг турли шакллари мавжуд бўлиб, назарий билимлар системасида у қуйидагиларга ажратилади: 1) оддий меъёр алоҳида ўз-ўзича олинган предмет ўлчови; 2) системали, субстанцияли меъёр — ушбу системанинг элементи, бўлаги бўлган предмет ўлчови; 3) аниқ меъёр — барча ҳақиқий муносабатлар йиғиндиси бўлган предмет ўлчови. Ижтимоий ҳаёт шакллари ҳам ғоят турли-туман меъёр муносабатларига эга.

Бир меъёрдан иккинчи меъёрга ўтиш негизи (ёки нуқтаси) дейилса, бир миқдорий сифат ҳолатидан иккинчисига ўтишнинг барча ҳалқаси эса меъёрнинг марказий тугуни дейилади.

Сифат, миқдор ва меъёр тушунчаларида оламдаги нарсаларнинг объектив ва энг умумий тавсифи ифодаланади. Шунинг учун ҳам айрим файласуфларнинг нарсалар сифатини субъектив тушунча деб таъкидлашлари назарий жиҳатдан асоссиздир.

Миқдор ва сифат бирликда бўлиб бир-бирига ўтиб туради. Миқдор сифатга ва, аксинча, маълум шароитда

сифат миқдорга ўтади. Нарса ва ҳодисаларнинг сифати объектив бўлса-да, нисбийдир, чунки улар ўртасидаги чегара ўзгарувчан бўлиб, уларни мутлақлаштириш мумкин эмас. Худди шунинидек, нарсаларнинг миқдорий муайянлиги ҳам ўзгарувчандир. Модомики, объектив олам динмий ҳаракатда, ўзгариш ва ривожланишда экан, нарсаларнинг миқдорий ва сифатий муайянлиги, уларнинг хоссалари ҳам ўзгариш ва ривожланишдадир. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг аниқ ҳолатини билиш фан ва ижтимоий амалиёт учун муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлар билан сифат ўзгаришлар ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдор ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларини сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш масаласига, ўз навбатида, қадимги файласуфлар ҳам эътибор берганлар. Қадимги юнон файласуфларининг «ялтироқ бош» ва «ғарам» номи билан келтирган мисоллари маълумдир. Суҳбатдошга қуйидаги савол берилади: агар бошдан бир дона соч толаси юлиб олинса бош ялтираб қоладими, агар ғарамдан бир дона уруғ олинса, у ғарамлик ҳолатини йўқотадими? Натижа, йўқ деган жавоб бўлади. Бу ҳол бош ялтирамагунча, ғарам эса йўқ бўлмагунча лавом атали. Қадимги файласуфлар бу каби ҳодисаларни энг умумий қонуниятларнинг намоён бўлиши натижасида деб эмас, балки соф мантиқий ғайри табиийлик деб қарар эдилар.

Миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши ҳақида Ўрта Осиё мутафаккирларининг асарларида ҳам кўпгина маълумотлар мавжуддир. Ал-Хоразмий, ал-Форобий, ибн Сино, Беруний, Улуғбекнинг математика, алгебра, астрономия, география, тиббиёт ва бошқа соҳаларга оид асарларида миқдор (сон), сифат ўртасидаги алоқадорлик ва унинг ҳаётий аҳамияти ҳақида батафсил тавсифлар берилган. «Мен, — деб ёзади ал-Хоразмий, — арифметиканинг оддий ва мураккаб масалаларини ўз ичига олувчи «Алжабр ва алмуқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб»ни тасниф қилдим, чунки мерос тақсим қилишда, васиятнома тузишда, мол тақсимлаш-

да ва адлия ишларида, савдо ва ҳар қандай битимларда ва шунингдек, ер ўлчаш, каналлар ўтказишда (амалий) геометрия ва бошқа шунга ўхшаш турлича ишларда кишилар учун бу зарурдир»¹.

Уларнинг фикрича, миқдор ва сифат ўзгаришларнинг ўзаро алоқадорлигини нафақат табиат ва жамиат ҳодисаларида, балки руҳларда ҳам кузатиш мумкин.

«Руҳларнинг сифатларининг... ўзаро қўшилиши оқибатида уларнинг (ақлий) қувватлари миқдор жиҳатдан ҳам тобора ортади»², — деб ёзади Форобий.

Миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни объектив бўлиб, реал, воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзига хосдир. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришлардан бошланади. Миқдор ўзгаришлар муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига (турғунлигига) таъсир этмайди. Миқдор ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан сифатнинг барқарорлиги бузилади. Натижада эски сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Бу ҳолни биз кимё фанида яққол кўришимиз мумкин. Масалан, икки атом водород билан бир атом кислород сувнинг молекуласини ташкил этади. Агар бу элементларни бошқача нисбатда, яъни икки атом водородни (H_2O) икки атом кислород билан бириктирсак, у ҳолда биз янги нарса — водород пероксида ҳосил қиламиз (H_2O_2).

Тараққиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади. Миқдор ўзгаришлари натижасида вужудга келган янги сифат муайян вақтга мувофиқ келадиган барқарорликка эга бўлиб, шу миқдор ўзгаришлари жараёнини давом этиши учун шароит яратиб беради. Бу сифат ўзгаришларининг миқдор ўзгаришларига ўтишидир.

Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи:

биринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Ҳатто ҳодисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдор ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади;

¹ Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий. Танланган асарлар Т., 1983, 78-бет.

² Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т., 1993, 165-бет.

иккинчидан, миқдор ўзгаришлари маълум вақтгача предметга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100°C гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди. Сифат ўзгаришлари ҳодисаларни тубдан ўзгартириб, уни бошқа ҳодисага айлантиришни тақозо қилади;

учинчидан миқдор ўзгаришлари аста-секин ва кўп ҳолларда (муайян давргача) сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади;

тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгаришлар ҳисобланади.

Метафизик усулда фикр юритиладиган файласуфлар миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришларини ажратиб бир-бирига қарама-қарши қўядилар, айримлари эса фақат миқдор ўзгаришларнигина тан оладилар.

Миқдор ва сифат ўзгаришлари жараёнини таҳлил қилар эканмиз, назарий ҳамда амалий фаолиятда амалга ошаётган ўзгаришлар механизминигина эмас, балки уларнинг чуқурлиги ва аҳамиятини ҳам ҳисобга олиш муҳимдир.

Бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтиш сакраш йўли билан амалга ошади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларга ўтиш жараёнини англатадиган фалсафий тушунчадир. Сакраш тараққиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган шаклдир.

Сақлаш миқдор ўзгаришлардан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизлиқнинг узилишини билдиради. Сакрашлар доим аста-секинлик билан миқдор ўзгаришлари натижасида тайёрланади. Демак, шуни назарда тутиш керакки, миқдор ўзгаришлар нарса ва ҳодисани бир текисда оддий кўпайтириш ёки камайитиришдан иборат эмас. Миқдор ўзгаришлар нарса ва ҳодисаларнинг ижобий томонларини аста-секин ўстириб мустаҳкамлашни ҳамда салбий томонларини аста-секин сусайтиришни тақозо этади.

Сакраш, шунингдек, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги зиддиятларнинг ҳал қилинишидир. Сакраш натижасида эски сифат билан унинг асосида ҳаракат қиладиган қарама-қаршиликлар бирлиги тугатилади ва янги сифатнинг вужудга келиши содир бўлади.

Нижоят, сакраш — эски сифатнинг инкор этилиши ва янги сифатнинг қарор топишидир. Сакраш натижа-

сида эскидан янгига ўтиш амалга ошади. Шунга кўра нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши илгарилаб боради.

Шундай қилиб диалектик сакраш қуйидаги жиҳатларга эга:

биринчидан, сакраш тараққиёт натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёндир;

иккинчидан, сакраш тадрижийликнинг ўзгариб, миқдор, ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

учинчидан, сакраш қарама-қаршиликлар ўртасидиги: зиддиятларни ҳал қилиш шаклидир;

тўртинчидан, сакраш нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида аниқ сакраш шаклига эгадир.

Амалга ошиши муддатига боғлиқ равишда аста-секинлик билан ифодаланадиган сакрашдан, бир зумда шиддат билан содир бўладиган сакрашни фарқлаш керак. Бинобарин, кимёвий элементларни бириктириш жараёнида туб сифат ўзгаришлар шиддат билан, жуда тез содир бўлади, аммо ҳайвонлар билан ўсимликларнинг ривожланиш жараёнида эски сифатдан янги сифатга ўтиш бирмунча секин содир бўлади. Тез содир бўладиган сакрашлар билан аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли билан содир бўладиган сакрашларнинг бир-биридан фарқ қилишини ҳисобга олиш керак. Тез сакраш шундай хусусиятларга эгаки, у биринчидан, ҳал қилувчи зарбанинг бирдан-бир ифодаси сифатида бажарилади. Бу сифатий ўтиш бўлиб, даставвал бирданига эски тугатилади ва сўнгра янги бунёд этилади. Иккинчидан, у беҳосдан тез содир бўлади.

Аста-секин миқдор ўзгаришлари йўли билан содир бўладиган сакрашлар эскини бир йўла тугатиш билан эмас, балки узок вақт давомида эски сифатни янги сифатга айлантириш билан тавсифланади.

Демак, сакрашлар турли-туман шаклларда амалга ошиши содир бўлади.

Бунда нарса ва ҳодисаларнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиш шакллариининг турли-туманлиги нимага боғлиқ? деган савол келиб чиқади. Ўтиш шакллариининг турли-туманлиги, биринчидан, нарса ва ҳодисаларнинг

моҳияти ва хусусиятларига, иккинчидан, унга мувофиқ келадиган шароитга боғлиқдир. Масалан, ижтимоий ҳаётда содир бўладиган миқдор ўзгаришлар табиатдаги сакрашлардан тубдан фарқ қилади.

Ҳозирги шароитда жамиятимизнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маданий, маънавий ҳаётда рўй бераётган жараёнлар ўз моҳиятига кўра янги сифатий ўзгаришларга киради. Шулар натижасида давлатимиз юксак босқичга кўтарилади. Булар ўз-ўзидан эмас, балки кенг халқ оммасининг ижобий фаолияти, ижтимоий-сиёсий фаоллиги натижасида амалга оширилади. Бу ўзгаришлар инқилоб йўли билан эмас эволюция йўли, аста-секин тадрижий йўл билан амалга ошади.

«Жамиятни янгилашнинг инқилобий усулларига биз мутлақо қаршимиз. Биз тадрижий-эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз. Мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиати — менталитетини инобатга олсак, ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда мақбулдир»¹, — дейди И. А. Қаримов. Кўриниб турибдики, бу қонун жамиятимизни илмий бошқариш ва унинг ривожланишида катта аҳамият касб этади.

Бинобарин, ҳодисаларнинг сифат ўзгаришлари олдиндан тайёрланган миқдор ўзгаришлар натижасида юзага келар экан, у ҳолатда ижтимоий ҳаётда янги сифат ўзгаришларига олиб келадиган миқдор ўзгаришлар йиғиндисини тезлаштирадиган зарур шароитни тайёрламоқ лозимдир. Амалий фаолиятда асосий эътиборни, даставвал, миқдор ўзгаришларни тўплаш йўли билан аста-секин амалга ошириладиган сифат ўзгаришларни тайёрлашга қаратилмоғи лозим.

Модомики, эски сифатдан янги сифатга ўтиш ҳар бир ҳодиса учун аниқ белгиланган усул орқали содир бўлар экан, бунинг учун янги сифат ҳолатига ўтиш йўллари тўғри очиб бериш ва уни тезлаштирадиган воситаларни аниқлаш, ҳодисаларнинг сифат ўзгаришини ва уларнинг ривожланиш шароитини пухталиқ билан ўрганиш қатъий зарурдир.

Модомики, тараққиёт миқдор ва сифат ўзгаришлари бирлигини тақозо этар экан, уларнинг иккаласини уйғунлаштира олиш керак.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 14-бет.

Миқдор ва сифат ўзгаришлари жуда кўп муҳим босқич ва даврларни қамраб олар экан, тараққиётнинг муқаррар суратда оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига қараб илгарилаб боришини таъминлаш учун бир босқичдан иккинчи босқичга ўтиш шароити етилган ёки етилмаганлигини пухта таҳлил қилиш зарур.

3. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунининг фалсафий тафаккурлашда намоён бўлиши

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунига мувофиқ ҳар бир нарса бир-бири билан ўзвий алоқада бўлган ва бири иккинчисини истисно этувчи қарама-қарши томон ва кучларга эга бўлиб, улар ўртасидаги кураш натижасида эскининг йўқолиши ва янгининг пайдо бўлиши юзага келади.

Маълумки, нарсалар турли-тумандир Ҳамма томонлари билан айнан ўхшаш бўлган икки нарсанинг ўзи йўқ. Нарсаларнинг тафовут даражаси ҳам бир хил эмас: муҳим ва номуҳим тафовутлар мавжуд.

Нарса ва ҳодисалардаги тафовутлар қарама-қаршиликлар асосини ташкил этади. Қарама-қаршиликлар деб шунга айтиладики, табиатдаги нарса ва ҳодисаларда мавжуд бўлган томонлар, хоссалар ва йўналишлар бир-бирини инкор қилади, бир вақтнинг ўзида бир-бирини тақозо ҳам қилади. Масалан, магнитдаги шимолий ва жанубий қутблар, электрнинг манфий ва мусбат зарядлари, атомдаги тортилиш ва итарилиш, ижтимоий ҳаётдаги яхшилик ва ёмонлик, ёвузлик ва эзулик ўзаро бир-бирини инкор этади ва айни вақтда бири иккинчисини тақозо этади.

Нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонлари ўртасидаги муносабат зиддият деб аталади. Тўқнашув тушунчаси зиддиятдан фарқли ўлароқ, нарса ва ҳодисаларнинг қарама-қарши томонлари кескинлашиб, уларнинг эски ҳаётда биргаликда яшашини мумкин бўлмай қолган ҳолатини белгилайди. Зиддиятлар ҳамма вақт ҳам тўқнашув билан тугамай, балки алоҳида шароитдагина шундай ҳолда бўлиши мумкин. Мана шу реал муносабатлар қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунида акс этилади.

Ҳамма нарса ва ҳодисалар ички зиддиятларга ва бир-бирига қарама-қарши бўлган томонларга эга.

Қуёш системаси ҳам қарама-қаршиликлар бирлиги-

нинг мураккаб намуналаридан ҳисобланади. Сайёралар системасининг маркази ҳисобланган Қуёш билан бошқа сайёралар ўртасида шундай алоқадорлик мавжудки, бу алоқадорлик марказга интилувчи тортиш кучи ва марказдан қочувчи — итарилувчи кучлар таъсирида юзага келади. Шу қарама-қарши кучлар ўртасидаги кураш Қуёш системасининг яшаши ва ривожланишининг асосий қонуниятларини белгилайди.

Агар атомни олсак, бир атом моддаси ҳам, аввало,, мусбат, ва манфий электр зарядлари, протон ва электрон каби мураккаб қарама-қарши томонларнинг йиғиндиси. Атом ядросининг ўзида тортилиш ва итарилиш каби қарама-қарши кучлар мавжуддир.

Органик дунёдаги ривожланишни ҳам қарама-қаршиликлар курашисиз тасаввур қилиш қийин. Ҳаётнинг ўзи шундай зид, қарама-қарши жараёндрки, унда яратилиш ва емирилиш, ассимиляция ва диссимиляция каби қарама-қарши муносабатда бўлган томонлар мавжуд. Организм яшаб турган вақтда унинг ҳужайралари тўхтовсиз ўлиб, ўрнига янгилари пайдо бўлади. Мана шу икки қарама-қарши йўналиш организмнинг яшаши учун зарур шароитни яратади. Бу жараённинг тўхташи организмнинг ҳалок бўлишига олиб келади. Жамиятда ҳам ўзига хос зиддиятлар мавжуд.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни билиш жараёнида ҳам ўз ифодасини топади. Маълумки, билиш жараёни бир-бирига узвий боғлиқ бўлган ҳиссий ва рационал билишдан иборатдир. Ҳиссий билиш орқали инсон нарса ва ҳодисаларнинг фақат ташқи томонлари ва хусусиятлари тўғрисида маълумот олади, мавҳум тафаккур орқали эса уларнинг ички муносабатларини белгиловчи қонуниятларни билади. Бу ерда ҳиссий ва рационал билиш бир жараённинг икки ажралмас, аммо бир-биридан фарқ қилувчи муҳим томонларидир.

Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунининг умумийлик хусусияти моддий дунёдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларга хос эканлигидагина эмас, балки зиддиятлар нарса ва ҳодисаларга, уларнинг пайдо бўлишидан тортиб ҳалок бўлишигача бошидан охиригача сингиб кетган. Бир моҳиятнинг турли томонларини ифодалагани учун ҳам қарама-қаршиликлар бирлиги қуйидаги шароитларда юзага келади:

биринчидан, қарама-қаршиликлар бир нарса ва ҳо-

дисадагина мавжуддир, чунончи, анализ ва синтез, индукция ва дедукция тафаккурга мансубдир;

иккинчидан, қарама-қаршилик ўзаро боғлиқ, бири иккинчисини тақозо қилади, бири бўлмаса иккинчиси мавжуд бўлолмайди;

учинчидан, қарама-қаршиликларнинг бири иккинчисига ўтади ва ўзаро бир-бирига сингиб кетади. Масалан, позитрон ва электрон маълум шароитда фотонларга айланади, натижада материянинг бошқа тури келиб чиқади.

Қарама-қарши томонларнинг бирлиги ва кураш жараёнида содир бўладиган муносабатлар ўзларининг мураккаблиги ва кўпқирраллиги билан тавсифланади. Қарама-қарши томонлар тараққиёт давомида турли хил вазифани бажаради. Қарама-қаршиликнинг мутаассиб томони нарса ва ҳодисани қандай бўлса, шундайлигича сақлаб қолишга интилса, илғор томони уни ўзгартиришга, ёки уни барбод қилиб, янгисини вужудга келтиришга ҳаракат қилади.

Қарама-қаршиликлар ҳақида Форобийнинг фикри алоҳида эътиборга молик. Форобийнинг фикрича, фақат Оллоҳнинг шериги йўқ, шунинг учун илк борлиқнинг зидди бўлиши ҳам мумкин эмас. Лекин бошқа ҳар бир нарса қарама-қарши ҳаракатда бўлади. «Қарама-қарши бўлган ҳар бир нарса, бирга бўлса, — дейди Форобий, — у албатта, бузилишга ва ўз йўли айнашига олиб келади. Зиддиларнинг ҳар бирининг табиати шундай бўлади, улардан бирининг қай ерда бўлишидан қатъий назар бирининг йўқлиги иккинчисининг борлигини тақозо этади. Зидди бўлиши мумкин бўлган ҳар бир нарсада аҳвол шундайдир»¹.

Табиат ва жамиятда мавжуд бўлган зиддиятлар ўзининг хилма-хиллиги билан тавсифланади.

Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Улардан бири эскининг емирилиб, янгининг қарор топишидир, бунга мисол сифатида иқтисодиётнинг эскиси емирилиб, аста-секинлик билан бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётнинг барпо этилишини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Шунинидек қарама-қаршиликларни ўзаро онгли равишда қўшиб, улар ўртасидаги зиддиятларни бартараф этиб, шу асосда тараққиётда илгарилаб боришдан иборатдир. Зиддиятларни бартараф

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри*, 133—134-бетлар.

этишнинг самарали шаклларида яна бири — консенус (ўзаро келишув)дир. Консенус қарама-қарши кучлар, томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал этиш йўлларида бўлиб ҳисобланади. У халқларни миллий готувликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир. Консенус мулоқотлар, референдумлар, оммавий ахборот воситалари орқали энг муҳим қонунлар лойиҳасини муҳокама қилиш ва ҳоказо йўллар билан амалга оширилади.

Кўрииб турибдики, зиддиятларни ҳал этишнинг хусусияти ва йўлларини тўғри тушуна билишлик амалий фаолиятимизда тўғри мўлжал олишга имкон беради.

Қарама-қаршиликлар ўртасида мавжуд бўлган зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш жамиятимизда содир бўлаётган, ҳокимиятни обрўсизлантираётган порахўрлик, таъмагирлик ва коррупция кўринишлари билан мурасасиз кураш олиб боришни тақозо этади. Биз бундай иснод келтирувчи ҳодисаларга қарши бутун жамият билан биргаликда кескин курашмоғимиз даркор. Жамиятимизнинг олға силжишига халақит бераётган барча иллат ва эски асоратларни бартараф этишга қурби етадиган самарали тизимни вужудга келтиришимиз лозим, дейди И. А. Қаримов¹.

Шунингдек, жамиятда демократик ўзгаришларни янада эркинлаштириш учун барча демократик давлатларда бўлганидек, бизда ҳам турли сиёсий партияларнинг сайловчилар овози учун курашига, эркин фикр юртишига, ғоя ва қарашлар рақобати учун қулай шартшароитлар яратиб берилиши лозим. Албатта, бу кураш мамлакатда қабул қилинган конституцион ҳуқуқий меъёрлар ва қонунчилик тартиб-қоидалари доирасида олиб борилиши керак.

4. Диалектик тафаккурлашда инкорни инкор қонуни талабларига мувофиқ фикр юритишнинг заруриятлиги

 Инкорни инкор қонунига мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнида

И. А. Қаримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 15-бет.

эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади. Ривожланиш бурама шаклда, маълум нисбий такрорланишлар асосида, оддийдан мураккабга, пастдан юқорига қараб боради.

Метафизик йўналиш инкорнинг ижодий яратувчилик ролини тан олмайи. Бундан фарқли ўлароқ, диалектик қараш эски нарсани янги нарса инкор қилиниши таъкидлайди. Оламда ҳеч бир соҳада ўзининг илгариги яшаш шакллари инкор этмайдиган ривожланиш содир бўлиши мумкин эмас.

Ҳар бир жараён инкор қилиш жиҳатига эга. Икки зиддиятлар туфайли тараққиёт жараёни эртами — кечми эски нарсанинг емирилишига ва янги нарсанинг вужудга келишига олиб келади. Вужудга келган бу янги нарса эскининг инкор қилинишидир.

«Ҳар бир қарама-қаршиликда бўлган нарса, — дейди Форобий, бошқа томонидан буздирилиши лозим бўлади, биринчи эса ўз табиати билан қарама-қарши томонидан инкор этилган бўлади. Бу эса унинг аслида (субстанциясида) мавжуд бўлган бўлади»¹.

Эскининг янги томонидан инкор қилиниши натижа-сида моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг илгарил-лама ҳаракати содир бўлади.

Эскининг ривожланиш жараёнида емирилиши — инкорни инкор қонунининг фақат бир томонидир. Унинг бошқа томони — эскининг емирилиш жараёни билан бир вақтда вужудга келадиган янги нарса қарор топади. Бу янги нарса эскининг ўрнини эгаллаб, ундаги ижобий нарсаларни сақлаб қолган ҳолда янги, янада юксакроқ, илғор ҳолатни ифодалайди.

Шундай қилиб, тараққиёт бир-бирини алмаштириб турадиган босқичлардан иборат бўлиб, бир босқич иккинчи босқич томонидан, иккинчиси эса учинчиси томонидан инкор этилади. Эскининг емирилиб, янгининг пайдо бўлиши, тараққиёт жараёнида диалектик инкорнинг икки муҳим ва ажралмас жиҳатидир.

Инкорни инкор қонуни қуйидаги бир қатор хусусиятлар билан тавсифланади:

биринчидан, эскининг янги томонидан инкор этилиши — кишиларнинг енг ва иродасига боғлиқ бўлмаган

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. 133—134-бетлар.*

объектив жараёндир. Инкор субъектив, ташқаридан жиритилган фикр эмас, балки объектив жараён тараққиётининг босқичидир;

иккинчидан, диалектик инкор ташқаридан киритилган куч ёки ҳолат эмас, балки нарса ва ҳодисанинг ички ривожланиши натижаси, ўзини-ўзи инкор қилишидир. Диалектик инкор нарсани бутунлай йўқ қилиб юбориладиган фаолият билан ўхшаш эмас, у шундай инкорки, бунинг натижасида ривожланиш давом этишига, яъни инкор содир бўлишига имкон яратилади;

учинчидан, диалектика ҳар бир нарса ва ҳодиса учун инкорнинг аниқ тури мавжуддир деб ҳисоблайди. Тасаввур ва тушунчаларининг ҳар бир тури сингари, бўюмлар ҳар бири гурунининг ҳам ўзича алоҳида инкор тури борки, бунда тараққиёт содир бўлади;

тўртинчидан, диалектик инкор тўлиқ инкор бўлмасдан; балки эскини янги билан боғлаб турувчи жараёндир. Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги ворисликни тавсифлайди;

бешинчидан, диалектик инкор тараққиётнинг оддийдан мураккабга, қуйидан юқорига боришини тавсифлайди, бир сифатдан бошқа сифатга ўтилади.

Инкорни инкор қонунини объектив оламнинг ва билишнинг турли соҳаларида кўплаб учрайдиган кенг таъсир доирасига эга бўлган қонундир. Агар арпа ерга экилса, у иссиқлик ва намлик таъсирида кўкаради ва ундан ўсимлик пайдо бўлади. Эндиликда арпа (дон) ўзини (ўзи) инкор этади. Ўсимлик ўсади, гуллайди, чанглайди ва ниҳоят янгидан арпа (дон) етишади, донлар етилади. Пояси қурийди, яъни инкор этилади. Инкорни инкорнинг натижаси сифатида биз бунда яна аввалги арпа (дон)ни кўрамиз, лекин энди бир дон эмас, бир неча дон бўлганини кўрамиз.

Инкорни инкор қонунини жамият маънавий ҳаётида ҳам намоён бўлади.

Фалсафада инкорни инкор қонунини биринчи бор Гегель томонидан таърифланган. Унинг фикрича, дастлабки бир бутун фикр (тезис) бир-биринга зид бўлган ижобий ва салбий, «ха» ва «йўқ» дан иборат икки фикрга бўлинади. Бутуннинг иккига бўлиниши — антитезис; инкордир. Қарама-қарши фикрлар кураши охирида бири-киб янги фикр (синтез, инкорни-инкор) ҳосил қилади. Шундай қилиб, Гегельнинг фикрича, соф ғоя ўз тараққиётида уч босқичдан ўтади: тезис, антитезис ва син-

тез. Гегельнинг таълимотига кўра, нимаки соф ғоянинг ривожланишига мансуб бўлса, у моддий борлиқнинг ҳамма нарса ва ҳодисаларига ҳам мансубдир.

Инкорни-инкор қонуни тараққиётда ворислик (илгарилаб бориш, анъанавийлик) ва қайтарилувчанликнинг (даврийлик, эскига қайтиш каби) бирлигини тавсифлайди. Натижада тараққиёт тўғри чизиқли эмас, балки «бурама» шаклда амалга ошади.

Тараққиёт жараёнининг илгарилаб бориш хусусияти эски ўрнига келадиган янги доимо янги бўлиб қолмасдан, вақт ўтиши билан у ҳам эскиради ва ўз навбатида инкор қилинади, деган маънони англатади. Бунинг натижасида тараққиёт жараёни иккиланма инкор сифатида кўринади.

Диалектик инкор тараққиётни ифодалайди. Масалан, сув қиздирилганда буғга айланади, совитилганда эса яна сувга айланади. Металл қиздирилганда суюқ, совитилганда эса қаттиқ ҳолатга ўтади. Бу ерда биз бир ҳолатнинг бошқа ҳолат томонидан инкор этилишини кўрамиз. Лекин бу ерда ривожланиш содир бўлмайди, балки бир ҳодисанинг бошқа ҳодиса билан алмашилиши содир бўлади. Диалектик инкор юқорида кўрсатилган инкордан фарқли ўлароқ шундай зиддиятларни ҳал қилишни мақсад қилиб қўядики, бунинг натижасида тараққиётда юқори босқичга эришилади.

Диалектик инкорнинг яна бир муҳим хусусиятини айтиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Иккинчи инкор эскини емирибгина қолмай, олдинги ривожланишдаги бутун ижобий томонларни умумлаштиради, яъни синтез қилади.

Инкорни инкор ривожланишнинг маълум бир даврини тугаллайди, лекин у шу билан бирга кейинини ҳаракат учун бошланғич нуқтаси бўлиб хизмат қилади. Иккинчи инкор ҳаракатнинг шарт-шароитларини ифодалайди. Кўриниб турибдики, инкор тушунчаси даврни ҳам ифодалайди. Бу давр шундан иборатки, маълум жараёнининг тугалланиш босқичи янги диалектик давр учун бошланғич нуқта бўлиб қолади ва шундай ҳол чексиз давом этади. Бир муносабатда синтез бўлган нарса бошқа муносабатда янги ривожланишнинг бошланғич нуқтасидан иборат бўлади.

Диалектик тараққиёт тўғри чизиқли ҳаракат бўлмай, балки аста-секин кўтарилиб, кенгайиб борадиган, бири бири билан умумий ворислик йўли билан боғланган

юксак босқичда бошланғич нүқта жиҳатини ўз ичига оладиган бурама ҳаракатдан иборат.

Тараққиёт айрим ҳолларда қуйиға қараб боради. Бунга моддий тизимларнинг емирилиши, материя ҳаракатининг мураккаб шакллари оддий шаклларга ўтиши мисол бўла олади. Аммо шунини айтиш керакки, тараққиётнинг орқага қайтиши илгарилама ҳаракатдан вақтинча четлашибди.

Ижтимоий тараққиёт, жамиятнинг ривожланиши ҳеч қачон тўхтаб қолмаслиги қонуний ва ўзгартириб бўлмайдиган жараёндир.

Ривожланишнинг пастдан юқорига кўтарилувчи йўналишини диалектик тушуниш доиравий ҳаракат тўғрисидаги метафизик назария билан ҳеч қандай умумийликка эга эмас. Баъзи бир олимлар дунёда бўлаётган баъзи босқичларнинг қайтарилиши оддий эскиликка қайтиш деб ҳисобламоқдалар. Уларнинг фикрича, табиат ва жамият ҳаётининг ибтидоси ва интиҳоси бутунлай мос келувчи маълум давр цикл ёки айланма бўйича бўлади. XVIII асрда яшаган италиялик файласуф Ж. Б. Вико-нинг таъкидлашича, жамият ўз тараққиётида уч даврни босиб ўтади эмиш, чунончи: 1) болалик даври. Бу даврда диний дунёқараш ва зўравонлик ҳукмронлик қилади; 2) ўсмирлик даври. Бу даврда аристократлик, рицарлик ва етуклик равнақ топади; 3) етуклик даври.

Бошқа бир файласуф О. Шпенглер жамият ўзининг ривожланишида бунёд бўлиш (1), гуллаб яшнаш (2), инқирозга юз туттиш (3) даврларини бошдан кечиради, дейди. Унинг фикрича, инсоният тарихининг ҳозирги, босқичи инқизорлар давридирки, шунга кўра ҳозирги замон маданиятининг барча ютуқлари бутунлай йўқ қилиниши дозим эмиш.

Инглиз тарихчиси Тойнбининг таъбирича, жамият тарихи қоронғи ва ўзаро алоқада бўлмаган цивилизациядан иборат. Ҳар қандай цивилизация бир ривожланиш босқичларини босиб ўтади: баҳор ва ёз, куз ва қиш ёки болалик, ўсмирлик, етуклик ва қарилик. Тойнбининг кўрсатишича, Ғарб цивилизацияси етуклик босқичида-дир ва у келажакда ривожланиш хусусиятига эга. Америкалик профессор Райт эса жамият тарихи маълум бир босқичлардан, яъни қаҳрамонлик асри, ғалаёнлик вақти ва тикланиш даврларининг ш. тахлитда такрорланишидан иборат, деб тасвирлаб беради. Унинг фикри-

ча, ҳозирги цивилизациядан кейин инсоният фақат орқага қайтиш билан ривожланармиш.

Тараққиёт юқорига кўтарилиш хусусиятига эга бўлиб, у оддийдан мураккабга, пастдан юқорига томон боради. Масалан, микрооламда ривожланишнинг илгарилаб бориши кимёвий элементларда атом ядроси, атомларнинг молекулаларга ва кейинроқ микроскопик жисмларга айланишида, коинотда эса унинг жисмларининг газ ва чангсимон материядан вужудга келишида намоён бўлади. Ноорганик материянинг органик материяга айланиши, ҳайвонот олаmidан инсониятнинг ажралиб чиқиши ҳам бунга ёрқин мисол бўла олади. Ижтимоий ривожланиш ҳам тараққиёт сари борапти.

Эскининг ўрнига янгининг келиши унинг кундан-кунга мустақамланиши, ривожланиши ва уларнинг ажралмаслиги тараққиётнинг бошланиш хусусиятини белгилайди. Янги эскининг ўрнини эгаллаб боришида эскидан ижобий муҳим томонлари ўзида мужассамлаштириб, юқорироқ сифат хусусиятларга айланади. Эскининг ўрнига келган янги дастлаб имконият кўринишида бўлади. Бу имкониятнинг воқеликка айланиши маълум шарт-шароитлардагина амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда янгиликнинг ғалабага эришувини таъминлашда кишиларнинг фаолияти зарурдир.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда катта аҳамият касб этипти. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани янгидан барпо этишни билдирмайди. Аксинча, жамиятимиз тараққиёт жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқларни сақлаб қолиш, уларни янада бойитиб ривожлантиришдан иборатдир. Бу мазкур қонуннинг талабидан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан биридир.

«Бизнинг тушунишимизча, — дейди И. А. Қаримов, — қотиб қолган эски ақидалардан воз кечиш — ўз тарихий ўтмишимиздан воз кечиш дегани эмас. Бу бирёқлама ва тор фикрлашдан воз кечиш демакдир»¹.

Юқорида биз диалектиканинг учта асосий қонунлари мазмун-моҳиятини тавсифлаб беришга ҳаракат қилдик. Эндиликда шуни эслатиб ўтиш жоизки, оламни англаш-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т. «Ўзбекистон», 1997, 151-бет.

да мазкур қонунларни эътиборга олиш, уларнинг талабларига мос равишда фикрлаш ва амал қилиш катта методологик аҳамиятга эга.

Фалсафий тафаккурлаш воқеликдаги нарса ва ҳодисаларга хос бўлган барча алоқаларни, зиддиятларни, уларнинг тараққиёт қонуниятларини билиш, ҳар томонлама таҳлил қилиш имкониятини яратади.

Диалектика оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлик ва тараққиёт қонунлари ҳақидаги фан бўлибгина қолмасдан, балки тафаккурлаш, фикр юриштиш, дунёни билиш ҳақидаги ҳам фандир. Шундай экан ҳар бир инсон ўз амалий фаолияти ва илмий билиш жараёнида диалектика таълимотининг мазмун-моҳияти, унинг ранг-баранглиги, кўп қиррали томон ва хусусиятларини ҳисобга олиб, уларга онгли равишда амал қилишлари лозим.

IV БОБ.

ДИАЛЕКТИКА КАТЕГОРИЯЛАРИ — ФАЛСАФИЙ ФИҚРЛАШНИНГ МАНТИҚИЙ ШАКЛЛАРИ

1. Фалсафий категориялар — оламни англашда вужудга келган тафаккур шакллари

Маълумки нарса ва ҳодисаларнинг умумий боғланиши ва ривожланиши ўзига хос «буюмлар мантиқини», объектив диалектикани ташкил қилади. Бу объектив диалектика инсон тафаккур мантиқида яъни субъектив диалектикада маълум бир илмий тушунчалар, категориялар қўринишида акс этилади.

«Категория» сўзи юнонча бўлиб, луғавий маъноси «гувоҳ», «таъриф», «ифодаловчи» демакдир. Фалсафий категориялар — объектив мавжудликдаги нарса ва ҳодисаларнинг умумий, муҳим томонларини, хусусиятлари ва муносабатларини акс эттирувчи тушунчадир.

Фалсафа тарихида категориялар масаласи Арасту томонидан батафсилроқ ишлаб чиқилган. У ўзининг «Метафизика», «Категориялар» номли асарларида моҳият ва ҳодиса, миқдор ва сифат, сабабият, зарурият ва тасодиф, бутун ва бўлак каби тушунчаларнинг моҳияти ва фалсафий аҳамиятини тавсифлаб берган.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг, жумладан, Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Сино, Улуғбек асарларида ҳам мазкур категориялар кўп ишлатилиб келинган.

«Фалсафа мавжудотни — яъни барча мавжуд нарсаларни, унинг келиб чиқиши, тартиби, ўзаро муносабати, биридан иккинчисига ўтишини ҳар томонлама текшириш учун зарурият, воқелик, сабабият тамойилларини асос қилиб олади»¹, — деб ёзади ибн Сино.

Ҳар бир фан ўзининг категория, яъни тушунчалар тизимига эга бўлиб, у орқали оламдаги нарса ва ҳодисалар тараққиёти қонуниятларини ўрганиди.

Фалсафий категориялар, бошқа фанлар тушунчала-

¹ Ибн Сино. Данишнамэ. М., 1957, 171-бет.

ридан бир қатор муҳим хусусиятлари билан фарқ қилади. Улар қуйиданилардан иборат:

Биринчидан. Категориялар — объектив дунё энг умумий қонунлари тараққиётининг инъикосидир. Категорияларнинг объектив мазмуни инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган воқелик ҳаракатининг энг умумий қонунларидир. Бундай таъриф фалсафа фанининг предмети моҳиятидан келиб чиқади. Юқорида айтиб ўтилганидек, диалектика объектив реалликдаги нарса ва ҳодисалар ҳаракатининг эни умумий қонунлари ва уларнинг инсон онгида акс этиши ҳақидаги фандир. Категориялар инсон тафаккурида воқеликнинг акс этиш шакллариدير.

Демак, категорияларнинг мазмуни, яъни фикрлаш шакллари объектив дунё тараққиётининг энг умумий алоқаларидан бўлак нарса эмас. Маълумки, сабабият, зарурият, қонуният ва ҳоказолар ғояси табиат, воқеий олам қонунларининг киши миёсида инъикос этишидир.

Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, тафаккур категориялари кишининг қўлланмаси эмас, балки табиатнинг ҳам, инсоннинг ҳам қонуниятларининг ифодасидир.

Иккинчидан. Категориялар энг умумий тушунчалар сифатида инсон фикри шакллари бўлиб ва шу тахлитда улар мантиқий мазмунга ҳам эгадирлар. Категорияларнинг мантиқий мазмуни деганда инсон тафаккури ҳодисаларнинг моҳиятига кириб бориши, унинг чуқурлашуви даражаси кўзда тутилади. Категориялар объектив дунёнинг энг умумий ва муҳим томонларини ифодалагина қолмай, билишнинг поғоналари ва таянч нуқтаси ҳисобланадилар. Уларни била бориш орқали инсоннинг назарий ва амалий фаолияти учун муҳим бўлган дунёдаги нарса ҳодисаларнинг энг умумий қонуниятлари очиб берилади. Фалсафий категориялар инсоннинг билиш фаолияти натижасида дунёни ўзлаштиришда эришган ютуқларини ифодалайди. Фалсафий категорияларда инсон тафаккурининг мазмундорлиги ва етуқлиги ҳамда ташқи оламни билишдаги катта муваффақиятлари ўз ифодасини топган.

Инсон онгида табиатнинг инъикос этиши қандайдир қотиб қолган, воқеликнинг ўлик кўриниши эмас, балки нарсалар моҳиятига чуқур кириб боришнинг мураккаб диалектик жараёнидан иборат. Бу жараён ўзининг ички мантиқига эга бўлиб, бу мантиқ нисбий мустақилликка

эга. Билишнинг ит мантиканин унчинин тафаккурнинг ижодий фаоллигини, ҳаракат қилиш ва ривожланиш жараёнининг объектив дунёга нисбатан мураккаб муносабатини чуқур тушунишга ёрдам беради. Категориялар мазмун жиҳатдан ташқи оламнинг қонуниятларига мос келадилар, лекин ўзларининг мавжудлик шаклларига қараб фарқ қиладилар.

Фалсафий категориялар — ўз манбаи, мазмуни жиҳатдан объективдир, лекин шакл жиҳатдан — субъективдир. Агар нарсалар ва уларнинг тараққиёт қонунлари моддий бўлиб, инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив равишда мавжуд экан, тафаккур категориялари маънавий бўлиб, фақат кишилар миёсидагина мавжуддир. Моддий ва маънавийлик иккаласи бир нарса эмас. Категорияларнинг объектив манбаи реал равишда бўлса ҳам, улар инсон фикрининг шакллари бўлгани учун, уни суратга олиш, қўл билан ушлаб кўриш мумкин эмас. Мантиқ қонунлари объектив нарсанинг киши субъектив онгида инъикос этишидир.

Учинчидан. Категориялар илмий билишда муҳим методологик ролни бажарадилар. Объектив дунё ҳодисаларининг энг умумий қонунлари ҳаракатини ўрганиб, фалсафа категориялари, бир томондан, нарсаларнинг моҳиятини чуқурроқ ва тўлароқ билишга ёрдам берадилар, иккинчи томондан, объектив дунёдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги янги билимлар олишга ва тўплашга сабабчи бўладилар.

Фаннинг ҳамма бошқа соҳаларида бўлгани сингари, билиш назариясида ҳам диалектик тарзда фикр юргизмоқ керак, яъни билишимизни тайёр ва ўзгармас билиш деб фараз қилмасдан, балки билишнинг билмасликдан қай тариқа юзага келишини, мукамал ва аниқ бўлмаган билишнинг қай тариқа мукамалроқ ва аниқроқ бўла боришини текшириб кўрмоқ керак. Фалсафий категориялар — илмий билиш методологияси, маълум нарсадан номаълум нарсага ўтишнинг натижаларини излаб топиш усулидир, улар ташқи оламдаги нарса ва ҳодисаларни тўғри акс эттирганликлари ҳамда уларни ўзаро боғлиқ ва ривожланишда деб билганликлари учун билиш жараёнининг энг умумий методи ролини бажаради.

Диалектика категориялари мавжуд нарсалар ҳақидагина эмас, балки келгусида мавжуд бўлиши керак бўлган нарсалар ҳақида ахборот беради. Улар ҳозирги вақтда қандай ҳолдалигини тушунишга ёрам берибгина

қолмай, балки келгусида уларнинг ўзгариш ва ривожланиш йўналишларини ҳам кўрсатади. Шу асосда улар янги билимларни эгаллаш манбаи бўлиб хизмат қилади. Буларнинг ҳаммаси фалсафа категориялари ўзларининг гносеологик табиатига кўра бевосита амалиётга айланиш имкониятига эга эканлигини исбот қилади.

Тўртинчдан. Фалсафий категорияларнинг шаклланиши ва ривожланиши асосида инсон моддий-ҳиссий фаолиятининг йиғиндиси бўлган амалиёт ётади. Шунинг учун ҳам фалсафа категориялари ижтимоий амалиёт маҳсули ҳисобланади. Бу ерда инсон назарий ва амалий фаолиятининг бирлиги яққол намоён бўлади. Моддий ишлаб чиқариш фаолияти жараёнида инсон субъект сифатида ташқи оламдаги нарсалар, — объектлар билан ўзаро муносабатда бўлади. Субъект билан объект ўртасидаги муносабатнинг ўзаро таъсири жараёнида мантиқий категориялар вужудга келади. Ташқи дунёнинг қонуниятлари тафаккур шаклида акс этиши ҳам амалиёт асосида юз беради. Инсон амалиёти мантиқ категориялари орқали олинган билимлар ҳақиқийлигини текшириб кўради. Шундай қилиб, тафаккуримиз мазмунининг объективлиги, тафаккур қонуниларига мос келиши амалиёт асосида бўлади ва унинг ердамида исботланади.

Фалсафий категорияларнинг бу белгилари маълум даражада аниқ фанлар категорияларига ҳам хосдир. Аниқ фанларнинг асосий тушунчалари ҳам объектив дунёдаги ҳодисалар ҳаракатининг қонуниятларини акс эттиради, улар нарсаларнинг идеал образлари бўлганлиги учун билиш ва амалиёт тараққиётига ёрдам беради. Шунинг учун ҳам фалсафий категориялар алоҳида фанлар категориялари билан узвий алоқаладир. Аммо фалсафий категорияларни аусусий фанлар категориялари билан айналштириш мкин

Аниқ фанлар категорияларидан фанлар ўлароқ, фалсафий категориялар ташқи дунёнинг ит умумий қонуनларини ифодалайди. Шу учун улардан материя ҳаракатининг муайян шаклини ўрганишда муваффақиятли фойдаланиш мумкин. Бундан ташқари, диалектика категорияларини билишнинг ўзи бизга объектив дунёдаги барча ҳодисаларни тушунамиз учун имкон ёдирди, деган маъно келиб чиқмайди. Фалсафий категориялар аини бир вақтда табиатга ҳам, жамиятга ҳам, тафаккурга ҳам тегишли бўлган объектив дунёдаги нар-

са ва ҳодисалар ҳаракатининг энг умумий хусусиятларини ифодалайди. Бироқ улар табиат, жамият ҳодисалари ва тафаккурга хос бўлган айрим хусусий боғланишларни қамраб олмайди. Бу алоқалар хусусий фанлар категорияларида ўз ифодасини топади. Шунинг учун объектив дунё ҳодисалари ривожланишининг энг умумий қонуनларини билиш учун аниқ фанлар категорияларидан фойдаланиш лозим. Бунинг учун аниқ фанлар категориялари орқали диалектика категориялари мазмунини очиш зарур. Ўз навбатида фалсафий категориялар аниқ фанлар барча категорияларини ўзида қамраб олиши зарур. Бу диалектик бирлик фалсафа фани ҳамда хусусий фанларнинг самарали ривожланишига хизмат қилади.

2. Категорияларнинг тизими (системаси) ва уларнинг олами фалсафий англашдаги аҳамияти

Умумфалсафий усул, мантиқ ва билиш назариясини ўзида мужассамлаштирган диалектика таълимоти олами фалсафий англаш жараёнида бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган, мазмунан бой ва хилма-хил категориялар яратади, уларнинг ёрдамида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлиги ва тараққиёт қонуниятларини ифодалайди.

Диалектика категорияларини мазкур таълимотнинг мазмун-моҳияти, унинг предметини эътиборга олган ҳолда асосан **уч туркумга** бўлиш мумкин. Унинг **биринчи** туркумини Борлиқ ва унинг мавжудлик шаклларини ифодалайдиган категориялар ташкил этади. **Иккинчи** туркумга — нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятларини акс эттирадиган категориялар киради. **Учинчи** туркум категорияларига билиш жараёни диалектикасини ифодалайдиган тушунчалар киради.

Қуйида Борлиқ ва унинг мавжудлик шаклларини ифодалайдиган **биринчи** туркум категорияларини тавсифлаб беришга киришамиз.

Борлиқ категорияси ва унинг турлари

Юқоридаги бобларда айтилганнек, борлиқ муаммоси барча фалсафий таълимотларда асосий ўрин эгаллаб келган. Бу бежиз эмас, албатта. Кишилар азалдан во-

қеликни фалсафий нуқтаи назаридан тушунишга инти-
либ келганлар. Борлиқ тушунчаси воқеликни фалсафий
англаш учун ишлатиладиган асосий тушунчадир.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан Борлиқ тушунча-
си сермазмун, кўп қиррали бўлиб, воқеликдаги барча
нарс ва ҳодисалар, жараёнларни ифодалаш, акс этти-
риш учун ишлатилади. Борлиқ тушунчаси ёрдамида ки-
шилар ўз онгида дунёнинг мавжудлиги, унинг чексизли-
ги, абадийлиги, яхлит ва бутунлиги ҳақида умумий та-
саввурга эга бўладилар.

Борлиқнинг асосий шакллариини моддий предметлар,
жараёнлар борлиғи, инсон борлиғи, ижтимоий борлиқ,
маънавий борлиқ ташкил этади.

Моддий предметлар борлиғи туркумига табиатдаги
барча нарсалар, энг майда заррачалардан тортиб то Ер,
Қуёш, коинотгача киради. Шунингдек, моддий борлиққа
кишилар томонидан яратилган «иккинчи табиат», яъни
ҳар хил моддий неъматлар, завод, фабрика, бинолар,
турли машина, механизмлар, асбоб-ускуналар ва ҳока-
золар, ҳам киради.

Диний таълимотларда оламнинг асоси, унинг моҳия-
ти илоҳий куч, руҳ билан боғлаб қўйилади. Илк борлиқ
бу оламдаги барча нарс ва ҳодисаларни яратувчи Худо-
дир. Илк Борлиқ, яъни биринчи мавжуд — Тангри —
Оллоҳ барча мавжудот борлиғининг биринчи сабабидир
дейлади.

«Илк бор бўлган (яъни Тангри), — дейди Форобий
ўзининг асл моҳияти билан бошқа барча нарсалардан
фарқлидир»¹. Чунки у модда ҳам эмасдур, субъект ҳам
эмасдур, унинг суврати ҳам бўлмайди, унинг бир ўзи бу
борлиқда яккаю-ягонадир, у шу жиҳатдан ҳам биринчи-
дир.

Гегель таълимотига кўра, оламдаги ҳамма нарсалар
ва ҳодисалар «мутлақ ғоя»нинг маҳсулидир. Бинобарин,
оламни яратувчи шу ғоя ундаги нарс ва ҳодисаларнинг
бирлигини ҳам белгилайди.

Ўрта аср даврида ижод этган художўй файласуф Ак-
винскийнинг таълимотига асосланган католик черкови-
нинг расмий фалсафаси ҳисобланувчи ҳозирги замонда
бир қатор мамлакатларда кенг тарқалган **неотомизм**
фалсафасининг вакиллари Маритен, Жильсон (Фран-
ция), де Реймекер (Белгия) де Фриз (Германия), Вет-

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 131-бет.*

тер (Австрия), Бохенский ва бошқалар руҳий, илоҳий биринчи ибтидо деб тушуниладиган «соф борлиқ»ни олий реаллик деб ҳисоблайдилар. Моддий олам иккиламчи ва ҳосила деб эълон қилинади. Неотомист назариянинг асосий мақсади худони борлиқнинг бош сабабчиси ва барча фалсафий категорияларнинг бош асоси деб эътироф қилишдир.

Диний фалсафанинг яна бир шакли бўлган **персонализм** (лат. *persona* — шахс) оқимининг вакиллари Б. П. Боун, Р. Т. Флюеллинг, Э. Ш. Брайтмен (АҚШ), Х. У. Керр (Англия), В. Штерн (Германия) ва уларнинг фикрдошлари тараққиётнинг турли босқичларида турувчи ва оламни ташкил этувчи «олий шахс» — Худо бирламчи реаллик ва олий руҳий қимматдорлик, деб таъкидлайдилар.

Субъектив идеалистлар ташқи олам предметларини инсоннинг ички дунёсидан, унинг сезгилари, идроклари ва шу кабилардан ҳосил бўлган қандайдир нарса деб қарайдилар. «Чунки юқорида кўрсатилган объектлар, деган эди инглиз файласуфи Беркли, — биз сезгиларимиз воситаси билан идрок этиладиган нарсалар бўлмай нима ўзи?» Хўш, биз ўз идеалларимизни, яъни сезгиларимизни идрок этмасдан нимани идрок этамиз?» Нарсаларни, идрок этувчи қисмга боғланмасдан туриб, уларнинг мутлақ мавжудлиги тўғрисида сўзлаш мумкинлигини мен мутлақо тушунолмайман»¹, — дейди у. Берклининг фикрини бошқа файласуфлар, жумладан Мах, Авенариус ҳам қўллаб-қувватлайдилар.

Табиатнинг олий маҳсули, гултожи бўлган инсон борлигига, ўзига хос манфаат ва эҳтиёжларга эга бўлган, ўзлигини англай биладиганлар киради. «Тил ва тушунча соҳиби бўлган тирик зотдан ортиқроқ мукамал бўлган бирор зот йўқдир»², — дейди Абу Наср Форобий.

Инсон бу ўзининг ижтимоий шарт-шароитларига боғлиқ бўлган ва индивидуал суратда ифодаланган хислатларга, интеллектуал, эмоционал ва иродавий сифатларига эга бўлган одам. Ҳар бир киши ўзининг туғма хусусиятлари билан бир қаторда ижтимоий хусусияларга эгадир. Ижтимоий муносабатлар, мажмуи, кишиларнинг кундалик турмуш тарзи, инсоний моҳиятни белгилайди.

¹ *Джордж Беркли*. Три разговора между Гиласом и Филонусом. М., 1937, 108 стр.

² *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар шахри, 144-бет.

Инсон борлиги унинг ақлий ва жисмоний меҳнати, эҳтиёж ва манфаатларини қондириш учун хатти-ҳаракатлари, ахлоқ-одоб, дунёқараши ва ҳоказоларда намоён бўлади, ўз ифодасини топади.

Ўзига хос индивидуал характерга, интеллект, эмоционал хусусиятларига, темпераментга эга бўлган ҳар бир инсоннинг мавқеи унинг жамият тараққиётига қўшган ҳиссаси билан узвий боғлиқ. Жамиятда мавжуд бўлган барча нарсалар инсоннинг меҳнати туфайли ва инсон учун яратилган. Шунинг учун инсоннинг қадр-қиммати қанчалик яхши эъзозланса, уларнинг фаоллиги ҳам, жамият тараққиётига қўшган ҳиссаси ҳам шунчалик кўп бўлади.

Шўролар ҳукумати ҳукмронлик қилиб турган вақтларда сўзда «Ҳамма нарса инсон учун, инсон бахт-саодати учун» деб эълон қилинсада, амалда инсоннинг эрки ва ҳуқуқлари чегараланиб, уларнинг қадр-қиммати оёқ ости қилиниб келинган эди. Мустақил Республикамизда инсоннинг шон-шўхрати, қадр-қимматини эъзозлаш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишларига айланган.

Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ёзиб қўйилганидек, «давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади» (2-модда). Чунки «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир». Жамиятимизда шиддат билан қилинаётган ислохотларнинг мақсади ҳам битта — фуқароларнинг муносиб ҳаёт кечиришини, тинчлик ва миллий тотувлигини таъминлашдир. «Барча ислохотларнинг — иқтисодий, демократик, сиёсий ислохотларнинг асл мақсади инсонга муносиб турмуш ва фаолият шароитларини вужудга келтиришдан иборат»¹, — дейди И. А. Қаримов.

Ижтимоий борлиқ ҳодисаларнинг барча турларини ўз ичига қамраб олади. Жамият бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ижтимоий этник, оилавий ва ҳ. к. муносабатлардан таркиб топган, доимо тараққий этиб, ривожланиб турадиган жонли организмдир.

Жамиятнинг моддий-техника базаси, иқтисодий асослари, сиёсий ташкилотлари давлат ва ҳокимият идоралари, армия, милиция, суд, прокуратура, сиёсий партиялар, турли-туман жамоат ташкилотлари, маориф системаси,

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 119-бет.

маданият, фан ва техника, илмий-тадқиқот институтлари ва лабораториялари, оммавий ахборот муассасалари, алоқа бўлимлари ва ҳ. к. ижтимоий борлиқнинг ҳар хил кўринишларини ташкил этади.

Борлиқ фақат моддий шаклдагина эмас, маънавий, руҳий шаклда ҳам намоён бўлади. Маънавий борлиққа инсон томонидан яратилган ранг-баранг маданият ва санъат асарлари, тил, илмий кашфиётлар, ғоялар, ахлоқ-одоб қоидалари, фалсафий, эстетик, бадий, сиёсий қарашлар тафаккурлаш маданияти, руҳий кечинмалар, диний тасаввурлар, тушунчалар ва ҳ. к. мажмуи киради.

Кишиларнинг ички ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, руҳий, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва масалалари ҳамда кайфиятлари ҳам маънавий борлиқнинг кўринишларидир.

«Маънавият, — дейди И. А. Каримов, — инсонга ҳаводек, сувдек зарур Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг ана шундай маъноси жуда кенг»¹.

Маънавият жамият, шахс, миллат тараққиётининг манбаидир. Шунини алоҳида қайд этиш лозимки, мустақиллик туфайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва диний меросини ўрганиш, ундан халқнинг умумий ва бебаҳо мулки сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. И. А. Каримов айтганларидек, «Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди». Шунинг учун ҳам халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш — Ўзбекистонда давлат ва жамиятнинг энг муҳим вазифаси бўлиб ҳисобланади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турибдики, борлиқ воқеликда мавжуд бўлган барча нарса ва ҳодисалар, инсон, жамият, кишиларнинг ички дунёси, маънавиятларини ифодаладиган кенг қамровли ва сермазмун фалсафий тушунчадир. Борлиқ шакллари (нарсалар борлиғи, инсон борлиғи, ижтимоий борлиқ, маънавий

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992. 71-бет.

борлиқ) бир бутун дунёнинг алоҳида кўринишидир. Борлиқ ана шу алоҳида шакллар ўртасидаги боғлиқликни, умумийликни кўрсатади. Борлиқнинг умумий алоқадорлиги алоҳида нарсаларнинг мавжудлиги билан намоён бўлади.

Субстанция ва материя категориялари, уларнинг ўзаро алоқадорлиги

Субстанция тушунчаси одатда моддий субстрат ва нарса ўзгаришларининг бошланғич асосини ифодайлайдиган атама сифатида ишлатилади.

Фалсафа тарихида дастлабки вақтларда Субстанция ҳамма нарсани ташкил этадиган моддий заррачалар деб тушунилган. Масалан, атом Демокрит таълимотида, Форобий, ибн Сино, ибн Рушд асарларида ҳам Субстанция тушунчаси моддий асос, моҳият сифатида талқин этилади.

Форобийнинг фикрича, «Ўз зоти мавжуд (нарсаларни субстанция (жавҳар) деб аталади, масалан, олам ва шунга ўхшаш барча жисмлар. Ўз зоти билан мавжуд бўлмаган (нарсалар)ни акциденция деб атаймиз, масалан, олманинг қизиллиги ва шунга ўхшаганлар. Бундан келиб чиқадики, барча вужудга келтирилган нарсалар ёки субстанция (масалан, олма) ёки акциденциялар масалан, (олмадаги қизиллик)дан иборат бўлар экан»¹.

Янги замонда Декарт субстанция муаммосини энг кескин қилиб қўйди. У икки хил субстанция — материя ва руҳ параллел равишда мавжуд, буларнинг ҳар иккаласи эса Худога бўйсунган деб ҳисоблайди. Спиноза табиати яккаю-ягона субстанция деб, қўлам ва тафаккурни ягона бир субстанциянинг атрибутлари ҳисобларди ва субстанцияни ўз-ўзига сабабчи деб қарарди. Кантнинг фикрича, субстанция, «шундай бир доимий нарсаки, фақат унга нисбатангина ҳамма вақтли ҳодисаларни аниқлаш мумкин. «Гегель «мутлақ ғояни», «ҳар қандай янада ҳақиқий ривожланишнинг негизи» деб таърифлайди».

Айрим файласуфларнинг фикрича, агар нарсаларнинг пайдо бўлиб ва йўқолиб, турли ўзгаришларга дучор бўлиб, бир-бирига айланиб туриши мумкин бўлса, суб-

¹ *Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 180-бет.*

станция эса бир зайлда тураверади ва ўзининг туб негизи жиҳатидан ўзгармасдир, унинг фақат шаклларигина ўзгаради. Шу билан бирга субстанция кўпинча бўлинмас, тузилиши ўзгармас атомлар билан айнан бирдай қилиб қўйилади. Шу тариқа атомларнинг ўзгармаслиги тўғрисидаги фикр оламнинг субстанциявий негизи бўлган материя ҳақидаги фикр билан айнан бирдай қилиб кўрсатилади.

Юқорида айтилганлардан кўриниб турганидек, субстанция ўта мураккаб ва кўпқиррали тушунча. Одатда у дунёнинг дастлабки моддий асосини ташкил этувчи, нарса ва ҳодисаларнинг хоссалари учун омил ёки «тиргак» бўлиб хизмат қилувчи, материя тавсифномаси умумий шаклининг бирлиги, нарсаларнинг ўзгармас барқарор моҳиятини очиб берувчи тушунча сифатида ишлатилади.

Ўз мазмунига кўра Субстанция Материя тушунчасига яқин, аммо бу тушунчаларни бир-бири билан тўлиқ айнийлаштириб бўлмайди. Субстанция материянинг асосинигина ифодалайди. Шунинг учун Материя субстанцияга нисбатан кенгроқ тушунча.

Материя ҳақида фалсафада ва табиат илмида кўпгина чуқур фикрлар айтилганлигини кўрсатиб ўтиш жоиздир. Бу аввало барча ҳодисаларнинг умумий субстанция негизи бўлган материя ҳақидаги, уни яратиб ва уни йўқ қилиб бўлмаслиги, замонда абадий мавжудлиги ва маконда ниҳоясизлиги, унинг объективлиги, онгга боғлиқ эмаслиги, — материя билан ҳаракатнинг ажралмаслиги, табиатнинг ҳамма ҳодисаларини ўзаро алоқадорликда ва бир-бирини тақозо қилишда, табиий ва ўзгармас қонуниятга бўйсунишда олиб қараш ҳақидаги қоидалардир. Мазкур фикрлар ҳозирги замон билимида ҳам аҳамиятини сақлаб қолмоқда.

Ҳозирги илмий фалсафада материя тушунчаси барча нарса ва ҳодисаларга хос бўлган энг умумий хусусиятни белгилайдиган мавҳум тушунча ҳисобланади. Оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий белгиси, хусусияти шундан иборатки, улар бизнинг онгимиздан ташқарида, мустақил равишда, мавжуддир. Ҳамма нарсага хос бўлган бу умумий хусусият Материя тушунчасида ўз аксини топади.

Материянинг фалсафий тушунчаси фақат ҳозирги даврда фанга маълум бўлган объектларгина эмас, балки келгусида кашф қилинадиган нарсаларни ҳам ўз ичига

олади, бу маънода унинг методологик аҳамияти каттадир.

Материя абадий, бепоён, чексиз, ҳеч қачон йўқолмайди.

Материя ҳақида гап кетганда, қуйидаги масалага эътибор бериш зарур. У шундан иборатки, материянинг фалсафий тушунчасини унинг тузилиши ҳақидаги табиий-илмий тасаввурлари билан алмаштириб юбормаслик керак. Материянинг гносеологик маънодаги мазмуни кенг, умумий ва абадийдир, аммо унинг хусусиятларини ва тузилишини аниқ фанлар соҳасида талқин қилиш эсанисбийдир.

Ҳозирги замон фан кашфиётлари материянинг бигмас-туганмас хусусиятларини очишда унинг катта фалсафий аҳамият касб этаётганлигини тасдиқламоқда.

Бундан икки минг йил илгари Левкипп, Демокритларнинг бўлинмас зарра — атом ҳақидаги фаразлари материя тузилиши ҳақида бошланғич фикрлар эди. Рус олими М. В. Ломоносов ва италия олими Лавуазьеларнинг турли моддаларнинг кимёвий ва физик хоссалари ҳақидаги назарияси материя ҳақидаги билимларнинг чуқурлашиб боришига сабаб бўлди. Кимё фанида А. Бутлеровнинг молекулаларнинг тузилиши соҳасидаги кашфиётлари, Д. И. Менделеевнинг «Элементлар даврий системаси қонуни»нинг очилиши материянинг тузилиши ҳақидаги ҳозирги замон таълимотига асос бўлди. XIX аср охири ва XX аср бошларида физикадаги энг янги кашфиётлар, чунончи, электроннинг очилиши, уран ва бошқа атомлар радиоактивлик хусусиятининг, рентген нурларининг кашф қилиниши атом ҳақидаги қарашларда бурилиш ясади.

Бу кашфиётлар атомнинг бўлинишини, унинг янги хусусиятлари, айниқса масса хусусиятларининг сифат жиҳатидан аввалги хусусиятидан фарқ қилишини кўрсатади. Физикларни бу нарса ўйлантириб қўйган эди. Бундан фойдаланган махчилар массанинг ўзгарувчан хусусиятларини материянинг йўқолиши, деб нотўғри хулоса чиқарадилар.

Аслида эса, материя эмас, балки материянинг биз ҳозирча билган чегараси йўқолган эди, бизнинг билимларимиз янада чуқурлашиб, материянинг янги хусусиятларини очиб берган эди.

Материя тузилишининг ҳар бир шаклида ҳаракат ва тараққиётнинг ўзига хос қонунлари бўлиб, бу қонунлар-

нинг ҳар бири атомнинг мураккаб ва туганмас хусусиятларини, демак, материянинг тузилиши ва хоссалари мураккаб эканлигини кўрсатади. Электрон билан позитрон бирикиши, натижада фотоннинг ҳосил бўлиши ҳам материянинг тузилиши мураккаблигини кўрсатади.

Материянинг янгидан-янги хусусиятлари ва тузилишига оид бўлган таълимотларни тасдиқловчи кашфиётлар қўлга киритилмоқда. Атом ядросини ўрганишга оид нисбийлик назарияси, квант механикаси, элементар зарралар физикасидаги ҳар бир ютуқ бунинг исботидир. «Элементар зарралар» физикаси ҳозирги вақтда атомнинг ички тузилишига оид янги фикрларини ҳам бермоқда.

Элементар зарралар, бу хусусиятларнинг очилиши материя тузилиши ва хусусиятлари ҳақидаги билимларимизнинг чегараси ҳеч қачон бўлмаслигини кўрсатади. Физикадаги бу кашфиётлар материянинг икки асосий кўринишида мавжуд эканлигини, модда ва майдон кўринишида мавжудлигини кўрсатади. Материянинг модда ва майдон кўриниши баъзи бир хусусиятларига кўра бир-биридан фарқ қилади. Модда кўринишидаги материя тинчлик массасига эга бўлиб, булар жумласига протон, нейтрон, электрон ва позитронларни, улардан ташкил топаган атом ва молекулаларни киритиш мумкин. Молекулалардан таркиб топган микроскопик jismlar, ҳозирги замон фани берган маълумотларга асосан, ҳар хил ҳолатда бўлишлари мумкин: суюқ, қаттиқ, газсимон, плазма, эиплазма, физик вакуум ва ҳ. к. ҳолатда. Материянинг майдон кўриниши модда кўринишидан ҳаракатдаги массага эга бўлиши ва ёруғлик тезлигига яқин тезлик билан ҳаракат қилиши орқали фарқ қилади. Электромагнит майдон, ядро майдони, гравитацион майдон — булар материянинг майдон кўринишидир. Материя майдон кўринишининг мавжудлиги, бунинг сифат ва хусусиятларининг модда кўриниши билан алоқадорлиги, фарқли электромагнит майдонининг тўлароқ ўрганиши асосида очиб берилади.

Ёруғлик — электромагнит майдон тўлқинидан иборат бўлиб, у ҳаракатдаги массага эга бўлган заррача — фотонлардан ташкил топган. Фотон эса секундига 300 минг км тезликда ҳаракат қилади. Материянинг майдон кўриниши ана шу хусусиятига кўра модда кўринишидан фарқ қилади. Ёруғлик масса ва энергияга эга, демак, электромагнит майдон ҳам массага, ҳам энергияга эга, бу мате-

риянинг модда кўриниши билан майдон кўриниши хусусиятига кўра ўхшашлигини кўрсатади.

Ҳар қандай модда — масса ва энергияга эга. Тажрибалар орқали материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланиши аниқланади. Демак, материянинг модда ва майдон кўринишининг бир-бирига айланиши зарраларнинг зарра ва антизаррадан ташкил топганлигини кўрсатади.

Материянинг бениҳоялиги ва чексиз тузлиши мураккаб хусусиятлари ҳақидаги масала моддий оламнинг сифат жиҳатдан битмас-туганмаслигини ўз ичига олади. У органик жиҳатдан дунёнинг моддий бирлиги принципи билан боғлиқ.

Илмий фалсафа оламини, моддий материяни бизнинг онгимиздан ташқарида мустақил объектив реалликни битмас-туганмас деб билиш, уни қандай бўлса шундайлигича, қўшимчаларсиз тушунишга йўналтиради. Бу фикр табиатшуносликларга илмий-тадқиқот йўлида вужудга келадиган қийинчиликлардан чиқишга, турлитуман ҳодисалар занжирида асосий ҳалқани аниқлаш учун методологик негиз бўлиб хизмат қилмоқда.

Борлиқ тушунчаси материяга нисбатан кенгроқ тушунча, чунки у ҳам объектив, ҳам субъектив реалликни ифодалайди. Материя тушунчаси эса объектив реалликни ифодалаш учун фойдаланадиган тушунча.

Ҳаракат ва ривожланиш категориялари

Табиат ва жамиятда ҳамма нарса ҳаракатда, ўзгаришда, ўзаро таъсирда ва урин алмашишдадир. Ҳеч бир мавжудот тинч турган, ҳаракатсиз нарса эмас. Оламдаги нарсалар ҳаракатда бўлиб, улар бир-бирига айланади, бири иккинчисини йўқотади, бири иккинчисидан пайдо бўлади.

Теварак атрофимиздаги оламини билиб борар эканмиз, унда ўзгармайдиган ҳеч нарса йўқлигини, ҳамма нарса ҳаракатда бўлиб, бир шаклдан иккинчи бир шаклга ўтиб туришини кўрамиз.

Айрим файласуфлар ҳаракатни материядан ажратиб, унга, материяга ташқаридан берилган куч деб қарайдилар. Чунончи, механиканинг фан сифатида шаклланишига асос солганлардан бири Ньютон, сайёралар Қуёш атрофида доимий ҳаракат қилиб туради деб, тўғри таъкидлаш билан бирга бу ҳаракатнинг манбаини илоҳий

биринчи туртки деб ҳисоблар эди. XIX аср немис метафизиги Е. Дюринг эса материя авваллари қотиб қолган ҳолда бўлган, кейинроқ у механик ҳаракатга эга бўлган, деб таъкидлайди.

Материя барча ўзгаришларнинг субстанциявий негизидир. Материядан ажралган ҳаракат, «соф ҳаракат» йўқ.

XIX асрнинг иккинчи ярмида йприк немис физиги В. Оствальд ўзининг материя ва ҳаракатнинг боғлиқлигини инкор этувчи **энергетизм** назарияси билан чиқди. Энергетизмнинг вакиллари материясиз ҳаракат мавжуд бўлиши мумкин, деган фикрни илгари сурдилар. Улар материядан ажралган қандайдир номоддий нарсага айлантирилган «соф энергия»ни барча ўзгаришларнинг бирдан-бир негизи деб ҳисоблар эдилар. Ҳақиқатда эса энергия материянинг хоссасидир, бу хосса ҳаракатнинг миқдорий меъёридан иборат бўлиб, моддий системаларнинг ички ўзгаришлари асосида муайян ишни амалга оширишга қобилияти борлигини ифодалайди. Энергия материядан айрим ҳолда мавжуд бўлмайди ва ҳамisha моддий жисмларнинг бошқа хоссалари билан биргаликда юзага чиқади.

Ҳозирги вақтда кенг тарқалган синергетика назариясининг асосчиси И. Б. Пригожиннинг фикрича, модда — бу кристалл шаклида қотиб қолган энергиядир. Очiq системаларнинг ўз ўзидан тузилиши (самоорганизация) эволюциясининг қонуниятларини билишга йўналтирилган синергетика ғояларининг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат: 1) системаларнинг ўз ўзидан тузилиши молекулалар даражасида содир бўладиган тасадуфий ва беқарор жараён; 2) системаларнинг ўз ўзидан тузилиши учун бирнеча тараққиёт йўллари мавжуд, уларнинг ҳар қайсисидан фойдаланиш мумкин; 3) системадаги хаос эволюцияни келтириб чиқарадиган конструктив ибтидо; 4) муайян ҳолатда (масалан беқарор ижтимоий тузумларда) якка кишиларнинг ҳаракати макросоциал жараёнларига таъсир кўрсатиши мумкин; 5) системаларнинг ўз-ўзидан тузилиши эволюция йўналишларини олдиндан кўра билиш, уларни тезлаштириш ёки четлаб ўтиш имкониятини беради; 6) системанинг келгуси ҳолати унинг мавжуд ҳолатларини шакллантиради ва ўзгартиради ва ҳ. к.

Юқоридагилардан кўриниб турганидек, ҳаракат шакл-

лари хилма-хил бўлиб материя билан чамбарчас боғланган.

Метафизик материализм ҳаракатнинг фақат меаник шакли, яъни оддий кўчиш, маконда алмашишни тан олиб материяга ташқи турккининг берилиши билан олам ҳаракатга келади деб, ҳаракатни материядан ажратиб қуяди. Шунингдек, улар табиат ва жамиятни бир-биридан ажратиб, табиат қонунлари билан жамият қонунлари орасидаги умумий боғланишни кўра олмаганлар, механика қонунларини ҳамма соҳанинг ривожланиш қонуни деб билганлар.

Ҳаракатнинг фалсафий маъноси шуки, у материянинг борлиқ шаклидир. Материя ҳаракати қандай шаклда бўлмасин, у объектив равишда материядан ажралмаган ҳолда содир бўлади. Материянинг мавжудлик шакли бўлгани учун ҳаракатнинг объектив реал бўлиш хусусияти материянинг ҳам хусусияти ҳисобланади.

Ҳаракат ҳам материя каби объектив реалликдир. Материя ўзига хос ички қарама-қаршиликларга кўра ҳаракат қилади, ривожланади. Материя ҳаракати ҳеч қандай ташқи турткига, ғайри табиий кучга муҳтож эмас. Материя ҳаракати ва таррақиётининг манбаи ички қарама-қаршиликлардир.

Ҳаракатнинг фалсафий мазмунини материя ҳаракати шакллари тўғрисидаги табиий, илмий тасаввурлар билан аралаштирмаслик зарур. Ҳаракат материянинг энг муҳим атрибути — мавжудлик усулидир. У табиат ва жамиятда юз берадиган ҳамма жараёнларни ўз ичига қамраб олади. Энг умумий тарзда ҳаракат — умуман ўзгаришдан, моддий объектларнинг ҳар қандай ўзаро таъсиридан иборат.

Ҳаракатни ривожланиш тушунчаси билан адаштирмаслик керак. Ҳаракат реал воқеаликда рўй берадиган ҳамма ўзгаришларни ўз ичига олади. Ривожланиш деганда эса жадал суръатлар билан илгарилаб борувчи ўзгаришлар тушунилади. Ривожланиш сифат ўзгаришларининг натижаси бўлиб, у ўзгариш нарса ва ҳолисалардаги қарама-қарши томонлар орасидаги курашнинг натижасидир. Бундай ўзгаришлар натижасида эскининг ўрнида янгиси пайдо бўлади, қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга ўтиш содир бўлади. Шунинг учун «ҳаракат» тушунчаси «ривожланиш» тушунчасига караганда кенгроқ тушунилади.

Ҳаракат материянинг ички моҳиятидан келиб чиқа-

диган объектив жараён, у икки турда намоён бўлади. 1) Нарсаларнинг мавжуд сифатини сақлаб қолиш асосида рўй берадиган ўзгаришлар. 2) Нарсаларнинг мавжуд сифатининг емирилиши асосида бўладиган ўзгаришлар.

Ҳаракат турли-туман кўринишларда бўлади. Илгари ҳаракатнинг асосий шакллари: а) механик ҳаракат; б) физик ҳаракат; в) кимёвий ҳаракат; г) биологик ҳаракат; д) ижтимоий ҳаракат киради, деб ҳисобланарди.

Ҳозирги замон фани микрожисмларнинг оддий механик ҳаракати ҳаракатнинг бошланғич шакли эмаслигини кўрсатиб берди. У микрозарралар ҳаракатига нисбатан «юқорироқ» туради. Микрозарралар ҳаракати эса микрожисмлар ҳаракатининг асосини ташкил қилади. Микрозарралар ҳаракатининг асосида эса янада чуқуროқ жараёнлар ётади. Микрозарралар ҳаракати квант механикаси қонунларига бўйсунди. Микрозарралар ҳаракати узунлиги, массанинг катталиги ва масса ҳаракатининг тезлигига боғлиқ бўлган тўлқин билан боғлиқдир. «Элементлар» зарралар ва майдонлар даражасидаги ҳаракатнинг ўзига хос хусусиятлари фарқларидан бири электромагнит ҳаракат шаклидир. Унинг моддий асоси электромагнит майдон ва унинг зарраси фотонлардир. Электромагнит майдондаги ўзаро таъсирнинг тарқалиши тўлқин қонунларига ва ёруғлик тезлиги доимийлиги қонунига бўйсунди. Фотонлар электромагнит майдон квантлари бўлиб, доимий бирликда бўлган ҳаракатдагина мавжуддирлар. Бу — ҳаракат материянинг мавжудлик шаклидир деган фалсафий қонидани тўла тасдиқлайди.

Электромагнит майдондан ташқари яна физик майдонлар ҳам жавжуд. Уларнинг ҳаммасига ҳаракатнинг алоҳида шакли мувофиқ келади. Ядро ҳаракати элементар зарралар ва майдонлар ҳаракатига нисбатан анча мураккабдир. Ҳаракатнинг ядро шакли нуклонларнинг (протон ва нейтронлар) ҳаракати асосида вужудга келади. Бу ҳаракат шаклидан ҳам мураккаброғи атом ичидаги ҳаракатдир. Унинг сифат хусусиятини ядро ва электронлар, шунингдек электронларнинг ўзлари ўртасидаги ўзаро таъсир ташкил қилади.

Демак, ҳаракатнинг физик шакли иссиқлик, электрон, магнит, атом ичидаги ва бошқа жараёнларни қамраб олади. Уни фақат молекуляр жараёнлар билан боғлаб тушунтириш нотўғридир.

Материя ва унинг ҳаракат шакллариининг мураккаб-лашиб бориши, янги ўзига хос ҳаракат шакли атом ёки химик шаклига олиб келади. Унинг ташувчиси атом ва молекулалардир. Ҳаракатининг химик шакли турли-туман атомларининг бирикishiларида ва ажралишларида, молекулалар ички тузилшининг ўзгаришда, уларнинг турли кимёвий жараёнларда ўзаро ўзгаришларида намоён бўлади.

Материя ҳаракатининг мураккаброқ шакли бўлган биологик ҳаракатнинг бошқа шакллардан сифат жиҳатидан фарқи тирик организмларнинг озиқланиши ва модда алмашув туфайли кимёвий таркибни ўзлари секин-аста янгилаб боришларидир.

Материя ҳаракатининг энг мураккаб шакли ижтимоий ҳаракатдир. Бу ҳаракат шакли инсоннинг пайдо бўлиши туфайли келиб чиқади. Унинг ўзига хос хусусияти моддий ишлаб чиқариш жараёни, шунингдек, ишлаб чиқариш усули хусусиятидан келиб чиқадиган ижтимоий ҳодисалар, синфий, миллий, онлавий ва бошқа кишилар ўртасидаги муносабатлардир.

Юқорида айтилганларни эътиборга олиб, айрим олимлар ҳаракатни қуйидаги уч шаклга ажратиш ҳақидаги фикрни илгари сурмоқдалар: 1. Жонли табиатдаги ҳаракат; 2) Жонсиз табиатдаги ҳаракат; 3. Ижтимоий ҳаракат. Булар бир-бирини тўлдириб, юқорида кўрсатилган ҳаракатларнинг барча шакллариини ўз ичига қамраб олади.

Материя ҳаракатининг ҳамма шакллари ўртасида маҳкам ўзаро алоқадорлик мавжуд. Бу ўзаро алоқадорлик аввало материянинг тарихий тараққиётида ва ҳаракатининг нисбатан қўйи шаклларини асосида юқори шаклларининг пайдо бўлишида намоён бўлади. Ҳаракатнинг юқори шакллари улардан илгари ўтган ва уларнинг пайдо бўлишига асос бўлган кўпгина қўйи формаларининг ўзгарган шакллариини ўз ичига олади.

Ҳаракат шакллариининг ўзаро муносабатини ўрганганда юқори шаклларини қўйи шакллардан ажратиб қўйишдан ҳам, тартибсиз равишда юқори шаклларини қўйи шакллардан иборат қилиб қўйишдан ҳам сақланиш мумкинмидир.

Материя ҳаракатининг ҳар бир шакли ўзининг қонуниятига эга. Масалан, механик ҳаракат классик механика қонунига, иссиқлик ҳаракати термодинамика қонунига, кимёвий ҳаракат моддаларнинг ажралиш ва бири-

киш реакцияси қонунига, биологик ҳаракат ассимиляция ва диссимиляция қонунига асосланади. Ҳаракатнинг ҳар бир шакли бир-биридан ўзига хос қонуниятни билан сифат жиҳатдан фарқ қилади.

Илмий фалсафа ҳаракат билан бир қаторда мувозанат тушунчаси борлигини инкор этмайди. Тинчлик нисбий ва вақтинча, ҳаракат эса, мутлақдир. Ҳаракатнинг кўриниши қандай шаклда бўлмасин, у нисбий ҳаракатга эгадир. Масалан, ерда тинч турган бир жисмни олайлик. У жисм фақат бошқа ҳаракатланувчи предметларга нисбатан тинч, холос. Ердаги жисм тинч турган бўлиб кўринса ҳам, у ер билан бирга унинг ўз ўқи атрофида ҳаракатланади. Ундан ташқари, бу жисм ўзининг муайян сифатини абадий сақлаб қолмайди, унинг таркибида физик ва кимёвий ўзгаришлар доим содир бўлиб турадики, бу ҳол натижада ўша жисмни сифат жиҳатдан ўзгаришига олиб келади.

Ҳеч бир нарсa бордан йўқ бўлмайди, йўқдан бор бўлмайди, табиат азалдан мавжуд ва доимий ҳаракатдадир.

Ҳозирги замон физикасининг асосчиси Гейзенберг «Ядро физикасининг фалсафий муаммолари» китобида ҳамма нарсанинг асоси битта субстанциядан иборат, бу субстанция энергиядир, деб таъкидлайди.

Ҳаракатсиз материя, материясиз ҳаракат бўлиши мумкин эмаслигини ҳозирги тиббиёт ва ижтимоий фанлар ҳам исботлайди.

Фазо ва вақт категориялари

Материя чексиз равишда содир бўлиб турадиган ҳаракат, ўсиш, ўзгариш ва таррақиёт ҳамиша фазо билан вақтда юз беради. Ҳаракат сингари фазо ва вақт ҳам материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Демак, ҳаракатни материядан аржатиш мумкин эмас, шунингдек, фазо билан вақтни ҳам материядан ажратиб бўлмайди.

Ҳаракат фазо билан вақтнинг моҳиятидир. Бошқача айтганда, ҳаракат фазо билан вақтнинг бирлигидир. Фазо билан вақт ўз табиатининг мавжудлигини материя ҳаракатида очиқ-ойдин кўрсатади.

Фазо ҳаракатдаги материя мавжудлигининг туб объектив шаклидир. Фазо тушунчаси моддий объективларнинг биргаликда мавжудлигини ва бир-биридан узоқли-

гини, уларнинг кўламини, бир-бирига нисбатан жойлашиш тартибини ифодалайди. Табиатдаги ҳамма жисмлар, жумладан инсоннинг ўзи ҳам, объектив оламда содир бўладиган ҳамма моддий жараёнлар фазода ўрин тутадилар, муайян масофага эга бўладилар. Оламда мавжуд бўлган предметлар бир-биридан сифат жиҳатидангина эмас, узунлиги, кенглиги, ҳажми, баланд-пастлиги, катта-кичиклиги, ўрин жиҳатидан ҳам фарқланади. Уларнинг ҳар бири бир-бирига нисбатан яқин ёки узоқ, қуйи ёки юқори, чап ёки ўнгда жойлашган бўлади. Буларнинг ҳаммаси фазо тушунчасида ифодаланади.

Вақт ҳам материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий жараёнларнинг кенг ёйилиши изчиллигини, бу жараёнларнинг турли босқичлари, бир-биридан ажралганлиги, уларнинг давом этишини, уларнинг ривожланишини билдиради. Ҳар бир нарса ўз ўтмиш, ҳозир, келгусига эга. Нарса, ҳодисаларнинг баъзи бирлари аввалроқ, бошқалари кейинроқ бўлади. Булар эса вақт тушунчасини ифодалайди.

Ҳамма вақт ва ҳамма жойда ҳар қандай жисм фазода ҳам, вақтда ҳам мавжуддир. Бунинг маъноси фазо билан вақт бир-бири узвий боғлиқ демакдир.

Фазо ва вақт ҳам материя каби объектив хусусиятга эга. Идеалистлар фазо ва вақтнинг объективлигини инкор қиладилар. Улар фазо билан вақт онгда мавжуд бўлган қандайдир нарсадир деб исботлашга ҳаракат қиладилар. Чунончи, Кант нуқтан назарига кўра, фазо ва вақт ҳиссий мушоҳаданинг қандайдир априор (тажрибагача) шакллари бўлиб, улар онгимизнинг ўз табиати тақозоси билан вужудга келган. Унингча, инсон онги бўлмаса, фазо, вақт ҳам бўлмайди. Беркли, Мах фазо ва вақтни субъектив ҳиссиётлар шакли, фақат сезгиларимиз қаторининг тартибига солинган тизимларидир, деб ҳисоблайдилар. Гегель фалсафасида фазо ва вақт «мутлақ ғоядан» туғилган бўлиб, улар бу ғоя тараққиётининг муайян босқичида пайдо бўлади. Аммо у фазо ва вақтни бир-биридан ажратиб қўяди ва натижада табиатнинг фазо ичида, лекин вақтдан ташқарида ривожланиши тўғрисидаги фикрни илгари суради. Бундай тасаввурларнинг нотўғрилигини одамларнинг бугун ҳаётий тажрибаси, фаннинг тараққиёти кўрсатиб келмоқда. Фазо ва вақтнинг объективлигини инкор қилиш, назарий жиҳатдан чалкашликдан, амалий жиҳатдан эса фидеизм олдида таслим бўлиш, ожиз қолишдан иборатдир. Ҳар

қандай борлиқнинг асосий шакллари фазо ва вақтдир. Илмий фалсафа таълимоти идеалистик фикрларга қарама-қарши ўлароқ, фазо ва вақтнинг объективлигини, яъни инсонга ҳам, инсониятга ҳам боғлиқ эмаслигини, онгдан ташқарида ва мустақил эканлигини эътироф этиб, улар ўртасида умумий ўхшаш томонлар ҳамда айрим фарқлар мавжудлигини таъкидлайди: биринчидан, фазо билан вақтнинг объективлиги, инсон онги, иродаси ва ғояларига боғлиқ эмаслиги, улар ўртасидаги умумийликнинг муҳим томонларидан бирини ташкил этади. Иккинчидан, фазо билан вақт абадий, азалийдир. Фазо билан вақтнинг абадийлиги материянинг абадийлигидан келиб чиқади. Учинчидан, фазо билан вақт чексиз, чегарасиз ва бепоёндир.

Фазонинг ўзига хос хусусияти ва вақтдан фарқи унинг уч ўлчовга эга бўлишидадир. Бу уч ўлчов материя бўйига ва баландлигига, олдига ва орқасига қараб унинг чексиз эканлигини кўрсатади. У турли нарса ва ҳодисаларда ҳар хил бўлади. Ҳозирги замон физикасининг нисбийлик назариясида тўрт ўлчовли геометрик фазо ҳақида сўз боради. Бунда тўртинчи ўлчов сифатида вақт олинган.

Вақт фазо билан чамбарчас боғлиқ бўлса-да, лекин ўзининг айрим хусусиятлари билан ундан фарқ қилади. Вақтнинг муҳим хусусияти унинг бир ўлчовлигидадир, қайтарилмаслигидадир. Моддий нарсалар фазода ҳар хил жойлашишлари, турли томонга ҳаракат қилишлари мумкин, лекин вақтга келганда улар фақат бир томонга қараб йўналишда бўлади, вақт ҳеч қачон орқага қараб ҳаракат қилмайди. Ўтган замоннинг қайтарилиши ва ҳозирги замоннинг йўқ бўлиши мумкин эмас.

Вақтнинг ўзига хос томонларидан яна бири унинг чексизлигидадир. Вақт чексизлигининг маъноси шуки, моддий дунёнинг боши ҳам, охири ҳам йўқ ва бўлмайди.

Фазо ва вақтга ички зиддият ҳосидир. У шундан иборатки, фазо ва вақт ўз табиатига кўра ҳам мутлоқ, ҳам нисбийдир. Фазо ва вақт материя мавжудлигининг умумий объектив шакллари каби мутлақдир, чунки бу шакллардан ташқари ҳеч қандай моддий жисмларнинг бўлиши мумкин эмасдир. Шунингдек, фазо ва вақт нисбийдир, чунки уларнинг аниқ хоссалари ўзгарувчи материянинг хоссаларига боғлиқдир. Зиддият шундан иборатки, фазо ва вақт ниҳоясизлик билан ниҳоянинг бирлигини ташкил этади, фазонинг ниҳоясизлиги айрим моддий

объектларнинг ниҳояли қўламларидан таркиб топади, вақтнинг ниҳоясизлиги эса айрим моддий жараёнларнинг ниҳояли узлуклиларидан таркиб топади.

Фазо ва вақт узлуксиздир ва шу билан бирга узлукли (дискрет)дир. Фазо шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай тарзда олинган (катта ёки кичик, жуда яқин ёки узоқ) элементлари орасида бир элемент ҳамиша реал суратда мавжуд бўлади ва бу элемент уларни ягона фазовий қўламга бирлаштиради; бошқача қилиб айтганда, фазовий қўлам элементлари ўртасида ҳеч қандай мутлақ алоҳидалик, бўлинишлик йўқ; улар бир-бирига ўтиб туришади. Яъни вақт шу маънода узлуксизки, унинг ҳар қандай кичик икки оралиғи ўртасида ҳамиша реал суратда бир вақтли узлуклик мавжуддир.

Фазо ва вақтнинг узлуксизлиги шундан иборатки, улар ўзларининг ички хоссаларига предметлар ва жараёнларнинг сифат тафовутига мувофиқ тузилишига кўра фарқ қилиб турадиган унсурлардан таркиб топган.

Инсоннинг фазо ва вақт ҳақидаги тушунчалари, тасаввурлари қотиб қолган эмас, балки нисбий, яъни ўзгарувчан, ривожланиб бориш хусусиятига эгадир. Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир, деган фикрнинг моҳияти шундан иборатки, фазонинг ҳеч қандай чегараси, маркази, томони, бўладиган жойи, охири нуқтаси йўқ, у чексиз ва чегарасиздир, бепоёндир. Ҳозирги замон табиатшунослик фанлари оламнинг фазо ва вақтда боши ҳам, охири ҳам йўқлиги тўғрисидаги таълимотни асословчи янгидан-янги далилларни қўлга киритди. Уларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз қонингда яккаю-ягона эмас, балки чексиз юлдузлар тизимининг биридир.

Н. И. Лобачевский геометрияси фазонинг материя билан чамбарчас боғлиқ эканлигини исботлаб, мутлақ чегара ва система бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатади. У Эвклид геометрияга нисбатан фазонинг геометрик хусусиятларининг ўзгаришини чуқур тушунтиради. Эвклид геометриясида фазо материядан ажралган ҳолда, абадий ва ҳамма ерда бир хил хусусиятга эга шаклда тушунтиради. Бу фазо ҳақидаги метафизик тушунтириш усулидир. Лобачевский фазо ва вақтнинг хусусиятларини материя ва унинг ҳаракати билан боғлиқ равишда тушунтиради. Унинг геометрияси Эйнштейннинг нисбийлик назариясида яна ҳам кенгроқ мазмунга эга бўлади.

Фазо ва вақтнинг бир бутунлигини ифодалашда мод-

дий жараёнларни ҳам фазодан, ҳам вақтдан ажратмай бир бутун ҳолда текшириш зарур. Нисбийлик назариясида фазо ва вақт орасидаги боғланишни кўрсатишда жисм ҳаракатига кучли майдон тортиш кучининг таъсири ҳам ҳисобга олинади. Лекин бу кашфиётлар нисбийлик назариясидаги фазо ва вақт орасидаги боғланиш тугал аниқланди, деган хулосага олиб келмайди, аксинча бу соҳадаги билимларимиз яна ҳам аниқланиши ва чуқур бўлиши мумкин. Фазо ва вақтнинг хусусияти ўзгармайди. Фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимизнинг мазмуни кенгайиши мумкин. Фазо ва вақт бир-бири билан зиддиятли боғланган. Бу боғланишни фазонинг чексиз, вақтнинг эса абадий бўлишида кўриш мумкин.

Маълумки, нарса ва объектларнинг ҳаракати бир вақтда, бир жойда бўлиб берилади. Материянинг ҳаракати турли фазода, турли вақтда бўлиши мумкин. Моддий объектлар турли хил ўринда, турли хил масофалар орасида жойлашган бўлиб, улар доимо ҳаракатда. Бу ҳаракат секин ёки тез бўлиши мумкин. Бу масалани физика фанининг нисбийлик назарияси ҳал қилиб беради.

Илмий фалсафа нуқтаи назаридан, материя ҳеч қачон ва ҳеч ерда чегараланмаган. Вақтнинг чексизлиги дунёнинг бепоянлигини билдиради, бу фазонинг ҳам чегараси йўқлигини кўрсатади. Шундай қилиб, фазо ва вақт ҳаракатдаги материянинг объектив яшаш усулидир.

Материяга хос хусусиятлар фазо ва вақтга ҳам хосдир. Материянинг тузилиши ва хоссалари ҳақидаги билимимизнинг ўсиш каби, фазо ва вақт тўғрисидаги билимларимиз ҳам ортиб боради.

Материя фазода чексиз, вақтда абадийдир. Вақтнинг чексизлиги дунёнинг чексизлигини, боши ва охири йўқлигини кўрсатади.

Табиат ва жамият ҳодисалари ҳамма вақт кетма-кет содир бўлади ва ҳаракат қилади. Материя вақтда ҳаракат қилади, демак материя, ҳаракат, фазо ва вақт диалектик боғланган. Уларнинг диалектик бирлиги умумий аниқ фанлар учун амалий жиҳатдан методологик асос ҳисобланади.

Воқеликнинг энг умумий алоқадорлиги ва тараққиёт қонуниятларини акс эттирувчи **иккинчи** туркум категориялар сирасига қуйидагилар киради.

Яккалик — алоҳида сифат ва миқдор аниқлигига эга бўлган нарса, ҳодиса ва жараёндир.

Умумийлик деганда объектив реалликнинг барча ёки

бир қанча нарса ёки ҳодисалардаги объектив мавжуд бўлган томонлар, хоссалар ва белгиларнинг мажмуи, улар ўртасидаги алоқа ва муносабатларнинг ўхшашлиги тушунилади.

Хусусийлик шундай нарса ёки ҳодисалар гуруҳидирки, улар маълум маънода умумий бўлса-да, лекин ундан ҳам умумийроқ бўлган бошқа бир гуруҳга киради ва бу гуруҳда у алоҳидалик ёки яккаликдир, бутуннинг қисмидир. Хусусийлик нарса ёки ҳодисаларнинг шундай доирасики, бунда улар маълум бир муносабатда умумий, бошқасида эса яккалик, алоҳидаликдадир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик бир-бири билан узвий боғланган, шунинг учун ҳам уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. Ҳар қандай яккалик маълум вақт ва шароитда хусусийликка ва умумийликка олиб келади. Шунингдек, умумийлик нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий томонлари орасидаги алоқаларни ўзида акс эттириб, ўз кўринишини фақат яккалик ва хусусийлик орқали конкретлаштиради.

Умумийлик, хусусийлик ва яккалик бир бутунликни ташқил қилсада, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятга эга. Яккалик ва хусусийликлар орқали намоён бўладиган умумийлик ўзининг мустақил қийматига эга. Шунингдек ҳар қандай яккалик, хусусийлик умумийликни ифодалайдиган хосса, белги ва томонлар билан бир қаторда фақат ўзларига хос бўлган ва шу орқали бошқа турдошларидан фарқ қиладиган хусусиятларга ҳам эга.

Фалсафа тарихида яккалик, хусусийлик ва умумийлик категорияларини бир-биридан ажратиб, бир-бирига қарама-қарши қилиб талқин этувчи ҳар хил таълимотлар мавжуд бўлганлигини эслатиб ўтиш жоиздир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийликнинг бирлиги улар ўртасида муайян шарт-шароитларда маълум эйдиятларнинг келиб чиқишини инкор этмайди. Уларни ўз вақтида бартараф этиш учун мазкур хусусиятлар бирлигини яхши англаб олиш мақсадга мувофиқдир.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари орқали инсон ўз онгида оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорликни чуқур ва атрофлича билиб олиш имкониятига эга бўлади.

Моҳият — ҳодисанинг ичида яширинган оламнинг турли-туман ҳоисаларида юз берадиган чуқур нисбий барқарор алоқаларни ифодалайдиган воқеликнинг ички томонидир.

Ҳодиса эса моҳиятнинг у ёки бу ҳолда учратилишини ифодаловчи воқеликнинг ўзгарувчан, ҳаракат хусусиятларига, белгиларига бой бўлган томонидир.

Нарсаларнинг моҳиятига сингиб бориш нарса ва ҳодисалар ривожланишининг қонуниятларини аниқлашга имкон беради. Маълумки, қонунларни билиш кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятининг асосидир, у ҳозирда рўй бераётган воқеаларни чуқурроқ тушунишга ва уларнинг келажакдаги ривожланиш йўналишларини олдиндан кўра билишга ёрдам беради.

Моҳият ва ҳодиса умумий ва хусусий томонларга эгадир. Булар қуйидагилардан иборат: биринчидан, моҳият оламдаги нарса ва ҳодисаларининг ички алоқасини, ҳодисалар эса ташқи алоқаларни ифодалайди; иккинчидан, моҳият нарсаларнинг ички томонларини ифода этгонлиги туфайли у сезгиларимиз орқали бевосита идрок этилмайди. Моҳият биздан яширинган ҳолда мавжуд бўлади. Ҳодиса эса, аксинча, нисон томонидан ҳиссий органлар орқали бевосита идрок қилинади; учинчидан, моҳият доимийлиги ва барқарорлиги билан фарқ қилади. Моҳият нарсаларнинг ривожланиш қонунларини билиб олиш имкониятини беради. Шу маънода моҳият ҳодисага нисбатан чуқурроқдир. Ҳодиса нарсаларнинг ҳар хил томонларини ифодалайди ва шу тариқа ҳодиса моҳиятга нисбатан бойроқдир.

Моҳият ва ҳодиса бир-бири билан ўзвий боғланган бўлиб, ҳар хил алоқадорликдадир. Ҳар қандай моҳият у ёки бу тарзда намоён бўлади, ҳодиса эса у ё бу ҳолдаги кўринишдир. Шунингдек, моҳиятнинг ўзгариш ёки йўқолиши ҳодисанинг йўқолишига ёки ўзгаришига олиб келади. Ҳодиса баъзи бир вақтларда моҳиятни бузиб кўрсатиши мумкин. Шунга қарамасдан нарсалар моҳиятини ҳодисалар орқали билиш мумкин.

Моҳият ва ҳодиса категорияларининг методологик аҳамияти шундаки, мазкур тушунчалар ёрдамида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини чуқур англаб олиш имконияти яратилади.

Қонуният якка қонунлар мажмуасидан иборат бўлиб, воқеликдаги нарса ва ҳодисалар жараёнларининг умумий ривожланиш йўналишларини белгилайди. Шунинг учун ҳам табнат ва жамият тараққиёти қонунларини билиш катта илмий ва амалий аҳамият касб этади. Бундан қонуният категориясининг методологик аҳамиятини аққол кўришимиз мумкин.

Мазмун — муайян нарсa ва ҳодисаларни тавсифловчи ички элементлар ва ўзгаришларнинг мажмуидан иборат.

Шакл эса мазмунни ифодалаш усули, ташкил этувчиси-дир. Масалан, атомнинг мазмуни шуни ташкил этган элементар заррачалар ва уларнинг ҳаракатидан, атомнинг шакли эса бу элементар заррачаларнинг жойлашиш тартиби ва тузилмасидан иборат.

Оламдаги ҳар бир нарсa ва ҳодисада мазмун билан шакл ажралмас бирликда бўлади. Мазмунга эга бўлиб, шаклга эга бўлмайдиган ёки шаклга эга бўлиб, мазмунга эга бўлмайдиган ҳодисалар йўқ. Шунинг учун уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас.

Мазмун билан шакл бирлигида мазмун ҳал қилувчи, асосийдир. Мазмун шаклни белгилайди. Олдин мазмун, сўнгра шакл ўзгаради. Шундай бўлсада шакл нисбий мустақилликка эга бўлиб, мазмун ривожланишига фаол таъсир этади.

Мазмун ва шаклнинг бирлиги улар орасидаги зиддиятни мустасно этмайди. Нарса ва ҳодисаларнинг илгарилаб бориши мазмун ва шакл бир-бирига мос ҳолдагина юз бериши мумкин. Шунинг учун мазмун ва шакл ўртасида содир бўлган зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш илмий билиш ва амалиётда муҳим роль ўйнайди.

Элемент (таркибий қисм) — бу ўзаро алоқада бўладиган бир тизимни ташкил этувчи нарсa ва ҳодисаларнинг таркибий қисми. **Тузилиш** (структура) эса бутунни ташкил қилган элементларнинг боғланиш усули, қонуни, бутун доирасидаги муносабатлар тизимидир.

Тузилиш тушунчаси тизимнинг турғунлигини, турли ташқи ва ички жараёнларга нисбатан бузилмаслигини ифодалайди.

Элемент ва тузилиш бир-бири билан ўзвий боғлиқликда бўлиб, бир-бирини тақозо қилади. Бутунни ташкил қилган элементларнинг боғланиш хусусияти, уларнинг бутун доирасидаги муносабатлар системаси шу элементларнинг табиатига, уларнинг сифати ва миқдорига боғлиқ, элементларнинг сифати, хусусияти, ўрни, роли ва аҳамияти эса улар иштирок этаётган боғланишлар системаси, яъни бутуннинг тузилишига боғлиқ. Бутунни ташкил қилган у ёки бу элементларнинг ўзгариши **структуранинг** ўзгаришига сабаб бўлади, янги структуранинг пайдо бўлиши эса унинг таркибига кирган **элементларда** тегишли ўзгаришларга олиб келади. Уларда янги хусусият, янги сифат ва миқдор кўринишлари пайдо бўлади.

Элемент ва структура қарама-қаршиликларнинг бирлигини ташкил этади. Элементлар доимо ўзаро таъсирда бўлиб, ўзгариб туради, структура эса турғунликка, ўзгармасликка интилади. Бу зиддият тараққиётнинг маълум босқичида ўзгарган элементларга мавжуд структура мос келиб қолганда эски тузилишнинг бузилиши ва янги структуранинг ташкил топиши билан барҳам топади. Янги структуранинг ташкил топиши нарсаларнинг янги сифат ҳолатига, ривожланишнинг янги босқичига ўтишини англатади.

Илмий билиш тараққиётининг ҳозирги босқичи тузилиш ва элемент билан бир қаторда **бутун ва бўлак** категориялари ҳам фалсафий тушунчалар мақомига эга бўлди.

Бутунлик моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг энг умумий хоссасидир. Ҳар қандай материянинг бўлагини олмайлик, у ўзига хос бутундир. Шу билан бирга у катта бутуннинг бўлагидир.

Ҳар қандай бутун маълум бўлаклар сонига эга бўлиб, уларнинг бўлиниши сифат жиҳатдан янги бўғинга ўтишни билдиради. Ҳар бир ўзаро боғлиқ бўлаклардан тузилган борлиқ бутундир. Бугун турли-туманликнинг бирлиги сифатида намоён бўлади. Бўлакларнинг турли-туманлиги, уларнинг тафовутлари, бутуннинг сифат хусусияти бўлакларининг оддий йиғиндиси, уларнинг ташқи бирлашмаси эмас, балки бўлакларнинг ички ўзаро таъсири ва бир-бирга ўтишини ифодалайди.

Бутун ва бўлак категориялари ҳодисаларни, воқеликнинг мураккаб даражаларини ўрганишда катта методологик роль ўйнайди.

Структура ва элемент, бутун ва бўлак категориялари турли соҳаларда кенг тарқалган **системали-структурали** тадқиқотларда кенг фойдаланилади.

Яккалик, хусусийлик ва умумийлик ўртасидаги диалектик муносабатларни янада чуқурроқ билиш зарурлиги объектив оламдаги сабабий боғланишлар табиатини ўрганишни тақозо қилади.

Себабият — объектив оламдаги ҳодисалар умумий боғланишининг алоҳида кўринишидир. Сабабият ҳодисалар ўртасидаги шундай ички алоқадорлики, ҳар доим бир ҳодиса мавжуд бўлар экан, унинг кетидан муқаррар равишда иккинчиси ҳам келади.

Сабаб — бу ўзига мувофиқ келадиган бирор натижа келтириб чиқарувчидир.

Оқибат — сабаб амалининг натижаси.

Сабаб бирор таъсирнинг боғланиши бўлиб, у маълум бир натижа, яъни оқибатни келтириб чиқаради.

Сабаб-оқибат боғланишлари қуйидаги томонлари билан тавсифланади: 1) ҳодисаларнинг сабаб-оқибат алоқадорлиги умумий характерга эга. Дунёда ҳеч қандай ҳодиса сабабсиз юз бермайди; 2) сабаб ва оқибат категориялари якка, алоҳида ҳодисаларнинг юз бериши илдизларини очиб беради. Сабабият воқеликдаги ҳодиса жараёнларининг келиб чиқишини аниқлайдиган генетик боғланишдир; 3) сабаб-оқибат боғланишлари маълум вақт ва шарот мавжуд бўлгандагина бошқа ҳодисани келтириб чиқаради; 4) сабаб вақт нуқтаи-назаридан, оқибатдан олдин келади ва уни келтириб чиқаради; 5) сабаб-оқибат боғланишлари зарурий равишда аниқ бир ҳодиса-оқибатни келтириб чиқаради.

Сабаб ва оқибат боғланишлари турли шаклларда намоён бўлади. Уларга бош ва иккинчи даражали, ички ва ташқи, объектив ва субъектив ва ҳ. к. сабаблар киради. Сабабларнинг мазкур шакллари ҳақида ибн Синонинг «Тиб қонунлари» асарида ҳам маълумотлар берилган.

Сабаб ва оқибат бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, ҳар хил шаклларда намоён бўлади: битта сабаб бир қанча оқибатни келтириб чиқара олади; битта оқибат бир қанча сабаблар туфайли юзага келиши мумкин; сабаб ва оқибат бир-бирига ўтиб, ўринларини алмашлаб туришлари орқали ҳам ифодаланishi мумкин.

Нарса ва ҳодисаларнинг сабабий муносабатларини фалсафий таҳлил қилиш уларнинг моҳиятини янада чуқурроқ билиш ва тараққиёт қонунларини ўрганиш имкониятини беради. Сабабият ҳар қандай қонуннинг ажралмас белгиларидан биридир.

Сабаб ва оқибат категориялари фанни янгидан-янги туркумдаги сабабий алоқалар ва улар асосида амал қиладиган қонуниятларни билишга ундайди. Объектив дунё қонуниятларини билиш эса инсоннинг онгли, амалий ва илмий-назарий фаолиятининг асосий мақсадидир.

Зарурият ва тасодиф категориялари кишиларнинг оламдаги нарса ва ҳодисаларга хос бўлган сабаб-оқибат боғланишлари ҳақидаги тасаввурлари янада чуқурлашиши натижасида шаклланади.

Зарурият — нарса, ҳодиса, жараёнларнинг тараққиёти билан аниқланадиган, ички муҳим боғланишлар ор-

қали қонуний келиб чиқадиган ва шунинг учун юз бериши муқаррар бўлган ҳодисадир.

Заруриятнинг асосий хусусиятлари қуйидагилардан иборат: 1) заруриятнинг сабаби ўзида бўлиб, у мазкур ҳодиса ёки жараёнларнинг ички табиатидан келиб чиқади; 2) зарурият воқеликдаги нарса ёки ҳодисаларнинг чуқур, муҳим, такрорланиб турадиган ички боғланишларидан келиб чиқади; 3) зарурият олдинги тараққиёт орқали қонуний тайёрланади; 4) зарурият муқаррарлик хусусиятига эга бўлиб, содир бўладиган жараёнларни маълум йўналишга солади; 5) зарурият умумий характерга эга.

Тасодиф ҳодисалар ўртасидаги ташқи боғланишлардан ҳосил бўлади ва шунинг учун у ноаниқлик, мажбурий эмаслиги билан фарқланади. Тасодиф юз бериши, ёки юз бермаслиги мумкин бўлган жараёнларга хосдир.

Тасодиф заруриятдан қуйидаги томонлари билан фарқ қилади: 1) тасодифнинг сабаби ўзида эмас, балки бошқа нарса ёки ҳодисалардадир, у ички эмас, балки ташқи сабаблардан келиб чиқади; 2) у воқеликдаги муҳим бўлмаган иккинчи даражали боғланишлардан келиб чиқади; 3) тасодиф ҳодисанинг бутун тараққиёти бўлган жараёнларнинг таъсири натижасида содир бўлади; 4) тасодиф нарсалар ривожининг йўналишини белгилаб бермайди ва шунинг учун муқаррар эмас. Тасодиф юз бериши ёки юз бермаслиги ҳам мумкин; 5) тасодиф типик бўлмаган, индивидуал характерга эга.

Зарурият ва тасодиф бир-бири билан чамбарчас боғланган бўлиб, бири-иккинчисини тақозо этади. Заруриятдан ажралган тасодиф бўлмаганидек, тасодиф билан боғлиқ бўлмаган зарурият ҳам мавжуд эмас. Шунингдек, зарурият ва тасодифнинг ўзаро боғлиқлиги уларнинг маълум шарт-шароитда бир-бирига ўтиши орқали ифодаланади.

Зарурият ва тасодиф категорияларининг методологик аҳамияти шундаки, уларнинг моҳиятини билиш оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларга онгли равишда ёндошиш имкониятини беради.

Имконият ҳали амалга ошмаган, лекин юзага чиқиши, мумкин бўлиб воқеликка айлана оладиган ҳодисадир. Бундан кўринадики, имкониятнинг воқеликка айланишини ривожланиш жараёни ифодалайди.

Воқелик — бу мавжуд дунё, мавжуд нарсалардир. Воқелик ҳар доим имкониятдан келиб чиқади ва ўз нав-

батида ривожланиш давомида воқеликка айланиб борадиган янгидан-янги имкониятларни туғдиради, бу жараён чексиздир.

Ҳар қандай воқеликнинг пайдо бўлиши ва мавжудлиги маълум қонуниятларнинг таъсири билан белгиланади. Агар ана шу шарт-шароит бузилса, у ҳолда воқелик ўзининг заруриятлик хусусиятидан маҳрум бўлади. Имкониятнинг тескарисси — имкониятсизликдир. Имкониятсизлик объектив олам қонунларига зид бўлиб, унга мос келмасликдир. Имконият имкониятсизликдан фарқ қилиб, у маълум даражадаги эҳтимолликка эга. Эҳтимоллик — имконият ривожланишининг объектив даражаси, унинг ўлчовидир. Имконият пайдо бўлиши учун минимал, камолотга етиши учун конкрет ва воқеликка айланиши учун мукаммал даражадаги эҳтимолликка эга бўлиши шарт.

Имкониятлар ички, ташқи, формал, абстракт ва реал шаклларда намоён бўлади. Формал имконият деганда объектив қонунларга зид бўлмасада, воқеликка айланиши учун ҳеч қандай шарт-шароитга эга бўлмаган имкониятлар тушунилади.

Амалга ошиши учун ҳали шарт-шароитлар тўла бўлмаган имконият, **абстракт имконият** дейилади. **Абстракт имконият** формал имкониятдан тўла бўлмаган баъзи бир шарт-шароит мавжудлиги билангига фарқ қилади.

Реал имконият барча зарур шарт-шароит мавжуд бўлган имкониятдир.

Формал ва абстракт имкониятлар имкониятсизлик билан бир хил эмас, чунки улар ҳам объектив борлиқда ўзининг асоси ва заминига эга. Абстракт имконият тараққиёт давомида реал имкониятга айланиб қолиши мумкин.

Имконият билан воқелик ўртасида диалектик боғланиш бор. Бу боғланиш, аввало, имконият ва воқеликнинг бир-бирига ўтиб туриши, имкониятларнинг маълум шарт-шароитларда воқеликка айланиши, воқеликнинг эса янгидан-янги имкониятлар яратишида ифодаланади.

Имкониятнинг воқеликка айланиши ва воқеликнинг янгидан-янги реал имкониятлар яратиши зиддиятли жараён бўлиб, маълум вақт ва шарт-шароитларни талаб этади.

Имконият ва воқелик категориялари фан ва амалиёт учун катта методологик аҳамиятга эга.

Диалектика категорияларнинг **учинчи** туркумига би-

лиш жараёни қонуниятларини ифодаладиган категориялар киради. Уларга бешинчи бобда тўхтаб ўтамиз.

3. Ҳаракатчан, ихчам тушунчалар ёрдамида оламни англаш — диалектик тафаккурнинг муҳим хусусияти

Диалектик тафаккурлаш хусусиятларидан бири шундан иборатки, ихчам, ҳаракатчан, ўзгарувчан тушунчалардан фойдаланиш орқали объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисалар тараққиётининг қонуниятларини инсон онгида акс эттиради.

Маълумки, мантикий категориялар табиати ҳақида гап кетганда, ўзаро зид икки хил қараш: метафизик ва диалектик қарашлар мавжудлиги таъкидланади. Метафизиклар категорияларни ўзгармайдиган, қотиб қолган тушунча сифатида талқин қиладилар. Улар категорияларнинг ўзаро бири иккинчисига ўтиши, ўзининг зиддига айланиши мумкинлигини тан олмайдилар.

Категорияларни метафизик тарзда талқин этувчилардан бири **Прудон** эди. Иқтисодий категорияларни ижтимоий муносабатларга нисбатан бирламчи деб хато талқин қилган Прудон, уларни абадий ва ҳаракатсиз (ўзгармас) тушунчалар, деб қарар эди. Ҳақиқатда эса, иқтисодий категориялар ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларининг фақат назарий ифодасидир, абстракциясидир. Ишлаб чиқариш тараққиётига мос равишда ижтимоий муносабатлар ҳосил қиладиган кишиларнинг ўзлари, ўз ишлаб чиқариш муносабатларига мувофиқ равишда принциплар, ғоялар, категорияларни ҳам яратдилар. Лекин бу муносабатлар ўзгарар, бошқаларига айланар экан, категориялар ҳам ҳудди улар томонидан ифодаланган муносабатлар каби абадий эмасдир. Улар ўз моҳиятларига кўра ўткинчи ва тарихий маҳсулотдир.

Метафизикага қарама-қарши ўлароқ диалектикада мантикий категориялар ҳаракатчан, эгилувчан, ўзгарувчан деб талқин қилинади. Реал борлиқ нарса ва ҳодисаларнинг абадий ўзгариш ва ривожланишини ифодаловчи тушунчаларнинг ҳар томонлама, универсал ихчамлиги диалектикада ўз ифодасини топади.

Категорияларнинг ихчамлиги нимада кўринади? Бизнинг фикримизча, категорияларнинг ихчамлиги, аввало, шунда намён бўладики, улар ўз мазмунига кўра тараққиётда ва бир бутунликда бўлган нарса ва ҳодисалар орасидаги умумий боғланиш ва ўзаро алоқадорликни

қайд қилади ва акс эттиради. Инсон тафаккурн мантиқн нарсалар, мантиқнинг инъикоси сифатида нарса ва ҳодисаларни жонли ва кўп қиррали томонлари билан акс эттирмоғи лозим. Бу ҳақиқатни билишнинг ягона йўлидир.

Ҳар бир категория нарса ва ҳодисаларнинг алоҳида томонини, улар орасидаги айрим алоқаларни акс эттиради. Бунда қандай қилиб нарсаларнинг алоҳида томонлари ва алоқаларини акс эттирадиган айрим категориялар ёрдамида нарсалар ва улар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилинади? Маълумки, умумий фақат алоҳида орқали яшайди, ҳар қандай алоҳида (у ёки бу тарзда) умумийдир. Ҳар бир категорияда бутуннинг алоҳида томонлари акс этади. Шунинг учун ҳам биз айрим, алоҳида категориялар ёрдамида у ёки бу тарзда нарсаларнинг бир бутунлигини, уларнинг умумий алоқаларини англаймиз. Иккинчи томондан, ҳар қандай алоҳида минглаб воситалар орқали бошқа жинсдаги алоҳида нарсалар, ҳодисалар, жараёнлар билан боғланган ва ҳоказо. Шунинг учун ҳам ҳар бир категория, ҳар бир тушунча қолган барча тушунчалар билан маълум боғлиқликда бўлади.

Категорияларнинг ана шу ўзаро алоқадорлиги туфайли нарсанинг барча алоқа ва воситаларини тўлалигича билиш имконияти яратилади.

Категориялар орасидаги алоқадорлик уларнинг бири иккинчисига ўтишни инкор этмайди. Тараққиёт диалектикаси шундайки, категориялар маълум муносабатларда бир-бирларига ўтадилар, ўзгаришга учрайдилар. Зарурият тасодифга, тасодиф заруриятга, имконият воқеликка айланади, воқелик эса ўз навбатида янги имкониятларни вужудга келтиради ва ҳоказо. Диалектик категорияларнинг ўзгарувчанлиги, ихчамлиги мана шунда ҳам намоён бўлади.

Категорияларнинг бирдан иккинчисига ўтиши реал борлиққа асосланади. Худди нарса ва ҳодисалар ўз тараққиётларида бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтганлари сингари мантиқий категориялар ҳам ўзаро бир-бирларига айланиш хусусиятига эгадирлар. Шунинг учун ҳам илмий таҳлил нарсалар орасидаги ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликни аниқлаш ва қайд этишнигина эмас, балки уларнинг ўзаро бири иккинчисига айланишини ҳам аниқлашни талаб этади.

Категорияларнинг бири иккинчисига ўтиши диалек-

тиканинг асосий элементларидан бир ҳисобланади.

Илмий тафаккур ҳамда амалий фаолият жараёнида категорияларнинг ўзаро бири иккинчисига ўтиши диалектикасини ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Бусиз объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимо ўзгариб турувчи ўзаро алоқаларини тўғри акс эттириш мумкин эмас.

Категориялар доимо тараққий этиб, бойиб боради, уларнинг ўзгарувчанлиги шунда ҳам намоён бўлади. Моддий дунёдаги нарса ва ҳодисалар ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликдагина бўлиб қолмай, улар доимо узлуксиз ўзгариш ва тараққиётда ҳамдир. Шунинг учун ҳам реал нарсаларнинг реал ҳаракатларини ифодаловчи тушунчалар илмий тафаккур ва ижтимоий амалиёт ютуқлари асосида муайян ўзгаришга учрайдилар, узлуксиз тараққий этиб мазмунан бойиб борадилар.

Метафизик фикр юритувчи кишилар тушунчалар диалектикаси, уларнинг ўзгариши ва тараққиётини тушунишдан ожиз. Уларнинг фикрича, категориялар нарсалар ҳаракатини, уларнинг ҳаракатчанлигини, ўзгарувчанлигини ифодалаши мумкин эмас. Тушунчалар орқали фикр юритиш гўёки қотиб қолган, ўлик, образлар воситасида фикрлаш демак. Ваҳоланки, тушунчалар қотиб қолган, ўзгармас, жонсиз бўлганларида эди, улар фан ва амалиёт учун бирон-бир тарзда аҳамиятга эга бўлмаган бўлар эди. Категорияларнинг илмий билиш ва ижтимоий амалиёт учун аҳамияти шундан иборатки, улар нарсаларнинг «жонли» диалектикасини, уларнинг узлуксиз ўзгариши ва ривожланишини тўғри акс эттира оладилар. Буни атоқли немис файласуфи Гегель жуда яхши асослаб берган эди.

Ҳодисалар ва уларнинг мавжудлик шарт-шароитининг ривожланиши, ўзгариши асосида категориялар ҳам тараққий этади ва ўзгариб боради.

Категорияларнинг ўзгарувчанлиги объектив дунё ҳаракатидан, ўзгарувчанлигидан келиб чиқади. Илмий билимларнинг миқёси кенгайиб бориши ҳам диалектика категориялари тараққиётига таъсир кўрсатади. Илмий билимларнинг ўсиб бориши инсонга табиат ва жамият қонуниятларини чуқурроқ билишга, бизни ўраб турган реал воқеликдаги турли ҳодисалар ўртасидаги алоқа ва боғланишлар характери тўғрисидаги илгариги тасаввурларни аниқлашга ёрдам беради. Фан ютуқлари, бир томондан, эски тушунча, категорияларга аниқлик кирит-

са, иккинчи томондан, янги тушунча, категорияларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Шу асосда фан тараққиётидаги ютуқлар асосида фанда илгари номаълум бўлган янги категориялар шаклланади. Мисол тариқасида ҳозирги илмий-техника революциясининг ютуқлари билан боғлиқ бўлган бир қатор категорияларни кўрсатиш мумкин.

Шу нарса шубҳасизки, фанлар тараққиёти жараёнида келгусида материя тараққиётининг биз учун номаълум ҳисобланган шароитлар қонуниятини акс эттирувчи категориялар пайдо бўлаверади, натижада биз категорияларнинг ихчамлиги, ўзгарувчанлиги тўғрисида қўшимча материалга эга бўлаверамиз. Янги категорияларнинг пайдо бўлиши билиш жараёнининг бориши билан белгиланади. Билиш жараёнида инсон нарсалар моҳиятига қанчалик чуқурроқ кириб борган сари, уларга хос янги томонлар ва алоқаларни аниқлай борадики, буларнинг ҳаммаси мавжуд категориялар билан сиғишмайди ва янги категориялар ишлаб чиқилишини талаб қилади.

Шундай қилиб, нарсаларнинг ўз тараққиётида мантиқига мос равишда категориялар ҳам ривожланиб, бойиб боради. Шу муносабат билан савол туғилади: тушунчалар ҳаракатининг ички манбаи, омили нимадан иборат? Категориялар объектив борлиқ зиддиятларини ўзида акс эттиради. Шунинг учун ҳам улар зиддиятли хусусиятга эга. Ана шу зиддиятларнинг ривожланиши категориялар диалектик ҳаракатининг манбаи ҳисобланади. Категориялар энг умумий тушунчалар сифатида инсон фикрининг шакллариidir. Ана шу маънода улар субъективдир. Лекин уларда дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро реал мавжуд алоқа ва муносабатлари акс этади, шунга кўра улар объектив мазмунга эга. Мавжуд ҳол объективлик ва субъективликнинг диалектика бирлигидан иборат бўлган мантиқий категорияларнинг зиддиятли табиатидан далолат беради. Инсон тушунчалари мавҳум ҳолда, ажратиб олинган ҳолда субъективдир, аммо умуман олганда, жараёнда, пировардида, майлида, манбаида объективдир.

Лекин гап бундагина эмас. Инсон тафаккурининг субъектив мантиқий моддий, объектив дунё тараққиёти қонунларини акс эттиришдан иборат. Категориялар мазкур акс эттиришнинг шакллариidir. Моддий дунёдаги нарса ва ҳодисалар сингари мантиқ категориялари ҳам бир категориядан бошқа бир категориянинг элементла-

рини аниқлаш орқали ҳаракатланади, улар қарама-қарши томонларга бўлинади. Категориялардаги бундай тартибдаги қарама-қарши томонларга бўлинишни, зиддиятлилиқ томонлари айниқса яққол ифодаланган жуфт категориялар мисолидагина эмас, ҳар бир алоҳида олинган категория мисолида ҳам қўриш мумкин. Масалан, ҳаракат ўзида узлуксизлик, узлуклилиқ, макон эса мутлақлилиқ, нисбийлик ва шу каби қарама-қарши жиҳатлар бирлигини қамраб олади.

Ҳар бир нарса, ҳодиса қарама-қаршиликлар бирлиги, йиғиндисидан иборат. Шунинг учун ҳам диалектика категорияларида объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг зиддиятли томонлари, уларнинг бирлиги акс этади.

Категорияларнинг зиддиятлилиги уларнинг қутблигида, ички қарама-қарши томонни ифодалаганлигида, айниқса, аниқ кўринади. Моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл, имконият ва воқелик ҳамда бошқалар объектив борлиқ, нарса ва ҳодисалардаги туб қарама-қарши томонлар муносабатларини ўзида акс эттиради. Барча мантиқий категориялар қутбий қарама-қаршиликларда ҳаракатланади. Қутбийлик барча категорияларга хос умумий характерли томондир. Табиат ҳам конкрет, ҳам абстрактдир, ҳам ҳодиса, ҳам моҳиятдир, ҳам лаҳза, ҳам муносабатдир. Демак, табиат ва унинг тараққиёт қонунларини ифодаловчи мантиқий категориялар бир вақтнинг ўзида ҳам конкрет, ҳам абстракт бўлади, диалектик категорияларнинг ихчамлиги ана шунда намоён бўлади.

Конкретлик хилма-хил сифат ва хусусиятларга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг бир бутунлигида, ундаги ҳамма қисмлар ва томонларнинг ўзаро муносабатлари дадир. Ҳар бир нарса қўпдан-қўп томон ва хусусиятларга эга бўлиб, хилма-хил кўринишда бир бутунлик сифатида намоён бўлади, ундаги ҳамма томонлар ўзаро бири бири билан чамбарчас алоқада бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади.

Абстрактлик унинг бошқа томонлари ва муносабатларидан ажратиб олинган бутуннинг бўлагидир. Абстракция шундай воситаки, унинг ёрдамида нарса ва ҳодисаларни конкретликда, бошқа нарса ва ҳодисалар билан алоқа ва муносабатда акс эттириш асосий мақсад қилиб қўйилган, билиш жараёнида турли-туман конкретликнинг қандайдир алоҳида, энг муҳим томонлари аж-

ратиб олинади. Конкретликдан абстрактликка ўтишдан мақсад конкретликни яхшироқ, чуқурроқ, воқеликка мос келадиган «воқелик билан айнан бир» тарзда ифодалашдан иборат.

Конкретлик ва абстрактликнинг бирлигига яққол мисол материя категориясидир. Материя шу ҳолича тафаккур абстракциянинг маҳсули. Биз турли нарсаларни материя тушунчаси билан қамраб олар эканмиз, нарсалар орасидаги сифат фарқларини ҳисобга олмаймиз. Материя шу (биз айтган) ҳолича, муайян мавжуд материялардан фарқли ўлароқ, қандайдир ҳиссий мавжуд эмас. Мазкур маънода материя мавҳум тушунча сифатида ифодаланади. Лекин материянинг фалсафий тушунчасида борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг реал хусусиятлари, яъни уларнинг муайян сифат кўринишидаги объектив мавжудлиги акс этади, ана шундай мазкур тушунча бир вақтнинг ўзида конкретлик сифатида намоён бўлади.

Шунга ўхшаш фалсафанинг ҳар бир категорияси ҳам конкрет, ҳам мавҳумдир. Ҳаракат умуман, сабабият умуман, моҳият умуман абстракция демак. Лекин улар ҳаракатнинг конкрет шаклларида, сабабиятнинг конкрет турларидан, конкрет моҳиятидан абстрактлаштирилган ҳолда олингани учун ҳам бу категориялар тўлалигича конкретдир.

Категорияларни таҳлил қилишда уларнинг зиддиятлилигини ифодалаш билангина чегараланиш мумкин эмас, балки икки қарама-қарши томон кураши натижа-сида уларнинг янги категория ҳосил қилишини аниқлаш зарур, чунки бу нарса мантиқий тушунчалар диалектик ҳаракатининг моҳиятини ташкил этади.

Тушунчалардан фойдаланиш санъати категорияларнинг зиддиятли табиатида нарсаларнинг ўзида мавжуд реал зиддиятларни кўра билишни талаб этади. Агар тушунча ва категориялар нарсаларнинг идеал тарздаги антиномиялари бўлмаса, ҳақиқатни ифодалай олмайди, ўз-ўзидан маълумки, назария соҳасида ҳаётда ҳар қадамда учраб турадиган зиддиятлардан холи бўлиш мумкин эмас. У ҳолда бундай назария идеаллаштирилган борлиқ бўлур эди. Ҳақиқий фаннинг вазифаси ҳаётий зиддиятларни сезмаслик эмас, балки тушунча ва категориялар ҳаракати орқали воқелик зиддиятлари тараққиётини ҳамда уларни бартараф этиш чораларини аниқлашдан иборат.

Шундай қилиб, категорияларнинг ихчамлиги (ўзгарувчанлиги) қуйидаги қоидада намоён бўлади. Биринчидан, категориялар ўзининг мажмун билан моддий дунёдаги нарса ва ҳодисалар алоқаларининг энг умумий шакллари ўзида акс эттиради. Иккинчидан, категориялар ўзаро бири иккинчисига ўтади ёки бири иккинчисидан ҳосил бўлади. Учинчидан, диалектика категориялари нарса ва ҳодисалар ҳамда билиш даражасининг ривожланиши мантиқига боғлиқ ҳолда ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатдан бойийди, тараққий этади. Тўртинчидан, категориялар нарса ва ҳодисаларнинг зиддиятли томонлари уларнинг диалектик бирлигида акс этади.

Фалсафий адабиётларда, одатда, кўпинча категориялар ихчамлиги масаласига уларнинг ўзгариши ва тараққиёти сифатида ёндошилади. Категорияларнинг ўзгариши ва тараққиёти, шубҳасиз, улар ихчамлигининг ёрқин кўринишларидан биридир. Лекин бу билангина чегараланиш мумкин эмас, балки категориялар ихчамлигини очиб берадиган ҳамма томонларни ҳисобга олиш зарур.

Категорияларнинг ихчамлиги илмий билишда катта аҳамиятга эга. Нарса ва ҳодисалар ички зиддиятли бўлиб, доимо ҳаракатда, ўзгаришда, тараққиётда экан, ана шунинг натижасида улар ўзларининг қарама-қарши томонларига ўтганлари учун ҳам фан категорияларида нарсаларнинг шу объектив томонларини тўғри қайд эта билиш ва акс эттира олиш жуда зарур.

Категорияларнинг ихчамлигини ҳисобга олиш илмий тафаккур (билиш)даги бир ёқламаликка, узоқни кўра билмасликка қарши курашиш имконини беради, олимларни нарсалар мантиқига мос келадиган қилиб фикрлашга ўргатади.

4. Диалектика қонунлари ва категорияларининг ўзаро алоқадорлиги

Диалектиканинг қонун ва категориялари моддий олами шакл ва объект бўйича инъикос этишига, кишиларнинг билиш ва амалий фаолиятидаги дунёқараш ва методологик функцияларига ҳамда унинг характериға қараб бир қатор умумий томонларга эгадир.

Модомики, диалектика табиат, жамият ва инсон тафаккури тараққиётининг энг умумий қонунларини ўрганадиган усул экан, у ҳолда унинг асосий қонун ва категориялари моддий оламдаги нарса ва ҳодисалар тараққ

қиётининг энг умумий қонунларининг инсон онгида инъикос этишидан иборат. Бу ўринда диалектканинг қонун ва категориялари бир-бирларига мос келади. Шунга кўра, категорияларни асосий бўлмаган қонунлар дейишлари ҳам тасодифий эмас.

Диалектканинг қонун ва категориялари инъикос этадиган умумий объектига эга. Нарса ва ҳодисаларнинг умумий алоқадорлик шакллари ана шундай объект ҳисобланади. Бунда қонун ва категорияларнинг онтологик томонлари бирлиги яққол намоён бўлади. Лекин уларнинг ўхшашлари шу билан тугамайди. Қонун ва категориялар умумий гносеологик табиатга ҳам эгадир. Улар инсон фикрининг шакли сифатида нарсаларнинг умумий томонларини акс эттирадиган фалсафий тушунчалардир.

Одатда категорияларнинг фалсафий тушунчаларга мансублиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Лекин қонунлар фалсафий тушунчаларга мансубми, йўқми — бу ҳақда ҳар хил фикрлар мавжуд. Қонунлар одатда онтологик равишда талқин этилади. Диалектика қонунларининг объектив ва умумийлик томонларини кўрсатиб ўтиш истаги кўпинча уларнинг мантиқий табиатини назардан четда қолдиришга олиб келади.

Диалектика — фандир. Шунинг учун ҳам фалсафанинг қонун ва категориялари фан қонунларига мансубдир ва унга хос бўлган барча белгиларга эгадир. **Фан** қонунлари оламни билиш босқичидир. Инсон объектив оламга ўзаро таъсир жараёнида ҳодисалар орқали нарсаларнинг ички моҳиятига киради, муайян фан қонунлари кўринишида киши идрок қиладиган нарсаларнинг ички хусусиятлари ва муносабатларини билади. **Фан** қонунлари воқелик қонунларидан нарсаларнинг мантиқий образларини англатиш билан фарқ қилади. Шунингдек, объектив қонунлар билан фан қонунлари бир нарса эмас. Улар ўз манбалари ва мазмун жиҳатдан бир-бирига мос келади, лекин шакл жиҳатдан фарқ қилади. Агар объектив қонунлар инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлса, фан қонунлари инсон томонидан кашф этилади ва таърифланади. **Фан** қонунлари нарсаларнинг объектив характерини акс эттирувчи мантиқий шакллardир. Улар ўз моҳиятларига кўра — объектив, шакллари-га кўра — субъективдир.

Бу тушунчалар орқали инсон онгида объектив воқе-

ликдаги нарса ва ҳодисаларнинг алоқалари ва ривожининг энг умумий шакллари акс этади.

Диалектиканинг қонун ва категориялари ўз ҳаракатининг доираси билан бир-бирига мос келади. Чунки қонун ва категориялар фаолиятининг ҳаракат доираси жуда кенг, улар ҳамма ёқда намоён бўладилар. Шу нарсани эсда тутиш керакки, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ва воқеалар «жисмлар алоқасининг мажмун»ни ташкил қилган ҳолда ўзаро боғлиқликдадир. Табиатгами, жамиятгами ёки тафаккургами тегишли бўлган ҳар қандай ҳодисада диалектиканинг ҳамма элементлари биргаликда намоён бўлишини куриш мумкин.

Шундай қилиб, қонун ва категорияларнинг умумийлиги икки ҳолда ифодаланади: биринчидан, улар ҳар қачон ва ҳамма ерда намоён бўладилар; иккинчидан, ҳар қандай ҳодисада диалектика элементларининг барча куртаклари мавжуд бўлади. Диалектиканинг қонун ва категориялари ўз ҳаракатининг доираси бўйича умумий бўлиб, ўзларининг намоён бўлиш шакли бўйича конкретдир. Бу ҳол улар таъсир қиладиган муносабатларнинг сифат жиҳатдан ўзига хослиги билан изоҳланади. Бу муносабатлар баъзида табиат ҳодисалари, бошқа ҳолда ижтимоий ҳаёт ва инсон тафаккури кўринишида намоён бўлади. Диалектиканинг қонун ва категориялари гоҳ табиатда, гоҳ жамиятда, гоҳ киши тафаккурида намоён бўлиб, ҳар сафар янги хусусиятга эга бўлади. Лекин шунга қарамай, бирорта ҳам ҳодиса диалектика қонун ва категорияларининг ҳаракат доирасидан четда қолмайди.

Қонун ва категориялар ҳаракат йўналишини белгилаш бўйича ҳам бир-бирига мосдир. Қонун ва категориялар муайян натижаларни келтириб чиқаради, воқеалар ривожланишининг йўналишини ва характерини белгилайди.

Қонун ва категориялар талабларидан келиб чиқадиган натижалар уларни амалга ошириш учун муайян шароитларда, зарурият сифатида муқаррар равишда юз беради. Диалектиканинг қонун ва категориялари оддий, илмий тушунчалардан шу билан фарқ қиладикки, уларда муҳим, зарурий, умумий, такрорланувчи алоқалар инъикос этади. Шунга кўра, воқеалар ривожини доимо муайян тартибда, муайян изчилликда юз беради. Диалектиканинг қонун ва категориялари моҳиятидан келиб чиқади-

ган тугал натижа, фақат зарурий характерга эга бўлиб қолмай, балки қатъий тартибли хусусиятга ҳам эга.

Фалсафанинг фан сифатида муҳим томони шундан иборатки, у дунёқараш характеридаги фандир. Бошқа фанлар объектив оламнинг айрим қонунларини ўргангани учун ҳам олам ҳақида бир бутун дунёқарашни шакллантира олмайди. Фалсафа фани улардан фарқли ўлароқ, борлиқнинг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Олам ҳақидаги бир бутун тасаввурга диалектика асосий қонун ва категориялари ёрдамида эришади. Шу билан бирга фалсафанинг асосий қонун ва категориялари илмий билишда ва кишиларнинг амалий фаолиятларида бир хил методологик вазифани бажаради, борлиқнинг, оламнинг энг умумий қонунлари тараққиётини ифода-лаб, бошқа фанлар намоёнданларини оламни чуқур ва атрофлича билиш учун зарур бўлган методология билан қуроллантиради.

Инсон билан ташқи олам ўртасидаги ўзаро муносабат натижасида ва ижтимоий амалиётнинг эҳтиёжлари асосида вужудга келган диалектиканинг асосий қонун ва категориялари кишиларга амалий ёрдам беради ва уларга хизмат қилади. Бунда ҳам қонун ва категорияларнинг билиш ва амалий фаолиятдаги ролини бирлигини яққол кўришимиз мумкин.

Қонун ва категориялар талабларини билиш — кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятлари асосидир. Бу ерда ҳам уларнинг бирлиги намоён бўлади. Қонун ва категориялар талабларини ҳар томонлама ҳисобга олиш содир бўлаётган воқеаларни онгли равишда тушунишга, уларнинг ривожланиш йўналишларини олдиндан кўра билишга имкон беради. Юқорида қайд қилиб ўтилган дек, қонун ва категориялар моддий оламда нарс ва ҳодисаларнинг объектив муносабатларини инъикос этади ва маълум бир шароитларда воқеалар оқимининг қатъий муайян йўналишда боришини келтириб чиқаради. Шунинг учун объектив жараёнларнинг ўзаро тақозо қилишини билиб олган тақдирда воқеалар ривож қайси йўналишда боришини аниқлабгина қолмай, балки унинг келгусида қандай йўналишда боришини олдиндан айтиб бериш ҳам мумкин. Олдиндан айтиш эса фақат объектив қонунлар талабларини билиш асосида мумкин бўлади. Моддий воқеликнинг зарурий алоқаларини очмасдан туриб, башорат қилиш, уларнинг йўналишларига, кейинги ривожланиш характерига таъсир этиш мум-

кин эмас. Қонунларни чуқур англаш натижасида воқеалар ва жараёнларнинг ички мантиқини очиш, уларнинг сабабий боғланишларини топиш, ривожланиш қачон бошланганлиги ва қаёққа олиб бориши мумкинлигини кўрсатиш жоиздир. Шу билан бирга илмий башорат қилиш учун сабаб ва оқибат, имконият ва воқелик, зарурият ва тасодиф, мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса ва ҳоказо категориялари талабларини ҳар томонлама ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Илмий башорат учун бирон-бир воқеа келажакда нима учун шундай ривожланади-ю, бошқача ривожланмай, бу ўзгаришлар нарса ва ҳодисаларнинг ички моҳиятидан келиб чиқадими, йўқми, мулжалланган воқеалар ривожига тасодифлар қандай таъсир кўрсатади ва ҳоқазоларни билиш зарурдир. Бундан кўриниб турибдики, илмий башорат учун қонун ва категориялар талабларини тўла ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга.

Қонун ва категориялар ўртасидаги бирликни, ҳар қандай фарқни истисно қилувчи мутлақ, тўла айнанлик деб тушунмаслик керак. Улар ўртасида умумий бирлик бўлиши билан бир қаторда, ривожланиш жараёнининг хусусий муносабатларида ва ўзаро алоқадорликнинг умумий шаклларида намоён бўладиган муайян фарқлар ҳам бор.

Фалсафанинг асосий қонун ва категориялари моддий олам тараққиётининг энг умумий томонларини ифодалайди. Масалан, миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўтиш қонунини миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўртасидаги ўзаро боғланишини ифодалайди, ва шу асосда ривожланиш жараёнининг **механизмини** кўрсатади, ривожланиш қандай юз беради деган саволга жавоб беради. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунини қарама-қарши кучлар тўқнашишида ҳаракатга туртки бўладиган **ички ўзаро алоқадорликларни** ифодалайди, ривожланиш нима учун рўй беради деган саволга жавоб беради. Инкорни инкор қонунини янги билан эски ўртасидаги алоқаларни ва уларнинг ворислик характерини, нарса ва ҳодисалар **ривожининг илгарилаб, қўйидан юқорига** қараб бориш йўлини ифодалайди, ривожланишнинг йўналишини кўрсатади. Бу ривожланиш қай томонга кетяпти, деган саволга жавоб беради.

Шундай қилиб, диалектиканинг асосий қонунлари ривожланиш жараёнининг ҳамма асосий томонларини, яъни унинг манбани, механизмини ва йўналишини

тасвирлайди. Ривожланиш жараёни бу томонлар билан чегараланмайди. Ривожланиш турли-туман томонлар, хусусиятлар билан характерланувчи кўп қиррали жараёндир. Унга ривожланишнинг объективлиги ва умумийлиги, қонунийлиги ва орқага қайтмаслиги, янгиллиги энгиб бўлмаслиги ва ҳоказолар киради. Ривожланишнинг бу томонларини билиш кишиларнинг амалий фаолиятида ва оламни билишда катта илмий ва методологик аҳамиятга эга.

Ривожланиш жараёнининг механизмини, манбаини ва йўналишини ифодаловчи диалектиканинг уч асосий қонунидан фарқли ўлароқ, диалектика категориялари ривожланишнинг асосий томонларини эмас, лекин аҳамияти жиҳатидан ундан кам бўлмаган бошқа томонларини ифодалайди.

Алоҳидалик, умумийлик, хусусийлик категориялари нарса ва ҳодисалар, жараён ва воқеалар ривожланишнинг изчиллигини ифодалайди. Бу категорияларнинг моҳиятидан ривожланиш жараёнини доимо муайян изчилликда, алоҳидаликдан хусусийликка, ундан умумийликка ўтиши натижасида амалга ошириш келиб чиқади.

Алоҳидаликнинг хусусийликка, сўнгра умумийликка ўтиши — қонуний диалектик жараёндир. Улардан бирининг тушиб қолиши тараққиёт жараёнининг табиий боришини бузади ёки тараққий этишга бутунлай имкон бермай қўяди.

Шундай қилиб, алоҳидалик, хусусийлик ва умумийлик категориялари ривожланишнинг кетма-кетлигини очиқ беради.

Имконият ва воқелик категориялари ривожланишда янгининг энгилмаслигини ифодалайди. Янгиллик дастлаб ўзининг пайдо бўлишида, имконият кўринишида мавжуд бўлади. Шунинг учун ҳам янгиллик куртакларини эътибор билан парвариш қилмоғимиз лозим. Янгини, биринчидан, энгиб бўлмайди, янгиллик ўсиб, мустаҳкамланиб борган сари эскилик кучсизланиб боради; иккинчидан, янгиллик доимо даврнинг ижобий йўналишларини ифодалаб, иш билан ишботланади. Янгини энгиб бўлмайди, деган фикрдан, янги ҳеч қандай тўсиқларга учрамай, сил-силлик, ўз-ўзидан рўй беради деган маъно келиб чиқмайди, албатта. Янгининг эски устидан ғалабаси кескин қураш остида амалга ошади. Имконият ва воқелик категорияларининг моҳиятидан янгиллиги доимо кўра билиш ва ҳис қила олиш керак; эришилган

ютуқлар билан чегараланиб қолмаслик керак; доимо олдинга қараб ҳаракат қилмоқ зарур, деган талаблар келиб чиқади.

Сабаб ва оқибат категориялари бошқа категориялардан фарқли ўлароқ, тараққиётнинг келиб чиқишини ифодалайди, улар бизга нарса ва ҳодисалар, жараён ва воқеалар нима учун бундай рўй беради деган саволни аниқлашга ёрдам беради. Бундай ёндошиш ҳар бир масалага тарихдаги маълум ҳодиса қандай пайдо бўлганлиги, бу ҳодиса ўз ривожланишида қандай асосий босқичларни ўтганлиги нуқтаи назаридан қараб, бу нарсанинг ана шу ривожланиши нуқтаи назаридан ҳозир қандай бўлиб қолганини англаб олишга ёрдам беради.

Сабабий боғланишларни билиш вазиятни тўғри тушунишга ва жамиятнинг илмий бошқариш йўллариини белгилашда катта аҳамият касб этади.

Зарурият ва тасодиф категориялари эса тараққиёт жараёнининг қонуний ва мажбурий характерини кўрсатади. Обьектив олам нарсаларнинг тасодифий йиғиндисидан иборат эмас, балки қонуниятлар қатъий ҳукмронлик қиладиган, бир бутунга бирлаштирилган, бири бири билан ўзаро боғлиқ бўлган нарса ва ҳодисалардан иборатдир. Фаннинг вазифаси — тартибсиз бўлиб кўрилган нарса ва ҳодисалар ичидан доимо обьектив қонунини; заруриятни топишдан иборат.

Ниҳоят, моҳият ва ҳодиса, мазмун ва шакл категориялари нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши уларнинг ички табиати ўзгариши билан бошланишини ифодаловчи обьектив жараённи акс эттиради. Аввал нарсаларнинг моҳияти, мазмуни ўзгаради, сўнгра ҳодисанинг ўзи ўзгаради.

Шундай қилиб, диалектика категориялари бизга тараққиёт жараёнининг кўп қиррали томонларини янада ўлароқ ва чуқурроқ билишимизга ёрдам беради. Агар қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиш қонуни ва инкорни инкор қонуни тараққиётнинг асосий йўналишини очиб берса, категориялар эса тараққиёт жараёнининг бошқа муҳим томонларини ифодалайди.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари биргаликда мураккаб, кўп қиррали бўлган тараққиёт жараёнининг бутун механизмини тўлароқ ва чуқурроқ тушунишга ёрдам беради. Шунинг учун кишилар ўзларининг илмий билишда ва амалий фаолиятларида диалектика-

нинг асосий уч қонуни талабларини билиш билан кифояланмай, диалектик категорияларнинг талабларини ҳам билишлари зарур.

Диалектиканинг асосий қонун ва категориялари ўртасидаги фарқни тараққиёт жараёнига бўлган муносабатлардагина, эмас, балки уларни ўзаро алоқадорликнинг умумий шаклларига бўлган муносабатларда ҳам кўриш мумкин. Юқорида қайд қилиб ўтилганидек, қонунлар нарса ва ҳодисалар ўртасидаги объектив, муҳим, зарурий, такрорланадиган, нисбий турғун, умумий муносабатларни ва алоқадорликларни акс эттиради. Нарсаларнинг бир-бирини истисно қилувчи томонларга бўлиниши ва кураши, миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши, диалектик инкор жараёнида янги билан эски ўртасидаги ворислик моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларга хос бўлган муҳим, зарурий, умумий ва барқарор алоқадорликка киради.

Диалектиканинг асосий уч қонунида инъикос этадиган, юқорида кўрсатилган алоқадорликларнинг шакллари ажратилиши муҳимни номуҳимдан, заруриятни тасодифдан, умумийликни алоҳидаликдан, доимийликни ўткинчидан фарқ қилишга ёрдам беради. Лекин илмий билишда муҳим бўлмаган, тасодифий, алоҳида, ўткинчи боғланишларни ҳам ҳисобга олиш лозим, чунки ривожланиш жараёнида муҳим бўлмаган боғланишлар муҳим боғланишга, тасодифий боғланишлар зарурий боғланишга, алоҳида боғланишлар умумий боғланишга, ўткинчи боғланишлар турғун боғланишга айланиши мумкин.

Исталган нарса ёки ҳодисани ўрганишда ҳамма томонлар ва боғланишларни, уларнинг ўзаро муносабатларини ҳам ҳисобга олмоқ керак. Бу — мавҳум талаб эмас. Реал воқеликда нарсалар якка ўзи бошқа нарсалардан ажралган ҳолда яшамайди, балки бир-бири билан яқин алоқада бўладилар. Шунинг учун ҳам нарсалар мантиқини акс эттирувчи инсон тафаккури мантиқи объектив оламдаги нарса ва ҳодисалар ташқи олам билан жонли, кўп қиррали алоқада эканлигини ҳисобга олмоғи лозим. Назарий билиш объектни унинг заруриятда, унинг ҳар тарафлама муносабатларида, унинг зиддиятли ҳаракатида ўрганиши керак. Нарса ва ҳодисаларнинг барча томонларини ва ўзаро муносабатларини ўрганиб чиқишгина кишиларга ҳақиқатни аниқлашга ёрдам беради.

Нарсаларни ҳақиқатан билиш учун унинг ҳамма томонларини, ҳамма алоқаларини ва «воситаликларини»

бирга олиб текширмоқ керак, биз бунга ҳеч қачон тўлатўқис эриша олмаймиз, лекин ҳар томонлама ўрганиш талаби бизни хатолардан сақлаб қолади.

Нарса ва ҳодисаларнинг умумий, ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро алоқадорлиги диалектиканинг асосий қонун ва категорияларида турли даражада инъикос этилади. Фалсафанинг асосий қонунларида фақат воқеалар ривожининг муайян шароитларда йўналишини ва характерини аниқловчи муҳим, зарур, умумий, турғун боғланишлар инъикос этилади. Улардан фарқли ўлароқ диалектиканинг асосий категориялари туркумида нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва ўзаро боғлиқлигининг умумий объектив шакллариининг барча томонлари: яъни муҳим ва муҳим бўлмаган, зарурий ва тасодифий, умумий ва алоҳида, турғун ва ўткинчи ва ҳоказо томонлари ифодаланади. Бу муносабатда категориялар қонунларга нисбатан бой мазмунга ва кенг маънога эга. Лекин қонунлар боғланишларнинг муҳим, зарурий, умумий нисбий мутлоқ шакллари акс эттириб оламдаги нарса ва ҳодисаларни категорияларга нисбатан чуқурроқ ифодалайди.

Бундан муҳим методологик талаб келиб чиқади. Бу талабнинг моҳияти билиш жараёнида ва кишиларнинг амалий фаолиятларида диалектика қонун ва категориялари системасининг барча томонларидан бир бутунликда кенгроқ фойдаланиш зарурлигидан иборатдир.

V БОБ.

БИЛИШ ДИАЛЕКТИКАСИ

1. Билиш — инсон тафаккуридаги воқеликнинг инъикос жараёни

Диалектика категорияларининг учинчи туркимига билиш жараёнини акс этирадиган тушунчалар киради.

Дунёни билиш масаласи доимо фалсафа фанининг диққат марказида бўлиб келган. Қадимги файласуфлар ҳам дунёни билиш мумкинлигини эътироф қилганлар. Масалан, атомистик назариянинг асосчиларидан бири бўлган Демокрит оламни билиш ва ҳақиқатга эришиш мумкинлигини таъкидлайди. У билиш жараёнида ҳиссий органларимиз ва тафаккур ролини оддий ва содда ҳолда кўрсатади.

Урта оснелик буюк мутафаккирлар Хоразмий, Форобий, Беруний, ибн Сино, Мирзо Улуғбек ва бошқалар ҳам ўз асарларида дунёни билишнинг, билиш жараёнида ҳиссий органлар билан ақлнинг роли ҳақида қимматбаҳо фикрларни олға сурадилар.

Билиш назариясининг ривожланиш тарихида XVII — XVIII аср файласуфлари муҳим ўрин тутди. Улар агностицизм, скептецизмни қаттиқ танқид қилиб, оламни билиш мумкинлигини таъкидлайдилар. Масалан, инглиз файласуфи Бэкон таълимотича, билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ бўлиши ва шуларга бевосита хизмат қилиши керак. Бэкон билиш назариясида эмпирик эди. У билиш сезишдан бошланади дейди ҳамда билишнинг манбаи тажриба эканлиги ҳақидаги ғояни илғари суради. Унинг фикрича, объектив мавжудлик, тўғрисидаги билимлар сезгиларимиз орқали олинган далиллар туфайлигина тафаккур ёрдамида тўлдирилади.

Француз файласуфи Декарт эса билишнинг бирдан-бир манбаи тафаккур деб, сезги органларимиз ва уларнинг ёрдамида олинadиган маълумотларга шубҳа билан қарайди. Унинг таълимотича, кишилар билимнинг ҳақиқатлиги тажриба билан эмас, балки ақл кўзи билан

текширилади. Декартнинг билиш назариясида сезгилар роли камситиб кўрсатилади.

Декартнинг ватандошлари, Дидро, Гольбах, Гельвецийлар дунёни билиш жараёнида сезгиларимиз билан тафаккурнинг родини тан олсалар-да, уларнинг ўзаро муносабатларини тўла-тўқис очиб бера олмадилар. Шунингдек, билиш жараёнида амалиётнинг родини тўғри баҳолай олмадилар.

Маълумки, объектив дунё, унинг предмет ва ҳодисалари билишнинг бирдан-бир манбаини ташкил этади. Шундай бўлсада, айрим файласуфлар ва дин таълимотида билишнинг манбаи сифатида қандайдир мистик, гўё инсондан ташқари мавжуд бўлган онг («мутлоқ ғоя», «олам руҳи» ва ҳоказолар) эътироф этилади. Улар нуқтаи назарида инсон табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини билишга қодир эмас, у фақат илоҳ ижодининг натижаларини қайд қилишга ва туркумларга ажратишгагина қодир.

Агностицизмнинг йирик вакиллари инглиз файласуфи Давид Юм билан немис файласуфи Иммануил Кантдир. Юмнинг фикрича, инсон ўз сезгиларни чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат ўз сезгиларинигина била олади. Реал воқеликни инсон асло била олмайди. Кант эса Юмга қарама-қарши ўлароқ, инсон онги ва сезгиларидан ташқарида объектив олам бор деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу объектив оламда асло билиб бўлмайдиган «нарсa ўзида» бор. Инсон ақли ўз моҳияти жиҳатидан чекланган бўлиб «нарсa ўзида»ни била олмайди. Кант инсон билиши мумкин, бўлган ҳодисалар оламини «биз учун бўлган нарсалар» деб, уни инсон ақли билан, фан воситаси билан билиш мумкин дейди. «Биз учун бўлган нарсa» билан «нарсa ўзида» бутунлай бир-бирига боғлиқ эмас, «нарсa ўзида» сезги аъзоларимизга тартибсиз, аралаш ҳолда таъсир этиши билан билиш мумкин бўлган ҳодисалар юзага келади, инсон эса уни ўзининг априори (азалдан онгга хос бўлган) тушунчалари билан тартибга солади, деб тушунтиради Кант. Умуман Кантнинг билиш назарияси ўз моҳият эътибори билан инсон ақлининг билиш имкониятларини, фаннинг ривожланиш истиқболларини инкор этишга қаратилган. Бу ҳилда инсон ақлининг билиш имкониятларини чеклаш идеализмнинг ҳамма кўринишларига хосдир.

XIX аср субъектив идеализмнинг вакиллари бўлган махчилар ҳам бошқа субъектив идеалистлар сингари

дунёни билиш мумкинлигини инкор этадилар, бизнинг сезгиларимиз аниқ, тўла инъикос ҳосил қилишига ишонмайдилар.

Инсоният ижтимоий амалиёти ва илмий билиш тараққиётининг илгарилаб бориши билимни чегаралаб қўювчи агностицизмни пучга чиқармоқда. Инсон ўз ақли билан олам сирларини билиши мумкин эканлигини айниқса ҳозирги замон фани ютуқлари исботламоқда. Масалан, ҳозирги замон табиат фанлари, айниқса физика фани атом табиатини тузилишини ва хусусиятларини ўрганиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди. Атомни парчалаш, атом ички энергиясидан фойдаланиш, атом ядро заррачаларининг бир-бирига боғлиқлиги, умуман микрооламни билиш, астрономия, биологиядаги кашфиётлар илмий фалсафанинг билиш назариясини тўғрилигини тасдиқлайди.

Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврда ўзи хоҳлаган барча нарса ва ҳодисаларни эмас, балки билиш имкони борларинигина билиб, билмаганини кейинроқ билади. Лекин шуни айтиш керакки, инсон билимининг ҳам чексизлигини кўрсатади.

Дунёнинг моддийлигини ва унинг ривожланиш қонунларининг инсон онгида акс этишини эътироф қилиш илмий фалсафа билиш назариясининг асосидир. Фан қонунлари табиат ва жамиятда инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берадиган объектив жараёнларнинг инъикосидан бошқа нарса эмас. Фалсафанинг билиш назарияси асосан қуйидагиларга асосланган:

— объектив олам бизнинг сезги ва тасаввурларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд. Объектив олам инсон сезги ва тасаввурларининг манбан ҳисобланади;

— инсон дунё ва унинг ривожланиш қонунларини билиши мумкин. Инсон сезги, тасаввур ва тушунчаларида ўзига боғлиқ бўлмаган ташқи оламни акс эттиради.

Демак, ташқи олам, ундаги ҳамма нарса ва ҳодисалар сезгиларга таъсир этиши билан сезги образлари ҳосил қилади. Сезги тасаввур ва тушунчаларда объектив оламнинг субъектив инъикоси ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам билиш назарияси инъикос назарияси деб аталади.

Чунки билиш жараёнида объект билан субъект диалектикаси муҳим ўринга эга. У субъект, яъни инсон билан боғлиқ жараёндир. Инсонсиз билиш жараёни бўлиши мумкин эмас. Субъектнинг илмий билишдаги роли шун-

дан иборатки, у объектив мавжуд бўлган қонуний боғланишларни очиб беради. Объектга нисбатан ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндошади.

Немис физиологи Гельмгольцнинг фикрича, инсон аввал ўз сезгиларида ташқи оламни яратади, ўз сезгиларини нарса, ҳодисага айлантиради, кейин эса уни билишга интилади, буюм тасвирини буюмнинг ўзи билан тенглаштиради. Сезги объектив олам тасвири бўлмай оламнинг ўзи бўлиб қолади. Демак, символлар (рамзий) назариясига кўра, нарса билан нарсанинг тасвири орасида фарқ йўқ. Мавжуд объектив олам фақат сезги ва тасаввурда бор.

Сезги мазмунини предметлар хоссалари билан ҳеч қандай умумийликка эга бўлмаган белгилар, символлар билан алмаштириш нотўғри. Сезги образи моддий дунё нарса ва ҳодисаларининг инсон сезги аъзоларида акс этиши натижасида юзага келади. Демак, сезги ва тушунчада нарсанинг ўзи эмас, нарсага нисбатан иккиланган кўриниши ҳосил бўлади.

Тасвир, сезги ва тушунчадан ташқарида мавжуд бўлиши мумкин эмаслиги сабабли у идеал нарсадир, у инсон, субъект онгида вужудга келади. Лекин сезги объектив мазмунга эга. У моддий дунёнинг қайта ишланган мазмунини гавдалантиради, шунга кўра объективдир.

Образ субъектда унинг сезги ва тафаккурида ҳосил бўлади. Демак, образ субъект билан объект ўртасидаги бирликни кўрсатади. Сезги, тасаввур, тушунча шаклий жиҳатдан субъективдир, лекин мазмунига кўра объективдир. Чунки сезгида реал дунё инъикос этади. Демак, сезги объектив оламнинг субъектив образидир.

Сезиш ва фикрлашни билиш жараёнининг икки мустақил босқичи сифатида қараш маълум маънога эга. Сезиш умуман инсон билими тараққиётига нисбатан биринчи босқичдир. Инсониятнинг дастлабки билимлари, тушунчалари даставвал сезги аъзолари орқали олинган далиллар асосида юзага келади. Оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида сезги образлари, тасаввур билиш жараёнининг маълум босқичидагина шаклланади. Сезиш инсон миёсанинг ташқи олам билан дастлабки ва бевосита боғланишидир. Бевоситалик сезгиларнинг энг муҳим хусусиятидир. Сезги образи содир бўлиши учун уни ҳосил қилувчи нарса ёки ҳодиса объектив мавжуд бўлмоғи керак. Бу эса билиш жараёнидаги энг муҳим шартдир. Объектив оламнинг субъектив образи — сезги қотиб

қолган, ўлик нарса эмас, балки билиш жараёнида ўзгариб туради.

Шунинг учун ҳам билиш бу мураккаб ва зиддиятли жараёндир. Билишнинг зиддиятли жараён эканлигини билимларимизнинг тўлароқ, чуқурроқ бўлиши учун далил ва маълумотларнинг янгисига тўғри келмай қолишида кўришимиз мумкин. Зиддиятли муносабатлар ҳал қилиниши билан билиш жараёни ривожланиб боради. Бизнинг онгимиз эса бу тараққиётни ўзида акс эттириш билан бирга ҳодисаларнинг юзаки хусусиятларини билишдан моҳиятни билишга томон борувчи тарихий жараён эканини кўрсатади. Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, билиш инсоннинг ўз сезгилари, ҳис ва тушунчалари билан дунёни инъикос этиш жараёндир.

Билиш жараёнининг босқичлари. Ҳиссий ва мантиқий билиш

Ташқи оламнинг инсон миёсида инъикос қилиниши мураккаб диалектик жараёндир. Билиш жараёнида нарсани, ҳодисани тўла ва мукаммал акс эттириш учун маълум бир йўл босиб ўтилади.

Билиш тафаккурнинг биллиаётган предметга яқинлашувидан, фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукаммал бўлмаган билимдан тўла ва мукаммал билимга қараб ҳаракат қилишидан иборат чексиз жараёни ташкил этади. Билиш эскириб қолган назарияни янги назариялар билан алмаштириб, эски назарияларни янада аниқлаб, олға қараб боради ҳамда воқеликнинг тобора янгидан-янги томонларини очади.

Билиш жараёнида амалиёт муҳим роль ўйнайди. Амалиёт кўп қиррали ва сермазун тушунча бўлиб ўз ичига инсон фаолиятининг барча шакллари қамраб олади. Амалиётнинг асосини меҳнат, моддий ишлаб чиқариш ташкил этади. Бундан ташқари, снёсий фаолият, миллий озодлик ҳаракати, миллий тажриба ҳам амалиётга киради.

Амалиёт инсоннинг ўзига хос фаолияти бўлиб, фақат уларгагина тегишлидир. Амалиёт инсонларнинг тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукаммаллашади. Амалиёт тарихий тараққиёт субъекти ҳисобланган инсоннинг, унинг учун объект ҳисобланган моддий олам

билан боғланишидир. Бундай алоқадорлик жараёнида субъект фаол роль ўйнайди.

Амалий таъсир фақат объектни эмас, балки субъектнинг ўзини ҳам ўзгартиради. Амалиёт субъекти алоҳида инсонлар, ижтимоий гуруҳлар, табақалар, бутун жамият ҳам бўлиши мумкин. Қачонки, бундай субъект сифатида инсон бўлар экан, амалиёт алоҳида фаолият тусини олади ва у билан боғланган бўлади. Чунончи, ҳар бир инсон шу жамият аъзоси бўлар экан, ўзининг ҳаракатлари билан алоҳида жамоат аъзоси бўлиб майдонга келади. Шунинг учун ҳам алоҳида одамнинг фаолияти ижтимоий амалиётнинг бир бўлаги бўлиб ҳисобланади.

Амалиёт ҳамма вақт ижтимоий фаолият бўлган ва бундан кейин ҳам шундай бўлиб қолади.

Амалиётнинг билиш жараёнидаги роли қуйидагиларда намоён бўлади: биринчидан, амалиёт билишнинг бошланғич нуқтаси ва асосидир. Энг аввало шунинг эътиборга олиш керакки, билишнинг ўзи амалиёт асосида ва айниқса моддий ишлаб чиқариш таъсири остида вужудга келган. Бундан ташқари, амалиёт билиш олдида маълум вазифаларни қўяди ва ана шу вазифаларни ҳал қилиш учун ёрдам беради, жумладан у илмий билишни асбоб-ускуналар билан қурорлантиради; иккинчидан, амалиёт билишнинг мақсади ҳамдир. Инсон билиш натижаларидан ўзининг амалий фаолиятида фойдаланиш учун ҳам атроф-теваракдаги дунёни билиб боради. Уни тараққиёт қонунларини очади; учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг мезонидир. Инсон билимларининг объектив оламга мос келиши ёки келмаслиги амалиёт жараёнида текширилади. Амалиёт жараён бўлиб, бунда мунозарали масалалар, назарий муаммолар ҳал қилинади. Табиат ва жамият қонунлари тўғрисидаги билимлар ҳам амалиёт жараёнида текширилади.

△ Билиш икки босқичдан: ҳиссий ва мантиқий яъни жонли мушоҳада (сезиш) ва мавҳум тафаккур (фикрлар)дан иборатдир.

Билишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, (сезиш) ва мавҳум тафаккур (фикрлар)дан иборатдир.

Билишнинг бошланғич босқичи жонли мушоҳада, яъни объектив дунёнинг буюмларини бевосита сезги аъзолари ёрдамида акс эттиришдир. Ибн Синонинг фикрича, «сезиш — бу шундай таъсирки, у ташқи нарсаларнинг ўзи бўлмай, балки бизнинг ҳисларимизда вужудга келади. Ҳис моддий образнинг ойнаси бўлиб, моддий

шаклларнинг бўйи, эни билан бирга ифодаланганлиги сабабли, уларни инсон моддий асоссиз инъикос эта олмайдн ва жисмларни билолмайди»¹.

Жонли мушоҳаданинг билишдаги роли муҳимдир, унинг ёрдамида дунё ҳақида аниқ билимлар келиб чиқади. Лекин билишнинг бу босқичи маълум даражада чекланган. Бу босқичда нарса ва ҳодисаларнинг баъзи бир томонлари ва хусусиятларинигина билиб олиш мумкин.

Нарсанинг муҳим белгилари, уларнинг ички боғланишлари, моҳиятлари эса билишнинг иккинчи босқичида тушунча, муҳокама ва хулоса, яъни маъхум тафаккур ёрдамида акс эттирилиши мумкин. Билишни бир босқичдан иккинчи босқичга кўтарадиган нарса — амалиётдир. Меҳнат жараёни, ишлаб чиқариш эҳтиёжлари нарса ва ҳодисалар асосида ётган қонуниятларни очишни талаб қилади.

Ҳиссий билишга, жонли мушоҳадага билишнинг сезги, идрок ва тасаввур шакли киради. Ташқи дунёнинг бу инъикос шакллари бир-бири билан органик алоқада бўлиб, алоҳида-алоҳида учрамайди. Биз юқорида сезги ҳақида гапириб ўтган эдик. Жонли мушоҳада жараёнидаги сезги ташқи дунё нарса ва ҳодисаларини билишнинг биринчи қадамидир. Инсон миясида ҳосил бўладиган тасаввур ва фикр ташқи дунё нарсаларининг сезги орқали таъсири натижасида юзага келиши мумкин.

Баъзи файласуфлар сезгини ташқи дунёдан ажратиб, уни нарса ва ҳодисага нисбатан бирламчи деб уқтирмақчи бўладилар, сезгини ягона реаллик деб ҳисоблайдилар. Ўтмишда бу фикрни Беркли, Юм, Авевариус ва бошқалар илгари сурган эдилар.

Биз сезгиларимиз ёрдамида нарса ва ҳодисаларни билиб оламиз ва идрок қиламиз, уларнинг хоссаларини, ўхшашликларини, фарқларини англаймиз.

Сезги ҳаракат қилувчи материянинг образи сифатида идрок учун асос бўлади. Идрок ҳам онгимизни ташқи дунё билан бевосита боғлайди. У сезгидан сифат жиҳатдан фарқ қилиб, дредметнинг бутун образини беради. Идрок нарсанинг турли хоссаларини қайта ишлаб, уларни бирлаштиради. Демак, идрок деганда турли сезги аъзолари берган маълумотлар асосида мияда ташқи

¹ *Ибн Сино*. Данишнамэ. М., 1957.

қўзғатувчининг — бир бутун образи ҳосил бўлиши тушунилади.

Сезги ва идрок ташқи дунё нарсаларининг объектив тўғри инъикосини беради. Бу инъикоснинг тўғри эканлиги амалиётда исботланади. Инсон ўзининг амалий фаолиятида ўзи идрок қилаётган нарса билан одамнинг ўзида шу нарса тўғрисида ҳосил бўлган сезги ва идрокнинг ўхшашлигини белгилайди. Инсон ташқи дунё нарсаларини ўзгартириши мумкин.

Асбоблардан фойдаланиш жонли мушоҳадада катта аҳамиятга эга. Масалан, биология, физиология соҳасида тажриба ўтказишда микроскопни қўллаш шу фаннинг ривожланишини тезлаштиради. Чунки у инсон қўзи билан қўролмайдиган хусусиятларни кўришга ёрдам беради. Асбобнинг такомиллашиши янги кашфиётларни вужудга келтиради. Микроскоп ёрдамида организмларнинг ҳужайралардан тузилганлиги аниқланди, касалликларни туғдирувчи микроблар топилди. Электрон микроскоп микродунё ҳодисаларини ўрганиш соҳасида тажриба ўтказишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Амалий фаолият, фан ва техниканинг ривожланиб бориши инсонга ҳар хил воситалар, асбоб ва ускуналар яратиш ва ҳиссий билиш чегарасини кенгайтириш имкониятини беради. Демак, сезги, ундан кейин эса идрок объектив оламнинг субъектив образини ҳосил қилади.

Тасаввур — мавҳум тафаккурга ўтишдаги охириги босқичдир. У нарса ва ҳодисаларнинг аввалги таъсири натижасида хотирамизда қолган таасуротларнинг қайтадан эсга олиниши билан боғлиқдир. Тасаввурдаги янги образлар илгариги образлар билан таққослаш орқали юзага келиши мумкин. У мавҳум тафаккур учун асос бўлади.

Идрок қилинаётган нарсалар ва ҳодисалар ички қонуниятли боғланишларни очиш учун мавҳум тафаккурга ўтиши керак. Мавҳум тафаккур эса воқеани чуқур билишга имконият яратади. Ҳиссий билиш аниқ нарсалар образини ҳосил қилади, лекин у ҳодисалар моҳиятини очиб бера олмайди. Демак, ҳодисалар моҳиятини билиш учун айрим нарсаларга эмас, кўп нарсаларга хос бўлган умумийликни топмоқ керак.

Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан сифат жиҳатдан фарқ қилади. У бевосита аниқ битта нарсадан узоқлашиб, бир нечасига хос бўлган умумийликнинг моҳиятини аниқлаб беради, уларнинг ривожланиш қонуният-

ларини очиб беради. Масалан, грамматика айрим сўзлар орқали умумийликни белгилаб берувчи инсон тафаккурининг мавҳумловчи ишидир.

Шундай қилиб, ҳиссий билиш билан мавҳум тафаккур бир бутун билиш жараёнининг сифат жиҳатдан турлича бўлган ва айни вақтда бир-бири билан боғлиқ, бўлган босқичларидир. Мавҳум тафаккур ҳиссий билишдан келиб чиқади, жонли билиш эса қонуният билан ўсиб, мавҳум тафаккурга асос солади. Мантиқий билиш — билишнинг ривожланишидаги сифат жиҳатдан янги, юқори поғонасидир. Мантиқий билишда инсон мавҳум тафаккур ёрдамида воқеликнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олади. Объектив реалликни билиш диалектикасида сезги ва идрокнинг юзаки образлари тасаввур образларидаги абстракция элементлари билан бирлашиб мавҳум тафаккурга қараб йўналади. Тафаккур эса гарчанд жонли мушоҳада материалларига асосланса-да, билиш жараёнининг сифат жиҳатидан мураккаб бўлган юқори босқичидир.

Бизга маълумки, сезги образлари ташқи оламнинг инъикосидир, яъни ташқи олам сезгимизга қандай таъсир қилса, шундайлигича акс этилади. Лекин тафаккур образларида бошқачароқ, унда ташқи оламнинг ички моҳияти, алоқа боғланишлари ҳамда ривожланиш қонун ва қонуниятлари акс этади. Тафаккур образларининг учта асосий хусусияти бор:

1. Тафаккур образлари мавҳумлик хусусиятига эга, яъни тафаккур образлари ҳосил бўлиши учун ифода қилинаётган ташқи олам бевосита кўз олдимизда бўлиши шарт эмас. Тафаккурга хос бўлган ана шу жараён *абстракция* дейилади.

2. Тафаккур образлари умумлашган хусусиятга эга. Умумлаштириш эса бизга таъсир этаётган нарса ёки ҳодисанинг барча сифат ва хусусиятларидаги муҳим бўлмаган иккинчи даражаларини четга суриб, асосий томонларини таққослаш ва фикран бир-бири билан боғлашдир.

3. Тафаккур образлари тил билан боғлангандир. Билиш жараёнида пайдо бўлаётган ҳар бир тушунча тил орқали рўёбга чиқадиган онг омилидир.

Мавҳум тафаккур шакллари тушунча, муҳокама, хулосадир. Тушунча тафаккурнинг алоҳида шакли бўлиб, у ташқи дунё нарса ва ҳоодисаларининг умумий, зарурий томонларини акс эттиради. *Тушунча* — аниқ нарса ва ҳо-

дисаларнинг сифати, моҳияти ва муайянлигининг миёда алоҳида шаклда акс этишидир. Унда ҳодисадаги асосий томонлари умумташтирилади. Масалан, материя тушунчаси умуман материянинг белгиларидан қатъий назар, уларнинг асосий белгиси — моддийлиги материя тушунчасида акс эттирилади. Жумладан, дарахт деганда тол, терак, олма ва бошқа дарахт турлари ва белгиларидан фикран узоқлашамиз ва улар учун энг умумий белгиларни оламиз. Фандаги тушунчалар ҳам худди шундай.

Ҳар бир фаннинг ўзига хос тушунчалари бор. Масалан, астрономияда қонинот, сайёра каби тушунчалар, биологияда оқсил, ҳужайра, насл каби тушунчалар бор. Ҳар бир фанни билиш, тушуниш фандаги тушунчаларни билиш демакдир. Тушунча мазмунан объективдир.

Муҳокама орқали объектив дунёдаги қонуниятлар онгда акс эттирилади. Якка муҳокама айрим далилларда ўз аксини топса, умумий муҳокама умумий қонунларни ифода этади. Масалан, энергиянинг айланиши шакли ёки ҳар бир ҳаракат шаклининг бирдан иккинчисига ўтиши ҳақидаги қонунлар. Биринчи мисол табиатнинг айрим томонига тўғри келса, иккинчиси умумий қонунни акс эттиради. Демак, муҳокама бирор нарса ёки ҳодиса ҳақида бирор нима дейиш, уни тасдиқлаш ёки инкор этишдир. Масалан, «ёмгир ёғди», «самолёт учди», «Аҳмад кулди». Муҳокамада тушунча бир-бири билан боғланиб, улар ўртасида муносабат пайдо бўлади. Унда тушунчаларнинг бизга боғлиқ бўлмаган қандайдир воқеалари акс этади.

Тафаккурнинг учинчи шакли *мантиқий ақлий хулоса* чиқаришдир. Хулоса бир ёки бир неча муҳокамадан келиб чиқувчи билимдир. У орқали илгари маълум бўлган билимлар асосида янги билим пайдо бўлади.

Мантиқий ақлий хулосада муҳокамалар мажмуаси бир-бирига боғланиб, янги бир хулоса келиб чиқади. Бундай хулосага асос бўлган икки муҳокама далил деб аталади. Демак, ақлий хулоса фикрни таққослайди, боғлайди, мавҳум тафаккур содир бўлиш жараёнини ифодалайди. Шундай қилиб, инсониятнинг барча билимлари сезги, материалларини умумлаштириш орқали ҳосил бўлади.

Билиш жараёни мураккаб, кўп қиррали жараёндир. У албатта субъектнинг қобилияти, изланувчанлиги, мантиқий тафаккурнинг хусусияти, воқелиқ ҳодисаларини кузатиш, унинг моҳиятини очишда ҳам бир нарса ва ҳо-

дисага ижодий ёндошишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам билишда ижод катта ўрин эгаллайди.

Ижод инсоннинг фан, техника, маданият ва бошқа соҳаларда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган янгилик яратиш, кашф этиш фаолияти бўлиб, мураккаб рухий жараён дир. Унда инсон тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати, иродаси фаол иштирок этади, бутун билими, тажрибаси, истеъдоди намоён бўлади. Абу Наср Форобийнинг таъбирича, ижод — билиш жараёнида шундай улуғ фазилатки, инсон уни эгаллаши учун бошқа ҳамма фазилатларни ишга солиши керак.

Ижод жараёнида бошқалар томонидан қўлга киритилган билимлар чуқур, атрофлича, танқидий равишда ўрганилади, таҳлил этилади, кузатишлар, ҳисоблашлар ўтказилади, мантиқий хулосалар чиқарилади. Хулосаларнинг тўғри ёқи нотўғри эканлиги тажрибада синалади. Агар хулоса нотўғри бўлса, тажриба натижаси аввалги билимга мос тушмайди, демак, хулоса қайтадан ўрганилади. Ижодий изланиш натижасида келиб чиққан билим мазмунини турли шаклларда — бадий асар, математик формула, назария, қонун ва бошқалар орқали жамиятга тақдим этилади. Улардан жамият баҳраманд бўлсагина ҳақиқий, тўлиқ ижод бўлади. Ижод — фан, техника, маданиятни бойитади, билимни ривожлантиради.

Ижодни шартли равишда икки турга бўлиш мумкин: илмий ижод ва бадий ижод. Илмий ижод мавҳум тафаккури устун ривожланган кишиларга хос. Бадий ижод эса табиат ва инсон ҳаётидаги турли оҳанглар, манзаралар, туйғуларни нозик идрок қилувчи, ҳиссиётли кишиларга хос.

Олимлар фаолияти илмий ижодга, ёзувчилар, санъаткорлар фаолияти бадий ижодга кирди. Баъзи кишиларда ҳар икки ижод ривожланган бўлиши мумкин. Илмий ижод жараёнида табиат ва жамият ҳаётининг объектив қонунлари акс этса, бадий ижодда маънавий, ҳиссий муаммолари, санъаткорнинг субъектив, ўзига хос қарашлари, ҳис-туйғулари акс этади. Бадий ижодда ўзига хослик бўлмаса, бундай ижоднинг ижтимоий ва эстетик қиммати йўқолади.

Тасаввур ҳиссий билишнинг юқори босқичи бўлиб, инсон амалий фаолияти натижасида мақсадга мувофиқ равишда ҳосил бўлади. Тасаввурнинг илмий, бадий, диний шакллари мавжуд. Олимнинг тасаввури орқали

фаҳмлаш, илмий тажриба, моделнинг шаклланиши учун ғоя вужудга келади, бу эса билиш учун ёрдам беради. Тасаввур айниқса бадий ижодда катта аҳамиятга эга.

Ҳақиқатни далил билан исботламасдан туриб, тўғридан-тўғри, бевосита билиб, англаб олиш қобилиятининг қадимги файласуфлар **интуиция** (ҳиссий билиш) деб қараганлар. XVII аср файласуфлари интуициянинг ўзигина ишончли билим бермайди, фақат интеллектуал интуицияггина ҳақиқий билим беради, деб ҳисоблаганлар. Ҳозирги замон файласуфлари (Бергсон, Фрейд) интуицияни бутун ижодий фаолиятни белгилловчи яширин, қоронғи, онгсиз бошланғич ижод деб қарайдилар. Бундай қараш эса нарса ва ҳодисалар моҳиятини билиш мумкин эмас, дейишга олиб келади.

Интуиция билишнинг алоҳида босқичи эмас, балки жонли мушоҳада ва мавҳум тафаккур билан узвий боғланган, ёрдамчи роль ўйнайдиган шаклдир. Дунёни тажриба ва тафаккурга таянмасдан, фақат интуиция ёрдамида билиш мумкин деб даъво қилувчи фалсафий оқим — **интуитивизм** бўлиб, унинг тарафдорлари интуицияни онгнинг ижтимоий амалиёт ва тафаккурга алоқаси бўлмаган алоҳида хусусияти деб тушунтиришга уринадилар. Диалектика эса билиш жараёнида, яъни билимларнинг вужудга келишида интуиция аҳамиятга эга деб таълим беради.

Ҳиссий билиш билан мантиқий билишни ажратиб бўлмайди ва бундай ажратиш муқаррар равишда билиш жараёнини нотўғри тушунишга олиб келади.

Эмпиризм (юнонча «эмпирия» — тажриба сўзидан) намояндалари билишдаги абстракт тафаккурнинг ролига етарли баҳо бермайдилар ва ҳиссий тажрибагина инсонга дунёнинг чинакам манзарасини яратиш беради деб ҳисоблайдилар.

Рационализм (лотинча «рационалис» — оқилдона сўздан) намояндалари сезги аъзоларига ишонмайдилар ва ақлни, абстракт тафаккурни ҳақиқий билимнинг бирдан-бир манбаи деб биладилар.

Модомики, ҳиссий билиш билан мантиқий билиш бирликда майдонга чиқар ҳамда бир-бирини тўлдирав ва бойитар экан, билишда сезгилар берадиган маълумотларга ҳам, ақлий хулосаларга ҳам менсимаслик билан қараш мумкин эмас.

Сезги органларимиз орқали биз нарсаларнинг хоссасини, хусусиятларини ҳис қиламиз, ақлий билиш туфай-

ли биз уларнинг моддий асосини, моҳиятини билишга муяссар бўламиз.

«Билки, — деб ёзади, — Абу Наср Форобий, (оламда) субстанция (жавҳар) ва акциденция (жавҳар бўлмаган, ораз) ҳамда субстанция, акциденцияни яратувчи марҳаматли ижодкордан бошқа ҳеч нарса йўқдир».

Акциденцияни беш сезги ҳис этади, улар ўртасида ҳеч қандай восита йўқдир, масалан, кўриш ўзича рангни ҳис этади, шу билан у оқ ва қорани бир-биридан фарқ қилади; эшитиш ўзича баланд ҳамда паст овозларнинг фарқини сезади; таъм-маза сезгиси турли таъмларни қабул қилади, ширин ва аччиқ таъмларнинг фарқини ажратади; тери сезгиси предметларнинг ҳолатини сезади ва уларнинг юмшоқ ёки қаттиқлик ҳолатини фарқ қила олади.

Субстанцияни фақат ақл қабул қилади ва бунда акциденция ақл учун восита бўлиб хизмат қилади. Ақл ранглар остида шу рангга эга бўлган нарса борлигини, овоз кетида, овози келаётган нарса мавжудлигини билади, ақлнинг бошқа сезгилар билан муносабати ҳам шунинг кабидир»¹.

Ибн Синонинг фикрича, «Ақл тарозисида ўлчанмаган ҳар қандай билим чин бўлолмайди, демак, у ҳақиқий билим эмас». *Ў*

Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнининг диалектик бирлиги ҳақиқатта эришишнинг яккаю-ягона йўлидир.

3. Ҳақиқат. Нисбий ва мутлақ ҳақиқат диалектикаси.

Билиш назариясида ҳам бошқа фан соҳаларидагидек, диалектик тарзда мулоҳаза қилиш лозим, яъни билиш жараёнини тайёр, қотиб қолган ҳолда эмас, балки тўла бўлмаган, ноаниқ билимларимиз қандай қилиб тўлароқ ва аниқроқ билимга айланишини аниқлаш керак.

Олам доим ҳаракатда, ўзгариш ва тараққиётда. Тараққиётнинг, ҳаракатнинг ҳар бир янги босқичида моддий оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодисанинг янги сифат ва хусусиятлари вужудга келади. Шунинг учун оламни ва унинг тараққиёт қонунларини билиш учун имконият чексиз. Ҳар бир тарихий даврда инсон ўзининг амалий

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри, 174-бет.

фаолияти натижасида объектив оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимга эга бўлиб боради. Билим эса объектив мавжудликка мос келадими ёки йўқми? Бу масаланинг ҳал қилинишида ҳақиқат тўғрисидаги таълимот ўз ифодасини топади. Бу таълимот эса ўз-ўзидан ҳақиқат нима, деган масалани ҳал қилишни талаб қилади. Бу масалани ёритишда фалсафада турли фикрлар мавжуд. Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли инсон билимлари билан объектив оламдаги реал нарс ва ҳодисалар, уларнинг сифат ва хусусиятлари ўртасидаги муносабатни ёритишдир. Шундай экан, ҳақиқат объектив воқеликка мос келувчи нарсалар ва ҳодисаларнинг реал ҳолатдаги мазмунини, сифат ва хусусиятларини тўғри акс эттирувчи ҳамда амалиётда синалган билимларидир.

Сезгилар инсонни ташқи олам билан боғловчи воситалардир. Инсон сезгилари унинг онгидан ташқаридаги объектив оламнинг инъикосини ҳосил қилади. Объектив оламнинг мавжудлигини эътироф этиш билан унинг тўғри инъикосининг ҳосил бўлиши объектив ҳақиқатдан иборатдир. Диалектика объектив ҳақиқатни эътироф этиш билан уни бирданига билиш мумкин эмас, деб исботлайди. Объектив ҳақиқатни билиш фан тараққиёти, амалиёт асосида амалга ошиши мумкин. Ҳақиқатни билиш доимо пастдан юқорига қараб ривожланувчи жараёндир.

Объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив реалликнинг тўғри инъикосидан иборатдир. Бу инъикос-инъикос этувчи реалликка мос келиши керак. Табиат илмининг ер инсониятдан бурун мавжуд эди, деган фикри объектив ҳақиқатдир. Табиат ва жамият қонунлари объектив ҳақиқатдир. Бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган, ундан ташқарида мавжуд бўлган ички, зарурий, муҳим боғланишларни ифодалайди, бу қонунлари инсон бекор қила олмайди, ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди.

Айрим файласуфлар (Богданов ва бошқалар) объектив реал дунёни инкор этиб, уни сезгилар мажмуаси деб билади ва ҳақиқатни ҳам субъектив шаклда тасвирлайди. Уларнинг фикрича, ҳақиқат — мафкура шакли ёки инсон тажрибасини ташкил этувчи шаклдир. Унинг бу даъвоси, фидеизмга, унинг даъволарига ишонишга олиб келади.

Худди шундай фикрни ҳозирги замон фалсафасида ҳам кўриш мумкин. Унга кўра ҳар қандай диний хуро-

фотларни ҳимоя қилиш объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Диалектика билимларимиз абадий бўлмай, улар тақомиллашиб боради, билмасликдан билиш томон боради, нисбий ҳақиқатдан мутлақ ҳақиқатга боради деб тушунтиради. Ҳақиқатдан ҳам оламда инсон жараёнининг ривожланиши чексиз, у бирор чегарада тўхташи мумкин эмас. Инсон эришган янги билими аввалги билимининг юқорисида бўлса, келажак учун у чегара эмас, у янги билим учун зарурий босқич ҳисобланади. Демак, мутлақ ва нисбий ҳақиқатлар диалектик муносабатда бўлади.

Ҳар бир нисбий ҳақиқатда мутлақ ҳақиқат элементи, зарраси бор, чунки унда моддий дунёнинг маълум томонлари акс этади. Нисбий ҳақиқат объектив оламнинг инсон онгида нисбатан тўғри инъикос этишидир. Амалиёт ва фан тараққиётида бу ҳақиқат тобора тақомиллашиб боради. Демак, объектив оламни тахминан тўғри инъикос эттирадиган, тўла ва аниқ бўлмаган, инсон билимининг сўнги тараққиёти жараёнида аниқланиши ва чуқурлашиши тобора тўлароқ бўлиб борадиган илмий билимлар (қоида, тушунча ва назариялар) нисбий ҳақиқатдир.

/Нисбий ҳақиқатни эътироф қилиш мутлақ ҳақиқатни инкор этиш эмас. Чунки бизнинг билимларимиз тайёр ёки қотиб қолган билим бўлмай, мутлақ ҳақиқатни билиш нисбий ҳақиқатларни билиш билан боради. Мутлақ ҳақиқатни бирданига билиб бўлмайди, балки тўлиқ бўлган тахминий, яъни нисбий ҳақиқатлар орқали билинади! Демак, билиш билмасликдан билишга, мукамал бўлмаган билимларнинг мукамаллашиб, аниқ бўлиб боришини акс эттирувчи чексиз жараёндир.

Олам чексиз, ундаги нарса ва ҳодисалар доим ҳаракатда. Демак, инсоннинг билиш имконияти ҳеч қачон охирига етмайди.

Инсон ҳамма вақт табиатни охиригача билиш томон яқинлашиб боради. Лекин у моддий олам қонун ва ҳодисаларини тўла-тўқис билиш даражасига эриша олмайди. Бунинг сабаби шуки, табиат чексиз, у тўхтовсиз ҳаракат қилишда, ривожланишда, ўзгаришда. Инсон билими эса ҳеч қачон моддий оламни бутунлай қамраб ололмайди. Шунинг учун ҳам инсон билимининг мутлақ ҳақиқатга яқинлашуви нисбийдир. Бундан бизнинг ҳамма билимларимиз нисбий экан, уларда объектив мазмун.

йўқ экан, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай ҳақиқат нисбийлигига қарамай унда мутлақ ҳақиқат элементлари сақланади. Мутлақ ва нисбий ҳақиқатларни бир-бирига қарама-қарши қўймай, балки уларни ажралмас бир бутун ҳолда олиб ўрганмоқ зарур.

Мутлақ ва нисбий ҳақиқатларнинг диалектик муносабатини билиш догматизм, агностицизм, релятивизм ва волюнтаризмга қарши курашда катта аҳамиятга эга. Релятивизм инсон билимларини нисбий деб қараш билан бирга объектив ҳақиқатни бутунлай инкор этади. У билиш жараёнига диалектикани татбиқ эта олмаганлиги учун фақат нисбий ҳақиқатни эътироф этади ва уни мутлақлаштиради. Унинг асл мақсади мутлақ ҳақиқатни, шу билан бирга объектив ҳақиқатни инкор этишдир.

Инсон объектив оламни ўз амалий фаолиятида маълум тарихий ва илмий имкониятлар асосида билади, инконият эса ҳамма вақт тўла бўлмайди. Илмий ҳақиқатлар аниқ тарихий шароит билан боғлиқ бўлиб, аниқ шаклда намоён бўлади. Шунинг учун ҳақиқат мавҳум эмас, аниқ бўлади.

4. Ҳақиқат мезони

Ҳақиқат мезонини нима ташкил этади? деган савол билиш назариясининг мураккаб масаласи бўлиб ҳисобланади.

XVII аср инглиз файласуфи Ф. Бэкон ҳақиқатнинг асосий мезонини экспериментал тажриба ташкил этади, деган ғояни илгари сурган эди. Унинг фикрича, «барча исботлар ичида энг яхшиси тажрибадир, агарда у барча синовлар ичида ўз предмет моҳиятидан чиқмаган ҳолда бўлса»¹

XVIII аср француз файласуфи Дидро ҳам тажрибани ҳақиқатнинг асосий мезони деб ҳисобланган эди. «Биз, — деб ёзган эди Дидро, — уч асосий изланишлар воситасида ўрин эгаллаймиз: табиатни кузатишда, мушоҳада ва тажрибалар борасида. Кузатиш маълумотлар йиғиндисидан, мушоҳада уларни мужассамлаштиришдан, тажриба эса мужассамлашган фикрларимизни текшириб кўришдан иборатдир».

XX аср фалсафасида кенг тарқалган прагматизм, — оқимининг намоёндалари Джон Дьюи, Уильям Джеймс,

¹ Ф. Бэкон. Новый органон. 1938, стр. 20.

Чарльз Пирс ва бошқалар ҳақиқат мезонини унинг фойдалилиги ташкил этади, деган ғояни илгари сургандилар. «Вена тўғараги» аъзолари, позитивизм оқимининг вакиллари В. Карнап, О. Нейрат, В. Крафт ва бошқалар фан кашфиётлари кишиларнинг ҳиссий аъзолари орқали исботлангандагина ҳақиқат бўлиши мумкин, деб ҳисоблайдилар. Ҳиссий аъзоларимиз асосида исботлаб бўлмайдиган назарияларни, уларнинг фикрича, ҳақиқат туркумига киритиш мумкин эмас.

/Илмий фалсафа таълимотига мувофиқ ҳақиқатнинг мезонини амалиёт ташкил этади.

Инсон фаолиятининг мажмуи ҳисобланган амалиёт кишиларнинг тарихан юзага келиши жараёнида шаклланиб, барча жамиятлар тараққиёти йўлида ривожланади ва мукамаллашади. Амалиёт инсон учун билиш объекти бўлган олам билан боғланишдир.

Амалиёт ўзида субъектив ва объектив жиҳатларни бирлаштирган жараёндир. У онгли равишда мақсадга йўналтирилган субъект фаолияти бўлиб, у ёки бу объектининг ўзгариши билан рўёбга чиқадиган муносабатдир.

Амалиёт кўп қиррали ва сермазмун тушунча бўлиб инсон фаолиятининг барча турларини, томонларини қамраб олади.

/Амалиётининг билиш жараёнидаги аҳамияти қўйидагилардан иборат:

Биринчидан, амалиёт билиш жараёнининг мақсад ва йўналишларини белгилайди. Объектив оламни билиш одамларнинг муайян эҳтиёжларини қондириш мақсадида амалга оширилади. Шу тариқа амалиёт билишнинг мақсадини белгилаб беради. Ҳар қандай фаннинг вужудга келиши амалиётнинг у ёки бу талабига жавобдир.

/ **Иккинчидан**, амалиёт билиш жараёнининг асосини ташкил этади. Бу шундан иборатки, билишнинг бири бири билан узвий боғланган босқичлари — ҳиссий ва ақлий билиш амалиётга асосланади. Ҳиссий ва ақлий билиш жараёнида қўлга киритилган маълумотлар амалиёт туфайлигина юзага келади. Билиш жараёнининг ўзи инсон амалиётининг шакли ҳисобланади.

Учинчидан, амалиёт ҳақиқатнинг олий мезони ҳисобланади. Инсоннинг олам ҳақидаги билимлари унинг амалий фаолиятида исботланади. Кундалик ҳаётда инсон олам ҳақида билимларини оширади, мақсадига бўйсундиради ва унинг ҳақиқийлигини текширади. Агар бирон

нарсa ҳақидаги тасаввур сохта бўлса, у ҳолда ундан фойдаланиш мумкинлиги тўғрисидаги бизнинг мулоҳазаларимиз ҳам сохта бўлиб қолади ва ундан фойдаланиш йўлидаги ҳар қандай уриниш муқаррар равишда муваффақиятсизликка олиб келади.

Одамларнинг билимини амалиёт тасдиқлайди ёки рад этади. Амалиёт доим бойиб, тараққий этиб турадиган жараён. Агарда тўпланган билимнинг ҳақиқийлиги мавжуд амалиётда тасдиқланмаса, у келажакдаги амалиёт билан исботланиши мумкин. Объектив дунёни билишнинг ўзи, илгари қайд қилинганидек, ижтимоий амалиётдан келиб чиққан, шунинг учун билиш жараёни ижтимоий-тарихий амалиёт билан боғланган ва унга суянади.

Инсон фаолияти, амалиёти, олам ҳақидаги тўпланган билимларни исботлаб берганлиги ҳақида кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, механик ҳаракат иссиқликка айланади, яъни ишқаланиш натижасида ўт ҳосил бўлган, бу жуда қадимий кашфиёт. Кўп йиллардан кейин эса одамлар иссиқликдан механик ҳаракат вужудга келтириш имкониятига амалиёт асосида эга бўлдилар.

Яна бир мисол. Немис олими А. Эйнштейн нисбийлик назариясини яратади. Даставвал мазкур назария илмий баъшорат тариқасида қабул қилинган бўлса, XX асрнинг иккинчи ярмида сайёраларга космик қурилмаларнинг парвоз этиши натижасида мазкур назария ўзининг амалий исботига эга бўлди.

Демак, ҳар бир фан инсон амалий эҳтиёжи натижасида келиб чиқади, унинг ёрдамида оламдаги нарсa ва ҳодисалар ҳақида тўпланган билимлар амалиёт асосида тасдиқланиб, ҳақиқат даражасига кўтарилади.

5. Илмий билиш ва унинг ўзига хос хусусиятлари

Инсон ўз ақл-идроки билан амалий фаолияти жараёнида олам сирларини билишга интилади. Билиш жараёнида у объектга ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан ёндошиш асосида унинг қонуний боғланишларини очиб беради.

Билиш жараёни инсонсиз бўлиши мумкин эмас. Билиш инсон қобилияти изланувчанлиги мантиқий камолот даражаси ҳамда унинг тафаккур органи — миясига боғлиқ. Инсон фаолиятига хос бўлган бу қобилият-

нинг — билишнинг пировард мақсади ижтимоий-зарурий амалий эҳтиёжларни қондиришдан иборатдир.

Билиш тараққиёти фикрнинг билмасликдан билишга қараб, тўла ва мукаммал бўлмаган билимдан тўла ва мукаммал билишга қараб ҳаракат қилишдан иборат чексиз жараёндир. Билиш жараёни эскириб қолган назарияларни аниқлаш, объектнинг янги-янги томонларини очишдир.

Билиш мураккаб зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда билимларимиз тўла ва мукаммал бўлиши учун маълум бир йўлни босиб ўтади. Бу йўл билмасликдан билишга ўтиш йўлидир. Бу йўл орқали инсон ўз ақл ва гидроки билан ўз амалий фаолияти жараёнида воқеа, олам, предмет ва ҳодисаларни, уларнинг моҳиятини билишга интилади, изланади.

Воқеалик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётний тирикчилик учун йўл топиш эмас, балки илмий-тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир.

Илмий билиш олим ва тадқиқотчи томонидан олиб бориладиган изланишлар асосида амалга ошириладиган, узоқ давом этадиган жараёнларни ўз ичига олади. Тадқиқотчи изланиш орқали ўзи тадқиқ этаётган объектнинг янги йўналишлари, аввал аниқ бўлмаган янги сифатлари, томонларини аниқлайди ёки очади. Ҳар қандай илмий изланишнинг мақсади ва вазифаси бирор илмий муаммони ҳал қилишдан, ечимини топишдан иборатдир.

Илмий муаммо нима? Муаммо арабча сўз бўлиб, масала, вазифа маъноларини ифодалайди. Муаммо илмий билим тизимида билиб олинмаган ва ҳал қилинмаган, лекин билиш ва ҳал қилиниши мумкин бўлган билиш шаклидир. Шунини таъкидлаш лозимки, кундалик ҳаётда муаммони савол ёки масала билан аралаштириб юбориш ҳолларини учратамиз. Илмий билишнинг шакли бўлган муаммо савол ва масаладан фарқ қилади. Савол ёки масаланинг ўзинга хос хусусияти шуки, саволга жавоб бериш, масалани ечиш доимо олдинги билим асосида амалга ошади. Лекин муаммони олдиндан ҳосил қилинган билимлар доирасида туриб ҳал қилиб бўлмайди. Бунинг учун янги далиллар, маълумотлар тўплаш, уларни янгича изоҳлаш учун эски билим доирасидан чиқиш талаб қилинади.

Илмий тадқиқот жараёнида бундай вазият муаммоли вазият ҳисобланади. Муаммоли вазият билишдан бил-

масликка ва ундан билишга бориш жараёни бўлиб, у муаммонинг вужудга келиш, ҳал қилиш, яъни ечимни топилишига олиб келди. Билиш билан билмаслик орасидаги зиддиятли муносабат муаммоли вазиятни келтириб чиқаради. Муаммоли вазият муаммони қўйиш билан яқунланади. Муаммонинг ечимини топиш зиддиятларни ҳал қилинишига олиб келади.

Демак, эски билим тизими билан янги билим тизими орасидаги зиддият муаммони келтириб чиқаради. Бу зиддиятларнинг ҳал қилиниши натижасида билим янгиланади, мазмуни кенгаяди, чуқурлашади. Муаммони ва унинг ечимини топиш имкониятларини аниқ билиш муаммонинг тенг ярмини ҳал қилиш демакдир.

Ҳозирги фан соҳасидаги илмий-техник инқилоблар даврида билим тизимида янги-янги муаммолар келиб чиқмоқда. Бу муаммолар умумилмий, мажмуа (комплекс), глобал (умумбаширий) таснифда бўлиши мумкин. Бу муаммолар махсус амалий ва назарий тадқиқот усуллари асосида ҳал қилинади. Бу муаммоларни ҳал қилинишида умумий, ўхшаш томонлар бўлиши мумкин. Илмий муаммони ечиш учун тадқиқотчи илмий билишнинг усул ва шаклларида бекаму-кўст фойдаланиши керак.

Инсоният тараққиёти жараёнида вужудга келадиган ҳар қандай фан ўз предмети ва тадқиқот усулларига эга. Ҳар бир фан назарий жиҳатдан тизимлашган билимлар йиғиндиси сифатида тадқиқот жараёнида хилма-хил илмий усуллардан фойдаланади.

Воқелик ҳодисаларини билиш оддий ҳаётий тирикчилик учун йўл топиш эмас, балки илмий тадқиқот йўли билан изланишлар натижасида янги билимларнинг вужудга келишидан иборатдир. Билим инсоннинг тарихий, амалий фаолияти негизида вужудга келади. Табиат ва жамиятнинг мураккаб, хилма-хил, ранг-баранг ҳодисаларнинг ҳақиқий мазмунини, моҳиятини, ривожланиш қонунларини билишнинг аниқ усуллари мавжуд бўлиб, улар илмий тадқиқот ва изланишнинг йўналишини ифодалайди.

Илмий метод (усул) нима? Илмий усул илмий билиш жараёнида қўлланиладиган мавҳум билиш йўллари ҳамда воситаларини ифодалайди. Илмий билиш усули инсон амалий фаолияти негизида юзага келади. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри, объектив талқин этишга, фаннинг табиий ало-

қаларини очишга имкон беради. Илмий билиш усули тадқиқот турларининг мазмун ва изчиллигини ўз ичига олгани ҳолда амалда бажарилган фаолиятининг таъсири сифатида юзага чиқади. Усул — илмий билишнинг таркибий қисми бўлиб, унинг объекти, таҳлил мавзуи, тадқиқот вазифалари, уларни ҳал этиш учун зарур бўлган вооиталарини ифодалайди.

Ҳар бир фан объектни ўрганувчи предметнинг аниқ изланиш, усули бўлиб, бу усул хусусий, умумий ва энг умумий усул бўлиши мумкин. Илмий билиш масаласида усул муаммоси билан энг қадимги фалсафада Арасту шуғулланган. Биринчи марта фанни усул тизими асосида ўрганиш масаласини инглиз файласуфи Ф. Бэкон илгари сурган. У илмий билишнинг индуктив ва эмпирик усулига асос солган. Р. Декарт эса билимда объект билан субъект муносабати масаласида тафаккурнинг ўзига хос хусусиятларини кўрсатган. И. Кант билишни алоҳида шаклларига эга бўлган ўзига хос фаолият сифатида таҳлил қилишга асос солди. Бу масалани ҳал этишда айниқса Гегель қарашлари алоҳида аҳамият касб этади. У билишнинг, умуман маънавий фаолиятнинг умумий усули — диалектиканинг ролини гарчи идеалистик асосда бўлса-да, кўрсатиб беради.

Илмий тадқиқот жараёнида билишнинг аниқ шакли ва усулларида фойдаланиш орқали илмий билимлар вужудга келади, ривожлантирилади. Ҳар бир билим системасида илмий тадқиқот жараёнида келиб чиққан муаммо ёки масаланинг қўйилиши ва ҳал қилишда махсус усуллардан фойдаланилади. Улар эса тарихий аниқ билиш жараёнида вужудга келади, ривожланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир фаннинг ўз предмети ва тадқиқот усули мавжуддирки, улар ўзи ўрганаётган объектга нисбатан махсус амалий ва назарий тадқиқот усули асосида ёндошади.

Демак, илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг махсус хусусий усулларида ишлаб чиқиши зарур, шу билан бирга ўзининг маълум тадқиқот объектига эга бўлиши керак. Лекин баъзи бир фанлар бир-бирига яқиндир. Шу сабабга кўра, уларнинг тадқиқот усуллари ҳам бир-бирига яқиндир ва татбиқ қилиш чегарасига кўра бир-бирига самарали фойда келтириши мумкин. Демак, билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар ҳам мавжуддир. Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Уму-

мий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин ўз махсус вазифасига эга.

Бизни ўраб турган дунё нарса ва ҳодисалари кўп қиррали, кўп сифатлилиқ хусусиятига эга. Уларни бирдан тушуниш, билиш мумкин эмас. Шунинг учун билиш методологияси бизга билишнинг умумий усули ва тафаккур усулини, ривожланиш қонунларини асослаб беради. Ҳар бир аниқ фаннинг ўз қўллайдиган хусусий усуллари асосида билим системаси чуқурлашиб борса, умумий усулни татбиқ қилиш орқали изланиш доираси янада кенгайиб боради. Масалан, физика, кимё, биология сингари фанлар хусусий усуллар орқали изланиш билан бу предметлар доираси чуқурлашса, изланишнинг умумий усули (масалан, модда тузилишига кўра, энергиянинг сақланиш ва айланиш назариясига кўра) орқали эса уларнинг билим доираси янада кенгайди. Фан тарихида табиий, ижтимоий, техник фанлар тизими ва ҳар бир тизимни ташкил этувчи аниқ предметлар вужудга келган экан, уларнинг ҳар бири аниқ тадқиқот усулига эга. Уларнинг тадқиқот усулларида эса умумий, ўхшаш томонлар бўлиши мумкин.

Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усуллари мавжуд. Илмий билишнинг бу методлари фан тараққиётида гарчи умумий ҳисобланса ҳам, диалектик усулга нисбатан хусусий бўлиши мумкин. Лекин бу усуллар (хусусий ҳолда) диалектик (умумий) усул билан боғлангандир. Хусусийлик билан умумийликнинг боғланиши қонуний жараёндир.

Ҳар бир аниқ усул илмий билиш жараёнида бир-бири билан боғлиқ ёки бир-бирига зид бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир усулни қўллаш билимнинг ҳақиқий билим эканлигини исботлашда ва шу усул орқали билим янада чуқур ва кенг мазмун асосида бойиб боришини кўрсатади. Масалан, классик физиканинг ривожланиши натижасида нисбийлик назарияси, квант механикаси, элементар зарралар физикаси келиб чиқди. Микрофизика қонунларини ўзганиш ва таҳлил қилиш натижасида уни классик физикага татбиқ этишнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланди.

Шундай қилиб, билиш жараёнида илмий тадқиқотнинг хусусий, умумий ва энг умумий усуллари мавжуд бўлиб, улар ўзаро бир-бири билан боғлиқ. Диалектик усул реал олами илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, у барча фанлар методологиясидир. Диалектик

усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Хусусий, умумий ва энг умумий усуллар тадқиқотнинг яхлит системасини ташкил этади.

Ҳазирги замон фан тараққиёти билимларнинг тез ўсиши, унинг сифат ва миқдор жиҳатидан салмоғининг ошиб бориши билан тавсифланади. Бу жараённинг икки томони бўлиб, биринчидан, илмий билиш туфайли табиий ва ижтимоий воқеликнинг тобора мураккаб объектлари ўзлаштирилмоқда. Бу ҳол илмий билиш жараёнида тадқиқот усуллари ҳақидаги масала билишнинг жиддий масаласига айланаётганлигини исботламоқда. Иккинчидан, илмий техника инқилоби шароитида илмий билиш фаолиятининг шакллари ва усуллари, тартиб-қондалари, мантиқи ва тузилмаси ҳамда янгидан-янги ютуқларни қўлга киритиш имконияларини яратмоқда.

6. Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даража диалектикаси

Илмий билишнинг бир-бири билан узвий боғланган, бири иккинчисини тўлдирадиган иккита даражаси мавмуд, уларга эмпирик ва назарий даражалар киради. Мазкур даражаларнинг ҳар қайсиси ўзига хос хусусиятлар билан тавсифланади. Улар нималардан иборат? Мазкур саволга жавоб берганда шунини эътиборга олиш керакки, илмий билишнинг эмпирик даражаси кишиларнинг эҳтиёжларини қондириш жараёнида уларнинг кундалиқ тажрибалари асосида қўлга киритилган маълумотларга таянган ҳолда оламда рўй бераётган ҳодисаларни билишга қаратилган.

Бундан фарқли ўлароқ, илмий билишнинг назарий даражаси илм-фан ёрдамида тўпланган билимлар асосида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини акс эттиришга қаратилгандир.

Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражаларининг яна бир хусусияти шундан иборатки, агар биринчиси, илгари қайд қилингандек, кишиларнинг олам ҳақидаги кундалиқ, содда билимларига асосланган бўлса, иккинчиси эса олам ҳақидаги фалсафий аҳамиятга эга бўлган умумий тасаввурларга асосланади. Шунинг учун ҳам кишилар оламдаги нарса ва ҳодисалар ҳақида чуқур ва мукаммал билимларга эга бўладилар.

Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари бир-биридан оламдаги нарса ва ҳодисаларни ўрганиш жараёнида фойдаланадиган илмий усуллари билан ҳам фарқланади.

Илмий билишнинг эмпирик даражасида қуйидаги усуллар кенг қўлланилади: кузатиш, ўлчаш, таққослаш, илмий тажриба (эксперимент).

Кузатиш — воқеикдаги нарса ва ҳодисаларнинг муайян мақсадга мувофиқ қаратилган ҳиссий билиш усулидир. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида олдиндан билимга эга бўлишига боғлиқдир. Кузатишда субъект асбоблардан фойдаланилади. Асбоб кузатиш даражасини кенгайтиради, кўзатилаётган нарсани идрок қилиш қобилиятини кучайтиради. Кузатиш бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб борилади. Кузатиш жараёнида субъект объектнинг миқдор ва сифат жиҳатларини инъикос эттиради ва аниқлаб олади.

Ўлчаш — билиш жараёнида нарсанинг миқдор тавсифномасини аниқлаш усулидир. Ўлчов одатда ўрганилаётган предметни аниқ қайд этилган хосса ва белгиларга эга бўлган бошқа бирор бир предмет билан нисбатлаш йўли орқали амалга оширилади. Ўлчаш усули орқали предметларнинг хоссаларини, масалан, мустаҳкамлигини, мураккаблигини ва бошқа томонларини аниқлаш мумкин.

Таққослаш — билиш фаолиятида татбиқ қилинадиган усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқичдир. Обьектив реалликдаги нарса ва ҳодисаларни «қайта ўрганиш» жараёнида маълум бўлган билимлар билиш операцияси бажарилаётган вақтда олинган билимлар билан таққосланади. Изланувчи аввалги маълум билимларга таянган ҳолда изланаётган объектга хос бўлган ўхшаш в фарқли томонларни таққослаш орқали аниқлайди. Бу усул маълум даражада физика, математика, кимё, геология, биология ва бошқа фан соҳаларида кенг қўлланилади. Таққослаш бир нарса ёки ҳодисанинг иккинчи бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланади.

Эксперимент — тажрибада синаб кўриш орқали фанда ҳодисаларни билиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганиш усули ҳисобланади. Эксперимент кузатишга қараганда юқорироқ даражадаги билиш усулидир. Экспери-

мент объектини тегишли тажриба мосламаларини татбиқ қилиш орқали объектга таъсир кўрсатиш, изланувчи эксперимент усулини қўллаш орқали ўзини қизиқтирган объектнинг томонларини ўрганиши учун унга фаол таъсир кўрсатади, бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар тўплайди. Эксперимент усули ҳодисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини, уларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан муносабати, алоқа ва боғланишларини чуқурроқ ўрганишга имконият яратади. Бу усул изланувчига табиий шароитда кузатиш орқали ҳосил қилиш мумкин бўлмаган билимларни олиш имкониятини беради. Кузатиш эксперимент билан узвий боғланган. Илмий тадқиқотнинг соҳаларига қараб, тадқиқ қилинувчи предметларнинг табиатига қараб экспериментлар фикрий эксперимент ҳам бўлиши мумкин. Сўнгги йилларда ижтимоий ҳодисаларни ўрганишда эксперимент усулининг зарурлиги келиб чиққанлиги ва қўлланилаётганлиги таъкидланмоқда.

Абстракция (мавҳум тасаввур) — предметларнинг муайян муносабатдаги муҳим хоссаларни билиш усулидир. Абстракциялаш ҳодиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини тараққиёт босқичларининг фикран усулидир. Абстракциялаш усули **анализ** (таҳлил қилиш) ва **синтез** (умумлаштириш) воситаларини ўз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш жараёнида ишлатиладиган ўзаро бир-бири билан боғланган усуллардир.

Юқорида айтиб ўтилган усуллар орқали тўпланган маълумотлар анализ ва синтез туфайли ҳар томонлама таҳлил этилади ва умумлаштирилади. Натижада ўрганилаётган объектларнинг ўзаро алоқадорлиги ҳақида муайян эмпирик билимлар ҳосил бўлади, уларни тасниф имконияти вужудга келади.

Анализда ўрганилаётган нарса ва ҳодиса, фикр майда бўлақларга, яъни элементларга бўлинади ва улар ўртасидаги боғланишлар ўзаро муносабат ва таъсир ўрганилади. Таркибий қисмларни синтез қилиш учун анализ қилинади. Элементларни яна қайтадан бирлаштирганимизда анализ натижалари ўрганилади. Инсоннинг атрофини ўраб турган объектив борлиқ мураккаб ва кўп қиррали бўлиб, аниқ нарса ва ҳодисалардан иборат. Улар хилма-хил хусусият ва сифатларга эга. Ана шу кўп қиррали, мураккаб нарса ва ҳодисаларни ўрганиш ва билиш, улар тўғрисидаги тушунчаларимизни чуқур-

лаштириш учун шу нарса ва ҳодисаларни таркибий қисмларга ажратиш, анализ қилиш керак. Лекин бу усул билан шу нарсаларни тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади. Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланади, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез ёрдамида ўрганилаётган ҳодисаларнинг эмпирик қонуниятлари аниқланади, шаклланади.

Эмпирик қонун эмпирик билимнинг юқори шакли ҳисобланади. Эмпирик билимларни умумлаштиришда индуктив усулидан фойдаланилади.

Илмий билишда **индуктив** усул асосида қонуниятлар очилади, тушунчалар майдонга келади. Бу усул нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини текшириш усули ҳисобланади. Индукция **дедукция** билан мустақам боғланган.

Аналогия (мослик, айнанлик, ўхшашлик) усули ёрдамида икки предметнинг ўхшаш хусусиятлари ўрганилади.

Идеаллаштириш билиш жараёнида объектни қулайлаштириш усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаштирилади. Бу усул тиббиёт фанларининг тадқиқот усули ҳисобланади. Масалан, физикада шундай усул орқали физик объектлар: идеал газ, мутлақ қаттиқ жисм, мутлақ қора жисм, геометрия фани ўрганаётган объектлар, тўғри чизиқ, квадрат, шар ва бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин. Идеаллаштириш усулида реал предмет эга бўлмаган хоссаларни ўрганиш усули ҳисобланади. У реалликнинг нисбатан ишончли манзарасини ҳосил қилишга ёрдам беради. Бу ҳол амалий мақсад учун етарли ҳисобланади.

Моделлаштириш борлиқни билвосита ўрганишга асосланган илмий усуллар. Моделлаштириш асосида тадқиқ қилинаётган объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик ётади, моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараёнини енгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни ўрганишнинг ягона воситаси ҳисобланади. Бу усул ўрганиш қийин бўлган объектларни тадқиқ этишда қўлланилади. Масалан, йирик

физик Борнинг атом модели атомнинг мураккаб хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Бу усул объектнинг фақат маълум хусусият ва муносабатларинигина эмас, балки янги хусусият ва муносабатларини ҳам аниқлаш усули ҳисобланади.

Моделлар икки хил: моддий ва ғоявий бўлиши мумкин. Моддий нарсалардан ясалган моделлар **моддий моделлар** дейилади. Бу моделлар объектларнинг тараққиёт жўшқинлигини, уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий, қонуний алоқаларни, муносабатларни қайта ҳосил қилади. Ғоявий моделлар эса ғоя шаклида мавжуд бўлиши мумкин. Масалан, математик моделлаш физик жараёнларнинг математик ифодаларидир. Математик моделлаш объектив яхлит текшириш ва тадқиқ кўламини ўрганиш имконини беради. Кибернетик мосламалар, ЭҲМлар шу усул асосида вужудга келган.

Ҳозирги илмий билиш жараёнида кенг қўлланиладиган усул — **тизимлаш** усулидир. Мураккаб объектларни илмий билишда бу усул қўлланилади. Тизимли усуллаш ўз ичига муайян тарзда ўзаро боғланган ва бир қадар яхлитликни ташкил этадиган унсурлар мажмуини ўрганишни олади. Бу усул асосида ўрганилаётган ёки изланаётган объектнинг бошқа объект билан умумий боғланишлари, муносабатлари очилади. Ҳар бир тадқиқ объект ва уни ташкил этувчи унсурлар бир бутун тизим деб олинса, шу тизимни ташкил этувчи ҳар бир унсур бир-бири билан ўзининг тутган ўрни, вақти ва имкониятларига кўра функционал боғланган. Бу унсурлардан бирининг ўзгариши иккинчисининг ҳам ўзгаришига олиб келади. Шунинг учун ҳам бу унсурларни ўрганиш тизимлаш усулига асосланади. Ҳар бир тизимни ўрганишда уни бошқа тизимлар билан биргаликда олиб қараш керак. Лекин бу тизимларни бирданига, бир вақтда, билиш мумкин эмас, лекин уларни билиш, бир-биридан ажратиш, ўзаро боғлиқликда олиб қараш мумкин.

Илмий билишнинг эмпирик даражаси уч босқичдан иборат бўлиб, унинг биринчи босқичида алоҳида-алоҳида ўрганилган ҳодисалар ҳақида тўпланган билимлар ҳосил бўлади. Унинг иккинчи босқичида мазкур билимлар умумлаштирилиб ҳодисаларнинг ўртасидаги алоқа ва боғланишлар аниқланади. Ниҳоят эмпирик даражанинг учинчи босқичида нарса ва ҳодисаларга хос эмпирик қонунлар аниқланади. Шу билан эмпирик даража тугатилади. Унинг натижасида йиғилган маълумотлар

билишнинг назарий даражасига замин пойдевор бўлиб хизмат қилади.

Илмий билишнинг назарий даражасида илгари тўп-ланган маълумотлар асосида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг алоҳидаги шакллари эмас, балки кенг миқдордаги бир қанча ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонуниятларини аниқлади. Мазкур асосий қонунлар бирқанча эмпирик қонунларнинг йиғиндисидан таркиб топган бўлиб, оламнинг илмий манзарасини ифодалайдиган назария ва концепцияларда намоён бўлади. Бундай билимлар ўзининг мазмун-моҳияти билан фалсафий аҳамиятга эга бўлади.

Билишнинг назарий даражаси бирқатор хусусиятларга эга. Улар қуйидагилардан иборат: 1) назарий билимлар ўзининг умумийлиги ва мавҳумийлиги билан ажралиб туради; 2) назарий билимлар яхлит ва тизимли билимлар ҳисобланади; 3) у фалсафий билимлар яқинлиги билан тавсифланади; 4) эмпирик билимларга нисбатан мукамал билимлар ҳисобланиб, ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини атрофлича ва чуқур акс эттиради.

Назарий билимларни ҳосил қилишда мавҳум тафаккур катта роль ўйнайди.

Билимнинг назарий даражасида илмий тадқиқотнинг кенг маънода қўлланиладиган **мавҳумлик** ва **аниқлик** усуллари мавжуддир. Аниқлик усули тадқиқот объектининг хоссалари, алоқалари, муносабатларининг кўп қиррали бирлиги сифатида назарий умумлаштириш воситаси ҳисобланади. Бу усул аниқ ҳодисалар ҳақидаги барча алоқа ва муносабатларни ўз ичига олган воқелик ҳақидаги билимни юзага чиқаради. Аниқ воқеликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситаси мавҳумлик усули ҳисобланади. Тафаккурнинг ўзини тасаввур воситаси билан воқеликни билиш усули деб қараш мумкин.

Тасаввур предметни билиб олишнинг энг муҳим усулидир. Тасаввур воситаси билан муайян муносабатдаги муҳим хосса — муносабатлар моҳияти очилади. Тасаввур усули воқелик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ акс эттиради. Бу усул асосида тадқиқ қилинаётган объект фикран таҳлил қилинади, мавҳум таърифларга бўлинади. Бу таърифларнинг тузилиши янги аниқ билимга эришиш воситасидир. Фикрнинг бу ҳаракати мавҳумликдан аниқликка томон юқорилаб бориш усули ҳисобланади.

Аксиоматик усул тадқиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий ҳулосалар чиқариш усулидир. Асос қилиб олинган аксиомалар эса муайян назарий тизимда исботланмай ҳақиқий деб қабул қилинади. Назарий билимлар тўла равишда аксиомалардан дедуктив йўл билан чиқарилади. Аксиоматик усулга мувофиқ натижалар сифатида улардан ҳулоса чиқарилади.

Аксиоматик усулга яқинроқ бўлган, лекин ундан фарқ қилувчи **гипотетик-дедуктив** усул бўлиб, бу усулнинг асоси аксиома эмас, балки тажриба маълумотлари мажмундир.

Тарихийлик ва мантиқийлик объектив дунё тараққиёт жараёнларининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик усули нарса ва ҳодисанинг рўй бериш вақти, даври аниқ вужудга келиши, ривожланишини билиш усулидир. Ҳар бир ҳодисани тарихий нуқтанан назардан, аниқ тажриба асосига боғлаб ўрганмоқ зарур. Тарихийлик усулининг ўзига хос хусусияти тарихий ҳаракатни унинг бутун бойлиги билан пайқаб олишга интилишидир. Ҳар бир нарсанинг тарихини очиб бериш унинг тараққиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг алоқаларини ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак. Мантиқий усул предметнинг мазмунини назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектининг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Мантиқий билиш усули объектив реалликни, унинг алоқаларини бутун ранг-баранглигини ақс эттириш вазифасини бажаради. Тафаккур услуги орқали вужудга келган назарий билимлар нисбатан тугалланган билимлар тизими бўлиб, бу тизим ўз тараққиёти жараёнида ўзгариб боради. Мантиқий тафаккур услубида кўр-кўрона ҳаракат бўлмайди, балки у билимларни умумлаштиради, айниқса тарихийликни тасодифий четлашишлардан сақлайди.

Тадқиқотнинг тарихийлик ва мантиқийлик усуллари ўзаро диалектик боғланишда. Тарихийлик ва мантиқийлик диалектик бирликда аниқ тарихий билимлар асосида ҳар бир воқелик тарихнинг асосий йўналишлари ва ривожланиш қонуниятларини аниқлаш мумкинлигини таъкидлайди.

Билишнинг назарий даражасида юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар ёрдамида илгари тўпланган маълумот-

ларни фикрдан қайта ишлаб чиққан ҳолда *оламнинг илмий манзараси* яратилади.

Оламнинг илмий манзараси — бу фикрлар асосий (пойдевор) назария тушунчалари, тамойил ва гипотезалардан таркиб топган фалсафий билимларга асосланган олам ҳақидаги умумий қарашлар йиғиндиси мажмуидир. Бунга мисол сифатида ўтмишда Галилей ва Ньютон томонидан яратилган олам ҳақидаги механик манзара, XVIII асрда шаклланган оламнинг физикавий манзараси, ҳозирги замонда кенг тарқалган А. Эйнштейннинг нисбийлик назариясига асосланган оламнинг илмий манзаралари ва ҳ. к. эслатиб ўтиш жоиз.

Олам ҳақидаги илмий манзаранинг ҳар қайсисининг асосида илмий билишнинг назарий даражасида яратилган муайян илмий тамойиллар ётади. Масалан, механика фанининг асосини инерция тамойили, нисбийлик назариясининг асосини — нур тезлигининг барқарорлиги ва ҳ. к. ташкил этади.

Илмий тамойил — пойдевор, бошланғич нуқта, бошланиш маъносини англатади. Масалан, фалсафа фанида оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорлиги ва тараққиёти, уларнинг инсон онгида акс эттирилиши билиш назариясининг асосий тамойиллари ҳисобланади. Шу каби барча фанларда ҳам бирқатор асосий илмий тамойиллар мавжуд.

Олам ҳақидаги илмий манзаранинг ажралмас қисми ҳисобланган гипотеза ҳам назарий билимлар туркумида муҳим ўрин эгаллайди.

Гипотеза — олам ҳақидаги илмий манзарани конкретлаштириш ёки уни янги ғоялар, билим билан бойитишга қаратилган бўлади. Гипотеза билиш жараёнида исботланса олам ҳақидаги илмий манзаранинг тамойилига айланиш ёки янги илмий тамойилнинг келиб чиқишига асос бўлиши мумкин.

Олам ҳақидаги илмий манзарани яратишда **илмий назария** катта ўрин эгаллайди. Идеаллаштириш, аксиоматик, гипотетик, дедуктив усуллари асосида яратилган илмий назария нарса ва ҳодисаларнинг энг чуқур алоқаларини акс эттирадиган, илмий асосланган, система-лаштирилган билимлар тизимини ташкил этади. Илмий назариянинг пойдеворини билишнинг эмпирик ва назарий даражаларида тўпланган маълумотлар ташкил этади, айниқса назарий даражада қўлга киритилган маълумотлар асосий роль ўйнайди.

Назарий билимлар асосида воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг тараққий этиш қонуниятларини изоҳлаш ёки уларни **башорат қилиш** имконияти яратилади. Ҳодисаларни изоҳлаш илмий назариядаги қонунлардан маълум хулосалар чиқариш демакдир. Башорат қилиш илмий қонунлар талабларини эътиборга олган ҳолда ҳодисаларнинг келгуси тараққиётини олдиндан кўра билишдир. Бундан яққол кўриниб турибдики, ҳодисаларни изоҳлаш, уларнинг тараққиёт йўналишларини олдиндан кўра билишда назарий билимлар, қонунлар асосий роль ўйнайди.

Шундай қилиб, илмий билиш бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган эмпирик ва назарий даражалардан таркиб топган бўлиб, оламдаги нарса ва ҳодисалар ўртасидаги алоқадорлик ва тараққиёт қонунларини билиш, уларга онгли равишда ёндошиш имкониятини беради. Билиш жараёнида қўлга киритилиб диалектик ғоялар билан бойитилган илмий ахборотлар кишиларнинг дунёқарашини шакллантириш, уларнинг бунёдкорлик фаолиятини оширишда қудратли маънавий куч ҳисобланади.

VI БОБ.

ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТ ДИАЛЕКТИКАСИ

1. Жамият тараққиёти қонунларининг ўзига хос хусусиятлари

Фалсафанинг билиш назарияси нафақат табиат ҳодисалари, балки жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини билишга ҳам диалектика тамойиллари асосида ёндошишни тақозо этади.

Табиатнинг ажралмас қисми ҳисобланган жамият ҳодисалари, жараёнларини, унинг тараққиёт қонуниятларини диалектика нуқтаи назаридан билиш илмий назарий жиҳатдан ҳам, амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамият касб этади.

Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларини билиш ижтимоий ҳаётимизнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий соҳаларида намоён бўлаётган зиддиятларни чуқур ва атрофлича англаш, уларни ўз вақтида бартараф этиш, мамлакатимизни илмий асосда бошқариш, жамиятимизда осойишталик, тинчликни барқарорлаштириш, инсоннинг бахт-саодати, истиқболи учун зарур бўлган барча нарсаларни яратиб беришнинг асосий омилларидан биридир.

Ижтимоий билишнинг объекти — жамият, унинг предмети эса — инсон ҳамда унинг фаолияти ва маданияти ҳисобланади. Инсоният жамияти табиат қонунларидан фарқ қиладиган ўзига хос хусусиятда ривожланади.

Жамият тарихи инсониятнинг ўз мақсадини рўёбга чиқариш учун қилинган ҳаракатлардан бошқа нарса эмас, жамият тарихи онгли мавжудот — инсонларнинг ўзаро таъсирлари маҳсулидир.

Кишилар тарихий вазиятнинг ижрочилари бўлиб қолмасдан, балки муаллифлари ҳамдир. Улар истеъмол воситалари сифатида табиат берган тайёр нарсалардангина фойдаланмасдан, ўзларининг моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондириш учун зарурий воситаларни меҳнат қуроллари ёрдамида ишлаб чиқарадилар. Меҳнат

фаолияти асосида ва жараёнида инсон тафаккури ва тили, маънавий дунёси, унинг маданияти келиб чиқди ва ривожланади.

Моддий бойликлар ишлаб чиқариш субъект (объектив дунёни идрок этувчи онгли шахс) ва объектнинг (борлиқ) ўзаро таъсирдан иборат бўлиб, бу таъсир натижасида субъект ҳам, объект ҳам ўзгаради. Субъект ва объектнинг ўзаро таъсири жараёнида уларнинг бири-бирига ўтиши содир бўлади, субъект объектлашади, объект эса субъектлашади. Объектлаштириш жараёнида субъектдан маълум миқдорда субъектив энергиянинг сарфланиши, индивиднинг ўз индивидуаллигидан маълум бўлакнинг ажралиши ва унинг маҳсулотда ўтириб қолиши юз беради.

Объектнинг субъектлашиши ишлаб чиқариш жараёнида объект — субъект хусусиятларига эга бўла боришида намоён бўлади. Инсон ўз орзу-ниятига мувофиқ предмет шаклини ўзгартиради, унга ўз эҳтиёжларига мувофиқ келадиган хусусиятлар бағишлайди.

Табиатдан фарқ қилувчи жамият фақат билиш объекти бўлмасдан, балки унинг субъекти ҳамдир.

Жамиятни объект ва шу билан бирга билиш субъекти деб тасаввур қилиш ишлаб чиқариш усули ва ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ривожланиш қонуниятлари билан узвий боғлиқдир.

Ижтимоий билиш тараққиёт қонуниятлари амал қилишининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқадиган қийинчиликлар билан белгиланади.

Ижтимоий жараёнларни билишнинг ўзига хос хусусиятлари жамият қонунларининг табиат қонунларидан сифат жиҳатдан фарқидан келиб чиққан бўлиб, улар қўйидагиларда намоён бўлади.

Биринчидан, табиат қонунлари олимадаги предмет ва ҳодисалар, табиий ҳодиса кучларининг ўзаро таъсири шаклида намоён бўлса, ижтимоий тараққиёт қонунлари эса кишиларнинг фаолияти орқали намоён бўлади. Маълумки, ўргимчакнинг иши тўқувчининг ишини эслатади, асалари ҳам мумдан уя ясаб меъморларни лол қолдиради. Лекин тажрибасиз, ёш меъмор ҳам ҳар қандай асаларидан, аввало, шу жиҳати билан фарқ қиладики, у уй яшашдан олдин, бу уйни мясда тасаввур қилади. Меҳнат жараёнининг охирида, бу жараён бошланмасдан олдинроқ кишининг тасаввурида, яъни фикран мавжуд

бўлган натижа ҳосил бўлади. Инсон асаларидан табиат берган нарсаларнинг шаклини ўзгартириши билангина фарқ қилиб қолмайди: табиат берган нарсадан у ўз онгли мақсадини ҳам амалга оширади, бу мақсад, қонун сифатида, инсон иш усулини ва бу ишнинг характерини белгилаб беради ва инсон ўз иродасини ана шу мақсадга бўйсундириши лозим.

Иккинчидан, узоқ амал қилувчи табиат қонунларидан фарқ қилувчи жамият қонунлари қисқароқ вақт ичида намоён бўлади. Ижтимоий жараёнларнинг хусусиятларидан яна бири — уларнинг биологик қонуниятлар ва бошқа табиат ҳодисаларига қараганда юқори тезликда ривожланишидир. Табиатда шароитнинг ўзгариши билан янги қонунларнинг келиб чиқиши одатда узоқ вақтларда, миллион ёки миллиард йилларда амалга ошади. Ижтимоий ҳаётда эса аҳвол бошқача бўлиб, бу шароитлар нисбатан тез ўзгаради.

Кишилк жамиятининг кўпгина қонунлари табиат қонунларидан фарқли ўлароқ, маълум тарихий даврдангина амал қилади, кейин улар ўз ўринларини бошқа янги қонунларга бўшатиб берадилар. Бу ҳол инсонлар уларни бекор қилганликлари учун эмас, балки бу қонунлар амал қилувчи шароитлар ўзгарганлиги натижасида юз беради.

Учинчидан, табиатда янги қонуниятларнинг кашф қилиниши ва қўлланилиши анча текис амалга ошади ва бевосита ижтимоий ларзаларга олиб келмайди. Табиат қонунларини кашф қилиш ва фойдаланиш ишлаб чиқаришининг ривожланиши ва техниканинг такомиллаштиши эҳтиёжлардан келиб чиқади. Шунинг учун турли эҳтиқодли кишилар табиат қонунларини очишлари ва ўз фойдалари учун ишлатишлари мумкин. Ижтимоий тараққиёт қонунлари эса, аксинча, кишиларнинг, жамиятдаги турли гуруҳ ва табақаларнинг муносабатларини қамраб олиб, тўғридан-тўғри уларнинг манфаатларига таъсир қилмасдан қола олмайди. Кишилар бунга англаш ёки англамаслигидан қатъий назар, улар иқтисодий тараққиёт қонунларининг талабни бажарадилар, бунда уларнинг фаолияти тарихий қонуниятга мос келади ва улар ўз мақсадларига эриша оладилар ёки бу талабларни бажармайдилар, бунда жамият тараққиётида ихтилофлар ва ижтимоий ларзалар юз беради.

Ижтимоий билишнинг субъекти — бу ўзининг аниқ мақсад, манфаат ва эҳтиёжлари маълум гуруҳга, ижти-

мой гуруҳларга мансуб бўлган аниқ инсонлардир. Бу эса, билиш субъектининг ижтимоий ҳаётга қандай муносабатда бўлиш табиатига муҳим таъсир кўрсатади.

Ижтимоий билиш, маълумки, инсоннинг оламга амалий — фаол муносабати асосида амалга ошади. Бунда кишиларнинг амалий хулқи, уларнинг ижтимоий табақа — гуруҳларга мансубликлари, табиати ва мазмуни, кишилар фаолияти амалга ошадиган маълум ижтимоий соҳалар таъсири остида тўпланган йўл-йўриқ, қадриятлар ва умумий тартиблар томонидан белгиланади. Бу ҳол ижтимоий билишда объектив ҳақиқат масаласини, шунингдек, турли гуруҳ вакиллари томонидан ижтимоий жараёнларни баҳолашдаги мезон муаммосининг долзарб эканлигини кўрсатади.

Ҳар бир жамиятда ижтимоий ҳодисаларни билиш, уларни тушунтириш, одатда шу жамиятнинг дунёқараши, диний ва ахлоқий қондаларга мувофиқ амалга ошади. Шунинг учун ижтимоий билишнинг мазмуни, моҳияти уни билаётган субъектнинг ижтимоий мавқеига боғлиқ бўлади.

Ҳукмрон ижтимоий гуруҳлар, табақалар, асосан мазкур жамият тартиботларини оқлаш ва мустаҳкамлашга ёрдам берадиган билимларни олишдан манфаатдордирлар.

Илмий ҳақиқат ҳар доим ягона бўлиб, у объективдир. Бу маънода ҳақиқат кишиларга бефарқдир, лекин кишилар унга нисбатан бефарқ эмас.

Ижтимоий тараққиёт қонунлари табиат қонунлари каби объектив характерга эга. Кишилар маълум шароитда бу қонунларни билишлари ва улардан фойдаланишлари мумкин, лекин бу қонунларни улар йўқ қила олмайдилар.

Ижтимоий воқеликни билиш умумий илмий билишнинг тури сифатида ўзаро қарама-қаршиликларнинг узвий боғлиқлиги сифатидаги эмпирик ва назарий даражаларни ўз ичига олади.

Эмпирик билиш даражасининг мақсади бевосита тажрибавий билимга эга бўлишидадир. У далилларни йиғиш ва умумлаштиришга асосланади, унинг асосида ижтимоий воқелик ҳаракатида системалаштирилган билимни ташкил қилган назария яратилади.

Назарий билиш жараёнида субъект тажриба ёрдамида олган маълумотларни мантиқий йўллар билан бирлаштириб, турли тарихий воқелик ўртасидаги мав-

жуд боғланиш ва муносабатлар ҳақида билим ҳосил қилади, ижтимоий тараққиёт қонунларини умумлаштиради.

Тарихий ва ижтимоий далил деганда, ижтимоий билиш таркибига кирган қандайдир йўналиш жараёнини изоҳлайдиган ижтимоий аҳамиятга молик ҳодиса тушунилади. Ижтимоий амалиётни акс эттирадиган далиллар назарий умумлаштириш учун бошланғич манба бўлади, шу билан бирга у ёки бу назарий қарашларнинг тўғрилигининг исботи бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий далиллар кузатишга ёки статистик маълумотларга асосланиши мумкин. Статистик маълумотларга жуда кўп алоҳида далилларни, статистик усулларни қўллаш йўли билан умумлаштириш асосида эришилади. Статистик фактларни ижтимоий ҳодисаларнинг оммавий кузатишга асосланган намуна тавсифномаси деб белгиласа бўлади.

Ижтимоий далиллар ўзича илмий билишни ташкил қилмайди. Илмий билиш хусусиятига эга бўлиш учун ижтимоий далиллар муайян назарий хулосаларга тегишли бўлиши ва улар ёрдамида тушунтирилиши керак. Ана шундагина ижтимоий далиллар ижтимоий билишнинг зарурий элементига айланади.

Демак, ижтимоий билишнинг аниқ тарихий далилларга таянган эмпирик даражаси назарий даража билан тўлдирилган бўлиши керак. Билишнинг эмпирик даражасидан назарий даражага ўтиш мураккаб диалектик жараёндир.

Ижтимоий билишнинг назарий даражаси ижтимоий воқеликнинг юқорироқ босқичи бўлиб, алоҳида далилларни умумлаштириш асосида ижтимоий тараққиёт қонуниятларини очишга имкон беради. Шунинг учун ижтимоий назария системалашган билим бўлиб, маълум концепция таркибига кириши билан тавсифланади. Ижтимоий далиллар ижтимоий назарияларнинг асосини ташкил қилади, ижтимоий назариялар эса ижтимоий далилларнинг умумлашмасидир.

Ижтимоий далилларнинг ва ижтимоий назарияларнинг бирлиги илмий олдиндан кўриш ва башорат қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ижтимоий башорат қилишни мавжудлик ва ривожланиш қонуниятларини билишга асосланиб қурилган бўлажак амалий жараёнлар ва ҳодисаларнинг олий мақсади дейилса бўлади.

Жамият тараққиётини олдиндан билиш ва башорат қилиш тўғрисида турлича маълумотлар мавжуд. Шуларнинг ичида кенг тарқалган концепцияларни футурология ва герменевтика ташкил қилади. Футурология (лотинча *futurum* — келажак ва грекча «логос» — таълимот демакдир). Биринчи марта «футурология» атамасини 1943 йилда немис социологи О. Флехтхейм мафкура ва утопияга зид бўлган синфдан ташқари турувчи қандайдир «келажак фалсафасини» номлаш учун тавсия қилган. 60 — йиллар охиридан бошлаб футурология таълимоти инқирозни ўз бошидан кечирмоқда. 70 — йиллар бошида жамият тараққиётининг мавжуд йўналишларидан «глобал фалокат»нинг муқаррарлиги ҳақидаги концепцияни илгари сурувчи оқим биринчи ўринга чиқди. Баъзи футурологлар (Дж. Форрестер, Д. Медоус, Р. Хойл-бронер (АҚШ) социал пессимизмнинг неомальтусчилик ғояларини ривожлантирмоқдалар. Бошқалари эса (Гофелер, М. Месарович, Э. Ласло, В. Феркинс (АҚШ), Э. Пестель, К. Фримен (Англия), И. Койоя (Япония) ва бошқалар фалокатни четлаб ўтиш мумкин, деб исбот қилишига ҳаракат қилмоқдалар.

Герменевтика — лотинча сўз бўлиб, тушунтираман, изоҳлайман деган маъноларни англатади. Герменевтиканинг асосий нуқсони онгнинг бевосита гувоҳлигига ишонмасдан, мантиқдан кўра тилда намоён бўладиган онгнинг «бошқа» гувоҳликларига мурожаат қилишидир. (П. Рикёр, Г. Кун, А. Анцель, Э. Корето, Э. Хайнбель).

Футурология ва герменевтикадан фарқли ўлароқ, илмий фалсафанинг олдиндан билиш ва башорат қилиш концепцияси ижтимоий тараққиётнинг йўналиши ва қонуниятларини аниқ ҳисобга олишга асосланади. Унинг илмийлиги ва ҳақиқийлиги мана шунда намоён бўлади.

Жамият тараққиёти қонуниятларини билиш ва улардан инсон манфаати учун фойдаланишда диалектика таълимотининг ўрни каттадир.

Жамият тараққиётининг турли-туман масалалари, унинг ўзаро боғлиқ бўлган сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, ижтимоий маданий, маънавий, психологик жиҳатларини таҳлил қилишда диалектик услубият катта аҳамият касб этади. У ижтимоий тараққиёт жараёнини қонуний тарздаги, ғоят кенг кўламдаги кўп қирралилиги ва зиддиятлилиги билан яхлит ҳолда илмий асосда ўрганиш йўлини кўрсатиб беради, иқтисодий ва сиёсий куч-

ларнинг характерли ва ўзаро муносабатларини тўғри англаб олишга, курашнинг тўғри йўналишлари, шакллари ва усулларини танлаб олишга, кескин тарихий бурилишлардан ўзини дадил ҳис қилишга ўргатади.

Хулоса қилиб айтиш керакки, ижтимоий билиш умуман билиш жараёнининг бир қисми бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга, уларни билмасдан туриб жамиятда бўлаётган воқеалар ва жараёнларни таҳлил қилиш ва баҳо бериш, уларнинг бўлажак ҳаракат йўналишларини аниқлаш мумкин эмас. Шунинг учун баъзи олимларнинг, ривожланишнинг аниқ жараёнларини ҳисобга олиш умумий тадқиқотга ҳалақит беради деб, ижтимоий билиш диалектиканинг билиш назариясидан ажратишга урунишлари мақсадга мувофиқ эмас.

Айримлик, хусусийликни билмасдан туриб умумийлик ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш мумкин эмас, диалектиканинг бу муҳим методологик талаби ижтимоий билиш назариясининг инъикос назарияси билан ўзаро чамбарчас боғлиқлигини яна бир карра тасдиқлайди.

2. Иқтисодий тараққиёт диалектикаси

Жамиятимизнинг барча соҳаларида ечимини кутиб турган муаммоларни илмий таҳлил этиб, уларни ҳал этишнинг энг мақбул йўлларини белгилаб олиш илмий жиҳатдан ҳам, оммавий жиҳатдан ҳам катта аҳамият касб этади.

Диалектиканинг методологик аҳамияти ҳам шундаки, у ижтимоий тараққиёт қонунларига мувофиқ фикрлаш ва ҳаракат қилишни тақозо этади.

Маълумки, жамият тараққиёти диалектика тамойилларига мувофиқ тадрижий ёки инқилобий усуллар билан содир бўлиши мумкин. Ана шу икки йўлнинг қайси бири мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятига жавоб беради? деган савол барча мамлакатлар ўз тараққиёти истиқболларини белгилаб олаётган айни вақтда алоҳида маъно — мазмунга эгадир.

Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек: «Жамиятни янгилашнинг инқилобий усулларига биз мутлақо қаршимиз. Биз тадрижий эволюцион ислохотлар йўли тарафдоримиз ва бунга қатъий амал қиламиз. Мамлакатимизнинг тарихий ва миллий хусусиятларини, халқимиз табиатини — менталитетини инобатга олсак,

ривожланишнинг мазкур йўли биз учун ниҳоятда маъбулдир»¹.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ, Ўзбекистон — ўзига хос мустақил тараққиёт йўлини танлаб олди. Бу йўл жаҳонда ўзбек модели, деб тан олинган ривожланиш йўлидир.

У Президентимиз асарларида илмий асослаб берилган ислохотлар стратегиясида ўз ифодасини топган. Мазкур стратегиянинг асосини қуйидаги тамойиллар ташкил этади: 1) иқтисодиётнинг сиёсатдан устунлиги; 2) давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши; 3) қонуннинг устуворлиги; 4) аҳолини ҳимоя қилишга қаратилган кучли ижтимоий сиёсат юритиш; 5) ислохотларни иқтисодиёт қонунларига асосланиб босқичма-босқич ўтказиш.

Бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган, жамият тараққиётини юксаклаштиришга қаратилган мазкур тамойиллар диалектика талабларига мос равишда фикрлашнинг ёрқин намоёнчаси десак, ҳақиқатдан холи бўлмайди.

Жамият тараққиёти қамровли тушунча бўлиб, у ўз ичига ижтимоий ҳаётнинг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий соҳаларини қамраб олади. Мазкур соҳалар бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бири-иккинчисига ўз таъсирини ўтказиб туради, яъни диалектик жараён ҳисобланади. Иқтисодий соҳаларда содир бўлаётган жараёнлар ижтимоий сиёсат, моддий-маънавий ва бошқа соҳаларга таъсир кўрсатади. Ўз навбатида ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий соҳаларда юзага келаётган вазиятлар иқтисодий тараққиётга ижобий ёки салбий таъсир ўтказиши муқаррар. Шунинг учун ҳам бу соҳаларни бир-биридан ажратиб ёки бир-бирига қарама-қарши қўйиш диалектик методология талабаларига таъмомила зиддир.

Республикамизда изчиллик билан амалга оширилаётган тараққиёт стратегияси пухта илмий ишлаб чиқилган бирқатор йўналишлардан таркиб топган яхлит тизимдир. Мазкур тизимдаги ҳар бир йўналиш ўз навбатида бир неча тамойиллардан иборат бўлиб, тараққиёт стратегиясининг механизмини кўрсатиб беради. Бу унинг диалектика тамойилларига мос ишлаб чиқилганидан далолат беради. Тараққиётнинг ҳар бир устувор йўналишларига диалектиканинг умумийлик категорияси нуқтан

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999, 14-бет.

назаридан қарасак унинг тармоқлари яккаликни ташкил этади. Умумийлик яккалик орқали намоён бўлса, яккалик эса умумийликка олиб келади.

Хусусан, ижтимоий тараққиёт йўналиши ҳақида гап кетганда шунини эслаб ўтиш жоизки, хўжалик юритишнинг барча соҳаларида юзага келаётган алоқадорлик ва ўзгаришлар илгари бизда бўлмаган кўп укладли иқтисодиётга асосланган бозор муносабатларидан келиб чиқадиган диалектик жараёндир.

Иқтисодий тараққиёт барча хўжалик юритувчи субъектларнинг фаолияти натижасида юзага келган жараён бўлиб, республикамызда ўтказилаётган ислохотлар стратегиясига мувофиқ, босқичма-босқич содир бўлмоқда.

Иқтисодий ислохотларнинг биринчи ва иккинчи босқичларида қўлга киритилган ютуқларимиз, шунингдек ечимини кутиб турган муаммолар И. А. Каримовнинг асарларида батафсил ёритиб берилган¹.

XXI асрга дадил қадам билан кириб келган Ўзбекистон ислохотларни янада чуқурлаштириш ва жамиятни янгилаш борасида бир қатор устувор йўналишларни белгилаб олган. Шулар ичида асосий ўринни иқтисодиётини эркинлаштириш ташкил этади. Бу бежиз эмас, албатта.

Жамият иқтисодий ривожланишининг ўзига хос қонун-қоидалари борки, улар билан ҳисоблашмаслик, уларга қатъий амал қилолмасликнинг оқибатлари ўта фожеали бўлиши ҳеч гап эмас.

Иқтисодиётни эркинлаштириш соҳасида жамиятимиз олдида турган асосий вазифа-мулкдорлар синфини шакллантириш, бошқача қилиб айтганда, хусусий мулкчилик етакчи ўринда турадиган кўп укладли иқтисодиётни барпо этишимиз керак.

Бозор муносабатларининг қарор топиши ва мулкдорлар синфининг шаклланиши давлат мулкни хусусийлаштириш, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, эркин соҳибкорлик ва рақобатни ривожлантириш, каби муаммоларга боғлиқ. Бу муаммолар ҳал этилмасдан туриб бозор иқтисодиётига ўтишни таъминлаш мумкин эмас. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг биринчи босқичида хусусийлаштиришни амалга ошириш, рақобат ва тадбиркорликни ривожлантиришнинг ҳуқуқий ва иқтисодий негизлари яратилди.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Т., «Ўзбекистон», 1998; Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. Т., «Ўзбекистон», 1999.

Амалга оширилган тадбирларнинг натижаси ўлароқ мамлакатимизда давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш жараёни анча чуқурлашиб бормоқда. Мулкчиликнинг турли шакллари пайдо бўлиб, кўп укладли иқтисодиёт асослари яратилмоқда, нодавлат сектори ривожланиб, иқтисодиётнинг барча асосий тармоқларида унинг ҳиссаси ортиб бормоқда.

Бозор муносабатларига ўтиш шунинг учун ҳам зарурки, у инсонларнинг меҳнат ва ижодий имкониятларини, қобилиятларини рўёбга чиқаришга, боқимандалик кайфиятига барҳам беришга, эгалик ҳиссини тиклаш ва ривожлантиришга олиб келади.

Иқтисодий жиҳатдан собитқадам ва барқарор жамиятни шакллантириш, энг аввало тадбиркорлик ва мулкдорлар сафи давлат ва жамоат қурилишида, ижтимоий-сиёсий барқарорликни сақлаб туриш ва мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнайди. Айни ўрта мулкдорлар сафи шакллантирилаётган фуқаролик жамиятнинг таянчидир.

Одам ўзини чинакамига мулкдор деб ҳис этмас экан, ўз ҳуқуқлари учун, пировард натижалар ва ишлаб чиқариш самарадорлиги учун курашмайди. Жамиятда барқарорликни сақлаб қолиш ва ҳимоя қилишга интилмайди. Чинакам мулкдорлар синфи ҳам мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштиришни изчил амалга ошириш ҳисобига, ҳам кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришни рағбатлантириш, қимматли қоғозлар бозорини яратиш ҳисобига кўп укладли иқтисодиётни вужудга келтириш йўли билан шакллантирилади.

Кичик бизнес — жамиятда ҳам иқтисодий, ҳам сиёсий вазиятни мутадиллаштиришга ёрдам берадиган ўрта тадбиркорлик синфининг пайдо бўлиши демакдир. Бу — республика бозорини зарур истеъмол моллари ва хизматлар билан бойитишидир. Бу — янги иш ўринларидир. Фақат кичик ва хусусий тадбиркорликни кенг, ҳамма жойда ривожлантиришгина ғоят кескин муаммони-аҳолининг (айниқса ортиқча меҳнат заҳиралари мавжуд бўлган қишлоқ жойлари ва минтақаларида) иш билан бандликни таъминлаш вазифасини ҳал қилишга қодир.

Халқнинг тарихий илдизларидан, руҳиятидан фойдаланган ҳолда ички бозорни зарур истеъмол товарлар билан бойитибгина қолмай, шу билан бирга ташқи бозорларда ҳам рақобатга бардошли маҳсулот чиқаришга

қодир корхоналарнинг кенг тармоғини вужудга келтириш мумкин.

Ўзбекистонда ислохот йилларида кичик ва ўрта бизнесни ривожлантиришига ёрдам берадиган ҳуқуқий шарт-шароитлар ва тадбиркорлар палатаси, Бизнес — жамғарма, «Мадад» суғурта агентлиги шунингдек, консалтинг, инженернинг ҳамда лизинг фирма ва компаниялар, бизнес-инкубаторлар тармоғи мавжуд.

Энг асосийси, кичик ва ўрта корхоналар ҳозирнинг ўзидаёқ катта иқтисодий кучга айланди. Муҳими — кичик ва ўрта корхоналар иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларида ташкил этилмоқда. Қишлоқ хўжалиги соҳаларида ҳам унинг кенг кириб бораётганлиги диққатга сазовор.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, иқтисодиётни эркинлаштириш ҳақиқий рақобат муҳитини шакллантиришни тақозо этади. «Рақобат бўлмаса, бозор иқтисодиётини барпо этиб бўлмайди. Рақобат бозорнинг асосий шарти, айтиш мумкинки, унинг қонидир»¹. Бунга эришиш учун энг аввало монополияга қарши қонунни кучайтириш, монополия тузилмаларини камайтириш ва тугатиш юзасидан амалий чоралар кўриш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишни кучайтиришга қаратилган чора-тадбирлар ишлаб чиқилган ва улар изчиллик билан ҳаётга тартиқ этилмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштиришда бозор инфратузилмасини ривожлантириш, молия ва банк тизими фаолиятини такомиллаштириш катта аҳамият касб этади. Банклар инвестиция жараёнинг асосий бўғинига, корхоналарнинг чинакам ҳамкорига айланмоғи, бинобарин, уларнинг ривожланишидан манфаатдор бўлмоғи лозим.

Молиявий муносабатлар ва уларга хизмат қилувчи махсус муассасалар мамлакатнинг молия тизимини ташкил қилади. Давлат пул маблағларининг асосий марказлашган фонди бўлмиш давлат бюджети молия тизимининг асосий бўғини бўлиб хизмат қилади. Унинг асосий вазифаси молиявий воситалар ёрдамида иқтисодиётни самарали ривожлантириш ва умумдавлат миқёсидаги ижтимоий вазифаларни ҳал қилиш учун шароит яратишдир. Молия-кредит сиёсати, нархларни, умуман иқтисодиётни эркинлаштириш ҳамда бозор структурасини шакллантириш муаммолари Ислом Каримовнинг қатор асарларида ўз ифодасини топган.

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда. 34-бет.

Мамлакат Марказий банки пул-кредит тизимини марказлашган тартибда бошқаради ва давлатнинг ягона кредит сиёсатини амалга оширади. У барча банкларнинг фаолиятини ўзаро мувофиқлаштиради, жумладан улар ўртасидаги ҳисоб-китобларни ташкил этади, қимматли қоғозларни чиқаради, пул муаммосини тартибга солади, давлат бюджетининг катта ижросини назорат этади.

Мамлакатнинг пул-кредит сиёсатини олиб бориш юзасидан улкан меъёрий ҳуқуқий негиз тайёрланган. Республикада иқтисодий ислохотларнинг иккинчи босқичида пул-кредит сиёсатининг асосий мақсади-миллий валютанинг харид қувватини ошириш, инфляцияни камайтиришга, ишлаб чиқаришни барқарорлаштириш учун замин тайёрлашга қаратилган ҳаракатлар орқали иқтисодий тангликни енгиб ўтиш, бозор иқтисодиётнинг зарур шарт-шароитларини яратиш, жаҳон молия-кредит тизими билан алоқаларини узвий олиб боришни янада ривожлантиришга қаратилган. Амалга оширилаётган пул-кредит сиёсати натижасида республикада молиявий ва иқтисодий барқарорлик таъминланди.

Ўзбекистонда миллий молия бозорининг шаклланиши иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтиш зарурияти билан белгиланади. Молиявий маблағларни тармоқлараро йўналтирувчи тижорат банклари ва бошқа молиявий воситаларни ўз ичига оловчи молия институтлари мажмуаси республика молия бозорини ташкил этади. Шу муносабат билан турли суғурта компаниялари, фонд биржалари ва бошқа молиявий воситачилар ташкил этилмоқда, тижорат банкларининг сони кўпамоқда.

Бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтган мамлакатларда мавжуд бўлган банклар билан биргаликда давлат молия тизимининг муҳим таркибий қисми ҳисобланадиган ислохотлаштирилган бозор инфраструктурасини тузиш иши жадал олиб борилди.

«Бозор инфратузилмасига хос барча муассасаларнинг ривожланиши устувор аҳамият касб этмоғи зарур,— дейди И. А. Қаримов.— Бунда бизнес хизмати билан узвий боғлиқ бўлган консалтинг, маркетинг, инженеринг, лизинг, суғурта тизимлари ва бошқа тузилмалар фаолиятини кучайтириш муҳим аҳамият касб этади»¹.

Бугун бозор инфраструктурасини шакллантирилди

¹ И. А. Қаримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 18-бет.

деб ҳисоблашга тўла асослар бор. Банк, молия, солиқ тизимлари, фонд ва товар хомашё биржалари, суғурта, аудиторлик, лизинг компаниялари, қимматли қоғозлар бозори ва бошқа бозор тузилмаларининг янги қиррали тармоғи вужудга келтирилди. Биржа маркази фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг ҳаммаси бугун амалда иш олиб, бормоқда, — деб таъкидлаганди мамлакатимиз Президенти Ислом Қаримов ўзининг «Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда» номли асарида.

Қишлоқ хўжалигида иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш иқтисодий ривожланишда катта аҳамият касб этади.

Халқ хўжалигида банд бўлганларнинг 40 фоизи қишлоқ хўжалигида меҳнат қилмоқда. Мамлакат аҳолисининг қарийб 65 фоизи қишлоқ жойларида истиқомат қилади. Шунинг учун ҳам қишлоқ хўжалигида ислохотлар чуқурлашмас экан, иқтисодиётнинг бошқа соҳаларида ҳам бу масалани ҳал этиш осон кўчмайди.

Қишлоқда ислохотларни амалга ошириш юзасидан бир қатор тадбирлар белгиланмоқда. Фармонлар, қарорлар қабул қилиниб, қишлоқ хўжалигини моддий ва молиявий, техникавий қўллаб-қувватлаш чоралари кўриляпти.

«Ҳозирги вақтда айнан иқтисодиётнинг аграр секторида катта-катта заҳиралар мавжуд. Уларни ишга солиш яқин вақт ичидаёқ сезиларли натижалар бериши мумкин. Бугун иқтисодий ўзгаришларнинг якуни, барқарорлик ва халқ фаровонлиги қўп жиҳатдан туб ўзгаришлар жараёнлари аграр секторни қанчалик кенг қамраб олишига, қишлоқда ислохотлар қанчалик чуқур боришига боғлиқ бўлади»¹.

Жаҳондаги тараққий этган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатадики, саноатсиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириб бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги барча халқ хўжалиги мажмуи тармоқлари, энг аввало саноат билан чамбарчас боғлиқ. У ҳозир саноатдан бошланиб (ишлаб чиқариш воситалари, маъданли ўғитлар ишлаб чиқариш), саноат билан тугалланади (етиштирилган хомашё маҳсулотларини қайта ишлаб, тайёр маҳсулотга айлантириш). Бу икки тармоқ ўртасидаги алоқа вертикал интеграция ёки агро саноат интеграцияси жараёни бў-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 202-бет.

либ, борган сари чуқурлашиб бораверади. Гўшт, сут, сабзавот ва бошқа маҳсулотлар истеъмолчи дастурхонига тортилишидан олдин саноатда қайта ишловдан ўтади. Бу объектив жараён.

Шундай қилиб, мустақиллик йилларида саноатда қишлоқ хўжалиги тараққиёти учун мустаҳкам негиз ҳозирланди. Умуман, приоритет (устунлик) деган тушунчанинг моҳияти ҳам шундан келиб чиқади. Олдин жадал ривожлантириш учун айрим, энг зарур соҳалар танланади ва улар келгусида қолган соҳаларни ривожлантириш учун тамал тоши ролини ўтайди.

Аграр секторни ривожлантириш учун нима қилиш керак? Ердан фойдаланишнинг биз учун самарали қандай усуллари, шакллари бор? Бу ҳақда И. А. Қаримов шундай деб ёзади: «Қишлоқда бозор механизмларини ривожлантириш, деҳқонда соҳиблик ҳиссини уйғотиш мулкчилик муносабатларини такомиллаштириш, жамоа хўжаликларининг ўзида ижара муносабатларини чуқурлаштириш, ерни мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга бериб қўйиш орқали, шунингдек, деҳқон (фермер) ҳамда шахсий ёрдамчи хўжаликларни кенг ривожлантириш асосида рўй бериши лозим»¹.

Деҳқончиликда оилавий пудрат шаклини қўллаш, ерга эгалик қилишда, даромадни тақсимлашда эса лайчилик усулидан фойдаланиш, пай орқали мулкка эгалик қилиш, даромад олиш, шартнома асосида ишлаш бугун мақсадга мувофиқ деб ҳисобланмоқда.

Бугун ислохотлар маркази қишлоқ хўжалигига кўчирилмоқда. Саноатимиз каби иишлоқ хўжалиги ҳам жаҳон андозаларига мос келадиган соҳага айланишига тўлиқ асослар бор. Белгиланаётган режа ва дастурларнинг амалга оширилиши танланган янгилиниш ва ислохотлар йўлининг тўғрилигини яна бир бор исботлайди.

Президентимиз ижтимоий инфратузилмани, аввало, қишлоқ жойларида янада ривожлантириш, аҳолини табиий газ ва ичимлик суви билан таъминлаш юзасидан қабул қилинган Давлат дастурини бажариш лозимлигини таъкидлади. «Яқин 5—7 йил ичinda мамлакатнинг барча аҳоли пунктлари сифатли ичимлик суви билан таъминланиши зарур. 2005 йилга қадар қишлоқ аҳолисини ичимлик суви билан таъминлаш 85 фоизга,

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 202-бет.

табий газ билан таъминлаш 82 фоизга етказилиши керак. Бунинг учун 1999—2005 йилларда қишлоқ жойларида 30 минг километрга яқин газ, 18 минг километр сув қувири тармоқларини ишга тушириш даркор»¹.

Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аграр муносабатларнинг янги типи яратилди. Аграр муносабатлар давлатнинг ерга мулкчилик муносабатлари ва ерда ҳўжалик юритиш усулларини такомиллаштиришга қаратилган чора-тадбирлари мажмуидир.

Иқтисодий тараққиётни янада ривожлантиришда ташқи иқтисодий фаолиятни ташкил этишнинг бутун тизimini қайта кўриб чиқиш, шунингдек, хорижий сармояларни жалб этиш бўйича рағбатлантиришни кучайтириш, инвестиция фаолияти учун қулай муҳитни шакллантириш муҳим йўналиш ҳисобланади. Мазкур масалалар бўйича ҳам республикамизда бир қатор амалий ишлар қилинмоқда ва улар ўз самарасини бермоқда.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, хориж сармоясининг иқтисодиётимиздаги таркибий ўзгаришларида, ишлаб чиқаришни техникавий қайта жиҳозлаш ва модернизация жараёнини жадаллаштиришда фаол иштирок этишга эришмоғимиз зарур.

Салоҳиятли хорижий шерикларимиз билан яна ҳам фаол ва изчил иш олиб бориш, улар билан ҳамкорликда замонавий, дунё бозорида рақобатга бардош бера оладиган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мўлжалланган янги-янги қўшма корхоналар тузиш лозим.

Шунга эришиш керакки, Ўзбекистон бозори мамлакатимизда бизнес билан шуғулланишга интилганларнинг барчаси учун энг маъқул ва қулай иқтисодий макон бўлиб қолсин².

Иқтисодий тараққиётни ривожлантириш давлат ва турли текширувчи, назорат қилувчи органлар томонидан корхоналарнинг ҳўжалиқ фаолиятига нотўғри аралашини чеклаб қўйишга қаратилган қонунларнинг сўзсиз бажарилишини таъминлашни тақозо этади.

Мустақилликнинг муҳим шarti нафақат ривожланган замонавий технологияга таяниш, балки иқтисодиётни малакали иш кучи билан ҳам таъминлашдан иборатдир. Шу сабабли давлатимиз индустриал соҳаларга

¹ И. А. Каримов, Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. 42-бет.

² И. А. Каримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. Т., «Ўзбекистон», 2000, 20—21-бетлар.

(саноат, алоқа, транспорт ва қурилиш) ерли аҳолидан етишиб чиққан малакали ишчилар ва мутахассислар етказиб беришга эътиборни кучайтирмоқда.

Иқтисодий ислохотлар инсон учун, унинг фаровон ҳаёт кечиришини таъминлашга қаратилган. Шунинг эътиборга олган ҳолда, Ўзбекистон Республикаси, раҳбарияти аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш, биринчи навбатда кам даромадли кишиларни, олий ўқув юртлари ва ўрта махсус билим юртлари талабаларини, ўқитувчиларни, кўп болали оналарни, пенсионерларни, кам даромадли oilалар, бева-бечораларни қўллаб-қувватлаш соҳасида муҳим тадбирлар ишлаб чиқилиб, уларни изчиллик билан амалга оширмоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ҳақида Президентимиз қабул қилган фармонларни бажариш бу ишнинг асосини ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг иқтисодий мустақиллигини таъминлаш, бу кўп йилларга мўлжалланган, барча халқнинг фаол ҳаракати натижасида эришилаётган стратегик вазифадир.

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, иқтисодий тараққиётни ривожлантириш дастури бир қатор муҳим йўналиш ва тармоқлардан таркиб топган бўлиб, ўзининг мазмун ва мақсадларини ана шу йўналишлар орқали намоён этади.

Иқтисодий ривожланиш стратегиясини ҳаётга изчиллик билан тадбиқ этилаётгани ва унинг пухта илмий ишлаб чиқилгани унинг диалектика ғоялари билан суғорилганлигидан далолат беради.

3. Ижтимоий-сиёсий тараққиёт диалектикаси

Сиёсий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг таркибий қисмини ташкил этади. Барча ижтимоий ҳодисалар каби сиёсий муносабатлар ҳам диалектика қонунларига мувофиқ доимо ҳаракатда бўлиб, ривожланиб, тараққий этиб туради.

Жамиятимиз ривожланиш стратегиясининг устувор йўналишларидан ҳисобланган ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг бош мақсади — «жамиятда мавжуд бўлган турли манфаатлар, қарама-қарши кучлар ва ҳаракатлар

ўртасидаги мувозанатни таъминлайдиган самарали механизмни»¹ шакллантиришга қаратилган.

Сиёсат — кўп қиррали ва сермазмун тушунча бўлиб, турли табақа ва ижтимоий гуруҳларнинг давлат тузилиши, мамлакатни бошқариш, миллий ва миллатлараро муносабатлар, партиялар, жамоат ташкилотлари, турли табақа ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатлари билан боғлиқ ва ҳ. к. алоқалар ва фаолиятнинг мажмуидир.

Жамиятда истиқомат қилувчи ҳар бир инсон, табақа, гуруҳ, сиёсий партиялар, ҳаракатлар юқорида, кўрсатиб ўтилган масалаларга ўзининг манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ёндошади ва ҳаракат қилади.

Ўзбекистон Республикаси раҳбарияти томонидан олиб борилаётган сиёсатнинг мақсади жамиятимизда тинчлик, барқарорлик, миллатлараро ва фуқаролар ўртасида тоғувликни сақлаш ва кўз қорачиғидай асрашдир. Мана шу олижаноб мақсад ижтимоий-сиёсий тараққиёт тизимида ўз аксини тўлақонли топган. «Бу тизим инқилобий ур-йиқитсиз, тадрижий ривожланиш асосида, умунсоний ва миллий тараққиёт қадриятларига таянган ҳолда фаолият кўрсатиши даркор»¹, — дейди И. А. Қаримов.

Бундан яққол кўриниб турибдики, сиёсий тараққиёт стратегиясининг методологик асосини дуалектиканинг қарама-қаршиликлар ўртасидаги зиддиятларни инқилобий йўл билан эмас, балки тадрижий эволюция йўли билан ҳал этиш тамойили ташкил этади, қарама-қаршиликлар ўртасидаги зиддиятларни аста-секинлик билан ўз вақтида бартараф этиб турли манфаатларни кўзлайдиган ижтимоий қатламлар ва гуруҳлар ўртасидаги мувозанатни сақлаб туришнинг ишончли механизмидир. Бунга эришиш учун одамларнинг сиёсий онги, фалсафий тафаккурлаш маданиятини юксалтириш керак. Юксак маданиятнинг соҳиби бўлган ҳар бир инсон жамиятимиздаги ўз ўрнини билиши, ўзини жамиятнинг ажралмас қисми деб ҳис этиши даркор.

Ўзбекистон Республикасининг тараққиётини кўп партияли тизимсиз тасаввур этиб бўлмайди. Ҳозир мамлакатимизда бир неча сиёсий партиялар фаолият кўрсатиб келмоқда.

¹ И. А. Қаримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пиروвард мақсадимиз. 9—10-бетлар.

¹ И. А. Қаримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пиروвард мақсадимиз. 15—16-бетлар.

Сиёсий партия — бу умумий ғоя ва манфаат, ижтимоий-сиёсий мақсадлар асосида одамларни ихтиёрий равишда уюштирувчи ташкилот ҳисобланади.

Жамиятимизда бир қанча сиёсий партиялар бўлиши табиийдир. Етмиш йил ичида халқимиз бошига тушган кулфатларнинг сабаби ва илдизи шундаки, мамлакатда ҳамма вақт ягона партия ҳукмронлик қилиб келди. Уни танқид қиладиган, камчиликларини кўрсатадиган бошқа партиялар бўлган эмас. Шу сабабли ушбу ҳукмрон партия йўл қўйган хатолар ҳам тўғри деб тасдиқланиб келинганди. Пировард натижада, бу хатолар янада жиддийлашиб, чуқурлаша бориб, батамом инқирозга олиб келди.

Илғор мамлакатларнинг ҳаммасида сиёсий партиялар жамият ҳаётининг жуда муҳим қисмини ташкил этади. Қўп партиявийликнинг ривожланиши бу табиий ва қонуний жараён бўлиб, жамиятимиз тараққиётида катта ўрин тутди.

Ҳар бир партия муайян ижтимоий қатламга таянган ҳолда, ана шу тоифа манфаатларининг ҳимоячиси сифатида ўзининг аниқ ва равшан ҳаракат дастурига эга бўлиши керак. Унда ҳар қайси партиянинг мақсад ва вазифалари, жамият тараққиёти борасидаги муқобил тақлифлари ўз ифодасини топиши лозим. Бошқа демократик давлатларда бўлганидек, бизда ҳам партияларнинг ўзаро кураши, ғоя ва қарашларнинг рақобати, сайловчилар овози учун кураш ривожланиши даркор.

«Амалдаги кўппартиявийлик, — дейди И. А. Қаримов, — бу ҳар хил қараш ва ғоялар ўртасидаги баҳс — мунозара, турли партиялар, жумладан, мухолиф партиялар учун ҳам сиёсий рақобат майдони демакдир»¹.

Баҳслашиш, мулоҳаза юритиш билан ҳақиқатга эришиш — диалектика таълимотининг асосий тамойилларидан ҳисобланади. Мана шу тамойил ҳам сиёсий тараққиёт механизмининг белгилашда муҳим методологик омил сифатида ишлатилиб келинмоқда.

Республикаимиз раҳбарияти сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари билан ҳамкорликни, мулоқотни ривожлантиришга, улар билан жипслашишга интилмоқда. Демократик партиялар учун фақат демократик йўл эҳтиёжларини кўзлаб ҳаракат қилишдан бошқа мақсад бўлиши мумкин эмас. Халқ хўжалигини барқарорлашти-

¹ И. А. Қаримов. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз 10-бетлар.

риш, сиёсий ва иқтисодий тангликларни бартараф этиш, бозор муносабатларига ўтишни амалга ошириш, миллий ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштириш, жамиятнинг барча соғлом кучларини жипслаштиришга қаратилган қатъий сиёсат келажагимиз учун жуда катта аҳамиятга эга. Инсон манфаати, унинг бахт-саодати, маънавийлик ва инсонпарварлик қоидаларини қарор топтириш йўлида жамиятни демократик негизларда янгилашни ҳаётнинг ўзи талаб қилмоқда. Республиканинг сиёсий-иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш, ижтимоий адолатни, маънавий янгиланнишни, барча миллат ва элатлар учун муносиб турмуш шароитини амалга ошириш ана шуларга қаратилган тadbирлардир.

Давлат мустақиллиги, сиёсий барқарорликни мустаҳкамлашда сиёсий партиялар каби жамоат ташкилотлари ҳам муҳим роль ўйнайди. Буни жамиятимиз жамоат ташкилотлари мисолида очиқ-ойдин кўриш мумкин. Буларга касаба уюшмалари, ёшлар уюшмалари, ижодий ташкилотлар, маҳалла қўмиталари, хотин-қизлар, уруш ва меҳнат фахрийлари ташкилотлари, маданият фонди, тaбиатни, тарихий ёдгорликларни муҳофаза қилиш билан шуғулланадиган турли жамиятлар ва шу каби бошқа ташкилотлар киради.

Жамоат ташкилотлари давлат ишларини бошқаришга сиёсий-хўжалик, таълим-тарбия, маориф, ижтимоий, маданий масалаларни ҳал этишда, меҳнаткашларнинг ижтимоий-иқтисодий ва ҳуқуқий манфаатларини ҳимоя қилишда, уй-жой ва моддий неъматларни тақсимлашда ва ҳ. к. фаол қатнашиб келмоқдалар.

Жамият тараққиётида нодават ва жамоат ташкилотларининг обрўси кундан-кунга ўсиб бормоқда. Сўнгги беш йил ичида жамоат бирлашмалари ва нодават ташкилотлар сони 1500 тага кўпайиб, ҳозирги кунда уларнинг сони 2300 тага етди. Улар фақат аҳоли фикрининг турли кўринишларини ифода этиб қолмасдан, одамларнинг ижтимоий фикрини шакллантиришга ҳам фаол таъсир кўрсатмоқда.

«Жамоат ташкилотларини ривожлантиришдан мақсад — жамият аъзоларининг манфаатлари мувозанатини таъминлаш ва ҳимоя қилиш. Сиёсий ва ижтимоий соҳада эса, давлат тизимларига муқобил куч сифатида улар

адолат тарозисини ҳаётда ҳукмрон қилишга ҳисса қўшишлари лозим»¹, — дейди И. А. Каримов.

Нодавлат тизимлар ва жамоат ташкилотларининг, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг роли ошиб бормоқда. Бу эса давлат вазифаларининг айримларини жамоатчилик ташкилотларининг қўлига ўтиш учун замин яратмоқда.

«Биз, — дейди И. А. Каримов, — фуқаролик жамиятини қуришни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйганмиз. Бу соҳада дастлабки, аммо муҳим қадамлар қўйилди. Ишончим комилки, вақти-соати келиб, бугунги ўтиш даври учун зарур бўлган кучли давлат функциялари ва аломатлари аста-секинлик билан тадрижий равишда кучли жамият зиммасига ўтади. Мана шу йўл, мана шу назарий масаланинг моҳиятини атрофлича, ёритиш, уни ҳаётимизда, жамиятимизда ҳал қилувчи сиёсатга айлантириш нафақат бугунги, балки эртанги кунимизнинг муҳим ва долзарб вазифасидир. Тараққиётнинг умумбашарий қонуниятлари, инсониятнинг қўп йиллик ҳаётида синовлардан ўтиб ижобий натижалар берган тажрибалар худди шу йўлни тақозо этади»².

Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг зиммасига бир қатор ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий вазифаларни бажариш юклатилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1999 йил 13 январь кунини имзолаган «Аҳолини аниқ йўналтирилган ижтимоий мақсад билан таъминлашда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ролини ошириш тўғрисида»ги Фармонига мувофиқ, 1999 йил 1 мартдан бошлаб аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш бўйича амалдаги чора-тадбирлар билан бир қаторда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ишламайдиган оналарга боласи икки ёшга етгунга қадар уни парвариш қилиш бўйича нафақалар тайинлаш ва тўлаш, ўзларининг парваришига муҳтож бўлган ёлғиз пенсионерларни асосий озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш юклатилган.

Шунингдек, мазкур Фармонда фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари зиммасига коммунал хизмат корхоналари билан биргаликда фуқароларнинг Халқ

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. 22—23-бетлар.

² И. А. Каримов. Жамиятимиз мафкураси халқини халқ, миллатни-миллат қилишга хизмат этсин. // «Халқ сўзи», 1998 й., 17 июнь.

банки муассасалари орқали белгиланган тартибда ҳисоб-китобларни амалга оширган ҳолда фойдаланиш, сарф-ҳаражатлари ҳамда коммунал хизматларига тўлиқ ва ўз вақтида ҳақ тўлашларини ташкил этиш ҳамда назорат қилиш вазифаси юклатилган.

Фармонга мувофиқ фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларини рағбатлантириш мақсадида, уларга коммунал хизматлари учун тўловлар ҳажмларининг 10й 20 фоизини уй-жой коммунал хизматлари ҳақини тўлаш учун кам таъминланган оилаларга ёрдам кўрсатиш, фуқароларни, ўзини-ўзи бошқариш органлари ходимларини рағбатлантириш, шунингдек маҳаллалар, қишлоқлар ва овулларни ободонлаштириш ишларини ўтказиш учун, моддий мададга муҳтож бўлган ёш оилаларга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиш ҳуқуқи берилган.

Мазкур тадбирлар давлат ҳокимияти органларининг айрим ваколатларини фуқаролар ўзини-ўзи бошқариш органларига аста-секин ўтказиш бориш тўғрисидаги концепциянинг изчиллиқ билан амалга тадбиқ этилаётганининг яққол далилидир.

Нодавлат ва жамоат ташкилотларининг ривожланиши ҳам диалектика қонунларига мувофиқ юзага келмоқда. Улар давлат тузилмалари фаолиятини муайян маънода тўлдириб, уларга нисбатан маълум бир мувозанатни таъминловчи восита вазифасини бажармоқда. Ўзини-ўзи бошқарадиган идораларнинг, маҳаллаларнинг нуфузини ва мавқеини ошириш, уларга кўпроқ ҳуқуқлар бериш — жамиятимиз ижтимоий-сиёсий ривожланиш стратегиясининг муҳим жабҳаси ҳисобланади.

Жамиятда фикрлар хилма-хиллиги ва қаршлари ранг-баранглиги, уларни эркин ифода этиш шароитини таъминлашда «тўртинчи ҳокимият» ҳисобланган оммавий ахборот воситаларининг фаолиятини эркинлантириш катта аҳамиятга эга.

Оммавий ахборот воситалари ҳамиша жамоатчилик фикрига кучли таъсир ўтказишга қодир бўлган ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда. Уларнинг ҳаётимизга кун сайин чуқурроқ кириб бораётганини ҳозир ҳеч ким инкор эта олмайди.

Давлат ҳамда мансабдор шахсларнинг фаолияти устидан назоратни амалга оширадиган механизм сифатида оммавий ахборот воситаларининг мавқеини — эркинлаштириш билан бир қаторда уларнинг мавқеини кучайтириш бугунги кунда ижтимоий-сиёсий тараққиёт соҳа-

сининг олдида турган муҳим вазифа ҳисобланади. «Айни шу оммавий ахборот воситалари ҳар бир киши ўз фикрини ифода эта олишига имкон берадиган эркин минбар бўлиши керак. Айни шу оммавий ахборот воситалари жамиятимизнинг демократик қадриятларини ва тушунчаларини ҳимоя қилиш, одамларнинг сиёсий, ҳуқуқий ва ижтимоий онгини шакллантириш бўйича фаол иш олиб бориши лозим»¹, — дейди И. А. Каримов.

Оммавий ахборот воситаларини янада ривожлантириш жамиятимиз тараққиётига тўсиқ бўлаётган ҳодисаларни ўз вақтида фош этиш илгари қараб тараққий этишимизнинг самарали механизмидир. Буни ҳам диалектика талабларидан келиб чиқадиган ҳулоса сифатида баҳолашимиз керак.

Ижтимоий-сиёсий тараққиётимиз механизмида инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини, одамларимиз онгида демократик қоидаларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантириш муҳим ўрин эгаллайди. Шунинг учун ҳам ўз ҳақ-ҳуқуқини танийдиган, ўз кучи ва қобилиятига таяниб яшайдиган, атрофида рўй бераётган воқеа-ҳодисаларга мустақил муносабатда бўладиган, шу билан бирга, ўз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқ манфаатлари билан уйғун ҳолда кўрадиган эркин шахсни шакллантириш — бугунги куннинг долзарб вазифаси ҳисобланади.

«Айни вақтда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинларини ҳимоя қилишга қаратилган давлат ва жамоат тизимини янада такомиллаштириш лозим»², — дейди И. А. Каримов.

Ривожланган мамлакатларнинг конституцияларида демократик жамиятнинг халқаро миқёсида эътироф этилган тамойиллари ўз ифодасини топган. Инсоннинг ўз хоҳиш-иродасини эркин билдириши ҳамда уни амалга ошириш, озчиликнинг қўпчиликка бўйсунishi, барча фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, давлат ва жамият бошқарувида қонун устуворлиги, давлатнинг асосий органларига сайланиши, уларнинг сайловчилар олдида ҳисоб бериши, тайинлаш йўли билан шаклланадиган давлат органларининг сайловчи ташкилотлар олдидаги жавобгарлиги ва бошқалар шулар жумласига киради. Мана

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон XXI асрга интилоқда. 30—31-бетлар.

² И. А. Каримов. Озод ва сבוד Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз. 12-бет.

шу тамойилларга амал қилганлар демократик мамлакат деб баҳоланади.

Лекин ҳаёт шундан далолат берадики, ҳуқуқий давлат, чин маънодаги эркин фуқаролар жамияти қуришимиз учун шуларнинг ўзигина кифоя қилмайди. Чунки демократик жараёнлар ўз объектив қонунлари асосида ривожланади. Ана шу жиҳатдан мазкур масалага ёндошадиган бўлсак, шунини эътироф этиш керакки, Осиё минтақасида ва Шарқда демократик жараёнларнинг қадимдан шаклланган ўзига хос ва ўзига мос хусусиятлари бор. Уларга қуйидагилар киради:

Биринчидан, Шарқда демократик жараёнлар тадрижий ва узвий равишда аста-секин тараққий топади.

Иккинчидан, жамиятни демократиялаштириш одамларнинг тафаккури ва ижтимоий савияси билан демократик ўзгаришлар даражаси ва суръатлари бир-бирига қанчалик муносиб бўлишига боғлиқдир.

Учинчидан, демократик жараёнлар халқимиз миллий маданиятининг ўзига хос жиҳатларини, унинг табиатини ўзида мужассам этмоғи керак. Ғарбда демократия индивидуализм фалсафасига таяниб, оммани ҳаддан ташқари сиёсийлаштиришга қаратилган бўлса, Шарқда демократик тушунчаси — ҳамжиҳатлик ғояси, жамоатчилик ғояси, жамоатчилик фикрининг устуворлиги заминидан шаклланади.

«Буларнинг барчаси жамиятнинг бошқариш тизими-ни белгилаш пайтида алоҳида ҳисобга олиниши керак. Биз бунини ҳисобга олаяпмиз. Бунини маҳаллалар ишини миқсолида яққол кўришимиз мумкин»¹.

Ўзбекистон жаҳондаги ривожланган демократик мамлакатлар тажрибаларини ҳисобга олган ҳолда, миллий анъаналаримиздан келиб чиқиб ўзига хос жамиятнинг бошқарув тузимларини танлаб олди. Президентлик лавозими жорий этилди. Қўп партиявийлик асосида илк бор Олий Мажлис сайланди. Мустақил ташқи сиёсатимиз туфайли Ўзбекистон парламенти бир қатор нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Депутатларнинг ўз сайловчилари олдида ҳисобот беришлари Олий Мажлис фаолиятида муҳим ўрин тутмоқда.

Давлат қурилиши ва бошқариш тузимларини демократиялаштириш соҳасида ҳали олдимизда турган иш-

¹ И. А. Қаримов. Юсак малакали мутахассислар — тараққиёт омили. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 13-бет.

лар оз эмас. Шу ўринда юксак маданиятли ва маърифатли, янгича фикрлай оладиган юксак малакали мутахассисларни тайёрлаш алоҳида аҳамият касб этади. Бу эскича фикрлаш юкидан холи бўлган янги ходимлар тайёрлашнинг ягона тизимини яратишни тақозо этади.

Давлатни демократик тамойиллар асосида бошқаришнинг яна бир муҳим шarti — кадрларнинг ҳуқуқий маданиятни, ҳуқуқий онгини ривожлантиришдир. Биз ҳозир шунчаки демократик жамият эмас демократик одил жамият қурмоқчимиз. Давлатчилик фуқаролик муносабатлари, меҳнат ва уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жинойтчиликка қарши кураш масалалари, ҳаётимизнинг барча соҳаларига оид бўлган катта-ю кичик масалаларнинг заминида адолат ва қонунчилик ғоялари ётмоғи лозим. Адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини қамраб олмоғи даркор. Адолат ва ҳақиқат ғояси, қонунчилик фаолиятимизнинг замини, бош йўналиши бўлмоғи шарт.

«Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишданият дегани турли можароларни ҳал қилишда қонунга уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У — одил судни ҳурмат қилиш, ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун судга мурожаат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани турли морароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»¹.

Янги демократик жамият қурилаётган бир пайтда давлатни бошқарувчи кадрларнинг ҳуқуқий маданиятини, ҳуқуқий онги, савиясини янада юксалтиришга, алоҳида эътибор берилмоғи даркор.

Жамият қонуний равишда ҳамиша ўзгариб, ривожланиб, тараққий этиб туради. Шунинг учун давлатни бошқарувчи кадрларимиз доимо ўзларининг билимларини чуқурлаштириб, ривожлантириб туришлари керак.

Сиёсий тараққиёт йўналишларини янада, ривожлантиришда давлат қурилиши ва бошқарув соҳасини такомиллаштириш алоҳида ўрин эгаллайди.

Мазкур соҳада жамиятимиз олдида турган вазифалар И. А. Қаримовнинг иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг биринчи сессиясидаги

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. 29-бет.

маърузасида (2000 йил 22 январь) батафсил кўрсатиб ўтилган.

Буларга: биринчидан, ҳокимият тизимлари бўлинишининг конституцион тамойилига амал қилинишини таъминлаш керак. Қонун чиқарувчи ҳокимият — Олий Мажлис ва жойлардаги вакиллик органлари бўлган вилоят, шаҳар ва туман кенгашларининг Конституция ҳамда қонунларда уларга берилган ваколат ва назорат вазифаларини сўзсиз амалга оширишга эришмоқ зарур. Суд ҳокимиятининг мустақиллигини ва фақат қонунга бўйсунилишини таъминлаш даркор.

Иккинчидан, маъмурий соҳада амалга оширилаётган ислоҳатларнинг самарадорлигини кучайтириш.

Учинчидан, кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш ва янгилаш тизимини такомиллаштириш.

Давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш, хавфсизликни таъминлаш сиёсий тараққиёт стратегиясининг муҳим йўналиши ҳисобланади. Маълумки, Ўзбекистон бошқа давлатларнинг ишларига аралашмаслик, халқаро ҳамкорликни ривожлантириш, дунё мамлакатлари билан тенг ҳуқуқли асосида шериклик қилиш, барча можаро ва муаммоларни тинч, сиёсий ва ҳуқуқий воситалар билан ҳал этишнинг тарафдори. Аммо минтақавий можаролар, дунёнинг бошқа ҳудудларида вазиятнинг кескинлашуви Ўзбекистоннинг суверенитетига, изчил ва барқарор ривожига хавф солиши мумкин бўлган кучларга муносиб жавоб қайтарадиган ишончли хавфсизлик тизимларини яратиш, давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашни тақозо этмоқда. Мазкур вазифаларни бажарган тақдирдагина биз фаровон турмушга, адолатли ҳаётга эришишимиз, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ўрнимиз ва нуфузимиз бўлади.

Давлат мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашда Қуролли Кучлар, чегара қўшинлари ва ички қўшинлар алоҳида ўрин тутади. Шунинг эътиборига олган ҳолда республикада мазкур йўналишлар бўйича ягона давлат сиёсати асосида босқичма-босқич, чуқур ислоҳатлар қилинмоқда.

Қуролли Кучлар соҳасидаги ислоҳатлар қўйидаги мақсадларга қаратилган.

Биринчидан, мамлакатимиз тинчлигини ва осойишталигини самарали ва ишончли ҳимоя қилишга қодир бўлган, тезкор, жанговор қобилияти юксак, ҳар жиҳатдан яхши таъминланган Қуролли Кучларни шакллантириш,

мамлакат ҳудудида ҳарбий маъмурий бирликлар — ҳарбий округлар тузилмоқда. Қуроли Кучларнинг қўшилмалари ва қисмлари қайтадан жойлаштирилмоқда. Буларнинг ҳаммаси қўшинларни бошқариш самарадорлигини анча оширишга, уларни энг муҳим стратегик йўналишда жамлашга, ҳудудий мудофаанинг ҳақиқий тизimini шакллантиришга имкон беради.

Иккинчидан, илғор мамлакатлар ва армияларнинг тажрибаларини ўрганиш асосида Қуроли Кучларимизни ташкил этиш таркибининг ўзини қуйи бўғинлардан тортиб, юқори босқичларгача ва бошқаришни тубдан қайта кўриб чиқишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўймоқда.

Учинчидан, Армияни ислоҳ қилиш ҳарбий хизматчиларни маънавий-ахлоқий тарбиялашни, профессионал тайёргарликни ва қайта тайёрлашни ташкил этишнинг бутун тизимини қайтадан кўриб чиқишни кўзда тутати. Бу жангчиларимизда Ватанга муҳаббат ва садоқатни, юксак маънавий фазилатлар ва мустаҳкам иродани тарбиялашга, профессионализмни, аъло жанговор тайёргарликни таъминлашга замин яратади.

Туртинчидан, Армия олдида турган вазифаларни муваффақиятли ҳал қилиш учун Қуроли Кучларни ҳарбий-техникавий жиҳатдан қайта қуроллантириш ва янгилаш комплекс дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш. Шу билан бир вақтда Қуроли Кучлар сонини анча камайтириб, бўшайдиган маблағни шартнома асосида ишлайдиган ҳарбий хизматчилар ва уларнинг авлодлари ҳақини оширишга сарфлаш ҳам кўзда тutilмоқда. Бу эса ўз навбатида ана шу тоифадаги ҳарбий хизматчилар сонини кўнайитиришга имкон беради. «Биз шунга эришмоғимиз керакки, ҳарбий хизмат сўзда эмас, балки амалда фарзандларимизнинг, ёшларимизнинг нуфузли иши, шон-шараф иши бўлмоғи лозим»¹.

Чегара қўшинларини ислоҳ этиш соҳасида ҳам бирқатор амалий ишлар қилинмоқда. Чегарачиларимиз олдида турган асосий вазифалар мамлакатимизнинг ҳудудий яхлитлигини таъминлаш, қупорувчи-террорчи гуруҳлар ва айрим ёвуз унсурларнинг чегара орқали юртимиз-суқулиб киришига йўл қўймаслик, Ўзбекистоннинг иқтисодий ва бошқа манфаатларини ҳимоя қилишдан иборат.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.

Чегара қўшинлари ҳозирги вақтда давлатимиз сарҳадларини ҳимоя қилишнинг биринчи эшелонини ташкил этадиган мустақил қўшин туридир. Шу мақсадда Давлат чегараларини қўриқлаш қўмитаси тузилди, чегара минтақалари ва қўмитанинг бошқа ҳудудий бўлинмалари ва қисмлари ташкил этилди. Ҳукумат чегара қўшинларининг моддий-техника базасини, кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлаш, чегара инфратузилсини ташкил этиш юзасидан барча зарур чораларни кўрмоқда. «Биз чегараларимизни мустаҳкамлар эканмиз, — дейди И. А. Қаримов, — бу ташқи дунёдан ажралиб қолишга ҳаракат қилаётганимизни билдирмайди, албатта. Ўзбекистон барча қўшин давлатлар билан дўстона муносабатларни ривожлантиришдан, ягона савдо маконини барпо этишдан, транспорт коммуникацияларини ривожлантиришдан манфаатдордир. Нияти пок, ғояси соғлом кишилар учун, илмий, маданий ва гуманитар мулоқот учун бағримиз очиқ. Шу билан вақтда биз мустақил давлат сифатида, миллий манфаатларимизга амал қилиб, ўз чегараларимизни ишончли ҳимоя қилиш ва қўриқлаш юзасидан зарур чораларни кўришга ҳақлимиз ва мажбуримиз»¹.

Ички ишлар вазирлиги тузилмасида ҳам туб таркибий ислохотларни амалга ошириш устида қатор ишлар олиб борилмоқда. Ички қўшинлар 1992 йил ташкил топган. Ички қўшинлар тизимида интизомни доимий равишда мустаҳкамлаш, миллий кадрларни тайёрлаш ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оила аъзоларини ижтимоий ҳимоялаш масалаларига катта эътибор бериб келинмоқда. «Ўзбекистон Республикаси ҳарбий қисмларида тартиб-интизомни мустаҳкамлашга қаратилган чора-тадбирлар тўғрисида»ги Президентимизнинг Фармони, бу борадаги ишларни янада юқори савияда олиб бориш учун қўл келмоқда.

Кейинги йилларда қисм ва бўлинмаларда аскарларни ўқитиш, уларнинг жанговар шайлиги, тезкор тактик тайёрларлигини ошириш, фавқулодда ҳолатларда ҳамкорликда ҳаракат қилиш масалаларини ўрганиш юқори даражага кўтарилди.

Айни кунларда ички қўшинларда ташкилий, моддий-техникавий жиҳатдан мустаҳкамлаш тадбирлари амалга оширилмоқда.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда. 47-бет.

Шу билан бирга республикамізда йўл ҳаракати хавфсизлигини, жамоат тартибини ва фуқаролар хавфсизлигини таъминлайдиган бўлинмаларни ислоҳ қилиш устида ҳам қатор ишларни амалга оширилмоқда.

Ислоҳотлар натижасида ички ишлар органларининг фуқароларни ва жамиятни террорчилик, қўпоровчилик хуружидан, барча шаклдаги экстремизм, уюшган жиноятчилик кўринишларидан ишончли ҳимоя қилишни таъминлайдиган тизим шаклланиши кутилмоқда.

Ички ишлар органлари шахс ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамоат тартиби ва фуқаролар хавфсизлигини ҳимоя қилишнинг ишончли гарови бўлиши лозим.

«Арменияни, чегара қўшинлари ва ички қўшинларни ислоҳ қилишга доир давлат сиёсатини амалга ошириш фақат мудофаа салоҳиятимизни юксалтиришга қаратилган. Бошқача қилиб айтганда, бу жараён ягона мақсадни — ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ислоҳотларни амалга ошириш, демократик жамият ва ҳуқуқий давлат қуриш учун, одамларнинг тинч ҳаёти ва бунёдкорлик меҳнатини таъминлаш учун шарт-шароит яратиб беришни кўзлаб амалга оширилмоқда»¹.

Мамлакатимизнинг хавфсизлиги ва барқарорлигини таъминлашда нуфузли жаҳон халқаро ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиш катта аҳамият касб этади. Шунинг эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европа Хавфсизлик Ташкилоти, НАТО ва бошқа йирик халқаро тузилмалар билан биргаликда давлатимизнинг хавфсизлигини таъминлаш, минтақаларда барқарорликнинг қарор топиши учун шарт-шароитни имкон қадар кенгайтириш ва мустаҳкамлашга қаратилган ишларни амалга ошириб келмоқда.

Маълумки, Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Қаримов БМТ Бош Ассамблеясининг 48-сессиясида (1993), шунингдек мазкур ташкилотнинг 50-юбилей сессиясида сўзлаган нутқларида жаҳон давлатлари ва кенг жамоатчилик эътиборини Ўрта Осиёда юзага келган муаммоларга қаратиб, ялпи хавфсизликка минтақаларда хавфсизликни таъминлаш орқалигина эришиш мумкин эканлигини уқтириб ўтди. Шунингдек, БМТнинг минтақавий халқаро ташкилотлар муносабатларини фаллаштираш, тангликларнинг олдини олиш йўлида унинг минтақавий тизимарини янада ривожлантириш лозимли-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда. 48-бет.

ги тўғрисидаги таклифларни илгари сурди. Ўрта Осиёда барқарорлик, хавфсизликни таъминлашда Ўзбекистон алоҳида ўрин тутishi аллақачон жаҳон ҳамжамияти томонидан эътироф этилган.

Ўзбекистон НАТОнинг «Тинчлик йўлида ҳамкорлик» дастурининг иштирокчиси саналади. Мазкур дастур асосида НАТО ва Ўзбекистон ўртасидаги мулоқот эса ҳарбий-ўқув машқлари доирасида кечаяпти ва ўз самарасини бермоқда.

И. А. Каримов таъкидлаганидек, биз кўзлаган мақсад НАТОга аъзо бўлиш эмас. Ўзбекистон НАТО муносабатларининг асл моҳияти — давлатимизнинг хавфсизлигини таъминлаш, минтақада барқарорликни қарор топтириш учун шарт-шароит имкон қадар кенгайтириш ва мустаҳкамлашдан иборат.

Республикамызда тинчлик, барқарорликни таъминлашда давлатимиз мудофаа қобилиятини мустаҳкамлашнинг ўзигина кифоя қилмайди, албатта.

Ҳозирги вақтда қурраи заминнинг барча қишлоқлари, мамлакатлари ва минтақаларида яшаётган кишиларга хавф-хатар туғдирадиган муаммолар йиғилиб қолган. Ер юзидаги тинчликни сақлаш, ядровий урушнинг олдини олиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, халқаро терроризм, коррупцияга қарши курашиш, наshawандлик, алкоголизмга қарши курашиш кабилар шулар жумласидандир.

И. А. Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида қайд этилганидек, Ўрта Осиё ва Қозоғистон минтақасида ҳозирги вақтда турли-туман сиёсий-иқтисодий, ҳарбий, транспортга ва экологияга оид муаммолар тўпланиб қолган. Минтақавий можаролар, диний экстремизм ва фундаментализм, коррупция ва жинойтчилик, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоғчилик муносабатлари, экологик муаммолар хавфсизликка таҳдид кўрсатиб турибди.

Мазкур муаммоларнинг салбий оқибатларидан ҳоли бўлиб, минтақамизда жуғрофий-сиёсий мувозанат ва барқарорликни сақлаб қолишга нафақат мудофаа кучлари, балки барча давлат органларидан, тартиб жамоат ташкилотлари ҳамда республикамызда яшаётган ҳар бир киши ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиши керак. Шундагина биз мустақил давлатимизнинг мудофаа хавфсизлиги билан биргаликда унинг иқтисодий, ижтимоий-сиё-

сий, маданий-маънавий, миллий хавфсизлигини таъминлашга муяссар бўламиз.

Бу эса, ўз навбатида, нафақат минтақамизда, балки ялпи хавфсизлиكنи таъминлашга қўшган салмоқли ҳиссамиз бўлади.

Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик ҳаққимизнинг ижтимоий-сиёсий қадриятларини ташкил этади. Уларни авайлаб-асраш ҳар биримизнинг муқаддас бурчимиздир. «Биз, — дейди И. А. Қаримов, — янги минг йилликка йўл очиб берар эканмиз, ҳаммага дўстлик ва ҳамкорлик қўлини чўзамиз. Хавфсизлик, барқарорлик ва собитқадамлик, ривожланиш деган сўзлар бунинг рамзидир. Чунки айнан ана шу тушунчалар ҳар бир мамлакатнинг, ҳар бир халқнинг тинчлиги, фаровонлиги равнақи учун мустаҳкам пойдевор яратади. Сайёрамизда жуғрофий-сиёсий мувозанатнинг ажралмас шarti бўлиб қолади. Бу ҳар инсонга келажакка дадил ва ишонч билан қараш ҳуқуқини беради»¹.

Оқорида айтилганлардан чиқарилган хулоса шуки, ижтимоий-сиёсий тараққиёт стратегияси яхлит тизимни ташкил этиб, бир қатор тармоқлардан таркиб топган. Уларнинг ўзаро алоқадорлиги диалектиканинг категориялар, талабларига мос келиши билан бирга, диалектика тамойиллар мазмун моҳиятини ижтимоий-сиёсий ҳодисалар мисолида янада чуқурроқ ва тўлароқ намоён этади. Бундан ҳам диалектика таълимотининг жамият тараққиётини фалсафий мушоҳада этишдаги методологик аҳамияти яққол кўриниб турибди.

4. Оилавий, миллий ва миллатлараро муносабатлар диалектикаси

Оила — жамиятнинг кичик ҳужайраси — жамият таркибининг муҳим қисми бўлиб ҳисобланади. У кишиларнинг табиий-биологик, ҳуқуқий, маънавий муносабатларига асосланган ижтимоий-этниқ бирликдир. Оила — жамиятнинг негизидир. «Бизнинг давлатимизни ҳам, — дейди И. А. Қаримов, — катта бир оила деб тушуниш мумкин ва лозим. Бунда ўзаро ҳурмат ва қаттиқ тартиб бўлмаса, оиланинг барча аъзолари ўз бурчларини

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик ва таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 16-бет.

адо этмаса, бир-бирига нисбатан эзгулик билан меҳроқибат кўрсатмаса, яхши ва муносиб тарзда яшаш мумкин эмас. Оила турмуш ва виждон қонунлари асосига қурилади, ўзининг кўп асрлик мустақкам ва маънавий таянчларига эга бўлади, оилада демократик негизларга асос солинади. Ўзбекларнинг аксарияти ўзининг шахсий фаровонлиги тўғрисида эмас, балки оиласининг, қариндош-уруғлари ва яқин одамларининг, қўшинларининг омон-эсонлиги тўғрисида ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўяди. Бу эса энг олий даражада маънавий қадрият, инсон қалбининг гавҳаридир»¹.

Мамлакатимизда, ҳар бир оиланинг мустақкамлиги, фаровонлиги, оила аъзоларининг ўзаро ҳурмат ва аҳилликни таъминлаш — давлат сиёсати даражасига қўтарилган. Бунга 1998 йилни «Оила йили», 1999 йилни — «Аёллар йили», 2000 йилни «Соғлом авлод йили» 2001 йилни «Оналар ва болалар» йили деб эълон қилиниши, оналик ва болаликни муҳофаза қилишга қаратилган Давлат дастурининг қабул қилиниши яққол мисол бўла олади.

Оила — ёшлар тарбиясида асосий бўғин ҳисобланади. Оиладаги соғлом муҳит болалар тарбиясига бевосита таъсир кўрсатади. Миллатимизга хос бўлган юксак инсоний фазилатлар, Ватанга, элга меҳр-муҳаббат, садоқатлилиқ каби тушунчалар фарзандларимизга боболар ўғити, ота ибрати, она меҳри орқали амалга ошади. Шундай экан оилани мустақкамлаш, унинг ёшлар тарбиясидаги ролини янада кучайтириш бугунги кунда жамиятимиз олдида турган долзарб вазифа.

Сир эмас, айрим оила аъзоларининг беғамлиги, лоқайдлиги оқибатида ёшлар ўртасида жиноий гуруҳлар, экстремистлар таъсирига тушиб кетиш ҳолатлари учраб турибди. 1999 йил 16 февралдаги фожеаларнинг иштирокчилари асосан ёшлар экани бизни айниқса ташвишлантиради. Шундай экан, оиланинг ёшлар тарбиясидаги аҳамиятини янада кучайтириш ва такомиллаштириш муҳим аҳамият касб этади.

Оилавий муносабатлар барча ижтимоий муносабатлар каби доимо ривожланиб туради, мазкур жараён ўзига хос қарама-қаршилиқлар бирлигига эга бўлиб ижобий ёки салбий тус олиши мумкин. Мазкур диалек-

¹ И. А. Қаримов, Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 22—23-бетлар.

тик ҳолатни эътиборга олиб жамият негизи бўлган, кўп асрлик маънавий қадриятларга асосланган оилани мустаҳкамлаш жамиятнинг илмий бошқаришда муҳим омил ҳисобланади.

Уруғ — қон-қариндошлик замирида бирлашган ижтимоий-этник бирликнинг шакли бўлиб ҳисобланади. У ибтидоий жамоа тузумининг бошланғич давларида вужудга келган.

Қабила — ибтидоий жамоа тузумининг сўнгги даврида қон-қариндош бўлган тил ва ҳудуди жиҳатидан бирига яқин уруғларнинг ижтимоий-этник бирлигидир.

Элат — жамият тараққиётининг кейинги босқичида тил, маданият, ҳудудий бирлик асосида бир неча қабилалар, бирлигида юзага келган ижтимоий-этник шакли ҳисобланади.

Миллат — ижтимоий-этник бирликнинг, жамият тараққиётининг юқори босқичларига хос бўлган шакли ҳисобланади.

Ижтимоий-этник бирликлар бир-биридан ўзининг турмуш тарзи, тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, иқтисодий ривожланиш даражасига кўра фарқ қилади.

Ҳар бир миллатнинг қиёфаси, унинг катта ёки кичиклигидан қатъий назар энг аввало, ўзининг миллий онги ва психологиясида ифодаланади.

Миллий психология — ҳар бир миллат вакилининг миллий ҳис-туйғулари, хатти-ҳаракатлари, руҳий кечинмалари, психик темпераменти ва феъл-атворлари каби муносабатлари намоён этади. Маълумки, миллий туйғу — бу табиий туйғудир. Айни пайтда миллий туйғу маънавий ҳаётнинг жуда ҳам нозик элементиدير. Миллий туйғулар эса миллий ифтихор, миллий характер, яъни миллий психологиянинг белгиларидан бири, унинг ажралмас қисмидир.

Миллий ҳис-туйғу миллий ифтихор билан боғлиқдир. У ўз миллатининг тарихини, ҳозирги аҳволи, миллий психологияси ва характерини руҳий тушуниш, эмоционал шаклда мужассамлашишидир.

Миллий ифтихор ҳам миллий ўзлигини англашнинг кўринишидир. Миллий ўз-ўзини англашнинг ривожланиши билан миллий ифтихор, миллий ҳис-туйғулар намоён бўлади.

Ижтимоий-этник бирликнинг муҳим томонини **маданият** ташкил этади. Маданият тарихи жамият тарихининг ажралмас бир қисмидир. Маданият тушунчаси ин-

сон фаолияти туфайли яратилган барча моддий ва маънавий бойликлар мажмуасини ифодалаш учун ишлатиладиган атамадир.

Ҳар бир халқнинг маданий бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи унинг тилида, ёзма ва оғзаки адабиётда ўз ифодасини топади. **Тил бирлиги** миллатнинг миллат бўлиб шаклланишида энг муҳим шартлардан биридир. Тил бўлмаса эл ҳам, миллат ҳам йўқ бўлади. Тил миллат тириклигининг, унинг яшаб турганлиги ва фаолият кўрсатаётганлигининг асосидир. Тил одамлар ўртасидаги энг муҳим алоқа мулоқот воситасигига бўлиб қолмай, балки у ёки бу миллий маданиятнинг улкан ютуғи, халқнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маънавий ҳаёти, кўп асрлик ривожининг кўзгуси ҳамдир. Тил шу тил эгаси бўлган халққа куч-қувват, руҳий баркамоллик беради, унда миллий фахр-ифтихорни шакллантиради ва ривожлантиради.

Ижтимоий-этник гуруҳлар ҳаётининг асосини иқтисодий бирлик ташкил этади. Миллатларнинг шаклланишида моддий, омилар, муштарак иқтисодий ҳаёт кечириши муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий тараққиёт кишиларнинг миллат каби тарихдан барқарор бирлигининг вужудга келиши учун асос бўлади.

Миллатнинг яна бир хусусияти шундан иборатки, муштарак, иқтисодий ҳаёт кечираётган, ижтимоий-этник бирликлар ўзаро қариндош-уруғчилик белгилари билан эмас, балки ҳудудий белгилар бўйича ажралиб туради. Яхлит ҳудудда истиқомат қилиш ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, меҳнатнинг тобора тақсимланиб бориши, савдонинг, товар алмашувининг ўсиши натижасидир.

Шундай қилиб, миллат кишиларнинг ягона тилда сўзлашиши, яхлит ҳудудда истиқомат қилиши, муштарак иқтисодий ҳаёт кечириши, умумий маданият ва руҳиятга эга бўлиши асосида тарихан ташкил топган барқарор бирлигидир.

Кишиларнинг миллий бирлигини давлат ёки ирқий бирликлар билан тенглаштириб бўлмайди. Давлатлар бир ирқдан ёки турли ирқлардан ташкил топиши мумкин. Миллатлар эса юқорида эслатиб ўтилган ижтимоий-этник белгилар билан тавсифланади.

Маълумки, дунёда яшаётган этносларнинг кўпчилиги

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавфсизлик-ка таҳдид барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари, 69—70-бетлар.

Ўз миллий давлатларига эга эмас. «Шу сабабли кўп миллатли ва кўп тилли мамлакатларда ўз давлатларига ном берган асосий миллат билан бу мамлакатларда истиқомат қилувчи этник озчилик ўртасидаги ўзаро муносабатлар ички сиёсий барқарорлик ва миллий хавфсизликнинг ҳал қилувчи шартларидан бири бўлиб қолмоқда»¹.

Тарих сабоқлари шундан далолат берадики, агар мавжуд ижтимоий-этник гуруҳлар ўртасида ҳамжиҳатлик, анъанавий уйғунлик вужудга келган бўлса, ижтимоий-иқтисодий тараққиёт жадаллашади. Миллатларнинг ва маданиятларнинг бир-бирига таъсир кўрсатиши бу давлатларда яшаётган халқларнинг маънавий-ақлий бойиши учун яхши манба бўлиб хизмат қилади. Аксинча, кўп элатли давлатлардаги миллатларо муносабатларда ҳамжиҳатлик, уйғунлик мавжуд бўлмаса, ижтимоий тараққиётнинг ривожланишига катта путур етказилиши табиийдир. Шунинг учун ҳам кўп миллатли давлатларда истиқомат қилувчи ижтимоий-этник бирликлар ўртасидаги муносабатларга жуда эҳтиётлик ва зийраклик билан ёндошиш муҳим аҳамият касб этади.

Ижтимоий тараққиёт жараёнида миллий ўзлиكنи англашнинг ўсиши ўз давлатчилигига эга бўлмаган этник гуруҳлар томонидан миллий озодлик ҳаракатларини келтириб чиқариши табиий ҳолдир. Миллий озодлик ҳаракатларининг асосий мақсади-мустамлакачилик зулмини йўқ қилиб, мустақил миллий давлат тузиш, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи ҳал қилишига эришиш, чет эл давлатлари ҳукмронлигини тугатиш, миллий қадриятларни, одамларнинг ўзига хос хусусиятлари ва анъаналарини сақлаб қолишга қаратилган объектив эҳтиёждир. «Ҳар қандай миллат, у нақадир, кичик бўлмасин инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирлиكنинг, унинг тил, маданий ва бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади. Шу боис ҳар бир этник бирлиكنи сақлаб қолиш унга мансуб одамларнинг энг муҳим мақсади бўлмоғи керак.

Ва бу мақсад, биринчи навбатда, ушбу этник гуруҳларни ўз ичига олувчи ҳар бир алоҳида давлатнинг ва-зифасидир»¹.

¹ И. А. Қаримов, Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳавфсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 73—74-бетлар.

Ўрта Осиё халқларининг чоризм мустамлакачилари-
га қарши XIX асрнинг иккинчи ва XX асрнинг биринчи
ярмида олиб борган курашлари, ҳозирги вақтда Чече-
нистон халқлари томонидан Россияга нисбатан қилина-
ётган ҳаракатлар, Грузия ва Абхазия, Озарбайжон ва
Тоғли Қорабоғ ва бошқа жойларда содир бўлаётган ва-
зиятлар миллий озодлик ҳаракатларининг нақадар авж
олиб кетганидан далолат беради. Миллатлараро муно-
сабатлар айни вақтда, давлатлараро эканлигини ҳеч қа-
чон эсдан чиқармаслик даркор. Бунга Югославия, Ис-
роил ва Фаластин ўртасидаги кескинликлар яққол ми-
сол бўла олади. Этник тозалаш сиёсати туфайли сайёра-
мизнинг у ёки бу мамлакатларида содир бўлаётган миг-
рация жараёнлари мазкур давлатларнинг ижтимоий-
этник таркибининг хилма-хил бўлишига олиб келмоқда.
Бу эса, ўз навбатида, бирқатор муаммоларни келтириб
чиқармоқда. Мисол тариқасида шунини кўрсатиб ўтиш жо-
изки, ҳозирги даврда Олмония Федератив Республика-
сида икки миллиондан ортиқ турк мигрантлари истиқо-
мат қиладилар. Францияга кўчиб келган мигрантлар-
нинг сони бундан кам эмас. Англия ва АҚШ маъмури-
ятлари кўчиб келаётганлар сонини чеклаш йўлларини
излаб, турли қонунлар ишлаб чиқмоқдалар.

Собиқ Иттифоқ емирилиб, унинг ўрнида муста-
қил давлатларнинг барпо этилиши туфайли миллий ўз-
ликни англаш жараёни янада ривожланиб кетди. Мус-
табид тузум ҳукмронлик қилиб турган йиллари Ўрта
Осиё ва Қозоғистон Республикаларига қатағон қилинган
чеченлар, месхети-турклар, қарочойлар ва бошқалар
ўзларининг ота маконига қайтиб кетдилар, бу қатор си-
ёсий ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий муаммо-
ларни юзага келтирди. Мана шундай вазиятни минтақа-
мизда кўп йиллар яшаб, эндиликда Олмония Федератив
Республикасига кўчиб кетиш истагини билдираётган не-
мислар мисолида ҳам қўришимиз мумкин.

Янги мустақил давлатларга эски тузумдан мерос бў-
либ қолган мазкур муаммолар миллатлараро муноса-
батларни йўлга қўйишда алоҳида эътибор беришни та-
лаб қилмоқда.

Кўп миллатли давлатларда ижтимоий-этник муноса-
батлардаги уйғунликни таъминлашда барча этник гу-
руҳларнинг манфаатларини эътиборга олиш катта аҳа-
мият касб этади.

Миллий манфаат теран ижтимоий-психологик ҳодиса.

бўлиб, миллатларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий ҳаётини ҳар томонлама қамраб олади. Бошқача айтганда, ҳаққоний миллий манфаатлар бу муайян миллат вакилларининг қўллаб-қувватлаётган талаб ва эҳтиёжлари йиғиндисидан иборатдир. Мана шундай қарашдаги миллий манфаатлар ва эҳтиёжлар бошқа миллат вакиллари манфаатларига зид бўлмаслиги керак. Бир миллат «ўз эҳтиёжлари ва манфаатларини бошқа миллатнинг ёки бошқа халқлар вакилларининг худди шундай интилишларини камситиш ҳисобига рўёбга чиқармаслиги лозим. Баъзи миллат, этнослар вакилларининг бошқаларга такаббурилик билан, менсимай муносабатда бўлиши каби ҳолатлар юзага чиқиши мумкин бўлган ҳар қандай шароитга барҳам бериш лозим¹.

Миллатлар ва миллий манфаатлар, миллий эҳтиёжлар мавжуд экан, уларни назар-писанд қилмасликка асло йўл қўйиб бўлмайди. Бир миллатнинг манфаатлари бошқа миллат ва элатларнинг манфаатларидан ажратилмаган ҳолда ўрганилиши лозим.

У ёки бу миллатнинг манфаати умумхалқ, умуммиллий манфаатлар билан уйғун бўлмоғи керак. Умуммиллий манфаатлар миллий манфаатлардан фарқли ўлароқ алоҳида ёки бир гуруҳдаги кишиларни эмас, балки мамлакатдаги барча мавжуд миллат, элат ва халқларнинг мақсад ва интилишларининг яхлитлиги, умумийлигини ифодалайди. Миллий ва умуммиллий манфаатлар бири-бири билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун уларни бири-биридан ажратиб ёки бир-бирига қарама-қарши қўйиб бўлмайди. Умуммиллий манфаатлар миллий манфаатларга нисбатан устувор туради.

Умуммиллий манфаатлар қуйидагиларни ифодалайди:

— барча халқларнинг миллатидан ва яшаш жойидан қатъий назар, тенг ҳуқуқлилиги ва эркин ривожланишини таъминлаш;

— халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, миллий қадр-қимматни қарор топтириш;

— она тили ва маданиятини, халқ урф-одатлари ва анъаналарини ривожлантириш ҳуқуқи билан таъминлаш;

— кам сонли халқларнинг, миллий гуруҳларнинг ман-

¹ И. А. Қаримов, Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: ҳаёсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 74-бет.

фаатлари ва қизиқишларини ҳимоя қилиш, улар турмушининг анъанавий шаклларига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, қатағонга учраган ва зўрлаб кўчирилган халқларнинг ҳуқуқларини тиклаш, мана шу зўравонлик ҳаракатлари оқибатларини бартараф этиш, уларга зарурий ёрдам бериш;

— миллий экстремизм, шовинизм, ирқчилик, фуқароларнинг миллатларига ёки тилига, турмуш ёки яшаш жойига қарб камсатилишининг ҳар қандай кўринишига қарши кўрашиш;

— ҳар қандай кўп миллатли давлатнинг миллий хавфсизлигини таъминлаш ва қўриқлаш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган муносабатларнинг барчаси айнан ҳаётимиз мезонидан келиб чиқаётган ҳаққоний талаблардир. Буларга, вақтида эътибор бермаслик, ўз навбатида, кўплаб салбий ижтимоий оқибатларга олиб келиши муқаррар.

Маълумки, Ўзбекистон халқининг этник тартибида туб аҳоли устун мавқеини эгаллайди. Шу билан бир вақтда республикамиз ҳудудида ўз маданияти ва анъанасига эга бўлган юздан зиёд миллат вакиллари яшаб турибди. Ўрта Осиё туб халқлари табиатида бошқа миллатларнинг вакилларига нисбатан кенг феълликнинг мавжудлиги билан ажралиб туради. «Халқимиз, — дейди И. А. Каримов, — ва давлатимизнинг тарихий хотирасида антисемитизм, ирқчилик ва ўзга миллатга, ўзга халққа менсимасдан, ҳурматсизларча муносабатнинг бошқача шакллари намоён бўлган шармандали саҳифалар йўқлиги билан фахрланади»¹. Миллатидан қатъий назар инсонларга хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш, ўзгалар кулфатига ҳамдард бўлиш ва ўзаро ёрдам кўрсатиш Ўзбек халқига хос фазилатлардандир. Бу халқимиз тинчлигининг асосий манбандир.

Миллий муносабатлар ижтимоий муносабатларнинг ажралмас қисмидир. Шунинг учун ҳам миллий ва миллатлараро муносабатларда ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар, қийинчиликлар, зиддиятлар ўз аксини топмай қолмайди. Ҳар қандай ривожланишга ҳам зиддиятлар хос бўлади, улар миллатлараро муносабатлар соҳасида ҳам муқаррардир.

¹ И. А. Каримов, Ўзбекистон XXІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 73—74-бетлар.

Энг муҳими уларнинг доимо юзага келиб турадиган жиҳатлари ва қирраларини кўра билиш, ҳаёт ўртага қўяётган саволларга ўз вақтида тўғри жавоб топиб беришдан иборат.

Мустқилликка қадар нашр этилган илмий ишларда, собиқ раҳбарларнинг баландпарвоз нутқларида миллий муносабатларда ҳеч қандай муаммо йўқлиги, бўлиши ҳам мумкин эмаслиги ҳақида зўр бериб гапирилди, бу соҳадаги ютуқлар бир ёқлама, фақат яхши томондангина баён этилди ва бўрттирилди, реал ҳақиқат бузиб кўрсатилди. Умумтараққиётнинг барча соҳаларида мавжуд бўлган зиддиятлар ҳақида, миллатлараро муносабатларда, маданият соҳасида, аҳолини озиқ-овқат, уй-жой, тиббий хизмат билан таъминлаш, миллий кадрларни ўстириш каби соҳалардаги муммолар эътиборга олинмади, керакли чора-тадбирлар кўрилмади. Бунинг натижасида кўп йиллар давомида юзага келган муаммолар йиғилиб-йиғилиб ижтимоий зиддиятларни кескинлаштирди ва собиқ тузумнинг емирилишига олиб келди.

Шуни эслатиб ўтиш жоизки миллий сиёсатдаги бузилишларнинг катта қисми шахсга сиғиниш даврида юз берди. Бутун-бутун халқлар, элат ва миллатлар қатағон қилинди. 1941—1945 йилларда Шимолий Кавказ ва Қрим аҳолиси — қалмоқлар, чеченлар, ингушлар, қорачойлар, қрим татарлар ва бошқалар зўравонлик йўли билан ўз юртларидан Шарққа томон кўчирилди. Кўчирилган халқларнинг умумий сони тахминан 3 миллион кишини ташкил қилди. Мажбурий равишда ўз ҳудудларидан бадарға қилинган халқларга нисбатан асоссиз чеклашлар жорий этилди, уларнинг барча ҳақ-ҳуқуқлари ва эркинликлари камситилди.

50—60-йилларда миллий муносабатлар соҳасидаги салбий ҳатолар кўпайгандан кўпайиб бораверди. Миллий муносабатлардаги муаммолар, камчиликлар ва қийинчиликлар хусусида сукут сақланди, кенг жамоатчиликдан бор ҳақиқат атайин яширилди, ютуқлар керагидан ортиқча мақталди. Миллатлар ва элатларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий манфаатлари эътиборга олинмади.

60—70-йилларда мамлакат иқтисодиётида рўй берган танглик, ижтимоий, маънавий ва ахлоқий соҳалардаги бузилишлар, порахўрлик, таниш-билишчилик, ўз вази-фасини сунистеъмол қилишлар, қўшиб ёзишлар ва бошқа салбий ҳодисалар миллий ва миллатлараро муносабатларнинг ҳолатига кескин таъсир кўрсатди. Ана шу

салбий ҳодисаларнинг ҳаммаси ҳар хил миллатчилик кайфиятларининг намоён бўлиши, миллатлараро низолар вужудга келиши учун негиз яратди.

Мустақиллик туфайли жамиятимизнинг барча соҳаларида содир бўлаётган туб сифат ўзгаришлар миллатлар ва миллатлараро муносабатларни такомиллаштирилишига қулай шарт-шароитларни вужудга келтирди. Айни вақтда шулардан тўлиқ фойдаланган ҳолда миллий ва миллатлараро муносабатлар соҳасидаги барча мавжуд камчиликларни бартараф этиш устида мунтазам равишда кўпгина ижобий ишлар қилинмоқда.

И. А. Қаримов таъкидлаганидек, миллатлараро муносабатлар соҳасида муайян ноантагонистик зиддиятларнинг мавжудлиги янги мустақил давлатларнинг қарор топиш даври учун реал ҳодисадир. Лекин мавжуд зиддиятларнинг халқлар ва давлатларнинг хавфсизлигига таҳдид соладиган фожиали оқибатларга олиб борувчи миллатлараро можароларга асло йўл қўйиб бўлмайди. Миллий ва миллатлараро муносабатлар соҳасидаги муаммоларни ҳал қилишда минтақадаги этник-нуфус вазиятни, аҳолининг полиэтник таркибини ҳисобга олиш катта аҳамият касб этади. Ўзбекистоннинг туб аҳолиси — ўзбеклардир. Уларнинг мамлакат аҳолиси таркибидаги ҳиссаси 78%ни ташкил этади. Республиканинг иккинчи туб аҳолиси қорақалпоқлар 2,1%, тожиклар 4,7%, қozoқлар 4,1%, қирғизлар 0,9%, туркманлар 0,6%ни ташкил этади. Республикада улардан ташқари татарлар, Қрим татарлари, озарбайжонлар, бошқирлар, уйғурлар, славян халқларида — руслар, украинлар, белоруслар, шунингдек, поляклар, чехлар, словаклар болгарлар истиқомат қилади Шунингдек, Ўзбекистондан форслар, пуштунлар, балужлар, корейслар, арманлар, яҳудийлар ва бошқалар ҳам яшайди. Уларнинг турли-туман эҳтиёжларини қондириш учун республикада қатор чора-тадбирлар қилинмоқда. Она тилида таълим олиш борасидаги эҳтиёжлари тўларoқ қондирилмоқда. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйиш, маданият ва маънавий бойликларни тақсимлаш масалаларида ижтимоий адолат таъминлларига асосланилмоқда. Миллий тилларда рўзномалар, китоблар, дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва бошқа адабиётлар нашр этилмоқда. Кўпчилик миллатларнинг эҳтиёжларини ҳисобга олиб телевизион кўрсатув ва радио эшиттиришлар кенгайтирилмоқда, миллий маданият марказлари очилмоқда. Бошқа миллатларнинг

вакиллари давлат ва жамоат ишларига жалб қилинмоқда.

Этник гуруҳлар, миллатлараро муносабатлар масаларида йўл қўйилган хато ва камчиликлар қандай салбий оқибатларга олиб келганлигини, нималарда намоён бўлаётганлигини билиш, миллий масалада келажакда бундай вазиятлар такрорланишига йўл қўймаслик учун уларни келтириб чиқарган ва кескинлаштириб юборган сабабларни чуқур ва атрофлича идрок қилиш миллий сиёсат юритишда катта аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда барқарорлик, тинчликни сақлаб, ижтимоий-иқтисодий тараққиётни жадаллаштиришда миллат ва элатлар ўртасидаги дўстликни кучайтириш, уларнинг ҳамкорлигини мустаҳкамлаш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги вақтда мавжуд бўлган ҳар бир миллий маданиятдаги ютуқлар, унинг ижобий, фойдали томонларини доимий равишда ўрганиш, улардан кенг ва атрофлича фойдаланиш миллий маданиятларни ўзаро бойитишнинг, кишиларни байналминал руҳда тарбиялашнинг зарур йўлларида ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасида барча этник гуруҳлар ва миллатлар ўртасида шу ҳудудда яшайдиган ҳар қандай одамга ўзини эркин ва тенг ҳуқуқли деб ҳис қилиш учун барча имкониятлар яратиб берилган. Уларнинг фуқаролик, шахсий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳуқуқлари Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида кафолатланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг «Фуқаролар сайлов ҳуқуқларининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунда Ўзбекистон Республикасининг ҳамма фуқаролари «ижтимоий келиб чиқиши, ижтимоий ва маълумий мавқеи, ирқий ва миллий мансублиги, жинси, маълумоти, тили, динга муносабати, машғулотининг тури ва хусусиятидан қатъий назар» тенг сайлов ҳуқуқига эга деб ёзиб қўйилган. Шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида яшайдиган этник озчиликнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида ҳам алоҳида кўрсатиб ўтилган. Конституцияда ёзилганидек, «Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истиқомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ва анъаналари ҳурмат қилинишини таъминлайди, уларнинг ривожланиши учун шароит яратди».

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, жамиятимизда кундан-кунга мустаҳкамланиб бораётган миллий ҳам-

жиҳатлик, миллий бирдамлик нафақат республикамиз туб аҳолиси — ўзбеклар қорақалпоқлар билан бошқа миллатлар ўртасида, балки Ўзбекистонда яшаётган бошқа миллатларнинг вакиллари орасида ҳам этник-маданий асосларда жипслашиш жараёнлари фаол юз бермоқда.

Республикамизда ҳозирги кунда юзга яқин миллий-маданий марказлар фаолият кўрсатиб келмоқда. Улар кўп миллатли Ўзбекистоннинг жамиятни сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий жиҳатдан қайта қўриш жараёнида ижобий роль ўйнамоқда. Миллатлараро тинчлик, тотувликни таъминлашда ўзбек миллатининг бошқа суверен давлатларда, хусусан, Ўрта Осиё мамлакатларида яшаётган ўз этник қардошлари билан яқин муносабатда бўлиши катта аҳамият касб этади.

Мавжуд маълумотларга кўра, ҳозирги кунда кўпгина ўзбеклар бошқа республикаларда яшаб келмоқдалар. Масалан, Тожикистондан жами аҳолининг 24,4 фоизини, Қирғизистонда — 13,8 фоизини, Туркменистонда — 9,0 фоизини, Қозоғистонда — 2,5 фоизини ўзбеклар ташкил этади.

Маълумки, Туркистон халқларининг кўп асрлик тарихи, бой маданияти, ранг-баранг урф-одат ва анъаналари бир-бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Улар Туркистонни ўзларининг муқаддас ватани деб билганлар. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримовнинг «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси минтақамизда истиқомат қилувчи миллий-этник бирликни янада мустаҳкамлаб, минтақамизда барқарорлик, тинчликни сақлаб қолишда қўл келмоқда. «Туркистон — умумий уйимиз» ғоясини, асосланган ўзаро муносабатлар концепциясини илгари сураб эканмиз, — дейди И. А. Каримов, — минтақада ҳам, унга кирадиган айрим давлатларда ҳам инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатлар тартибга солинишини истаймиз¹

Миллатлараро ҳамдўстлик, тинчлик, тотувлик — мустақиллик туфайли қўлга киритилган энг катта ютуғимиздир.

«Ўзбекистон аҳолисининг кўп миллатлилиги, — деб ёзади И. А. Каримов, — ўзбек халқининг миллий ўзлиги-

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 84-бет.

ни англаши ва маънавий қайта тикланишининг ўсиши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда жамиятни янгилаш, уни демократлаштиришга ундовчи зўр куч бўлиб хизмат қилмоқда. Бу республиканинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши учун қўли шарт-шароит яратмоқда»¹.

Халқларимиз азалдан орзу қилиб келган миллатлараро дўстлик, ҳамжиҳатлик, тинчлик, тотувликка эришган эканмиз, эндиликда бизнинг олдимизда турган долзарб вазифа — ана шу олий ижтимоий-сиёсий қадриятларни қўлдан бермай, авайлаб-асраб, кўз қорачиғидай эҳтиёт қилиб, сақлаб қолиш устида доимий ҳаракат қилишимиз даркор. Бунга Республикамизда яшовчи ҳар бир инсон — ёшидан, миллатидан қатъий назар, ўз ҳиссасини қўшмоғи керак. Бунинг учун Президентимиз атрофида жипслашиб, халқ билан бамаслаҳат, бир тан-бир жон бўлиб, ҳалол меҳнат қилиб мустақилликни янада мустаҳкамлашимиз даркор.

5. Ижтимоий тараққиёт жараёнидаги зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари

Ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этиш жамиятни илмий билиш ва илмий бошқаришда катта аҳамият касб этади. Ижтимоий зиддиятларда ҳар-хил ижтимоий гуруҳлар, сиёсий кучларнинг жамият тараққиётида рўй бераётган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий маънавий жараёнларга муносабатлари акс этади.

Жамиятда юзага келаётган ижтимоий зиддиятларнинг келиб чиқиш сабабларини чуқур ва ҳар томонлама таҳлил қилиниши уларни бартараф этишнинг муҳим омилidir.

Ижтимоий зиддиятлар маълум мақсадлар ва манфаатлар йўлида ҳаракат қилувчи кишилар фаолиятида намоён бўлади. Ижтимоий зиддиятларнинг кишилар фаолияти билан боғланиши, бир томондан, уларнинг субъектив, иккинчи томондан эса объектив эканлигини кўрсатади.

Маълумки, тарих кишилар фаолияти орқали намоён бўлади, кишилар эса ижтимоий-тарихий жараённинг ҳам

¹ *И. А. Қаримов. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавсизлик-ка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. 72-бет.*

объекти ҳам субъекти ҳисобланади, шунинг учун ҳам ижтимоий зиддиятларга субъект ва объект муносабатларининг бирлиги сифатида қараш керак.

Объектив ижтимоий зиддиятлар жамият эҳтиёжларини ва қизиқишларига мос тарзда субъектив омиллар: қизиқишларни англаш, мақсадни белгилаш, ҳаракатлар дастурини ишлаб чиқиш, уларни амалга ошириш учун ижтимоий кучларни ташкил қилиш ва ҳоказолар орқали инсон фаолиятининг сабабияти сифатида намоён бўлади.

Жамият зиддиятлари ва уларнинг намоён бўлиши шакллари ўз хусусиятларига кўра жуда турли-туман ва серқиррадир. Улар иқтисод соҳасида ҳам, ижтимоий ва миллий муносабатлар соҳасида ҳам бўлади. Бу соҳаларнинг ҳар бирида зиддиятларнинг қамрови ва намоён бўлиш шакли жуда кенгдир.

Жамиятдаги зиддиятлар, уларнинг турличалигига қарамадан, бир-бирларидан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, балки булар бир-бири билан боғлиқ ва бир-бирларини тақозо этади. Мана шу зиддиятлар ва ишлаб чиқарувчи кучлар ривождаги салбий жараёнлар ижтимоий соҳадаги зиддиятларнинг кескинлашувига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади.

Диалектик тафаккурлаш зиддиятларнинг хилма-хиллиги билан бир қаторда уларни бартараф этиш усуллари ҳам ижобий ёндошишни тақозо этади.

Ижтимоий тараққиётда зиддиятлар баъзи кишиларнинг, ижтимоий гуруҳлар, табақаларнинг манфаатлари ва мақсадлари шаклида юзага чиқади. Ижтимоий зиддиятларга таъсир этиш учун маълум мақсад ва манфаатлар йўлидаги инсонлар онгли фаолияти орқали рўй бериш механизмини билиш лозим. Фақат шу йўл билангина ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш мумкин.

Зиддиятлар хилма-хил шаклларда бартараф этилиши мумкин. Ижтимоий зиддиятлар юзага келишининг турли-туманлиги уларни бартараф этиш шакллари ҳам турли-туман эканлигини ҳисобга олишни талаб этиши табиийдир.

Ижтимоий зиддиятлар ҳар доим ривожланиб турувчи жараён бўлиб, улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва ҳал этилади. Ўзининг пайдо бўлишини дастлабки даврда яхши ривожланмаганлиги сабабли ижтимоий зиддиятлар тараққиёт жараёнига сезиларли таъсир ўтказмайди. Аста-секин тўплана бориб, улар кейинчалик жамият тараққиёти йўлида тўсиқ ҳамда чуқур ижтимо-

ий адоватлар манбаига айланиши мумкин. Бундай вақтда жамият ҳаётини кўнгилдагидек ташкил этиш учун жамиятда юзага келган ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш зарурияти туғилади. Бу мақсад йўлида кўпинча *эскининг емирилиб янгининг пайдо бўлишига* амал қилиниб, бу билан жамият олдинги томон ҳаракати учун кенг йўл очади.

Эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши йўли орқали ижтимоий зиддиятларни ҳал этишга, жамиятимиз ҳаётининг турли соҳаларидаги янги таркибий тузилмаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига яққол мисол бўла олади: иқтисодиёт соҳасида, масалан, эски маъмурий-бўйруқбозлик бошқариш усули ўрнида аста-секин янги иқтисодий бошқариш усуллари қарор топмоқда. Эски марказлашган «план»ли бошқариш ўрнига бозор муносабатларига ўтиш лозимлиги давр талабидир.

Сиёсий соҳада эса эски тоталитар маъмурий-бўйруқбозлик ҳокимиятдан қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ваколатларини тақсимлашга асосланган ҳокимиятга ўтиш — ижтимоий зиддиятлар эскини емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши усули орқали бартараф этилганлиги яққол мисол бўла олади.

Ижтимоий зиддиятларни эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши билан ҳал этиш шакли миллий муносабатлар доирасида ҳам кенг қўлланилмоқда. Кейинги даврдаги миллий муносабатлар масаласидаги туб ўзгаришлар, жумладан собиқ иттифоқдош республикаларнинг иқтисодий ва сиёсий мустақиллигининг эълон қилиниши, Республикаларнинг миллий тилига давлат мақоми берилиши, миллий маданияти, урф-одатлари, маданият ёдгорликларининг тикланиши ва мамлакатимиз халқлари ва шу асосда ўз-ўзини миллий англаши ва бошқа ижобий жараёнлар демократия ва ошкоралик таъриқининг натижасидир.

Бизнинг кўз олдимизда маънавий соҳада ҳам эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши асосида чуқур сифат ўзгаришлари юз бераяпти, эски қонун-қоидалар инкор этилиб, унинг ўрнига бозор иқтисодиётига хос янги йўл-йўриқлар пайдо бўлмоқда.

Ижтимоий муносабатларга эскича, синфий манфаатлар асосида ёндашиш ўрнига умуминсоний қадриятларни **биринчи ўрнига қўювчи янгича тафаккур нафақат** халқаро муносабатлар соҳасида, балки мамлакат ички сиёсати соҳасида ҳам ижобий натижалар бермоқда.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши шакли билан ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усули жамият ҳаётининг турли томонларидан кенг қўлланилмоқда. Бу ерда яна шунни қайд этиш лозимки, ижтимоий зиддиятларнинг бундай усул билан бартараф этилиши қарама-қарши томонлар ўртасидаги муносабат шундай кескинлашиб, уларнинг эски сифат доирасида мавжудлиги мумкин бўлмай қолган ҳолда юзага келади.

Агар қарама-қарши томонлар ўртасидаги зиддиятларни мавжуд сифат доирасида ҳал этиш мумкин бўлса, бу ҳолда зиддиятларни бартараф этишнинг бошқа йўллари, жумладан қарама-қаршиликларни бирлаштириш шакли қўлланилади.

Илгари ижтимоий зиддиятларни ҳал этиш усулларига бир томонлама ёндошилган эди. Ўша даврларда ўрганилаётган ҳар бир нарса ёки ҳодиса бир-бирига қарама-қарши бўлган икки қутбга ажралган ва уларнинг бири янги пайдо бўлаётган жараён, иккинчиси эса умрини яшаб бўлган, ўлаётган жараённи ифодалайди, буларнинг ўртасидаги курашда, албатта, янги нарса ёки ҳодиса эски устидан-ғалаба қозонади, деб келинган эди. Янгининг эски устидан ғалабаси ижтимоий зиддиятларни ҳал этишнинг ягона усули деб ҳисобланган эди.

Амалиёт бундай ёндашувнинг бирёқлама эканлигини кўрсатади. Нарса ва ҳодисаларни ҳаракатга келтирувчи ички имкониятлар зиддият қарама-қарши томонлар кураши ва бу курашда албатта янгининг ғалаба қозонишидангина иборат эмаслигини, балки у мана шу қарама-қаршиликларнинг диалектик қўшиливи ва бир бутунлиги тараққиётининг янги босқичига олиб келишини ҳам кўрсатади. Бу масалага ўз вақтида Гегель ҳам катта аҳамият берган ва қарама-қарши томонлар бир-бирлари билан фақат курашиб қолмасдан, шунинг билан бирга бир-бирларин тўлдирадилар ва олға қараб ҳаракат қилишга кенг йўл очиб берадилар, деб ҳисобланган. Қарама-қаршиликлардаги баъзи умумий йўналишларнинг ухшашлиги, бирлиги, қарама-қаршиликлар бирлашувининг объектив асоси бўлиб хизмат қилади. Қарама-қаршиликлардаги бундай ҳаракатлар, бирлашувлар маълум шароитларда амалга ошади.

Қарама-қаршиликларни онгли равишда бирлаштиришга эришиш ҳозирги шароитда жуда муҳимдир. Чунки

бир-бирларига қарши турувчи кучлар ўртасидаги тўқнашувлар мавжуд қийинчиликларни янада чуқурлаштириб, салбий натижаларга олиб бориши мумкин.

Мавжуд қарама-қаршиликларни онгли равишда бирлаштириб зиддиятларни бартараф этиш шакли жамиятнинг ҳамма соҳаларида ўз ифодасини топмоқда. Бунга мисол сифатида иқтисодийтимизда ижтимоий мулк билан хусусий мулкнинг бир-бири билан қўшилиб кетишига мурожат қилишимиз мумкин. Илгари ижтимоий ва хусусий мулк бир-бирларини тамоман инкор этади, деган гоя ҳукм суриб келган бўлса, ҳозирги ҳаёт бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида кичик корхоналар халқ истеъмол молларини етказиб беришда ва аҳолининг анчагина қисмини иш жойлари билан таъминлашда катта роль ўйнашини кўрсатяпти.

Иқтисодий соҳадаги қарама-қаршиликларни бирлаштириш натижасида тўпланиб қолган зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — давлат тасарруфидаги мулкчилик асосида, чет эл фирмалари иштирокида қўшма корхоналар ташкил қилинишидир. Бу соҳада бош йўналиш кучли чет эллик шерикларни халқ истеъмол моллари ишлаб чиқаришга жалб қилишдир. Қўшма корхоналарнинг тузилиши чет эл маблағларини ва илғор технологияни қўллаш имкониятлари билан бир қаторда ишсизликни камайтиришга ёрдам беради.

Қарама-қаршиликларни онгли равишда бирлаштириш сиёсий ҳаёт соҳасидаги кўпгина муаммоларни ҳам ҳал қилишда фойдаланиш мумкин. Маълумки, ҳозирча МДХ ва мустақил республикалар ҳуқуқларини аниқ чегаралаб қўювчи механизмлар ишлаб чиқарилмагани сабабли мустақил республикалар ўртасида айрим зиддиятлар келиб чиқмоқда. Бунда шу нарса аниқки, ушбу масаланинг ечилиши мустақил республикалар ролларининг камситилиши ва МДХ ҳуқуқларининг кенгайтирилиши ҳисобига эмас, балки МДХ ва мустақил республикалар манфаатларини диалектик ҳисобга олиш на бирлаштириш йўли билан амалга оширилмоғи лозим.

Шунга ўхшаш турли сиёсий партиялар, ижтимоий ташкилотлар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятлар ҳам қарама-қаршиликларни диалектик бирлаштириш шаклида бартараф этилиши мақсадга мувофиқдир.

Ҳозирги шаронда жамиятимиз олдидаги вазифаларни ҳал қилишда соғлом кучларни бирлаштириш муҳим

аҳамиятга эга. Шу жиҳатдан ихтилоф эмас, балки қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага келган муаммоларни ҳал қилиш шакли сифатида муҳим дунёқараш ва методологик аҳамият касб этади.

Маънавий соҳадаги зиддиятларни ҳал қилишда ҳам қарама-қаршиликларни бирлаштириш шаклидан самарали фойдаланиш мумкин.

Маълумки, шахсга сиғиниш ва турғунлик йиллари кўпгина фуқаролар қатағон қилинган ва уларнинг кўпчилиги жисмонан йўқ қилинган эди. Бу сиёсий қатағонлар кейинчалик адолатли равишда қораланди. Эркин демократик давлатга хос бўлган, янгича тафаккур, фикрлар хилма-хиллиги талабларига мувофиқ қатағон қилинган кишиларнинг ҳамма ҳуқуқлари тикланди.

Фалсафий нуқтаи-назардан бунинг аҳамияти, бизнинг фикримизча, қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши сифатида баҳоланиши керак. Ваҳоланки, фикрлар хилма-хиллигининг такомиллашиши жамиятимизда турли фикрлар, мафкуравий қарама-қаршиликларнинг бирга мавжуд бўлишини тақозо этади. Қарама-қаршиликларнинг онгли бирлаштирилиши ҳозирги давлат ҳокимияти фаолиятида услубий асос вазифасини ўтамоқда.

Амалиёт шуни кўрсатадики, шахснинг маънавий камолоти учун илм-фан ютуқлари билан бир қаторда, диний таълимотлар, маданий ёдгорликлар, миллий урф-одат, анъаналарда ўз аксини топган ўтмишнинг маънавий меросларининг ҳам кенг қўллаш даркор.

Маълумки, ўтган йиллар мобайнида бу масалага бир томонлама ёндашув ҳукм суриб келди. Натижада ўтмишнинг маданий меросига салбий муносабат туғилди. Хусусан бу ҳол дин масаласида кескин равишда юзага келди. Уша вақтда ҳукм суриб келган мафкуравий андозаларга мувофиқ динга қарши қаттиқ ҳужум бошланди, кўпгина маданий ёдгорликлар, черковлар, мечитлар, ибодатхоналар бузиб ташланди, диний арбоблар қатағон этилдилар. Буларнинг ҳаммаси мамлакатга катта маънавий ва моддий зарар етказди.

Ҳозир шу нарса муҳим бўлиб қолдики, давлат ва диний ташкилотларга диққат билан ва яхши муносабатда бўлган тақдирда улар жамиятнинг ахлоқий покланишида ва шахсни умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялашда муҳим роль ўйнаши мумкин. Шу сабабли мамлакатда динга муносабат гзгарди.

Дин арбоблари ва динга эътиқод қилувчилар жамият

ҳаётида фаол қатнашмоқдалар, мамлакатда сиёсий ва ижтимоий барқарорликни, тинчликни мустаҳкамлаш учун курашмоқдалар. Улар катта хайрли яратувчилик ишларини олиб бормоқдалар. Атроф муҳитнинг экологик софлиги учун, тарихий ёдгорликларни асраш, миллий маданиятни янада ривожлантириш, янги урф-одат ва анъаналарни қайта тиклаш учун қилаётган ҳаракатларда фаол қатнашмоқдалар. Уларнинг шахси умуминсоний қадриятлар руҳида табиёлашдаги ўринлари беқиёсдир. Шу билан амалда жамиятнинг маънавий камолоти учун таълимотлардаги айниқса ахлоқий тарбияга таълуқли ишлардан, унимли ва меъёردа тайланиб келинмоқда.

Бу ва бошқа мисоллар шунини кўрсатиб турибдики, ижтимоий зиддиятларнинг бартараф этилиши ва жамият тараққиёти фақат эскининг емирилиши ва янгининг қарор топиши асосидагина эмас, балки қарама-қаршиликларнинг диалектик бирлиги йўли билан ҳам таълинланиши мумкин экан.

Ижтимоий зиддиятларни бартараф этишнинг яна бир шакли — *консенсусдир* («Consensus» латинча сўз бўлиб, «келишиш», «яқдллиқ» маъносини беради). Консенсус қарама-қарши кучлар, томонлар, ижтимоий гуруҳлар, партиялар, ҳаракатлар ўртасидаги зиддиятларни умумий манфаатлардан келиб чиқиб ҳал этиш йўлларида бири ҳисобланади. Консенсус келажакда ўзаро битимлар, келишувлар, ўзаро мажбуриятларни белгиланишида асос вазифасини ўташи мумкин.

Консенсус одатда меҳнат жамоалари ва уларнинг ижтимоий томонлари (иш ташлаш қўмиталари ва касба уюшмалари) маъмуриятлари, маҳаллий ҳокимият органлари раҳбарлари, марказий идоралар, вазирликлар ҳамда турли давлатлар, сиёсий партиялар, оммавий ҳаракатлар ва бошқалар ўртасидаги келишувчиликлар, муаммоларни ҳал қилишда қўлланилади. У халқларни миллий тотувликка, ҳамкорликка даъват этадиган йўлдир.

Консенсус ижтимоий-иқтисодий, маънавий тараққиётда бўлгани сингари, халқаро муносабатларда юзага келган зиддиятларни ҳал қилишда ҳам кенг қўлланилади. Консенсуснинг муҳим хусусияти шундаки, музокаралар қатнашчилари ўзаро ён беришлар йўли билан, тинч йўл билан келишиб ўзаро фойдали қарорларга келадиган ва бир-бирига муҳокама қилинаётган масалалар бўйича

мавжуд зиддиятларни бартараф қилиш имкониятини берадилар.

Шуни таъкидлаш керакки, консенсуснинг самарадорлиги бутунлай музокаралардаги ҳамма бандлар юзасидан эришилган келишувларнинг ҳаммасини бажарилишига боғлиқ бўлади. Агар улар аниқ ва виждонан бажарилса, вазиятнинг яхшиланиши кузатилади, меҳнат жамоаларининг ҳаёти ва фаолияти учун етарли имконият ҳамда улар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг қўлланилган шарт-шароит яратилади ва ҳоказо.

Консенсуснинг муҳим шакли, турли сиёсий кучлар ўртасидаги зиддиятларни ҳал қилиш учун кенг қўлланилаётган мулоқот ва «думалоқ стол атрофида суҳбат» ўтказишдир. Консенсуснинг яна бир хусусияти шундан иборатки, у оммавий ахборот воситалари орқали жамият учун муҳим бўлган сиёсий, иқтисодий, маънавий ва бошқа масалалар бўйича референдум (умумхалқ овоз бериши)лар ўтказиш ва қонунлар лойиҳасини муҳокама қилиш орқали ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш имкониятини яратади.

Консенсус — ихтилофлардан ҳамкорликка олиб борувчи йўлдир. У халқаро амалиётда кенг қўлланилади. Маълумки, ўн йиллар мобайнида Шарқ ва Ғарб бири-бирига душманлик нуқтаи назаридан қараб келди. Ҳозир ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оширилмоқда. Бу ўтишнинг бир қанча сабаблари бор. Асосий сабабларидан бири Ғарб ва Шарқ манфаатларидан устун келадиган ва ҳамкорликда ечиш талаб қилинадиган умумбаарий муаммолардир. Булар қашшоқлик ва очлик, энергия танқислиги, атроф-муҳитнинг ифлосланиши, дунё бўйича ракеталар, ядро ва кимё қуроллари ишлаб чиқариш технологиясининг ёйилиб кетиши, терроризм, гиёҳвандлик муаммоларидир. Инсоният дуч келаётган бу муаммоларни, илгаридек, ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди.

Ҳозирги авлодларнинг тарихий вазифаси вужудга келган имкониятларни қўлдан чиқармай, Европа давлатлари, МДҲ ва Ғарб иттифоқлари давлатлари манфаатларига мос тушадиган муносабатларни қарор топтиришдан иборат, деган фикр тобора оммавий тус олмоқда.

Консенсус — бу фуқароларнинг тинчлик сари тутган йўлидир. Ҳозирги босқичга хос зиддиятлар, ижтимоий ва бошқа тангликлар ҳаддан зиёд кучайган шароитда

жамиятнинг соғлом кучларини жипслаштиришга кучли эҳтнёж сезилмоқда.

Фуқаролар тинчлигига эришишнинг муҳим шароитларидан бири:

— ҳамма даражадаги умумхалқ, мулоқоти, турли партиялар ва оммавий ҳаракатлар ўртасидаги мулоқотдир. Мулоқот бирлашишнинг базаси ва асоси сифатида зарурдир. Эшита билиш ва эшита билишга сазовор бўлиш маданиятли одамлар анъаналаридир.

Мулоқот самарали бўлиши учун унда нафақат олимлар ва публицистлар, ёзувчилар ва тарғиботчилар, балки партиялр, давлат ижтимоий ташкилотлар раҳбарлри, албатта қатнашишлари керак, «Халқ билан юзма-юз» — бу шior ҳам фуқаролар тинчлигини таъминлаш кўри-нишларидан бири, бу ҳар бир фуқаро томонидан ким-нинг кимлигини аниқлашда холис баҳолаш имкониятидир. Бу ерда бир-бирига ён босиш, муҳолифлар фикрини эшитиш ва баҳолай олиш орқали салбий томонларини эмас, балки ҳозирги туб бурилиш бизларни бирлашти-рувчи ижобий томонларни қидириш лозим.

Ўзгалар фикрини тушуниш — ўзгалар билан тезда тил топиш эмас. Римлик тарихчи Гай Транквилл Светоний таъкидлаганидек, «Ўзаро келишилса кичик бир нарса ҳам ривожланади, келишилмаса буюк нарса ҳам йўқ бўлади».

Ҳаёт шуни кўрсатаптики, жамиятда фуқаролар тинчлигини илгари бизда ҳукм сурган буйруқбозлик ва якка-ҳокимлик кучи билан эмас, балки ишонч, тўғрилиқ, барча соғлом кучларни аниқ мақсад йўлида бирлаштира бoриб таъминлаш мумкин, холос.

Жамиятда фуқаролар тинчлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан яна бири — ҳокимиятга ишончдир. Ҳокимиятга ишончнинг етарли даражада бўлиши ҳар қандай ислоҳот ижобий натижа беришнинг муҳим омилдир. Ижобий ўзгаришлар ҳокимият томонидан қабул қилинадиган тўғри қарорлар кишилардаги ишонч даражасини кўтарса, салбий ўзгаришлар эса бу ишончни сусайтириши мумкин. Жамиятдаги бўлинишлар, халқларнинг норозилиги, ҳукумат истеъфосини талаб қилиш, сиёсий иш ташлашлар, ҳатто қуролли кураш — буларнинг бари ҳокимиятнинг тўла инқироzi натижасидир.

Ишончнинг ажралмас омили — ўзга томонларни эшита билиш ва тушуниш ўзаро мулоқот маданияти ва бошқалардир.

Юқорида билдирилган фикрлардан чиқариладиган умумий хулоса шуки, ижтимоий зиддиятларни бартараф этиш шакллари турлича бўлиши мумкин. *Бу эскининг емирлиб, янгининг пайдо бўлиши, қарама-қарши томонларни онгли равишда бирлаштириш, фикр — мулоҳазаларда ўзаро келишиш учун зарур бўлган консенсусдир.* Зиддиятларни бартараф этишнинг бу шакллари-дан аниқ шароитни ҳисобга олиб, тўғри фойдаланиш жамият ҳаётининг турли жабҳаларидаги ижтимоий зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда ҳамда жамият ҳаётини янгича сиёсий тафаккур асосида барпо этишда муҳим роль ўйнайди.

Ниҳоят, ижтимоий зиддиятларни ўрганишнинг муҳим томонларидан бири — бу жамият ривожланишида зиддиятлар тараққиётини бошқариш масаласидир. Бошқариш санъати мавжуд зиддиятларни писанд қилмаслик эмас, балки у зиддиятларни ўз вақтида сезиш ва қарама-қарши томонларни ўрганишда, келишмовчиликларни бартараф этиш шакллари ва йўналишини топа билишда ўз аксини топади.

Зиддиятлар қотиб қолган, ҳаракатсиз, ҳамма вақт бирдай бўлмай, балки доимо ҳаракатда, ўзгаришда ва тараққиётда бўлади. Зиддиятлар диалектик жараён бўлиб, бу жараёнда улар пайдо бўлади, чуқурлашади ва бартараф этилади. Шунинг учун амалий фаолиятда зиддиятларни ўз вақтида бартараф этишда уларнинг етуқлик даражасини аниқлай олиш муҳим омил ҳисобланади. Бунда секинлашиш ҳам, олдин ўтиб кетиш ҳам бирдек зарарли. Зиддиятлар хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, ўз вақтида аниқланиб, бартараф этилмаса, у жамият тараққиётига салбий таъсир этади. Масалага бундай ёндошиш ижтимоий зиддиятларнинг пайдо бўлиши ва ривожланишига ёндошишни ва уларнинг жамият тараққиётига бўлган таъсирини ҳисобга олишни тақозо этади.

VII БОБ.

МАЪНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТ ДИАЛЕКТИКАСИ

1. Маънавият ва ижтимоий тараққиёт

Жамият тараққиётида маънавият, миллий қадриятлар, маданият, миллий ғоя муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам мазкур тушунчаларнинг мазмун-моҳияти, уларнинг жамиятда тутган ўрнини чуқур ва атрофлича ёритиб бериш катта илмий ва амалий аҳамиятга молик. Мустабид тузум ҳукмронлик қилиб турган вақтларда мазкур атамалар кишиларда миллатчилик кайфиятини уйғотадиган тушунчалар деб ҳисобланиб, уларни ҳатто ўзбекча луғат бойлигидан суриб чиқаришга ҳаракат қилинган эди.

Мустақиллик бундай адолатсизликка чек қўйди. Эндilikда «маънавият», «миллий қадриятлар», «миллий маданият», «миллий ғоя» тушунчалари ўзининг асл мазмунига эга бўлмоқда. Кейинги йилларда файласуф олимларимиз томонидан мазкур масалаларга бағишланган бир қатор адабиётлар нашр этилди¹. Уларда мустақиллик шарафати билан мамлакатимизда маънавият, миллий қадриятлар, миллий маданиятимизнинг тикланиши ва мазмунан бойиш диалектикаси, жамиятда тутган ўрни, маънавий етук барқамол инсонларни тарбиялашдаги аҳамияти, жаҳон ҳамжамиятига қўшилিশдаги воқитчилик роли каби жиддий масалалар ёритиб берилган.

Шуни алоҳида эслатиб ўтиш жоизки, мазкур масалаларни ёритишда диалектика тамойинлари, қонун-қоидалари, категориялари қўл келмоқда. Яккалик, хусусий-

¹ Ж. Туленов. Қадриятлар фалсафаси. Т., «Ўзбекистон», 1998. Ж. Туленов, Б. Қодиров, З. Ғафуров. Маънавий юксалиш сари. I «Меҳнат», 2000 й. Ҳ. Бобоев, З. Ғафуров, З. Исмолов. Миллий истиқлол мафкураси ва тараққиёт. Т., «Янги аср авлоди», 2001 й.

лик ва умумийлик, бутун ва бўлак, тузилма (структура) ва элемент, сабаб ва оқибат, мазмун ва моҳият, қонун ва қонуният, тараққиёт, ворислик сингари категориялар ёрдамида олимларимиз маънавият, миллий қадриятлар, миллий маданият, миллий ғоя билан бевосита боғлиқ бўлган масалаларнинг янги-янги қирралари, тараққиёт этиш қонуниятларини илмий асослаб беришга муяссар бўлмоқдалар. Бу эса, диалектика таълимоти — катта методологик аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

Жамиятнинг маънавий ҳаёти қамрови ниҳоятда кенг, мазмунан чуқур, шаклан хилма-хилдир. Маънавий ҳаёт инсон ақл — идроки ва тафаккурининг барча маҳсуллари, жамият томонидан тўпланган маданий бойликларидида ифодаланган ютуқларни, ижтимоий онг шакллари, кишиларнинг ғояларини, қарашлари, тасаввурлари, дунёқараши, одоб-ахлоқи, бутун маънавий оламни қамраб олади.

Жамият маънавий ҳаёти, бошқача айтганда, умуман маънавий ишлаб чиқаришни ўз ичига олади.

Маориф, илм-фан, адабиёт, санъат, халқ ижодиётининг жамики дурдоналари инсон маънавий фаолиятининг муҳим элементлари, кўринишлари, таркибий қисмларидир. Кутубхона ва музейлар, радио ва телевидение, матбуот, умуман оммавий ахборот воситалари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Жамият тараққиёти иқтисодиёт билан маънавиятнинг бир-бири билан боғланган, бири иккинчисисиз воқе бўлмайдиган мураккаб диалектик жараёндир. Иқтисодиёт ва маънавият ҳар қандай жамият ҳаёти ва тараққиётининг ўзаро ажралмас икки соҳаси, муҳим томонларидир. Улар бири-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб ва такомиллашиб боради. «Агар иқтисодий ўсиш, тараққиёт — жамиятимизнинг танаси бўлса, маънавият-маърифат ва сиёсий онг етуклиги унинг руҳи, ақли жонидир»¹.

Жаҳон тарихий тажрибасининг кўрсатишича, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий тараққиётнинг танҳо бир ўзигагина асосланган жамият ва давлатнинг таг замини мўрт бўлади. Ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тараққиёт маданий-маънавий, руҳий, маърифий камолот, ўсиш-ўзгариш ва ривожланиш билан чамбарчас боғлангандагина жамият, давлат, халқ ва миллат тараққиёти беҳад

¹ И. А. Қаримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 261-бет.

тезлашади ва юксак самаралар беради. Ижтимоий ҳаётда туб тарихий ўзгаришлар ана шундай шароитларда содир бўлади. Жаҳондаги барча илғор мамлакатлар шу боисдан ҳам тарихий тараққиётнинг бурилиш давларида жамият маънавий ҳаёти ривожланиши масалаларига катта эътибор берганлар, маданий савияси даражасини, маънавияти ва маданиятини қўтариш зарур деб ҳисоблаганлар.

И. А. Қаримов, жамият ҳаётининг барча жабҳалари, биринчи галда иқтисодиёт ҳам маънавиятга маърифат билан узвий алоқадорлигини таъкидлаб шундай дейди: «Бугун биз ўтказиб ўтган ислохотларда маънавият соҳасидаги вазифалар менинг учун асосий масала бўлиб келмоқда. Нимага деганда, бозор иқтисодиётини кўриш мумкин. Янги ҳаётни ҳам албатта барпо этамиз. Халқимизнинг ҳаёт даражасини ҳам кўтариб оламиз. Ишсизлик бартараф этилади, одамларнинг даромадлари яхшиланади. Лекин одам нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки менинг назаримда, аввало маънавий жиҳатдан бақувват бўлиши шарт. Яна бир тақрор айтаман: илди-зи бақувват, яъни руҳан бардам, онги тийрак, маънавий нуқтаи назардан юксак кишилар билан олдимизда турган барча муаммоларни ҳал этиш осон кечади»¹.

Иқтисодий ва сиёсий омиллар сингари маънавият ва маърифат ҳам жамият тараққиётини тезлаштириш ва жадаллаштиришнинг энг муҳим шароитларидан бири бўлиб ҳисобланади. Дунёдаги ҳар бир миллат ва халқнинг катта-кичиклигидан қатъий назар маънавий бойликларга эҳтиёж сезган ва сезаётганлиги тарихий ҳақиқатдир.

Маънавий ҳаёт юксак бўлмаган жойда моддий неъматларни ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш маданияти юқори даражада бўлмайди. Дунёга келиш ва яшашдан мақсад қорин тўйдириб бойлик орттириш деб ҳисоблаган одам тўқ, фаровон, маданий турмуш кечириш меъёрларини ҳам билмайди. Маънавияти етук инсонлар келажакни олдиндан кўришга, қийинчиликларни енгишга, оғир шароитда ҳам юксак мақсадларни олдига қўйиб уларга ишонч-ихлос, иймон-эътиқод билан интилишга қодир бўлади.

Маданият, маънавият, маърифат одамларни жамият талаблари, қонун-қондалар, одоб-ахлоқ меъёрлари асо-

¹ И. А. Қаримов. Бунёдкорлик йўлидан. 121-бет.

сида яшаш ва фаолият кўрсатишга, инсонпарварлик, ҳалоллик, ижтимоий адолатлилик, умуминсонийлик ғоялари ва тамойилларига астойдил содиқ бўлишга йўналтиради.

Одамларнинг маданий-маънавий савияси башарти паст бўлса, унинг салбий оқибатлари иқтисодиётда ҳам, ижтимоий соҳаларда ҳам, оилада ҳам, жамоатда ҳам, кишиларнинг ўзаро муносабатлари, одоб-ахлоқи, турмуш тарзлари ва юриш-туришларида ҳам албатта сезилади. Иймон-этиқод сустлашган, маънавий омиллар заифлаша бошланган жойда одамлардан меҳр-оқибат кўтарила бошлайди, ҳақиқий инсоний муносабатларга путур ета бошлайди.

Маънавий бойликлардан оқилона, ҳар томонлама фойдаланишнинг аҳамияти ва бебаҳолиги унинг турли халқлар ва мамлакатлар кишиларини қон-қариндош, ҳамкор-ҳамжиҳат қилишда, уларнинг тақдирини, ўзаро ҳурмат асосини яқинлаштиришда ҳам яққол кўринади. У инсон ҳаётини гўзаллаштиради, турмушига мазмун ва моҳиятини бағишлайди. Маънавий ҳаётда бой бўлган инсоннинг қалби пок ва беғубор бўлади.

Жаҳон фалсафасининг таркибий қисми бўлган Шарқ фалсафасида инсонда икки қарама-қарши асос, модда (жисм) ва руҳ мавжудлиги алоҳида таъкидланади. Ана шу икки асос инсон вужудида мутаносиб бўлиши, бири устуворлик қилиб, бошқаси орқасига кетмаслиги керак. Агар шу тартиб бузилиб моддийлик руҳидан устун келиб руҳ жисм қулига айланиб унга хизмат қилгудек бўлса, унда инсон амалий фаолиятида салбий ҳолатлар авж олиб, ижобий фазилатлар кейинга сурилиб ташланади. Аксинча руҳий-маънавий томонлари тараққий этган инсонларда ақлу заковат, инсофу-диёнат, одобу-ахлоқ, илму-маърифат устун бўлиб, мол-дунёга берилиш, қул бўлиш сингари хато ва нуқсонлардан холи бўлади. Руҳий, маънавий жиҳат инсонни инсон қиладиган, унинг ҳаётини гўзаллаштирадиган фазилатлардандир.

Маънан, руҳан, ахлоқан камол топган инсон нафсининг қулига айланиб қолмайди, таъмагирлик қилмайди, еб-ичиш, бойлик тўплаш, ҳаётнинг мазмунини яшашдан мақсад деб тушунмайди. Бундай инсон олам сир-асрорларидан хабардор бўлади, ўзи ва ўзгаларни ҳурмат қилади, қадрлайди, ўзлигини англаб етади, миллий тили, тарихи, маданияти, урф-одатлари, қадриятларини юксак даражада эъзозлайди, улар билан фахрланади. Руҳий-

маънавий бойлик беҳад гўзаллаштиради ва айни пайтда уни ёмон одатлардан қўтқаради, нотўғри йўлдан қайтариб, тўғри йўлга бошлайди, адолат учун курашиш йўлида камарбаста бўлишга даъват этади.

Инсон вужуди, амалий фаолиятида руҳий, маънавий томонлар кейинга суриб сашланиб, бемаъни ҳислар ва нафсга берилиш ғолиблик қилса, ундай инсон нафс тузоғига иллинади. Маънавий фазилатлардан бири — ҳалол, покиза яшаш, бировларнинг ҳақиға заррача бўлсади хиёнат қилмасликдир. «Туркистон мулкининг шайхул машойихи» Хожи Аҳмад Яссавий эътиқодича, «ҳақ йўлига кириб бўлмас пок бўлмасдан», ҳалол билан ҳаромни фарқлаш, фақат ўз меҳнати эвазига тирикчилик қилиш, ҳаром-харишдан жирканиш, ҳаромхўрликни энг катта гуноҳи азим ва ахлоқсизлик деб ҳисоблаш яссавийликнинг муҳим ғояларидан бўлиб ҳисобланади. Хожи Аҳмад Яссавий таъбирича, «нафс йўлига кирган киши расво бўлур, йўлдан озиб, тойиб, тўзиб, гумроҳ бўлур, ётса, турса шайтон билан ҳамроҳ бўлур...».

Нафсга эрк берган киши, Шарқ мусулмон фалсафасида қайд этилишича, беҳисоб азоб-уқубат, кулфатларга гирифтор бўлади. Нафсга эрк бериб мол-дунё тўплашга берилиб кетган ўзгаларни ўйламайдиган, бошқалар ташвиши билан куйиб-ёнмайдиган одам одамийликдан чиқади, эл-юрт эътиборидан четда қолади. Нафс ҳоким бўлган кўнгиллардан руҳ, маънавият чекинади. Кўнгул бутунлай нафс ихтиёрига айланади. Бу кўнгил ҳеч кимга яхшилик келтирмайди. Барча разилликлар, зўравонликлар, барча инсофсизликлару, макру-ҳийлалар ва оқибатсизликлар нафс туфайлидир, нафс бандаси бўлиб қолишнинг оқибатидир. Нафс — ҳийлакорликнинг, қувликнинг, шайтонликнинг, учига чиққан маккорликнинг асосидир.

Инсонни маънавий-ахлоқий жиҳатдан безайдиган ажойиб халқимиз маънавияти, маънавий ҳаёти шаклланиши ва ривожланиши тарихига назар солсак, унинг замнлари ниҳоятда мустаҳкам эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. У ўзининг чуқур илдизига эга. Унинг илдизлари асрлар қаърига бориб тақалади. Дунёдаги қадимий цивилизацияларидан бири бизнинг минтақамизда, Туронимизда пайдо бўлган.

«Ҳозирги Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз, — дейди И. А. Қаримов, — нафақат Шарқ, балки умумжаҳон цивилизацияси марказларидан

бири бўлганини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу — фузалолар, олиму — уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан. Диний ва дунёвий илмларнинг асослари мана шу заминда яратилган, сайқал топган. Эрамизгача ва ундан кейин қурилган мураккаб сув иншоотлари, шу кунгача кўрку фйзни, маҳобатни йўқотмаган асори — антиқаларимиз қадим-қадимдан юртимизда деҳқончилик, ҳунармандчилик маданияти, меъморчилик ва шахарсозлик санъати юксак бўлганидан далолат беради. Бешавқат давр синовларидан омон қолган, энг қадимги тошёзувлар, битиклардан тортиб бугун кутубхоналаримиз хонасида сақланаётган 20 мингдан ортиқ қўлёзма, уларда мужассамлашган тарих, адабиёт, санъат, сиёсат, ахлоқ, фалсафа, тиббиёт, математика, физика, кимё, астрономия, меъморчилик, деҳқончиликка оид ўн минглаб асарлар бизнинг беқиёс маънавий бойлигимиз, ифтихоримиздир. Бунчалик катта меросга эга бўлган халқ дунёда кам топилади. Шунинг учун ҳам бу борада жаҳоннинг саноқли мамлакатларигина биз билан беллаша олиши мумкин, деб дадил айта оламан»¹.

Ўзбекистонда илм-фан, маданият ва маънавиятга, инсон ақл-заковатининг ноёб ва гўзал бойликларига бундан бир неча асрлар илгари асос солинган. Мамлакатимиз фани, санъати, маданияти жуда қадим замонлардан юксала бошланганини, унинг илдизлари, заминлари чуқур, қудратли ва қадимийлигини яхши биламиз. Маънавий бойликлар, илм-фан, ақл-заковат асрлар давомида ўзбек миллатига, бутун инсониятга табиат сир-асрорларини ўрганишда, тиббиёт, фалсафа, ҳуқуқшунослик, илоҳиёт, адабиётшуносликда хизмат қилиб келмоқда. Илмлар хазинасини очган буюк аждодларимизнинг номларини бутун дунё биледи. Бу бизлар учун чексиз фахр-ифтихордир. «Токи бизнинг қонимизда, бизнинг суягимизда, бизнинг наслимизда қандай улуг маданият бўлганини, биз нечоғлик буюк маданият ворислари эканимизни дўстларимиз ҳам билишсин. Бу мақсадни амалга оширишни шахсан ўзим ҳам қарз, ҳам фарз деб ҳисоблайман»², — дейди Президент.

Жамиятнинг илм-фан, маданият, маънавият маърифати умуман айтганда, маънавий ҳаёт ижтимоий-сиёсий,

¹ И. А. Қаримов. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Т., «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти, 1998, 3—4-бетлар.

² И. А. Қаримов. Бунёдкорлик йўлидан. 21-бет.

моддий ҳаёти тараққиётга ҳамиша ва ҳар доим энг кучли таъсир этувчидир.

Шунинг учун ҳам аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини барқарорлаштириш учун энг муҳим вазифасидир.

Ўзбекистоннинг келажакда ривожланган буюк давлатга айланиши, Ислоҳ Каримов айтганларидек, тўртта маънавий негизга асосланади. Бу негизлар умуминсоний қадриятларга содиқлик, халқимизнинг маънавий меросини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш, инсоннинг ўз имкониятларини эркин намоён қилиши ҳамда ватанпарварликдан иборат.

Мамлакатимизнинг мустақиллик бошлаб берган ўзига хос ўзига мос тараққиёт йўлидан буюк келажак сари тезкорлик билан илгарилаб бориши учун халқ маданияти, маънавияти, маърифатини доимий равишда юксалтириб бормоқ, маънавий ривожлантиришга алоҳида эътибор бермоқ мақсадга мувофиқдир, чунки тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади.

Маънавият инсоннинг ҳаёт тажрибаси, меҳнати, билими, ахлоқ ва одоби, авлодлар тажрибаси асосида шаклланиб боради. Маънавият инсоннинг ҳаёти ва фаолиятига мақсад ва йўналиш беради. Маънавият инсоннинг ўз халқи тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқурроқ билиш ва тушуниб етишига ёрдамлашади. Инсон маънавиятсиз яшай олмайди. Маънавият алоҳида бир инсон учунгина эмас, жамики одамлар учун ҳам, халқ, элат ва миллат учун ҳам, жамият тараққиёти учун ҳам ўта зарур ва муҳимдир. Маънавиятсиз инсон бўлмаганидек, маънавий етук, ахлоқан пок ва мукамал инсонларсиз жамият ва миллат ҳам бўлмайди.

Маънавият инсонга хос бўлган ички руҳий ҳолатгина эмас, балки жамият, давлат, миллат тараққиётининг ҳам асосий омилларидан биридир». «Маънавият, — дейди И. А. Каримов, — инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахтсаодат бўлмайди»¹.

¹ И. А. Каримов. Истиқлол ва маънавият. Т., «Ўзбекистон», 1994, 9-бет.

Инсон маънавияти жамият, давлат ва миллат маъна-
яти билан узвий алоқадордир. Инсон ва жамият маъна-
вияти моҳият жиҳатидан яқин бўлиб, бир-бирини ўзаро
бойитса ва тўлдирса-да, лекин улар айнан тенг эмас. Ин-
сон маънавияти миллат, давлат ва жамият маънавияти-
нинг таркибий қисмидир, холос. Инсоннинг маънавияти,
шахснинг маънавий камолоти жамиятда мавжуд бўлган
кўп қиррали муносабатлар, ижтимоий-иқтисодий сиёсий
имконият ва шарт-шароитлар асосида шаклланади ва
амалга ошади. Миллат ва мамлакатнинг маданий-маъна-
вий тараққиёти инсон маънавий камолотига асос бўлади.

Маънавият инсонга сув ва ҳаводек зарур. И. А. Ка-
римов таъкидлаганидек, «саҳродаги сайёҳ ҳар доим бу-
лоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам
неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият
чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қарин-
дош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ, мустақил давлати-
мизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виж-
дон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай
кенг»¹.

Маънавият инсонга муайян мақсад, келажакка ишонч
билан бориш учун катта умид, куч ва қудрат бахш эта-
ди. Маънавият инсоннинг ўзлигини англаб олишда унга
ёрдам беради. Ўзлигини англатган инсонгина, ўзлигини
англаган миллатгина кучли давлат, адолатли жамият
барпо эта олади.

Миллий жиҳатдан ўзлигини таниган инсон миллати-
ни, Ватанини, унинг ўтмиш тарихини, адабиёти, санъати
ва маданиятини билиб олади. Ўзлигини англаган инсон,
ўзлигини англаган миллат уруғ аجدодларининг ақлу
заковати ва уларнинг ҳаётбахш меросларига муносиб
бўлишга ҳаракат қилади. Ватанини ўзгача меҳр билан
севади, у билан чексиз фахрланади, юртим деб, элим
деб яшайди.

Маънавият инсон ҳаётини гўзаллаштиради, турмуши-
га мазмун ва моҳият бағишлайди. Юксак маънавият ва
маданият соҳиби бўлган инсоннинг қалби пок, сўзи би-
лан иши бир бўлади.

Инсон онги, одоб-ахлоқи, маънавияти, дунёқарши
шаклланиши, талаб-эҳтиёжларининг қондирилиши ижти-
моий-иқтисодий, сиёсий муносабатларга, ижтимоий ту-
зум моҳияти ва характериға бевосита боғлиқ. Жамият

¹ И. А. Каримов. Истиқдол ва маънавияти. 8-бет.

қандай бўлса, ижтимоий муносабатлар мажмуи бўлган инсон ҳам унга мос бўлади. Демак, инсоннинг инсон сифатида шаклланиши, ўзини намоён қилиши, маънавий камолоти, қобилияти ва истеъдодини рўёбга чиқариши учун жамият ўзининг барча жабҳаларида инсонийлашмоғи лозим.

Тарих сабоқларидан шу нарса аниқ ва равшанки, қайси бир давлат ёки жамият ўзининг моддий бойликларига ишониб, асосий эътиборни фақат уни кўпайтиришига қаратиб, ҳалқнинг маданиятини, инсоннинг маънавий эҳтиёжлари ривожланишини ўйламас экан, у албатта, инқирозга юз тутати.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси эълон қилинган биринчи қадамлариданоқ одоб-ахлоқи, билими, дунёқараши, маънавияти ривожига катта аҳамият берилганлиги унинг келажаги буюк эканлигига яққол далилдир. Маънавий камолот, билим, одоб-ахлоқ, иймон-этиқод, фалсафий дунёқараш инсон учун ҳам, жамият учун ҳам бебаҳо бойликдир.

Юқорида айтилганлардан яққол кўриниб турганидек, маънавият инсоннинг ички руҳий дунёсининг маъно ва моҳиятини ифодалайди.

Диалектиканинг мазмун ва шакл, моҳият ва ҳодиса категориялари нуқтаи-назаридан инсон маънавияти — бу ҳавога ўхшаб кўзга кўринмайдиган, қўл билан ушлаб бўлмайдиган нарса эмас, балки у аниқ шаклларда ташқарида намоён бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Буни биз қуйидагилардан яққол куришимиз мумкин.

Биринчидан, инсоннинг ички руҳий дунёси унинг дунёқарашида, намоён бўлади. Дунёқараш — бу кишиларнинг олам ҳақидаги, жамиятда юз бераётган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий воқеалар, ҳодисалар, жараёнлар ҳақидаги ғоялар, қарашлар мажмуидир. Инсоннинг дунёқарашига қараб унинг ички руҳий дунёсини билиб олиш қийин эмас.

Иккинчидан, кишиларнинг ички руҳий дунёси, ҳар бир инсоннинг кундалиқ хатти-ҳаракати, юриш-туриши, одоб-ахлоқи, муомиласи, оила аъзолари, бошқаларга, давлат ва унинг сиёсатига муносабатларида намоён бўлади.

Учинчидан, одамларнинг ички руҳий дунёси уларнинг ақлий ва жисмоний фаолиятининг натижаларида, жамият тараққиётига ўзининг ҳалол меҳнати билан қўшган ҳиссасида намоён бўлади.

Тўртинчидан, инсоннинг ички маънавий дунёси уларнинг психологиясида, ҳиссиётлари, кечинмаларида, завқланиш, изтироб чекиш каби бошқа психик ҳолатларда намоён бўлади.

Бешинчидан, инсоннинг ички маънавий дунёси уларнинг ўз-ўзини англашда ҳам намоён бўлади. Ўз-ўзини англаш кишиларгагина хос хусусият бўлиб, у ўзининг ички ҳолати, аҳволини билиш, ўз-ўзини тушуниб етиш ва назорат қилишда, шунингдек, ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришда намоён бўлади.

Шундай қилиб, инсоннинг ички маънавий, руҳий дунёси бирқатор кўзга кўринадиган, жамият томонидан баҳоланадиган кўпгина хислатларида ўз аксини топади, ташқарида намоён бўлади. Агарда кишиларнинг ички маънавий дунёсини билиб бўлмайдиган бўлса, унда маънавий етук баркамол инсонларни тарбиялаш вазифаси жамиятимизда долзарб муаммо бўлиб турмас эди.

Инсоннинг ички руҳий, маънавий дунёсининг намоён бўлиш шакллари билиш катта илмий ва амалий аҳамиятга эга. Кишиларнинг ички дунёсини билмай туриб уларга таъсир кўрсатиш амри маҳолдир. Аксинча, уларнинг ички маънавий дунёсини билиб олиш кишиларнинг дунёқараши, одоб-ахлоқи, юриш-туришига, меҳнат қилишига, психологик ҳолатларини эътиборга олган ҳолда тани — соғлиғига ижобий таъсир кўрсатиб, элга, Ватанга садоқатли, фидойи инсонларни тарбиялаш имкониятини туғдиради.

2. Қадриятлар — жамият маънавий тараққиётининг пойдевори

Қадриятлар — жамият тараққиёти асосий омилларидан ҳисобланади. Унга диалектика нуқтаи назаридан ёндошиш илмий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади.

Қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган ва шу туфайли улар томонидан баҳоланиб қадрланадиган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисалари мажмуини тушунмоғимиз лозим.

Мазкур таърифдан кўриниб турганидек, қадриятлар, биринчидан, воқеликда мавжуд бўлган табиат ва жамият неъматлари, ҳодисаларини ифодалайди; иккинчидан, уларни қадрият туркумига киритиш ва киритмаслик ки-

шиларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, орзумидлари билан белгиланади; учинчидан, табиат ва жамият неъматлари, ҳодисаларнинг қадрият туркумига киритилишининг асосий сабаби — кишилар уларни қадрлайдилар, авайлаб-асрайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушларини бойитади.

Қадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида шаклланади ва ривожланади. Қадриятлар кишиларнинг турли соҳадаги, аввало, ишлаб чиқариш, меҳнат соҳасидаги фаолияти учун фойда келтирадиган нарса ва ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага келади. Сўнгра аста-секин субъект фаоллигининг орта бориши оқибатида нисбий мустақил соҳа тарзида амал қила бошлайди. Табиат ва жамият ҳодисалари инсон фаолияти натижасида, унинг эҳтиёжларини қондирганлиги туфайли қадрият сирасига киритилади. Инсоннинг манфаатлари, эҳтиёжларини қондира олмаган, орзу-истаклари, идеалларига мос келмайдиган табиат ва жамият ҳодисаларини қадриятлар деб ҳисоблаш ноўриндир. Масалан, табиатдаги қазилма бойликлар инсон эҳтиёжларини қондириш учун ишлатила бошлагандан кейингина қадриятга айланади. Шунгача уларни табиий бойликлар деб ҳисоблашимиз лозим.

Қадриятлар диаллектиданинг бутун ва бўлак категорияларига мувофиқ бир неча турга бўлинади. Жумладан, инсон ва унинг ҳаёти энг олий қадрият ҳисобланади. Инсон йўқ жоюйда бирон нарсанинг қадр-қиммати ҳақида сўзлаш бемаъниликдир. Шунинг учун ҳам инсон қадр-қимматини эъозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлиғини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш, давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил этади. Жамиятимизда рўй бераётган туб ўзгаришларнинг, ислохотларнинг барчаси кишилар ҳаёти тўқ, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини чинакам эркин ҳис этиши, ўз меҳнатининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлишини таъминлашга қаратилгандир.

Президентимиз И. А. Каримов таъкидлаганидек, «Жамиятни ислоҳ қилиш ва янгилаш бўйича кўп қиррали фаолиятимиз марказида инсон, суверен Ўзбекистоннинг фуқароси туради. Ислохотларнинг мазмуни айни бир фуқаро ўз қобилиятини, ўз истеъдодини намоён этишга, шахс сифатида ўзини кўрсатиш имкониятига

эга бўлишига қаратилган. Сиёсий ва ижтимоий ҳаётдаги барча ўзгаришлар мана шу олий мақсадга эришишга — ҳар бир кишининг ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий жиҳатдан бойроқ қилишга бўйсундирилган»¹.

Истиқлол туфайли республикамизда кейинги йилларда инсоннинг шахсий ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари ва қадриятларини муҳофаза қилиш, турмуш фаровонлигини ошириш масаласида жуда катта ишлар амалга оширилмоқда.

Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар катта аҳамият касб этади. Иқтисодий аҳамиятга эга бўлган табиий хом ашё — фойдали қазилмалар Ўзбекистон Республикасининг миллий бойлиги, унинг асосий қадриятларидандир. Ўзбекистон беҳисоб табиий бойликларга, қулай географик муҳитга эга.

Инсон меҳнати, хатти-ҳаракати, ақл-заковати билан яратилган «иккинчи табиат», яъни турли-туман моддий бойликлар, завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш кучлари, транспорт воситалари, асбоб-ускунлар, турар-жой, мол-мулк, ноз-неъмат ва шу кабилар моддий қадриятлар ҳисобланади.

Маълумки, моддий қадриятларнинг асосини жамиятимизнинг моддий техника базаси ташкил қилади. Инсоният жамиятининг ҳар бири ўзига хос моддий техника базасига эга. Улар бир-биридан сифат жиҳатидан эмас, балки миқдор жиҳатидан ҳам фарқ қилади.

Моддий қадриятларнинг негизини мулк ташкил этади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ёзилганидек, давлат истеъмолчиларининг ҳуқуқи устунлигини ҳисобга олиб, иқтисодий фаолият, тадбиркорлик ва меҳнат қиллиш эркинлигини, барча мулк шаклларининг тенг ҳуқуқлилигини ва ҳуқуқий жиҳатдан баб-баравар муҳофаза этилишини кафолатлайди.

Инсоннинг ҳаётида маданий-маънавий қадриятлар катта ўрин эгаллайди. Унга илмий-техникавий ва интеллектуал имкониятлар, маориф, таълим-тарбия, тиббий хизмат, маданий мерос, диний қадриятлар турли шаклларда намоён бўладиган маданият дурдоналари, тил, адабиёт, санъат, халқ ҳунармандчилиги махсулотлари, ноёб тарихий ва маданий ёдгорликлар, архитектура ва ҳоказолар киради.

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995, 247—248-бетлар.

Ўрта Осиё азал-азалдан илм-фан ва маданиятнинг, адабиёт ва санъатнинг марказларидан бири бўлиб келган. Бу ўлкада етишиб чиққан мутафаккирлар жаҳон илм-фани ва маданиятини ўз кашфиётлари ва ўлмас асарлари билан ижодий бойитиб, юқори чўққига кўтардилар, унинг кейинги тараққиётига самарали таъсир кўрсатдилар.

Ахлоқий қадриятлар кишиларнинг бир-бирига, ўзлари мансуб жамоага, Ватанга нисбатан таркиб топган муносабатларини ифодалайди. Ахлоқ муайян хулқ-атвор, одоб, хатти-ҳаракат, меъёр, қоида ва принциплар мажмуасидир. Кишиларнинг ўзаро муносабатларида мавжуд хатти-ҳаракат, одоб, меъёр ва қоидаларнинг йиғиндисидан ташкил топган ахлоқ тушунчаларига яхшилик ва ёмонлик, бурч, виждон шаън (ор-номус), бахт, адолат, идеал қабилар киради. Инсоннинг оила, жамият, халқ манфаатларини англаб қилаётган ҳар бир хатти-ҳаракати яхшилик категорияси нуқтаи-назаридан баҳоланади. **Бурч** — кишининг Ватан, халқ, жамоа, оила билан ўзаро муносабатларида ўз олдигаги мажбуриятлар ва маъсулиятни сезиши, уларга нисбатан садоқатини ифодалайди. **Виждон** — кишининг хатти-ҳаракатига ўзининг муносабатини, кишининг хулқ-одоби учун маънавий маъсулият ҳиссини ифодалайди. **Шаън** тушунчаси жамият берадиган ижтимоий баҳони белгиловчи ва шахс қадр-қимматини ифода қилувчи категориядир. **Бахт** тушунчаси инсоннинг ижтимоий ва шахсий ҳаётидаги ўз фаолияти, рўёбга чиққан орзу-истак ва мақсадларидан мамнунлигини билдиради. Ахлоқ категориялари инсоннинг юриштиришига баҳо беради. Уни жамиятда мавжуд кўпчилик маъқуллаган хатти-ҳаракатга чорлайди.

Жамият тараққиёти, инсон ҳаётида *ижтимоий-сиёсий қадриятлар* алоҳида ўрин тутати. Эркинлик, тенглик, биродарлик инсоният томонидан ҳамиша эъзозланиб, қадрланиб келинган.

Инсоннинг эркинлиги, унинг шон-шухрати ва қадр-қиммати жамиятимизнинг олий қадриятидир. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида бу тўғрида шундай сўзлар ёзилган: «Ўзбекистон Республикаси демократия, умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр-қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади.

Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар Конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади»¹.

Жаҳон халқлари томонидан эътироф этилган «Инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари декларацияси»га мувофиқ, Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида ҳар бир инсоннинг фуқаролик, шахсий ҳуқуқ ва эркинликлари, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳуқуқлари кафолатланган, фуқароларнинг бурчлари белгилаб қўйилган.

Ижтимоий-сиёсий қадриятлар ичида истиқлол туфайли қўлга киритилган барқарорлик, тинчлик, тотувлик алоҳида аҳамият касб этади.

«Қўп миллатли жамиятимизда, — дейди И. А. Қаримов, — ижтимоий-сиёсий барқарорлик, фуқаролар ўртасида тинчлик ва миллатлараро тотувлик сақланганлиги мустақил Ўзбекистоннинг бунёд бўлиши ва ривожланишининг биринчи, босқичида қўлга киритилган энг асосий ютуқ бўлди»².

«Барқарорлик, тинчлик, тотувлик — булар давлатчилигимизнинг янги биноси барпо қилинадиган пойдевордир. Бу бизнинг эртанги порлоқ кўпимизга олиб борадиган йўлдир... Тинчлик ва барқарорлик-булар халқаро ҳамжамият билан бирлаштирувчи воситадир... Инсонпарварлик, яхшилик, софдиллик сингари умуминсоний қадриятларни қабул қилган ва биргаликда баҳам кўрган мамлакатгина, халлқгина бутун дунё халқларига яқин ва тушунарли бўлиши, жаҳон ҳамжамиятига қабул қилиниши мумкин. Фақат улар билан тенг ҳуқуқли, ўзаро манфаатли муносабатлар ўрнатилиши мумкин»³.

Қадриятлар амал қилиш доирасига кўра **миллий, минтақавий ва умуминсоний** турларга бўлинади.

Миллий қадриятлар мураккаб ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб, у миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий ва маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади.

Инсоннинг қайси миллатга мансуб эканлиги ҳақидаги тасаввури фақат ғоягина эмас, балки туйғу ҳамдир. Бу туйғу кишида миллатнинг тарихи, руҳияти, ҳозирги ҳолати ва хусусиятини тушуниш, ҳис қилиш шаклида му-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 11-бет.

² И. А. Қаримов, Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. 167-бет.

³ И. А. Қаримов, Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. 170—171-бетлар.

жассамлашган бўлади. Инсонда миллий онг ва ғурур бўлмаса, у ўзининг қайси миллатга мансублигини ҳис этмаса, унинг миллий қадриятларни англашини тасаввур қилиш қийин. Токи миллатлар, миллий мафкуралар мавжуд экан, миллий муносабатлар ҳам, миллий ҳис-туйғулар ҳам, миллий қадриятлар ҳам сақланиб қолаверади. Миллатни миллий қадриятлардан маҳрум қилишга уриниш тарих ва инсоният олдидagi энг катта жиноятдир.

Ҳар бир руҳан соғлом кишида ўз қадр-қимматини сақлаш, ўзини ҳурмат қилиш туйғуси мавжуд. Ҳар бир миллатда ҳам худди шу ҳолатни кузатиш мумкин. Миллатларнинг ўзлигини англаш жараёни такомиллашган сари миллий манфаатлар ҳам, миллий қадриятлар ҳам кучайиб, мустаҳкамланиб бораверади.

Минтақавий қадриятлар — иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатларига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуини ташкил этади.

Минтақавий қадриятларга мисол сифатида Урта Осиё ҳудудида истиқомат қилувчи ўзбек, қozoқ, тожик, қирғиз, туркман халқларига хос бўлган қадриятларни эслатиб ўтишимиз мумкин. Буюк Турон диёрида униб ўсган мазкур халқларнинг тарихи, тили, маданияти, дини, урф-одати ва анъаналарида жуда кўп умумийлик мавжуд. Улар ҳаминша бир-бирларига оға-ини, куда-кудағай бўлганлар, ҳозир ҳам баҳамжиҳат, тотув ҳаёт кечирмоқдалар. Мазкур халқларнинг иқтисодий, маданий, маънавий, савдо-сотиқ муносабатлари жуда қадим замонларга бориб тақалади.

Қадимдан бир маънавий-руҳий иқлимдан нафас олиб келган халқларимиз тарихимизнинг айниқса бугунги маъсулиятли даврида ақл, заковат ва шижоат, дунёвий салоҳият ва миллий ғурур талаб этадиган бир паллада яна ҳам яқинроқ, яна ҳам меҳр-оқибатлироқ бўлишлари лозимлигини ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда.

Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтақавий қадриятлардан мазмуни жиҳатидан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар жаҳондаги барча миллатлар, элатлар ва халқларнинг мақсад ва интилишларига мувофиқ келади. Шунини таъкидлаш керакки, жаҳондаги биронта халқ ва миллат ўзидан бошқа халқ ва миллатлардан, умуман жаҳон цивилизациясидан мутлақо ажралган алоҳида мадани-

ятга эга эмас. Миллатлар бошқа халқларнинг маданий-маънавий ютуқларидан фойдаланмай туриб ривожлана олмайдилар. Шу сабабли барча халқларнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий ривожланиши, тарихи бир-бири билан ҳамбарчас бўлиб кетган.

Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради. Улардан энг асосийси Ер юзида илм-фанни тараққий эттириш, тинчликни сақлаш, ядровий қуролланиш пойгасини тўхтатиш, халқаро ҳавфсизликни таъминлаш, турли касалликларнинг олдини олиш, табиатни муҳофаза қилиш, қашшоқлик ва саводсизликка барҳам бериш, саноат хом ашёси, энергия манбалари ва озиқ-овқат билан таъминлаш, кoinотни ва жаҳон океани ресурсларини ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган муаммолар киради.

Қадриятларнинг жамият тараққиёти, инсон ҳаётига кўрсатадиган таъсири нуқтаи назаридан прогрессив ва реакцион қадриятларига ажратилишини ҳам эдан чиқармаслик керак. Жамиятимизнинг иқтисодиёти, маданияти ва маънавиятининг илгари қараб ривожланқшига, миллий ахлоқ, одоб урф-одат негизларида комил инсонни тарбиялашга, мустақил республикамизни ҳар томонлама мустаҳкамлаб, жаҳон цивилизациясига қўшишга астойдил хизмат қиладиган қадриятлар — бу прогрессив қадриятларни ташкил этади. Аксинча, республикамиз олдида турган ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий, маънавий муаммоларни ҳал этишга тўсқинлик қиладиган ҳодисалар реакцион қадриятларига киради.

Қадриятлар жамиятимизнинг бойлиги, бизнинг миллий ифтихоримиз. Уларни авайлаб-асраш ва муҳофаза қилиш барчамизнинг бурчимиздир. «Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар. Маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир»¹, деб ёзиб қуйилган Конституциямизда.

Миллий қадриятларга ҳурмат билан қараш миллатнинг ўзига ҳурмат билан қарашнинг асосий бўғинидир. Минг йиллар мобайнида шаклланган миллий қадриятларимиз ҳозирги даврда яратилган маданий-маънавий бойликлар билан қўшилиб, тараққиётимизни тезлатади, ғоя-

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, 18-бет.

вий ва маънавий покланишни таъминлашга кўмаклашади.

Қадриятларнинг барча турлари инсоннинг фаровон ҳаёт кечириши, эркин яшаши, маънавий-ахлоқий камол топиши учун хизмат қиладиган воситалар бўлиб ҳисобланади. Шунинг учун ҳам қадриятларни авайлаб-асраш, уларни қўриқлаш, юксалтириш ҳар бир шахс ҳаётида ҳам, жамият тараққиётида ҳам албатта катта аҳамият касб этади.

Башарият кўп минг йиллик тарихи давомида эркин, бахтли ва гўзал ҳаёт кечириш учун зарур бўлган хилма-хил қадриятларни яратди, инсон, унинг ҳуқуқи ва эркинликларини ҳимоя қиладиган қонунлар, сиёсий ташкилотларни бунёд этди. Инсоннинг гўзал яшаши учун зарур бўлган бадиий-эстетик қадриятларни ривожлантирди, кишиларнинг бир-бирига ва жамиятга бўлган муносабатларини белгилаб берадиган ахлоқий қоидалар мажмуини жорий этди ва ҳоказо. Мазкур ижтимоий-сиёсий, тараққиётида салмоқли ўрин эгаллаб, кишиларнинг инсоний фазилатларини юксалтиришда катта хизмат қилиб келмоқда. Лекин, шу билан бир қаторда, инсон ўзи яратган ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий, ахлоқий қадриятларини кўп ҳолларда поймол қилиб келаётганлигини ҳам тан олишимиз керак. Қонунбузарлик, ахлоқсизлик, миллатимизнинг урф-одат ва анъаналарига зид келувчи хатти-ҳаракатларнинг зҳоли, айниқса, ёшлар ичида авж олиб кетаётгани бунга мисол бўла олади. Буларнинг олдини олиш ҳозирги кунда жамиятимиз олдида кўндаланг турган долзарб вазифадир.

Кишиларни қадриятларга истеъмолчи ёки кузатувчи сифатида қараш кайфиятидан холи этиб, аксинча, уларни янада кўпайтириш, юксалтириш пайида бўлишларига эришиш учун алоҳида эътибор бериш керак. Маълумки, ҳаётда ҳеч бир нарсa абадий эмас. Бу қадриятларга ҳам тааллуқлидир. Шундай экан, уларни доимо бойитиб, ривожлантириб, кўпайтириб, янгилаб турмоғимиз даркор.

Қадриятлар катта ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий аҳамиятга эга. Улар ўтмиш билан ҳозирги кун ўртасидаги ворисийликни ифодалайди, шу туфайли миллатнинг тарихи, унинг ўтмиш ҳаёти, маданияти гавдаланади. Шунинг учун ҳам ҳар бир сиёсий тузум, ҳар бир давлат қадриятлардан ўз мақсади, манфаати йўлида фойдаланиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлмоқда. Қадриятлар ўз-ўзидан бевосита инсоннинг маънавий қиёфа-

си, турмуш тарзи, умуман жамият тараққиётини белгилай олмайди. Қадриятларнинг ҳолати, аҳамияти, инсонга кўрсатадиган таъсири, унинг истиқболи у ёки бу жамияттаги мавжуд ижтимоий тузум томонидан олиб борилаётган сиёсат, унинг манфаатлари билан узвий боғлангандир. Буни ўзбек халқи миллий қадриятларининг ўтмишдаги ва ҳозирги ҳолатидан яққол кўришимиз мумкин.

Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий қадриятларимиз жаҳон ҳамжамиятига элтувчи ишончли восита бўлиб ҳисобланади.

Барқарорлик, тинчлик, миллатлараро тотувлик халқимизнинг буюк ижтимоий-сиёсий қадриятларини ташкил этади. Халқлар ўртасида тинчлик-тотувлик, дўстлик ва ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатиш миллатимизнинг онгига, қонига чуқур сингиб кетган. Ўзбекистон жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, тинчлик-севар мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда тараққиётга эришишнинг ўзига хос йўлини танлаган. Шунинг учун ҳам унинг жаҳон ҳамжамиятидаги обрў ва эътибори тобора ортиб бормоқда. Барқарорлик, тинчлик, тотувлик — мустақиллик туфайли қўлга киритилган энг катта ютуғимиздир. Шундай экан, бугунги кунда уларни қадрлаш, авайлаб-асраш, ҳимоя қилиш — барчамизнинг энг долзарб, энг олижаноб вазифамиз бўлиб қолмоғи керак.

Маълумки, жаҳон ҳўжалигига киришда бозор иқтисодиётини, шакллантириш муҳим омил бўлиб ҳисобланади. Шундай экан, ҳозирги вақтда бозор иқтисодиёти талабларига тўлиқ жавоб бера оладиган давлатлараро иқтисодий муносабатларни йўлга қўйиш катта аҳамият касб этади. Бу борада Президентимиз томонидан илмий асослаб берилган ва ҳозирги кунда изчиллик билан ҳаётга татбиқ этилаётган иқтисодий ислохотлар стратегияси қўл келмоқда. Ўзбекистон ранг-баранг ер ости ва ер усти бойликларига эга. Республикамизда ўтказилаётган ислохотлар йўли етакчи халқаро иқтисодий ва молиявий ташкилотлар, жаҳон жамоатчилиги, жаҳондаги ривожланган энг йирик мамлакатлар томонидан кенг қўллаб-қувватланмоқда. Ҳозирги вақтда Ўзбекистон кўп томонлама халқаро иқтисодий ҳамкорлик ташкилотлари фаолиятида қатнашмоқда. БМТнинг иқтисодий муассасалари, Жаҳон банки, Халқаро валюта фонди, Халқаро молия корпорацияси, Иқтисодий тараққиётга кўмакла-

шувчи ташкилот, Халқаро меҳнат ташкилоти, Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти кабилар шулар жумласига киради. Республикамиз раҳбарияти Ўрта Осиё ва МДХ давлатлари билан иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, табиий, моддий қадриятларимизни бирга баҳам кўриш соҳасида ҳам катта амалий ишлар қилмоқда. Буларнинг бари жамиятимизнинг жаҳон хўжалигига қўшилиб, иқтисодий юксалишда катта аҳамият касб этмоқда.

Халқимизнинг ранг-баранг ва бой маданияти жаҳон халқлари маданиятининг ажралмас қисмидир. Кўп асрлар давомида шаклланиб, мазкур халқнинг маънавий бойлигини, унинг урф-одатлари, анъаналарини мужассамлаштирган маънавият айни вақтда умуминсоний қадриятларнинг таркибий қисмини ташкил этади ва шу тариқа у жаҳондаги барча халқларнинг маънавий бойлиги ҳам бўлиб ҳисобланади. Юксак миллий маданият, маънавият ҳамма вақт жаҳон халқларини бир-бирига яқинлаштирувчи восита бўлиб келган ва ҳозир ҳам шундай бўлиб келмоқда. Халқимизнинг маданияти, тили, тарихи, урф-одат ва анъаналари, бой меъморчилик санъати жаҳон халқларида зўр қизиқиш уйғотмоқда.

Миллий маданият, маънавиятимизни минтақавий ва умуминсоний қадриятлар билан яқинлаштириш, жаҳон халқлари билан маданий алоқаларимизни мустаҳкамлаш ва янада тараққий эттириш ҳукуратимиз сиёсатининг муҳим йўналишини ташкил этади.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкин: 1) қадриятлар жамиятимизнинг бойлиги, пойдевори. Уни авайлаб-асраш ва оқилона ривожлантириш ҳар бир инсоннинг муқаддас бурчидир; 2) қадриятлар ўтмиш билан бугунги кун келажакни боғлайдиган восита; 3) қадриятлар маънавий етук, баркамол тарбиялайдиган қудратли кучдир; 4) қадриятлар жамиятимизни жаҳон ҳамжамиятига қўшувчи ишончли восита.

Шунинг учун ҳам қадриятларга ниҳоятда эҳтиёткорлик билан ёндошиб, уларни мазмунан бойитиб, ижодий ривожлантириш давр тақозосидир.

Президентимизнинг «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида таъкидланганидек, жамият маънавиятини янада юксалтириш — мамлакатимиз ривожланиш стратегиясининг устувор йўналишларидан бирини ташкил этади. Миллий қадриятларимизни тиклаш ва мазмунан бойитиш жамиятни маънавий юксалтиришда муҳим аҳа-

мият касб этишини ҳаётнинг ўзи яққол кўрсатиб турибди.

3. Маданият — жамият тараққиётининг қудратли маънавий кучи

Жамият тараққиётида хусусан комил инсон маънавиятини шакллантиришда маданият катта аҳамият касб этади. Маданият лотинча «cultura» атамасидан олинган бўлиб, парвариш қилиш, ишлов бериш маъносини билдиради. Мумтоз лотин тилида маданият ерни парвариш қилиш, ишлов бериш маъносида ишлатиб келинган. Кейинчалик, эрамиздан аввалги 45 йили Рим нотиғи, машҳур файласуф Цицерон маданият атамасини ақлга ишлов бериш маъносида ишлатган. Унинг фикрича, деҳқон ерга ишлов бергани каби инсон онги, ақлига ҳам ишлов бериб туриши зарур. Ақлга ишлов бериш, маънавий, руҳий такомиллашиш, эрк инсоннинг ҳақиқий ифодасидир.

Кейинчалик маданият тушунчаси билимдон, маърифатли, юсак тарбияли инсонларни таърифлашда ҳам ишлатила бошланади.

Диалектика таълимотига кўра, маданият кўпқиррали ва сермазмун тушунча бўлиб, у жамият тараққиёти давомида инсонларнинг фаолияти туфайли қўлга киритилган барча моддий ва маънавий ютуқларнинг мажмуидир. Моддий маданият деганда инсон фаолияти туфайли яратилган «иккинчи табиат», яъни ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуролларини, меҳнат кўникмаларини, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва моддий ҳаёт учун хизмат қиладиган барча бойликларни назарда тутиш лозим. Маънавий маданиятнинг қамрови беҳад кенг бўлиб, у ижтимоий онгнинг барча шакллари, яъни фалсафий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашлар, маориф, таълим-тарбия, мактаб, ўрта ва олий таълим, фан, маданият мусассасалари, оммавий ахборот воситалари, санъат, ҳалқ маънавий ижодиётининг барча турларини ўз ичига қамраб олади. Моддий ва маънавий маданият бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, бири иккинчисини тўлдиради. Инсон амалий фаолиятининг ҳар қандай турида айни бир вақтнинг ўзида унинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнати объектив равишда иштирок этади.

Инсоннинг амалий фаолиятида, моддий бойликлар ишлаб чиқариш жараёнида моддий ва маънавий мада-

нийат органик равишда бирлашади. Биронта ҳам меҳнат қуролини, моддий бойликнинг биронта ҳам турини инсон ақл-идроки ва тафаккурисиз, ақлий меҳнатсиз яратиб ва такомиллаштириб бўлмайди. Инсон амалий фаолиятининг ҳар қандай турида айни бир вақтнинг ўзида унинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнати объектив равишда иштирок этади. Ижтимоий ишлаб чиқариш кишилар маънавий ҳаётининг негизидир. Инсон миясида ҳеч қандай фикр, ҳеч қандай қараш ва тушунча ўз-ўзидан туғилмайди ва ривожланмайди, балки уларнинг ҳаммаси моддий шароитлар, табий омиллар, ташқи таъсирлар билан узвий боғланган ва жамиятдаги моддий жараённинг маҳсули сифатида вужудга келгандир.

Маданиятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши кишилик жамиятининг энг қадимий босқичларига бориб тақалади. Бошқача айтганда, маданият инсоннинг келиб чиқиши билан узвий алоқадордир. Маданият тарихи жамият тарихининг ажралмас бир қисмидир. Шунинг учун ҳам унинг вужудга келиши ва ривожланишини жамият тарихидан, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлардан, моддий бойликлар ишлаб чиқариш усулидан ажратиб олиш мумкин эмас.

Маданий тараққиётнинг умумий қонунларидан бири — унинг тўхтовсиз равишда бойиб бориши ва ривожланишидан иборатдир. Маданият тараққиётида моддий ишлаб чиқаришнинг ривожини асос бўлади. Ижтимоий-иқтисодий тузумларнинг ишлаб чиқариш усуллариининг алмашинувиға қараб маданият ҳам сифат жиҳатидан ўзгариб туради. Жамиятнинг тараққий этиши маданиятнинг ўзгаришини талаб қилади, маданиятнинг янгиланиши эса ўз навбатида жамиятнинг тараққий қилишига сабаб бўлади.

Барча моддий ва маънавий маданият дурдоналари — инсон ақл-идроки, истеъдоди ва меҳнати маҳсулидир. Халқ оммаси маданият ижодкоригина эмас, балки уни тўхтовсиз равишда бойитувчи, ривожлантирувчи, авлодан-авлодга етказиб турувчи ҳамдир.

Ҳар бир ижтимоий тузум тараққиётида маданият ўзига хос белги ва хусусиятларга эга. Кишилик жамиятнинг ҳар бир тарихий босқичи ўз маданий бойликларини яратади ва шу тариқа бошқасидан фарқланиб туради.

Ижтимоий-иқтисодий тузумлар умум социологик қонунлар асосида бир-бири билан узвий боғланишда бўл-

ганидек, маданиятнинг тарихий кўринишлари ҳам диалектик алоқадорлик ва ўзаро боғланишдадир. Маданиятнинг бир тарихий туридан иккинчисига ўтиш ўтмишда эришилган маданий ютуқларнинг барча қимматли томонларини улоқтириб ташлаш, деган сўз эмас. Ҳар бир авлод ўзи учун махсус янги моддий негиз ташкил этмайди, илм-фан ва маданиятни янгидан яратмайди, балки ўзидан олдинги авлодлар томонидан яратилган манбадан, ишлаб чиқариш кучларидан, моддий ва маънавий маданият ютуқларидан фойдаланади. Олдинги авлодлардан қолган ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатлари, маданий бойликлар кейинги авлодларнинг яшаш ва тараққий этиши учун моддий ва маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Ўтмишда қўлга киритилган тажрибани эгалламай ва ижодий ўзгартирмай туриб, олға томон ривожланиб бўлмайди. Ҳар бир авлод илгаригига қараб қилган ҳаракатида ўзидан олдинги барча авлоднинг йўлини давом эттиради. Янги авлод олдинги авлодлардан қолган тажрибага ўзининг хусусий тажрибасини қўшади. Жаҳон тарихи шу йўсинда барпо қилинади. Бунга инсониятнинг қўлдорлик даврида яратган маданий бойликлари мисол бўла олади. Қадимги юнон маданиятининг Гомер ва Геродот, Демокрит ва Софокл, Афлотун ва Арасту сингари мутафаккирларнинг тарих ва фалсафа, адабиёт ва санъат, астрономия ва математика, меъморчилик ва ҳайкалтарошлик каби илм-фан ва маданиятнинг турли соҳаларига доир асарлари инсониятнинг энг катта маданий бойлигидир. Улар ўз аҳамиятини асло йўқотмайди. Қадимги юнон адабиёти, санъати ва эпоси ҳозир ҳам кишиларга бадий завқ беради ва маълум жиҳатдан энг юксак намуна бўлиб хизмат қилади.

Ўрта Осиё халқларининг маданияти жуда қадимий бўлиб, унинг тарихи бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Халқимиз маданияти ҳам жаҳон маданияти билан бақамти, ёнма-ён юзага келган ва ривожланган. Биронта халқ маданияти, ўз мамлакати доирасидгина, тор миллий биқикликда эмас, балки бошқа халқлар маданияти билан ўзаро алоқадорликда, ўзаро боғлиқликда, ўзаро таъсир ва акс этиш асосида ривожланади.

Ўрта Осиё халқлари бошқа халқлар маданиятининг юксалишига, умумжаҳон тараққиётига ўзининг фаол таъсирини кўрсатиб келган. Ўрта аср маданиятининг буюк намоёндалари Хоразмий, Абу Наср Форобий, Абу

Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Улуғбек, Алишер Навоий ва бошқа аломалар таълимотлари жаҳон маданиятининг ажралмас қисми эканлиги бунга мисол бўлади.

Ўзбек халқи жаҳон моддий ва маънавий бойликларини яратиш ва ривожлантиришда улкан ҳисса қўшган халқдир. У ўзининг тафаккури, қобилияти ва истеъдоди билан Ўрта Осиё фан ва маданиятини, адабиёт ва санъатини, ахлоқ-одоби, фалсафасининг вужудга келиши ва ривожланишида катта ўрин тутди. Шу билан бирга у тарихнинг ҳақиқий ижодкори сифатида жамиятнинг маданий-маънавий тараққиётига кенг имкониятлар очиб берди. Унинг, умуман маданият, хусусан, бадий адабиёт соҳасидаги хизматлари ҳам бебаҳодир. Достон ва эртакларнинг, мақол ва маталларнинг, қаҳрамонлар ҳақидаги ривоят ва афсоналарнинг яртувчиси ҳам, авайлаб-асровчиси ҳам унинг ўзидир.

Ўзбеклар ўзининг инсонни дол қолдирадиган ажойиб амалий санъати, юсак бадий дид, ва маҳорати асосида ишланган ҳунармандчилик буюмлари билан қадим замонлардан бошлаб ҳозиргача ҳам дунё халқлари ўртасида шон-шўҳрат қозониб келмоқда. Ҳунармандчилик санъати бизнинг халқимиз авлод-аждодлари томонидан сақланиб келаётган мерос, бебаҳо қадриятдир.

Ўзбек халқи амалий санъати, ҳунармандчилик илдизлари узоқ ўтмишга бориб туташади. Ўзбек халқ ҳунармандчилиги тарихига ҳозирги замон нигоҳи билан назар ташлайдиган бўлсак, манбалар, ўтмишдан сақланиб қолган ёдгорлик ва обидалар эрамиздан аввалги мингинчи йилларда яратилган санъат дурдоналари ҳақида шаҳодат беради.

Ўзбекистон ҳудудида бўлган Шош, Мароканд, Урганч, Бухоро, Шаҳрисабз шаҳарларининг қадимги ўрнида олиб борилган қазилма тадқиқотлар ота-боболаримиз яратган ҳунармандчиликнинг ўлмас обидаларини кашф этди. Ёзма манбалар қадимий Ўрта Осиё аҳолисининг қонларда ишлаганини, мис ва темирдан турли хил ҳарбий ва меҳнат қуруллари ясаганликларини, тикувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғулланганликларини кўрсатади.

Авлод-аждодларимиз ўтмиш даврлардан бошлаб наққошлик, ўймакорлик, тикувчилик, заргарлик, зардўзлик, гиламдўзлик, мисгарлик, сангтарошлик, кулолчилик, мусиқа асбобларини ясаш ва бошқа соҳаларда катта ма-

ҳорат кўрсатганлар. Улар нозик ва гўзал, жаҳонда тенги йўқ нақш устаси бўлганлар, фақат ёғочга эмас, шунингдек, мрамар тошга, металлга ўта нозик ва гўзал нақш солишлари, гилам ва матоларга ранг-баранг гуллар тўқишларига қараб ота-боболаримиз, момоларимизнинг маҳоратлари ва дидларига қойил қоламиз.

Самарқанд, Бухоро, Хива, Наманган, Қўқон ва Тошкентдаги халқ усталари ганч ўймакорлиги соҳасида катта шон-шухратга эга бўлганлар. Бу санъат намуналарини қадимий бинолар, муҳташам саройлар, аркларнинг ички ва ташқи безакларида, девор пештоқларидаги ўсимлик ва ҳайвонлар тасвирларида, ложувард кошинларда кўриш мумкин. Нозик ўймакорлик санъатини мукаммал эгаллаб олган юксак дидли усталар нафақат ганчга ўйма нақшлар бериш, балки жимжимадор панжаралар ва гўзал гулдонлар ҳам ясай билганлар.

Муסיқа санъати — энг қадимий ва шу билан бирга ўзбек халқи ўртасида кенг тарқалган, унинг турмушига чуқур сингиб кетган соҳалардан биридир. Муסיқа кишиларнинг ҳис-туйғуларини, фикрларини ва кайфиятларини ўзига ҳос тарзда ифода этади.

Муסיқа санъати кишига бутун бир юксак туйғулар, завқ-шавқ, янги ғоялар оламини очиб беради. Одамларни маънавий жиҳатдан бой, соф ва барқамол қилади. Муסיқа туфайли инсон ўзида янги, илгари сезмаган куч топади, ҳаётга ўзгача муносабатда бўлади. Муסיқа инсонни ҳаётни севишга даъват этади.

Муסיқа, рақс, байт, куй, ғазал сингари қўшиқлар ҳам халқ ҳаёти билан шу қадар яқинлашиб, қўшилиб кетганки, инсон ўз ҳаёти, турмуш тарзи ва борлигини усиз тасаввур этолмайди.

Муסיқа ва қўшиқнинг инсон ҳаётида бу қадар кенг ўрин олиши, узоқ яшаши, такомиллашиб, мазмунан бойиб ва чуқурлашиб боришининг сабаблари бор. Чунки қўшиқ инсонни меҳнат қилишга, қийинчиликларни енгишга, руҳан тетик, бардам бўлишга, дўстларга вафодорлик, душманларга нисбатан шафқатсизликка ундайди. Киндик қони тўкилган она Ватанни севишга, унинг барча бойликлари билан фахрланишга даъват этади. Миллий ва умуминсоний қадриятларга нисбатан бўлган меҳр-муҳаббат, фахр-ифтихорнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳам маълум даражада унга боғлиқ.

Маданият инқирозга учраб халқнинг маънавияти барбод бўлса, одамлар эътиқодларида халқпарварлик,

ватанпарварлик каби туйғулар сўна бошлайди. Бундай жойда омманинг оломонлашуви, сиёсий манқуртлик, бепарволик бошланади, миллий мансублик, миллий ифтихор аста-секин барбод бўла бошлайди. Ана шундай давлатни мустамлакачилик кишанларида узоқ вақтлар давомида ушллаб туриш, халқни итоаткор қулга айлантириш мумкин. Миллий ғурури сўндирилган, маданияти, тили камситилган, ҳақ-ҳуқуқи, эрки, иззат-нафси ерга урилиб, руҳан эзилган халқ ва миллат — мустамлакачилар учун тайёр ўлжадир. Чор амалдорлари бунини яхши билганликлари учун ерли халқни маданият ва маърифатдан бебаҳра қолдириш масаласига биринчи даражали аҳамият берганлар, бу йўлда ҳеч нарсадан тап тортмадилар, раҳм-шафқатни бутунлай йиғиштириб қўйдилар.

Шўро тузуми — миллий бирлик ғоялари билан суғорилган миллий онг ўсиши йўлида турли ғоялар ташкил этди, миллий бирдамлик, миллий туйғунинг ривожланиши ва юксалишига миллатчилик деб қаради. Бунини ўзбек халқининг тили, тарихи, маданияти, халқ оғзаки ижодиётига қилинган қатағончилик сиёсати мисолида кўриш мумкин.

Маданият жамият тараққиётида муҳим роль ўйнайди. У қуйидаги ижтимоий функцияларни бажаради:

1. Билиш функцияси. Маданиятда қўп асарлик инсон фаолияти даврида оламдаги нарсалар ва ҳодисаларни билиш ва уларни ўзлаштириш жараёнидаги тўпланган таърихий тажриба мужассамланган.

2. Ахборот узатиш функцияси. Маданият бир авлоддан иккинчи авлодга ижтимоий тажрибани етказиш шаклидир, яъни таърихий ворислик функциясинини бажаради.

3. Мулоқат функцияси. Моддий ва маънавий таърихий ёдгорликда ўз аксинини топган маълумотларни қабул қилиш жараёнида биз ўтмишдаги авлодларнинг турмуши, уларнинг диди, маданий даражаси, шунингдек, маъкур асарларни бунёд этган муаллифлар билан мулоқатда бўламиз, шу даврнинг нафасидан хабардор бўламиз.

4. Маданият инсон ахлоқ-одоби, хатти-ҳаракатинини баҳолаш ва тартибга солиш вазифасинини бажаради.

5. Маданият инсоний фазилатларини шакллантирадиган, гуманистик, инсонпарварлик вазифасинини бажаради.

Маданий юксалиш мезонлари хилма-хил бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига қамраб олади: жамият тараққиётида яратилган маънавий қадриятларнинг кўлами ва миқдо-

ри, уларнинг тарқатилиш даражаси, инсонлар томонидан ўзлаштирилиши; маънавий маданиятнинг барча турларининг бир текис тараққий этиши; маданий қадриятлардан баҳраманд бўлишда барча кишиларнинг иштирок этиши; маданият дурдоналарини яратишда аҳоли барча қатламларининг кенг ва онгли равишда иштирок этиши; кишиларнинг маданий юксалишга ўз ҳиссаларини қўшиш учун жамиятда барча имкониятларнинг мавжудлиги.

Ўзбек халқи жаҳон маданиятининг ривожланишига катта ҳисса қўшган, ўзининг кўп асрлик бой ва ранг-баранг маданиятига эгадир. Мустақиллигимизнинг дасглабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар мобайнида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилди.

Давлат мустақиллигига эришилгандан кейин ўтган қисқа тарихий муддат ичида мамлакатимиз сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маънавий жиҳатдан жуда катта ўзгаршларни бошидан кечирди. Мустақиллик халқимиз маданий-маънавий тараққиётига ҳам кенг йўл очиб берди, топталган, камситилган миллий ғуруримиз, инсоний шаънимиз, миллий урф-одатларимиз ва анъаналаримизга қайта ҳаёт бағишлади. Мустақилликка ўтиш жараёнида биринчи навбатда одамларнинг дунёқараши ўзгарди, ғурур, орият, шаън ва номус туйғулари кучайди, ҳаётга, меҳнатга, Ватанга, эл-юртга муносабат ўзгача тус олди, миллий-маънавий муҳит соғломлашди, миллий ўзлигини англаш кучайди. Бир вақтда сунъий равишда камситилган шарқона урф-одатлар ва анъаналар яна одамлар ҳаётидан ўрин ола бошлади, ўзбекона меҳр-оқибат, ҳурмат-иззат, меҳр-мурувват, ўзгалар дардига ҳамдардлик қилиш сингари олижноб фазилатлар қайта тиклана бошлади, авлод-аждодларимиз меросига эгаллик қилиш ҳисси кучайди. Бошқача айтганда, маданий-маънавий ҳаётимизда уйғониш юз берди.

Халқнинг бойлиги, ақл-идроки ва тафаккури, тарихи ва маданияти унинг тилида, ёзма ва оғзаки адабиётида ўз ифодасини топди. Ана шу маънода олганда тил халқнинг қалби, тану жонидир.

Ўзбек тилини астойдил муҳофаза қилиш, унга давлат тили мақомини бериш, бу тилни аслидагидай қилиб тиклаш ва тобора ривожлантириш ва шу тариқа уни жа-

хондаги энг бой ва етук миллатлар тиллари даражасига кўтариш зарурати туғилиб етилганди.

Ўзоқ давом этган баҳслар, тортишувлар, мунозара ва муҳокамлардан сўнг Ўзбекистон Олий Кенгаши ўн биринчи сессиясида, 1989 йил 21 октябрида «Ўзбекистон ССР Давлат тили ҳақида» Қонун қабул қилинди.

Ўзбекистонда Давлат тили тўғрисидаги Қонуннинг қабул қилиниши ўзбек халқининг, республикамизда яшовчи бошқа халқларнинг ҳам маданий-маънавий ва сиёсий ҳаётида рўй берган ғоят муҳим воқеадир.

Қонунга биноан, ўзбек тили — Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили деб эълон қилинди. Бу халқимизни беҳад қувонтириб юборди, миллий ғурурни кучайтирди.

Тилимиз, тарихимиз, маданиятимиз, бутун маънавий ҳаётимиз тазйиқ остига олинганлигини, диний, ахлоқий, миллий қадриятларимиз оёқ ости қилинганлигидан қанчалик азият чекканлигимизни ҳали унутган эмасмиз.

Ўзбекистон Республикаси ўзбек тили ва маданиятини бутун чоралар билан ривожлантиради ва унинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида тўлиқ амал қилинишини таъминлайди. Бу ҳақда Қонунда айтиб ўтилган.

Ўзбек тилининг қўлланиш соҳаларининг кенгайиши бошқа тилларни ривожланиш имкониятларини чекламайди.

Тил ҳақида Қонун қабул қилиниши натижасида қорхона, муассаса ва ташкилотларда ҳисоб-китоб ва молия ҳужжатлари республика давлат тилида олиб бориладиган, нотариал ишлар, фуқаролик ҳолатини қайд этувчи ҳужжатлар ҳамда турли шаҳодатномалар ўзбек тилида ёзиладиган бўлди. Яқин-яқинларгача ҳам ана шу масалалар бўйича ўзбек тилига менсимасдан қараш одат тўсига кириб қолганди.

Республикамизда илмий ишларни ўзбек тилида тақдим этиш ва ҳимоя қилиш ҳуқуқи таъминланганлиги, миллий қадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш йўлидаги энг катта ютуқлардан бўлиб ҳисобланади.

Ўзбекистонда чиқадиغان китоблар, газета ва журналлар, даврий хабарномалар, дарсликлар, ўқув қўлланмаларнинг асосан давлат тилида нашр этилиши, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришларни кўпинча ўзбек тилида олиб борилиши халқимизнинг маданий-маънавий савиясини юксалтириш, миллий онгини ўсти-

ришда ўзининг ижобий таъсирни кўрсатиб келмоқда.

Ўзбекистон давлат мустақиллигининг асосий мақсадларидан бири шахснинг ҳар томонлама камолоти учун барча имкониятларни яратиб беришдир. Бу эса авваламбор, ҳозирги замон фани, техникаси ва маданиятининг ҳамма ютуқларини эгаллашни тақозо этади. Бу вазифани ҳал этишда фақат она тилининг ўзини билиш кифоя қилмайди, дунёдаги бошқа халқлар ва миллатларнинг тилларини билиш ҳар бир шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий тараққиёти учун зарур омилга айланиб бормоқда.

Бошқа тилларни билиш ҳар бир маълумотли кишининг бурчидир. Ҳар бил тил миллатнинг тарихини, маънавий бойликларини, ижтимоий ҳаёти, маданияти ва руҳиятини янада чуқурроқ эгаллаб олиш учун хизмат қиладиган олтин калитдир. Тил билган тақдирдагина миллатнинг руҳини, унинг қадр-қимматини тушуниш ва баҳолаш мумкин. Кимки бошқа миллат ва халқ тилини билса, у шу халқнинг дилини ҳам англайди. Халқ ўрта-сидаги бирлик, аҳиллик, меҳр-оқибат ва ҳурматини унинг тили ва маданиятини билишдан бошланади.

Қўп тилни билиш ўзини маданий киши деб ҳисоблашни орзу қиладиган ҳар бир инсон учун фарздир. Инглизча, арабча, немисча, французча ёки италянча тил билиш дунё маданияти хазинасига йўл очади. Шу тилларни билмаслик илғор фан, техникани, халқлар маданиятини ўрганишда анча мушкуллик туғдиради.

Ўзбекистон Республикасида ҳозирги пайтда ёшлар мактаблар ва олий ўқув юртларида рус, инглиз, француз, немис, испан тиллари билан бир қаторда бизга қадимдан маданияти, дини, тарихи ва урф-одатлари яқин бўлган Шарқ халқлари тилларини ҳам катта қизиқиш билан ўрганмоқдалар. Араб, форс, ҳинд тилларини билиш Эрон, Афғонистон, Покистон, Ҳиндистон, Хитой сингари дунёнинг бир неча миллиард аҳолиси яшайдиган мамлакатлар билан муносабатимизни яқинлаштириш ва яхшилашга сабаб бўлади.

Жаҳон фани ва маданиятининг бебаҳо хазиналаридан баҳраманд бўлиб ўзбек халқи ва маданиятини ривожлантириш, миллий қадриятларимизни умуминсоний қадриятлар негизда кучайтиришда беқиёс ўрин тутади. Буларнинг ҳаммаси Ўзбекистон давлат мустақиллигининг иқтисодий, сиёсий, маданий-маънавий асосларини

мустаҳкамлашда ўзининг ижобий таъсирини кўрсатади.

Тил ҳақидаги Қонунда Ўзбекистонда истиқомат қилаётган бошқа миллат ва элат вакилларининг давлат тилига катта ҳурмат ва эътибор билан қарашлари, уни ўрганишлари зарурлиги таъкидланган.

Ўзбекистон кўп миллатли давлатдир. Ҳозир Ўзбекистонда яшаётган қардош халқлар ва миллатлар вакиллари ўзбек халқи тили, тарихи, маданияти, анъаналарини, жаҳон цивилизацияси тараққиётига қўшган буюк улушини ўрганишлари учун қулай имконият ва шарт-шароитлар яратилган.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганлиги бошқа миллат ва миллий тил соҳибларининг Конституция-мизда белгиланган ҳуқуқларини заррача камситмайди.

Ўзбек тили инсон фаолиятининг ҳамма соҳалари учун, энг мураккаб илмий тушунчаларни ва инсон қалбининг энг нозик туйғуларини ифодалаш учун бой имкониятларга эга бўлган тиллардан биридир.

Ўзбек тили бу қадар қадимий ва етук, имкониятлари битмас-туганмас бўлмаганда, унда илмий, фалсафий, бадиий тафаккурнинг бунчалик кўп ва жозибали дурдоналари яратилмас эди. Бунга буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг она тилининг хазиналарини очиб, бу тилнинг ҳам бадиий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларига эга эканлигини намоён қилиб, сўз санъатининг «Хазойинул маоний», «Хамса», «Лисонут-тайр», «Маҳбулул-қулуб» каби ўлмас обидаларини «Мажолисун-нафис», «Мезонул-авзан» ва «Муҳокаматул-луғатайн» сингари қимматли илмий асарлар ёзиб қолдирганлиги мисол бўлади.

Маданият ва маънавият ўз халқининг тарихини чуқур билиш ва тушуниб етишга суянгандагина қудратли кучга айланади. Тарих халқ хотирасидир. Хотирасиз баркамол инсон бўлмаганидек, ўз тарихини билмаган халқнинг келажаги ҳам бўлмайди.

Тарих — халққа билим, маърифат, таълим-тарбия беради. Тарих одамларни ўйлашга, воқеаларни чуқур илмий таҳлил қилишга, содир бўлган воқеа ва жараёнлардан бугунги кун ва истиқбол учун тегшли хулосалар чиқариб олишга ёрдам беради. Ота-боболаримиз донолигини тушунишимизда кўҳна тарихимиз, бетакрор маданият, маънавий меросимиз, ажойиб-ғаройиб обидалару, асоратлиқларимиз қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

Ўзбек халқи ўзининг 3 минг йиллик бой тарихи билан ҳар қанча фахрланса арзийди. У жаҳон фани ва маданияти тараққиётига шу қадар кўп ҳисса қўшганки, бунини дунё аллақачон тан олган. Мовароуннаҳр халқлари дунёга Абу Наср Форобий, Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Ал-Фарғоний, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур сингари алломаларни етиштириб берган. Аҳмад Яссавий, Исмоил Бухорий, Баҳовуддин Нақшбанд, Термизий, Хўжа Аҳрор каби уламолар халқимиз ғуруридир.

Ўзининг юксак маданияти, буюк алломалари, доврақ саркардалари билан дунёга маълум ва машҳур бўлган Туркистон халқларининг, жумладан ўзбекларнинг тарихи мустабид тузум даврида ҳаддан ташқари сохта-лаштирилди.

Узоққа бормасдан, Амир Темур бобомизга бўлган муносабатни, темурийлар даврига берилган сохта, ғайриилмий баҳо нимадан иборатлигини олиб кўрайлик. Минг афсуски, асримиз бошларидан бошлаб 70—80-йилларга қадар ҳам Амир Темурга нисбатан «қонхўр», «жаллод», «босқинчи», «эл-юртни талаган» дея жар солинди. Улуғ бобомиз шахси ва фаолиятига берилган бундай «илмий баҳолар» китоблардан-китобларга кўчаверди. Ҳатто шундай «мукаммал» илмий, бадий, фалсафий-тарихий асарларга катта-катта мукофотлар ҳам берилди. Амир Темур ёвузликда Наполеон ва Гитлерга тенглаштирилди. Унинг Европа ва Осиё халқлари, бутун дунё олдидаги буюк тарихий хизматлари ҳақида лом-лим-дейилмади, Амир Темур шахсига баҳо берилганда, тирноқ остидан кир қидириб, фақат салбий томонларини кўришди. Ҳолбуки, Ўрта Осиёнинг мўғуллар зулмидан озод қилиниши ва қайтадан марказлаштирилиши, ўзаро феодал урушларнинг тугатилиши, илм-фан, маданият, адабиёт ва санъатнинг, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ, зироатчиликнинг гуллаб-яшнаши, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Шаҳрисабзда, умуман Мовароуннаҳрда, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Арабистонда қанчадан-қанча бинолар, қасрлар, масжиду-мадрасалар, ҳашаматли меъморчилик обидалари қурилиши, ажойиб боғлар, расталар, сув иншоотларининг ташкил этилиши, савдо йўллари-нинг очилиши Амир Темур ва темурийлар номи билан боғлиқ.

Жаҳонгир Амир Темур барпо этган қудратли марказлашган давлат туркий миллатнинг бирлашиши ва жипс-

лашишига таянч бўлиб хизмат қилди, миллатнинг раванак топишига, миллий туйғунинг уйғонишига ёрдам берди, унинг маданияти юксалишида мислсиз аҳамият касб этди. Бу даврда турк халқлари тарихига доир Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома», Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайи», Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш шуаро», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», ибн Арабшоҳнинг «Амир Темур тарихи» каби машҳур асарлари ёзилди, Мирзо Улуғбекнинг астрономия мактаби иш олиб борди ва «Зижи жадиди Қўрагоний»си дунёга келди.

Амир Темур ва темурийлар даврида пойтахт шаҳар Самарқанднинг шон-шўхрати дунёга ёйилди, курраи заминнинг сайқали деб баҳоланди. «Афлотунлар чоғинда Афина, Румо салтанатида, Аббосийлар даврида Бағдод қанча тараққий қилган бўлса, — деб ёзган Фитрат, — Темур ва Улуғбеклар замонида Самарқанд шунча тараққий қилган эди».

Амир Темурнинг бошқа мамлакатларга қилган юришлари ҳақида оғиз кўпиртириб гапирадилар-у, лекин унинг Тўхтамиш ҳукмронлигига — Олтин Урта давлатига қақшатқич зарба бериш билан Россиянинг мўғуллар асоратидан озод бўлишини тезлаштирганини ёки 1402 йили Туркия султони Боязид Йилдиримни тор-мор келтириб, Болқон ярим оролидаги халқларни Усмонли турклар истибдодидан қутқариб қолганини ҳисобга олмадилар.

Ўзбек адибаларининг тарихий мавзудаги асарларига душманлик кўзи билан қаралди. Фитратнинг «Ҳинд ихтилофчилари», «Абулфайзхон», «Темур сағанаси», «Або Муслим», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Ойбекнинг «Навоий», Мақсуд Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди», Пиримқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довоши» каби асарларига «миллатчилик» тамғаси ёпиштирилди. Суюкли шоирларимиз Эркин Воҳидов билан Абдулла Орипов ўзбеклар ва Ўзбекистон ҳақида шеър ёзганликлари учун бошларига не-не ташвишлар тушганлиги ҳали ёдимиздан кўтарилган эмас. Академик Иброҳим Мўминов «Амир Темурнинг Урта Осиё тарихида тутган ўрни» рисоласи учун бадном этилди.

Натижада нафақат Амир Темур тарихи, балки Урта

Осиёнинг XV—XVI асрлардаги тарихи деярли ўрганилмай қолди.

Шахсга сиғиниш даврининг қонуний давоми бўлган турғунлик йилларида буюк давлат арбоби, дойурак саркарда, беназр олим ва санъаткор, дунёда таниқли адиб ва шоир Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг шахсига қарши ҳужумлар қилинди. Бобур фаолиятининг миллий ва умуминсоний аҳамияти камситилиб ва таҳқирланиб, у «золим» ва «босқинчи» сифатида баҳоланди.

Буюк мутафаккир ватандошимиз Бобур аслида бизлар учун ўзининг нодир «Бобурнома» асари билан қадрлидир. У ҳар доим ва ҳамиша Ватан ишқи билан яшади. Ҳиндистонда бўлган пайтларида 700 дан ортиқ мустақил жамоани ягона давлатга бирлаштирди, юртни обод қилди, маориф ва маданиятни ривожлантирди. Бобур асос солган буюк бобурийлар сулоласи ҳинд тарихи ривожига бениҳоя катта улуш қўшди. Шунинг учун ҳам улар Бобурни Ҳиндистоннинг асл фарзанди сифатида улуғлашади. Ҳиндистоннинг давлат арбоби ва файласуфи Жаваҳарлаъл Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» ва «Дунё тарихига бир назар» китобларида Бобур шахсияти ва бобурийларга юксак баҳо бериб, Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг ажойиб султони, кучли тadbиркор киши бўлиб, санъатни, гўзалликни севарди, деган эди.

Мустақиллик бизга маънавий мулкимизни, тарихимизни, улуғ боболаримиз руҳини шод этиш имкониятини қайтариб берди. Истиқлол туфайли ўтмиш тарихимизга муносабат ижобий томонга ўзгарди. Аллома боболаримиз меросларини ўрганиб идрок этмоқдамиз.

Бугунги кунда авлод-аждодларимиз тарихи тикланаётганлиги мустақиллигимизнинг ажойиб самарасидир. Ўзбек халқнинг бир неча минг йиллик тарихига онд дарсликлар яратилмоқда. Халқимизнинг кечмиш тарихи ва ҳаётини ўзида мукаммал акс эттирибгина қолмай, ушбу асарларнинг ўз она тилимизда илк бор нашр этилаётганлиги қувончимизга қувонч қўшмоқда. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома», Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома» китобларини зўр интизорлик билан кутиб олдик. Абу Тоҳир хожа Самарқандийнинг қаламига мансуб бўлган «Самария», Наршахийнинг «Бухоро тарихи», Муҳаммад Юсуф Баёнийнинг «Шажарайи Хоразмшоҳий», Исҳоқжон Жунайдуллохўжа ўғли Ибратнинг «Фарғона тарихи» номли нодир китобларини му-

толаа қилиш имкониятига эга бўлганлигимиз сабабли халқимизнинг узоқ ўтмиш ҳаёти ҳақида қимматли маълумотлар, қизиқарли воқеалар, тарихий ҳақиқатни библио олмақдамиз.

Эндиликда ўтмишимизнинг кўпгина саҳифалари ҳужжатлар, қўлёзма материаллари, биринчи манбалар асосида тикланыпти.

Мустабидлик замонида халқимиз хотираосидан атайлаб ўчирилган мўътабар инсонларнинг номлари биринкетин тикланыпти. Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат ва Усмон Носир каби Ватанимиз, миллатимиз озодлиги йўлида шаҳид кетган ўнлаб сиймоларнинг маънавий мерослари бугун халқимиз бисотига қайтмоқда.

Қатағончилик авжига минган йилларда қатъиян ман этилган Абдурауф Фитратнинг «Ҳинд сайёҳининг қиссаси», «Туркистонда руслар», «Қиёмат» номли асарлари ва кўплаб шеърлари, Абдулҳамид Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романи, «Ёрқинной» номли драматик асари, «Ўзбегим», «Халқ», «Бузилган ўлкага» номли ва бошқа кўплаб шеърлари, Усмон Носир ва Абдулла Қодирий асарлари ҳозирги мустақиллик даврида халқимизнинг қўлдан қўймай ўрганадиган асарларидан бўлиб қолди.

Пок номлари тикланган минглаб кишилар орасида Ўзбекистонга кўп йиллар самарали хизмат қилган, мустақиллик пойдеворига муносиб ғишт қўйган, халқимизнинг атоқли фарзанди Шароф Рашидовнинг ҳам номи борлиги оқилона сиёсат натижасидир.

Мустақиллик шарофатила тикланиб қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланиб бораётган миллий маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий, ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва камол топтиришда аҳамияти бениҳоя катта.

Халқимизнинг қаддини ростлаб олиши, ўз-ўзини англаш тарихни ҳаракатга келтирадиган буюк кучга айланиши маданий-маънавий тараққиётига, жумладан, инсоннинг маънавий-ахлоқий камолотига ҳам маълум даражада боғлиқ эканлиги ўз-ўзидан тушунарлидир.

Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга ошириляётган миллий маданий тикланиш, миллий уйғониш жараёнлари билан узвий алоқадорликдир.

Инсоннинг маънавий, ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали мазмун-моҳияти жиҳатидан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади.

Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шароитларидан бири сиёсий маданиятнинг ўсиб боришидир. Агар ҳар бир миллат вакилида, ҳар бир инсонда юксак сиёсий онг, сиёсий билим ва маданият, сиёсий зийраклик бўлмаса мустақиллик барқарор бўла олмайди.

Сиёий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини ўзида мужассам этган одамларнинг ғоявий-сиёсий етуклиги, назарий билимлар истиқболини ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллай билиши кун тартибидagi сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий муаммоларни кенг миқёсларда ҳал этиш маҳорати демакдир. Сиёсий маданият айтилганлардан ташқари инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалик, хушмуомалилик, катта маъсулият, зийраклик, узоқни кўра билишликни ҳам ўз ичига олади.

Мустақиллигимиз даври муаммоларини, миллий истиқлолигимизнинг назарий масалаларини юзаки билиш, уларнинг туб моҳиятига тушунмаслик ёки уни сўздагина шунчалик қайд этишни сиёсий онглилик ҳам, сиёсий маданият ҳам деб бўлмайди. Назарий билимлар мустақилликнинг амалий масалалари билан боғланган, ҳар бир инсоннинг иймон-этиқодига, фаолияти ва ҳатти-ҳаракатининг мазмунига айлангандагина сиёсий маданиятнинг асоси бўлиб юзага чиқади.

Ҳозирги пайтда ҳам бир катта-ю — кичик инсон, меҳнатқашлар оммаси, ўсиб келаётган ёш авлод мустақил Ўзбекистон давлати ички ва ташқи сиёсатини чуқур тушунишлари, ўзларини миллий истиқлолигимиз муаммоларини бажариш йўлида сафарбар эта билишлари муҳим аҳамият касб этмоқда.

Юксак сиёсий билим ва маданиятга, иймон-этиқодга эга бўлган инсон жамиятимиз, давлатимиз, халқимиз ва миллатимизнинг энг катта бойлиги ҳисобланади.

Маънавий баркамоллик ҳуқуқий органи ҳам ўз ичига олади. Инсон муайян жамиятда яшар экан, унинг ахлоқи ва одобининг шаклланиши мавжуд ҳуқуқий мезонлар билан боғланмоғи керак. Инсондаги фаоллик қабул қилинган қонун ва қоидалар чегарасида бўлмоғи керак. Жамият белгиланган, давлат қабул қилган қо-

нунлар чегарасидан чиқиб кетган фаоллик бебошликдир, жамоат ва давлат манфаатларини менсимасликдир.

Етук, маънавий, руҳий баркамол, миллатпарвар, халқпарвар кишилар, ватани учун хизмат қилишни ўзи учун олий мақсад деб биладиган одамлар, ўз шахсий мақсад ва манфаатларини умумхалқ, давлат манфаатларидан устун қўймайди, бебошлик ва итоатсизлик, ижтимоий-сиёсий вазиятни кескинлаштиришнинг ҳар қандай кўринишларига қарши кураш олиб боради.

Жамият қабул қилган қонунларни ҳурмат қилиш, унга асосланиб иш кўриш, ҳуқуқий қонун-қоидалар ва мезонларнинг бузилишига йўл қўймаслик маънавий камолот, ахлоқий поклик белгисидир.

Инсонда ҳуқуқий маданиятнинг юқори даражада бўлиши, унинг ҳуқуқий билими ва савияси қабул қилинган қонунлар сони билан эмас, балки ўша қонунларнинг кўрсатилган соҳаларда тўла ижро этилиши билан белгиланади.

Президентимиз томонидан алоҳида таъкидланганидек, «Ҳуқуқий маданият даражаси фақатгина қонунларни билиш, ҳуқуқий маълумотлардан хабардор бўлишдангина иборат эмас. У қонунларга амал қилиш ва уларга бўйсунуш маданияти демакдир. У одил судни мушоааат этиш эҳтиёжи демакдир. Ҳуқуқий маданият дегани турли можароларни ҳал қилишда қонунга хилоф кучлардан фойдаланишни рад этиш демакдир»¹.

Инсонда ҳуқуқий онг ва маданият ўз-ўзидан шаклланимайди. У жамиятда, жамоатчилик ўртасида таълим-тарбия натижасида шаклланади. Ёшларда ҳуқуқий билим ва маданиятни шакллантириш ва ривожлантиришда умум-таълим мактаблари, колледж ва лицей, олий таълим ва ўрта махсус ўқув юртларида амалга оширилаётган таълим-тарбия ишларининг аҳамияти катта. Таълим-тарбия олдида турган асосий мақсад ўсиб келаётган ёш авлод онгига кекса авлод доно тажрибасини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш, ватан ва миллат олдидаги бурч ва маъсулиятни ҳис қилишга ўрганиш, қонунларга риоя этиш фазилатларини қарор топтиришдан иборатдир.

Маданиятнинг инсон маънавий, ахлоқий камолоти-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-иҷтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари, 29-бет.

даги аҳамияти айтиб ўтилганлардангина иборат эмас. Ўз эркини қўлга киритган мамлакатимиз халқлари фаолиятида миллий онг, миллий бирдамлик туйғусининг қарор топтиришдаги аҳамияти ҳам беқиёсдир. Мустақил давлатнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучи бўлган халқда етук миллий онг бўлмаса озодлик, эркинлик, ҳурриятни қўлда ушлаб туриш беҳад мушкуллашади.

Миллий онг, миллий манфаатларни ўзида ифодалаган маънавийдир. Миллий онг миллий маданиятнинг таркибий қисмидир. Миллий онг миллий манфаатнинг чўққисидир. Миллий онг миллий маданиятнинг миллат манфаати билан, миллат истиқболи билан, тараққиёт билан боғлиқ бўлган муаммоларнинг инсон онгидаги ифодасидир.

Миллий онгнинг шаклланиши анча мураккаб жараён. У миллий маданият заминида шаклланиши, ривожланиши мумкин. Миллий маданият миллий онгнинг асосий негизини ташкил этади. Миллий маданият қанчалик юксак бўлса, миллий онгнинг шаклланиши учун имкониятлар шу қадар кенг бўлади.

Миллий маданият ва миллий онг айнан тенг эмас. Миллий маданият мазмун жиҳатдан анча кенг бўлиб, миллат маънавий камолотининг барча томонларини ўз ичига олади. Миллий онг эса миллий маданиятнинг маълум давридаги ижтимоий онгда акс этган шаклидир.

Миллий маданиятнинг таркибий қисми бўлган миллий онг ўз навбатида миллий маданият тараққиётига катта таъсир кўрсатади. Миллий онгнинг ривожланиши миллий маданиятни тўлароқ тушунишга, унинг истиқболи билан боғлиқ бўлган янги имкониятларни топишга имкон беради.

Агар халқларда юксак миллий онг бўлмаса миллий манфаатларни англаш ҳимоя қилиш қийинлашади. Миллий онги етарли даражада ривожланмаган, миллий бирлик, миллий бирдамлик ва миллий ҳамкорлик туйғулари заиф бўлган халқларда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тараққиёт жуда сустлашиб кетади.

Миллий маданиятнинг бирлик ва ҳамкорликка миллат тарихини холисона англашга, миллий тил ва маданиятни қадрлашга, миллий одоб-ахлоқ ва бошқа маънавий хислатларини сақлашга хизмат қилувчи томонлари миллий онгнинг ўзигини ташкил этади.

Инсонни маънавий-ахлоқий камолоти муомала маданиятида ҳам кўринади.

Маънавий баркамол инсон ақл-идроко асосида ҳаракат қилади. Ватанига халқи ва миллатига тўла содиқ, садоқатли бўлиш ҳам маданиятчилик, маънавий баркамоллик, ахлоқий поклик белгиларидан бўлиб ҳисобланади.

Бировлардан кўрган муруввати ва яхшилигини унутмаслик ҳам инсонни улуғлайдиган фазилатлардан бўлиб ҳисобланади. Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш энг катта инсоний бурчимиздир. Яхшилик дўстлик, биродарликни, қавм қариндошликни кучайтиради, меҳроқибатни мустаҳкамлайди.

Жисмоний бақувват, маънавий, ахлоқий, илмий жиҳатдан етук бўлмасдан туриб шахс баркамол бўла олмайди. Маънавий, жисмоний соғлом авлодларни тарбиялаш бу борадаги ишларнинг асосий моҳияти ва йўналишини ташкил этади.

«Халқимизда соғлом танда, соғ ақл, — деган доно нақл бор. Соғлом тан ижтимоий-шахсий камолот заминига айлана олади. Бадан тарбиянинг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордур», — дейди Абдулла Авлоний. «Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устуни қўйиб, астарини ювиб овора бўлмоқ кабидир, ҳар вақт устидаги кир ичига урадур».

Фикр тарбияси учун соғлом бир вужуд керакдир. Инсоннинг маънавий камолатида жисмоний ва бадан тарбиясидан ташқари ақлий ва гўзаллик тарбиясининг, шунингдек, ахлоқий, виждоний, руҳий, диний тарбиянинг ҳам аҳамияти шак-шубҳасиздир.

«Қадимги аجدодларимиз комил инсон ҳақида бутун бир ахлоқий талаблар мажмуасини, замонавий тилда айтсак, шарқона ахлоқ кодексини ишлаб чиққанлар. Киши қалбида ҳаромдан ҳазар, нопокликка, адолатсизликка нисбатан мурасасиз исён бўлиши керак», — дейди Президентимиз И. А. Каримов.

Инсоф ва адолат туйғуси, иймон ва ҳалоллик, хушмуомалаллик ва хушхулқлилик — булар инсон маънавий баркамоллигининг намоён бўлиш шакллари.

Шарқона урф-одат ва маданиятда одамлар хушхулқли, ширинсўз, олижаноб бўлишга даъват этилади. Одамлар халқимиз урф-одатларига қатъий амал қилиб хулқларини тузатсалар, оилаларида жамиятда хушмуо-

мала, меҳрибон, олижаноб бўлсалар жуда катта олқишга сазовор бўладилар.

Миллий уйғониш асосан маънавий соҳасида, миллий онг, инсоннинг маънавий, ахлоқий камолида юз беради. Маънавий камолот фақат ўтмишни тўла тушуниб олишгина эмас, балки келажакка интилишдан иборатдир. «Тараққиёт тақдирини маънавий жиҳатдан етук одамлар ҳал қилади. Техникавий билим, мураккаб технологияни эгаллаш қобилияти маънавий баркамоллик билан, мустақил тафаккур билан бирга бориши керак. Ақлий заъовот ва руҳий маънавий салоҳият — маърифатли инсоннинг икки қанотидир»¹

4. Миллий ғоянинг жамият тараққиётидаги аҳамияти

Ҳар қайси жамиятнинг, шу жумладан мустақил Республикаимизнинг ҳам ўз олдига қўйган аниқ мақсад ва муддаоси бор. Миллий ғоя, миллий мафкура ана шу мақсадларни ифода этадиган қудратли кучдир.

Президентимиз И. А. Қаримов таъкидлаганидек, «мақсад дегани — халқни, миллатни бирлаштирувчи, йўлга бошловчи бамисоли бир байроқ. Бу байроқ бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ғурур-ифтихорини, керак бўлса, қудратини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган улуғ кучдир. Давлатимизнинг, халқимизнинг, эл-юртимизнинг мақсади ўзининг улуғворлиги, ҳаётийлиги ва ҳаққонийлиги билан ҳаммамизни жалб этадиган бўлмоғи лозим. Токи бу мақсад халқни — халқ, миллатни — миллат қила билсин, қўлимизда енгилмас бир кучга айлансин»².

Маълумки, ўтмишда халқимизнинг табиатига тамоманла бегона, жамият онгига мажбуран сингдирилган яккаю-ягона коммунистик мафкура ҳукмронлик қилиб келди. Унинг салбий асоратлари ҳанузгача сезилмоқда. Шунинг учун ҳозирги кунда мустақил Ўзбекистон жамиятининг олий мақсадларини ифода этадиган миллий ғоя, миллий мафкуранинг илмий асосларини яратиш ўта муҳим масала бўлиб турибди.

Мустақиллик туфайли бошланган буюк тарихий тараққиёт йўлидан оғишмай олға ривожланиб бораётган

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг снёсий-иқтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари 46-бет.

² И. А. Қаримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. Т., «Ўзбекистон», 1998, 3-бет.

Ўзбекистон Республикаси олдида эндиликда бир қанча муҳим вазифа ва муаммолар турибди. Ана шулардан бири миллий истиқлол мафкурасини яратиш, уни халқ орасида жадал кенг ёйишдан иборат.

Миллий ғоянинг жамият тараққиётидаги аҳамияти

Ўзбекистон ўзининг мустақил тараққиёт йўлига қадам қўйган дастлабки кунларида — эски мафкурадан бутунлай воз кечилаётган, янги мафкура эса ҳали ишлаб чиқилмаган, илмий асослаб берилмаган кезларда, маънавият соҳасида бўшлиқ пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам янги миллий ғоя, миллий мафкурани яратиш зарурати кун тартибидаги асосий масала бўлиб қолди.

Шуни айтиш керакки, ҳеч қандай жамият ва миллат мафкурасиз яшай олмайди. Дунёдаги ҳар бир жамиятнинг, ҳар бир давлатнинг ўзига ҳос, ўзига мос келадиган мос келадиган, унинг учун хизмат қиладиган туб мақсадлари ва манфаатларини ҳимоя қиладиган мафкураси бўлади. Одамлар қайси бир жамиятда яшашидан қатъий назар нимагадир ишониши, эътиқод қилиши, қандайдир бир ғояга таълимотга асосланиб, иш кўриши, фаолият кўрсатиши керак.

Ўзбекистоннинг ҳозирги даври, бундан кейинги тараққиёти ва истиқболи ҳамда мустақиллигининг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, маданий-маънавий заминларини яратиш ва мустаҳкамлаш учун мафкура сув билан ҳаводек зарур. Бунинг ҳаётнинг ўзи очиқ-равшан кўрсатб турибди.

Биз эртанги кунга — келажакка томон қўзни юмиб, тахминларга асосланиб, таваккалчасига иш тутиб бора олмаймиз. Қишилар ҳозирданоқ биз қайси йўлдан борамиз, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий муносабатларнинг қандай шаклини яратамиз, ўз тарихий тажрибамизнинг, жаҳон тараққиёти сабоқларининг қайси жиҳатларидан фойдаланамиз, келажакда Ўзбекистонни қандай қилиб буюк давлатга айлантирамиз, мустақиллик муаммоларини ҳал этиш учун нималарга эътиборимизни қаратишимиз керак, деган ўнлаб, юзлаб саволларга жавоб топмоқлари зарур. Агар халқимизни, миллатимизни қизиқтириб келётган барча саволларга ҳозирданоқ аниқ, илмий асосланган жавоблар, муҳим йўл-йўриқлар бўлмаса, одамлар бунга қатъий ишонтирилмаса, амалий фаолиятимизда хато кетидан хатоликларга йўл қўяверамиз. Бу кутилмаган оқибатларни келтириб чиқариши

мумкин. Ана шундай кўнгилсиз ҳодисалар рўй бермаслиги учун халқ оммасини умумий мақсад сари якдиллик билан ҳаракатга даъват этадиган янги мафкура яратилмоғи керак.

Мафкуранинг аҳамияти яна шундан иборатки, у жамиятимизнинг ривожланиши, олға томон ҳаракат қилишини осонлаштиради, миллатни, барча фуқароларни умумий мақсад йўлида бирлаштиради.

Миллий мафкура бутун Ўзбекистон халқининг руҳини, ҳис-туйғусини, миллий ғурур ва ифтихорини, кучқудатини, орзу-интилишларини мужассамлаштирадиган буюк ғоявий кучдир.

Мустақилликнинг тақдири, Ўзбекистоннинг келажаги, биринчи навбатда ва асосан, одамларга, уларнинг амалий фаолиятига, ахлоқий баркамоллигига, ғоявий-сиёсий етуклик даражасига, миллий ўзлигини қанчалик чуқур ва мукаммал англаб олишларига бевосита боғлиқ. Мафкурасиз оммани жамият тараққиётини, мустақиллик билан боғлиқ бўлган улкан вазифаларни бажаришга сифарбар этиш мумкин эмас. Инсоннинг фаолияти унинг илғор мафкурага қатъий амал ва эътиқод қилишига боғлиқ.

Жамият манфаати ва миллий истиқлол йўлида ўзидаги барча билим, қобилият ва истеъдодини бахшида этишга тайёр турган етук инсонлар, уddaбурон ёшлар, фидойилар бўлмаса, Ўзбекистонни энг яқин ва олий келажаги билан бевосита боғлиқ бўлган ана шу ва бошқа вазифаларни мафкуравий ишларни жонлантирмасдан туриб амалга ошириб бўлмайди.

Миллий истиқлол мафкураси кишиларда миллий маданиятнинг, миллий онгнинг, миллий ғурурнинг ўсиши ва ривожланишида муҳим аҳамият қасб этади. Шунингдек, у кенг жамоатчиликни халқимиз ва миллатимизнинг куч-қудрати ва имкониятларига, ғоявий-сиёсий жиҳатдан бир бутун ва яхлитлигига салбий таъсир этиши мумкин бўлган маҳаллийчилик, гуруҳбозлик, қабила-уруғчилик муносабатларига қарши муросасиз кураш олиб боришга даъват этади. Мафкура миллий ҳамкорлик, миллий ҳамжиҳатликнинг кучайишига кўмак беради. У етук миллий онг, миллий ғурур, миллий қадриятлар, миллий бирдамлик ва ҳамжиҳатлик туйғуси заминда шаклланадиган ватанпарварликни ҳам ўз ичига олади. Кишиларда она заминга бўлган муҳаббат қанчалик кучли бўлса, Ватанни севиш, юксак даражада эъзозлаш тобора кучайиб

борса, ҳар бир инсон ўз Ватани тарихини, миллий қадриятларини, ўз халқи тили, маданияти, миллий урф-одатларини мукаммал билса, миллий манфаатларни, миллат тақдири ва истиқлолини чуқур англаб етган бўлса, жамият шунчалик мустаҳкам ва барқарор бўлади. Ватанимиз бахт-саодати, халқимиз, миллатимиз келажаги, истиқболимиз тақдири ҳар биримиз учун муқаддасдир.

Миллий ғоя — миллий мафкура республикамиз муостақиллигини мустаҳкамлаш, Ўзбекистонни келажакка буюк давлатга айлантириш, инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, ижтимоий адолатни, демократияни тўла қарор топтириш, миллатимиз ва мамлакатимиз истиқболни муаммоларини ҳал этишни биринчи ўринга қўйиш йўлида аниқ мақсадга қаратилган, илмий асосланган хилма-хил билимлар ва ҳулосаларнинг муайян тизимидир.

Миллий ғоя халқнинг миллий манфаатларидан келиб чиқади ва уни ўзида ифода этади.

Миллий истиқлол мафкураси халқимизнинг миллий қадриятларга ҳамда умуминсоний қадриятларига асосланади. Улар мафкурамизнинг тамал тошини ташкил этади. Миллий, умуминсоний, қадриятлар, ахлоқий, бадиий, фалсафий, диний, ҳуқуқий қарашлар ва ғоялар мафкурамизнинг инсонпарварлик моҳиятини янада тўлдиради ва бойитади, заминини мустаҳкамлайди, таъсирчанлигини оширади, амалий аҳамиятини кучайтиради.

Мафкурамизни ишлаб чиқиш ва ҳаётимизга жорий этишда фан қонунларига асосланиб иш тутиш, тўпланган ижобий тажрибалардан мақсадга мувофиқ фойдаланиш зарур.

Миллий истиқлол мафкураси бир миллат — ўзбекларнинг манфаати билангина чегараланган эмас. Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, руслар, украинлар, яҳудийлар, ҳуллас республикамизни ўзининг жонажон Ватани деб билган, у билан фахрланадиган барча миллат ва элатларнинг тенг ҳуқуқлигини, кадр-қимматини, ор-номуси ва миллий ғурурини, манфаатларини ҳимоя қилиш мафкурамиз моҳиятида катта ўрин тутади.

Мустақил Ўзбекистоннинг янги ўзига хос ва мос бўлган мафкурасини халқимизнинг ҳозирги ва келажакдаги туб манфаатларини, истиқлолимизнинг ривожланиш қонунларини назарда тутиш фан қонунларига, илмий на-

зарияга тубдан зид бўлган субъективизм ва волюнтаризмга қарама-қарши иш тутиш демакдир.

Айтилганлардан кўриниб турганидек, жумҳуриятимизнинг миллий мафкурасини ишлаб чиқиш шунчаки оддий, жўн бир нарса эмас. Уни ишлаб чиқишда истиқболни ҳозирданоқ аниқ белгилаб олиш, кун тартибида турган энг янги вазифаларни тўла ҳисобга олган ҳолда иш кўриш талаб этилади.

Миллий истиқлол мафкурасини яратишга бўлган заруриятнинг негизида халқимизнинг узоқ йиллар давомида олиб борган курашлари туфайли қўлга киритилган энг буюк тарихий воқеа — мустақиллик ётганлигини сира эсдан чиқармаслигимиз керак.

Мустақиллик жаҳон тараққиётига ҳисса қўшган ўзбек халқи ҳаётида, жумҳуриятимизда яшайдиган барча халқлар тарихида рўй берган буюк воқеадир. Мустақиллик жамиятимиз тарихида халқимизнинг турмуши, маданияти, маънавияти, дунёқараши ва мафкурасида туб бурилишдир. Мустақиллик янги даврни — мустамлакачиликдан абадий қутулиб, озодликка чиқиш даврини бошлаб берди.

Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги — бу халқимиз тарихидаги энг катта бурилиш, буюк ғалабадир. «Бу — халқимизнинг кўп асрлик тарихида буюк воқеадир... Бу тарихий воқеа давлатимиз йилномасига зарҳал ҳарфлар билан ёзиб қўйилади»¹.

Биз мустақилликка тасодифан ёки бўлмаса осонгина эришганимиз йўқ. Уни ҳеч ким бизга ҳадя этган эмас. Халқимиз мустақилликка кўп йиллар давом этган жиддий ва машаққатли курашлар эвазига эришди. Бу масалага биз фалсафий нуқтаи — назардан ёндошадиган бўлсак, шуни очиқ-ойдин эътироф этишимиз керакки, Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги — жамиятимизнинг олдинги тараққиёти томонидан тайёрланган объектив ва қонуний жараёндир.

Авлод-аждодларимиз азалдан кураш олиб бормаганларида биз ҳеч қачон мустақилликка эришмасдик. Халқимизнинг энг асл фарзандлари яратиб кетган таг-замин бўлмаганида, мустақиллик қасрининг тамал тоши қўйилмаганда орзуларимиз рўёбга чиқмасди.

Халқимизнинг асрий орзуси бўлган мустақилликни

¹ И. А. Каримов. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Т., «Ўзбекистон», 1992, 4-бет.

таъминлашда, ўзбек халқининг қадр-қимматини ҳимоя қилишда, ўлкамиз бойлликларининг талон-тороғ қилинишига йўл қўймасликда Президентимиз Ислон Қаримовнинг хизматлари буюк. Юртбошимизнинг кейинги бир юз ўттиз йил давомида қарам ва муте бўлиб келган ўзбек халқини озодликка чиқариб, бошини қовуштириб, сиёсий ва иқтисодий инқироз ботқоғидан олиб чиқиш йўлидаги саъй-ҳаракатларини бутун дунё эътироф этди.

Яқин ўтмишда жамиятимизда тоталитар тузум манфатини ҳимоя қилган яккаю-ягона коммунистик мафкура, ҳукмрон эди. У иқтисодиёт, сиёсат ва бошқа соҳаларга қўпол равишда ўз таъсирини ўтказиб келди. Натижада жумҳуриятимиз иқтисодиёти бир ёқлама ривож-ривожланиб, хом ашё етказиб берувчи ўлкага айланиб қолди. Шўро даври мафкурасининг салбий таъсири натижасида халқимизнинг бой тарихи, маданияти, урф-одати, анъаналари оёқ ости қилинди, ижтимоий адолат мезони бузилди. Жумҳуриятимиз марказнинг мустамлакасига айланиб, халқимиз ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқидан, виждон ва фикр эркинликларидан маҳрум бўлди. Шунинг учун ҳам истиқлолга эришган кунимиздан бошлаб миллий мафкура, Ўзбекистон жамиятининг миллий ғоясини яратиш масаласи долзарб бўлиб келмоқда.

Миллий мафкурामизнинг мазмун-моҳияти, уфқлари, унинг асосий тамойиллари Президентимизнинг асарларида ўзининг чуқур ифодасини топган.

Ислон Қаримов жамият мафкурасини қандай тушунасиз, деган саволга қуйидагича жавоб берди: «Одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунсқараши ва менталитетига асосланган, айни вақтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини қўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида, ўзига хос кўприк бўлишга қодир ғояни мен жамият мафкураси деб биламан»¹.

Президентимиз таъкидлаганидек, миллий ғоя, миллий мафкура қуйидаги талабларга жавоб бериши керак: 1) миллий ўзлигимизни, анъаналаримизни, халқимизнинг орзу-умидларини, жамиятимиз олдида турган олий мақсад ва вазифаларни қамраб олиши керак; 2) жамиятимизда истиқомат қилувчи барча кишиларни ягона

¹ И. А. Қаримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. II-бет.

миллий байроқ атрофида бирлаштириб, уларни буюк мақсадлар сари чорлайдиган ғоя бўлиши керак; 3) миллатчилиқ, бошқа халқларни менсимаслик кайфиятидан холи бўлиб, жаҳон ҳамжамиятида ўзимизга муносиб ўрин, ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор; 4) кишиларни, авваламбор ёш авлодларимизни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат руҳида тарбиялашга мададкор бўлиши зарур; 5) Ватанимизнинг ўтмиши, бугунги кун ва келажагини боғлайдиган жаҳон ҳамжамиятига, умумбашарий ютуқларга элтувчи ғоя бўлиши керак.

Маълумки,, ҳар бир мафкуранинг мазмуни у ёки бу жамиятнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, маданий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган ўзгаришлар ва мақсадлари билан белгиланади. Шундай экан, ўз-ўзидан биз Ўзбекистонда қандай жамият барпо этаёلمиз, унинг моҳияти, асосий мақсадлари, ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат, деган савол туғилади, албатта.

Президентимиз Ислом Қаримов таъкидлаганидек, ҳозирги мустақил Ўзбекистон — ўз тақдирини ўзи белгилайдиган, умумбашарий қадриятлар устуворлигига асосланадиган, инсонпарварлик қоидаларини тан олган, кучли демократик, адолатли жамиятни барпо этишга қаратилган давлат. У инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари, фуқаролар тинчлиги ва миллатлараро тотувлиқни таъминлаб берадиган, халқимизнинг бой тарихи, урф-одати, анъаналарини қадрлайдиган, барқарор бозор иқтисодиётига босқичма-босқич ўтишга ҳаракат қилаётган ҳар томонлама фаол ички ва ташқи сиёсатни амалга оширадиган, аҳоли турмушини яхшилашни олий мақсад қилиб қўйган, келажаги буюк ҳуқуқий демократик давлатдир.

«Содда қилиб айтганда, — дейди И. А. Қаримов, — жамиятимизнинг мафкураси шу жамиятнинг таянчи бўлмиш оддий инсон ва унинг манфаатларини ифода этиши, халқимизнинг беҳатар, тинч-омон, фаровон, бадавлат турмушга эришиши учун куч-ғайрат манбаи бўлиши лозим»¹

Мустақил Республикаимизнинг миллий истиқлол мафкураси жумҳуриятимиз ижтимоий турмушининг иқтисо-

¹ И. А. Қаримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. 12-бет.

дий, сиёсий, ижтимоий, маънавий ва бошқа соҳаларида рўй бераётган жараёнларни ифодалайди.

Бир-бири билан узвий боғланган, бир-бирини тўлдирадиган йўналишлардан таркиб топган миллий истиқлол мафқураимизнинг асосий мақсадлари қуйидагиларга қаратилган.

Сиёсий соҳада — ўзбек давлатчилиги ривожининг таърихий тажрибаси ва умуминсоният томонидан эътироф этилган қонунларга асосланган ҳолда инсонларвар ҳуқуқий демократик давлатни барпо этиш; давлат қурилиши ва фуқаролик жамиятини шакллантириш жараёнларини эркинлаштириш; фуқароларнинг сиёсий, ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириб инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, том маънода амалда қонун устуворлигини таъминлашга эришиши; демократиянинг зарурий шарти бўлган кўппартиявийлик муҳитини қарор топтириш; миллий демократик давлатчиликни қонун чиқарувчи, ижро ва суд ҳокимиятларига бўлиниш борасидаги конституциявий тамойил асосида барпо этиш; нодавлат тузилмалар, жамоат ташкилотлари, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг фаолиятини изчиллик билан ривожлантириш; эркин ва мустақил оммавий ахборот воситаларини ҳар томонлама ривожлантириш. Оммавий ахборот воситаларини жамиятимиздаги «тўртинчи ҳокимиятга» айлантиришга барча шарт-шароитларни яратиб бериш.

Иқтисодий соҳада — бозор муносабатларига асосланган кўп укладли иқтисодиётни қарор топтириш, унй замонавий технология асосида ривожлантириш ва самарадорлигини ошириш; хусусийлаштириш жараёнини чуқурлаштириш ва шу асосида амалда мулкдорлар синфини шакллантириш; кичик ва ўрта бизнес ҳамда тадбиркорликни ривожлантириш ва уларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун қулай шарт-шароит яратиш; одамларда мулкка эгаллик ҳиссиётини тарбиялаш; қишлоқ хўжалиги соҳасидаги ислохотларни жадаллаштириш; иқтисодиётдаги тарқибий ўзгаришларни изчил давом эттираб мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш ва ривожлантириш; хорижий сармояларнинг иқтисодий тизимда фаол иштирок этишига эришиш; республика фуқарорларининг муносиб ҳаёт кечиришларини, халқ турмуш даражасининг ҳизчил ва барқарор ўсишини таъминлаш, уларни кучли ижтимоий ҳимоя қилиш.

Маданий-маънавий соҳада — умуминсоний қадрият-

лар устуворлигини тан олган ҳолда миллий қадриятларимиз, тарихимиз, тилимиз, ахлоқ-одобимиз, динимизни тиклаш, уларни янги босқичга кўтариш ва таъсирчанликлантириш: Ўзбекистонда яшаётган барча миллат ва элатларнинг тили, маданияти, урф-одати ва анъаналаринини кучайтириш, миллий ўзликни англашни юксалтириб халқнинг маънавий руҳини мустаҳкамлаш ва ривож-ривожлантириш, уларга яратиб берилган имконият ва шарт-шароитларни янада кенгайтириш; юрт тинчлиги, Ватан равнақи, халқ манфаати учун қайғурадиган, янгича фикрлайдиган, иймон-этиқоди бутун, иродаси бақувват эркин фуқаро маънавиятини шакллантириш; фан, таълим-тарбия, маданият ва санъат, тиббий хизмат, оналик ва болаликни муҳофаза қилиш, жисмонан ва маънавий соғлом авлодни тарбиялаш соҳаларида ижобий натижаларга эришиш; ижоднинг барча турларини ривожлантириш, одамларнинг истеъдод ва қобилиятларини намоён этиш учун шарт-шароитларни яратиш, маънавий мулкни ҳимоя қилиш.

Ташқи сиёсат соҳасида — давлатимиз даҳлсизлигини таъминлаб, жамиятимизда тинчлик, тотувлик, барқарорлик, миллатлараро ҳажмиҳатликни сақлаб қолиш, чет эл мамлакатлари, МДХ республикалари билан дўстона муносабатларни ривожлантириш ва янада мустаҳкамлаш, Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўрни эгаллашига эришиш.

Президент Ислом Қаримовнинг «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавобларида миллий истиқлол мафкурамизнинг мақсадлари ва устувор ғоялари батафсил кўрсатиб берилган. «Жамиятимиз, мамлакатимиз, — дейди И. А. Қаримов, — ўз олдига қўйган эзгу муддао ва вазифаларни аниқ-равшан белгилаб олмасдан туриб миллатимизнинг асрий анъана ва урф-одатларини, ўзлигимизнинг асосий хусусиятларини мужассам этадиган миллий мафкурани шакллантириш мумкин эмас»¹.

Мафкура — бу инсон онгига, унинг қалбига йўл очиб, дунёқарашига таъсир этувчи қудратли ғоявий кучдир. Шунинг учун ҳам, ҳозирги вақтда жаҳон миқёсида турлича мақсад-манфаатларини ифода этувчи ҳар хил эски қарашлар, сиёсий, миллий, диний оқимлар, мазҳаб ва секталарнинг пинҳона ва ошкора ўзаро курашлари, тортишувлари ҳар қачонгидан ҳам кўра шиддатли тус ол-

¹ «Халқ сўзи», 2000 йил, 10 июнь.

моқда. Мафкуравий курашлар ва тортишувлардан кўзда тутилган «асосий мақсад — инсон, авваламбор ёшлар қалбини эгаллаш, муайян мамлакат ёки минтақадаги бирор миллат ёки халқнинг онгига, унинг сезги-туйғуларига таъсир ўтказиш, уни ўз дунёқарашига бўйсундириш, маънавий жиҳатдан заиф ва тобе қилиш. Фикр қарамлиги, тафаккур қўллиги эса ҳар қандай иқтисодий ёки сиёсий қарамликдан ҳам кўра даҳшатлидир»¹.

Президентимиз жиддий огоҳлантиргандек, бугунги замонда мафкура полигонлари ядро полигонларига нисбатан ҳам кўпроқ кучга эга. Ҳар хил мафкуранинг таъсирига берилмаслик учун ҳар бир инсон, айниқса ёшлар мафкуравий қуролланган бўлиши зарур, чунки, «ғояга қарши фақат ғоя, фикрга қарши фақат фикр, жаҳолатга қарши фақат маърифат билан баҳсга киришиш, олишиш мумкин»².

Ўзбекистон миллий мафкураси бунёдкорлик фаолиятимизда кучимизга куч, ғайратимизга ғайрат қўшиб, халқимизга келажаги буюк давлат қуришимиз учун мустаҳкам ишонч бағишлаб, руҳини тетиклаштирувчи қудратли куч. Шунинг учун ҳам миллий ғоя, миллий мафкурамизнинг олижаноб мақсадларини халққа содда, ҳаққоний тушунарли тарзда етказиб бериш муҳим аҳамият касб этади.

Ҳар қандай янги ғоя сингари мафкура ҳам омманинг онгига чуқур сингса, ҳаётда чуқур илдиз отса, амалиётда ўзини тўла оқласагина реал воқеликка, катта ижтимоий кучга айланади.

Агар одамларда мустақиллигимиз ҳақида билим ва ғоя, миллий мафкурамиз тўғрисида тасаввур бўлса-ю, ана шу билим ва ғоя иймон-эътиқодга, дунёқарашга айланмаса, бундай мафкуранинг заминни бўш бўлади, амалий аҳамияти бўлмайди.

Мафкура фуқароларнинг, ёшлар, ижтимоий гуруҳлар ва қатламларнинг, ҳулас, кенг жамоатчиликнинг кундалик амалий фаолиятида ўз ифодасини топа олса, жамият ривожланишига ўз таъсирини кўрсатади, оммани уюштиради, бирлаштиради, амалий фаолиятга даъват этади.

Миллий мафкура ўз-ўзидан ҳаётга татбиқ этилмайди.

¹ И. А. Қаримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. 5-бет.

² И. А. Қаримов. Жамиятимиз мафкураси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин. 10-бет.

Бу — анча мураккаб, масъулиятли жараёндыр. Шошма-шошарлик қилиш, ўйламасдан иш тутиш, ўзибиларчилик асосида ҳаракат қилиш, юксак масъулиятни унутиб қўйиш миллий мафкурамизни турмушга жорий этиш масаласига катта зиён етказиши ҳеч гап эмас. Бундан жуда эҳтиёт бўлиш лозим.

Миллий мафкурамизни ҳаётга тез ва кенг ёйиш учун, даставвал унинг моҳиятини чуқур ўрганиш, мақсадлари, асосий йўналишлари, ўзига хос хусусиятларини билиб, ўзлаштириб олиш, халқ ўртасида кенг тарғиб-ташвиқ этиш лозим. Бунинг учун мавжуд кучлар ва имкониятларни тўла сафарбар этиш, турли восита ва шакллардан фойдаланиш талаб этилади.

Президентимизнинг барча асарларидаги бебаҳо назарий қондалар, дастурий йўл-йўриқлар халқимизнинг ғоявий-сиёсий, умуман бутун маънавий дунёсини фаоллаштиришда катта аҳамиятга эга, чинакам сиёсий донишмандлик намунаси бўлган ушбу китобларда мустақиллигимизнинг энг долзарб муаммоларининг назарий асослари, илмий-амалий ечимлари чуқур ва ҳар томонлама ёритилибгина қолмай, аynи бир пайтда миллий истиқлол мафкурамизни омма онгига сингдиришнинг йўл-йўриқлари ҳам белгилаб берилган.

Ҳозирги пайтдаги асосий вазифа ана шу назарий қоида ва йўл-йўриқларни мукаммал ўзлаштириб, юракдан ўтказиб, қалбдан чуқур ҳис этиб, уларни уддабуронлик билан ҳаётга татбиқ этиш, уларга суяниб ва асосланиб, бунёдкорлик ишларини дадиллик билан олиб боришдан иборатдир.

Миллий мафкурамизни тарғиб қилиш, омма онгига сингдиришда халқимизнинг зукко фарзандлари — шоиру ёзувчилар, олиму санъаткорлар, зиёлилар зиммасига жуда катта масъулият юклатилади. Аҳли донишларнинг ҳар бир каломи, таъсирчан, сермаъно асарларни инсон онгининг ғоят нозик қирраларига, жумҳуриятимиз мустақиллигининг долзарб масалаларига даҳлдор бўлиб, одамларнинг калби ва онгига, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, ҳаётимиздаги камчиликлар, нуқсонларни бартараф этишга, янги инсон дунёқарашини, унинг маънавий ҳамда эстетик қарашларини шакллантиришга кўмаклашади.

Бугунги кунда халқнинг ижтимоий онгини шакллантиришга айниқса публицистика, бадний адабиёт ўзининг сезиларли таъсирини кўрсатапти. Шу боисдан ҳам у ҳозир халқимизнинг ноёб маънавий қадриятлари ҳисоблан-

миш ҳалоллик, поклик, иймон-эътиқод, раҳм-шафқат, мурувват кабиларни одамлар қалбига чуқур сингдиришни ўз олдига асосий мақсад қилиб олган. Бадний адабиёт халқнинг руҳини кўтаришда, порлоқ истиқбол учун курашга чорлашда ўзининг муносиб ҳиссасини қўшмоқда.

Республикамиз оммавий ахборот воситалари ходимлари давлатимиз мавқеини дунё миқёсида янада ошириш, Президентимиз раҳбарлигида олиб борилаётган мустақил ички ва ташқи сиёсатнинг инсонпарварлик, тинчликсеварлик моҳиятини жаҳон афкор оммасига етказиш сингари улкан вазифаларни адо этмоқдалар.

Оммавий ахборот воситалари миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш ва жорий этиш, асрий қадриятларимизни тиклаш ва ривожлантириш, мустақиллик ва ватанпарварлик туйғуларини ҳар бир инсон қалбига етказиш борасида ўз фаолиятларини анчагина кучайтирдилар. Улар мустақил Ўзбекистон ҳаётини ҳар тсмонлама ёритмоқдалар.

Миллий ғоя, миллий мафкурамиздаги энг муҳим қондалар ва ғояларнинг ҳаётга жорий этилиб, катта ижтимоий кучга айланишида таълим ва тарбиянинг аҳамияти катта бўлишини унутмаслик керак.

Жамият тараққиёти ва шахс камолоти учун зарур бўлган маънавий ва ахлоқий покланиш, иймон, инсоф, диёнат, ор-номус, меҳр-оқибат, кексаларга ҳурмат сингари чинакам инсоний фазилатлар ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Ҳаммасининг заминиде-оилада, умумий таълим мактабларида, халқ таълими тизимининг бошқа тармоқларида ёш авлодга бериладиган таълим-тарбия ётади.

Жамиятнинг, давлатнинг, инсоннинг келажаги оиладан бошланади. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида таъкидлаганидек: «Оила жамиятнинг асосий бўғинидир». Оилада сингдирилган тарбия, Ватан, эл-юрт, Мустақиллик, Озодлик ҳақида бериладиган илк тушунча ва тасаввурлар боланинг мурғак қалбида бир умрга муҳрланиб қолади.

Мактабгача болалар муассасалари оила билан ҳамкорлик қилган ҳолда кичкинтойларни ҳар томонлама камол топтириш ва тарбиялашга даъват этилган. Мактабгача таълимнинг вазифаси бола камолоти асосларини шакллантиришдан, унинг маданий-ахлоқий эҳтиёжларини, дастлабки меҳнат кўникмаларини мустаҳкамлашдан иборатдир. Ана шуларга эътибор бермасдан

туриб, болаларнинг мурғак қалбида Ватанимиз ва Мустақиллик ҳақида, Президентимиз, давлат рамзлари тўғрисида илк тасаввурларнинг шаклланиши, илдиз ота бошлаши учун замин яратиб бўлмайди. Бу нарса мафкурамиз учун жуда муҳимдир.

Мустақиллик шароитида ёшларда миллий қадриятларнинг бизга мақбул бўлган томонларини шакллантириш, уларга тарихимиз маданиятимиз, маънавиятимиз ва дунёвий фанлардан пухта билим беришда ҳамда миллий мафкурамиздаги асосий ғояларни сингдиришда умумий таълим мактаблари, ҳунар-техника, ўрта махсус билим юртлари ҳамда олий таълим алоҳида ўрин тутади.

Миллий мафкурамиз ғояларини омма онгига сингдириш ва амалга оширишнинг энг муҳим ва зарур шартларидан яна бири — халқимиз тарихини чуқур ва мукамал, уни қандай бўлса, шундайлигича ҳолисона ўрганишни йўлга қўйиш, бунинг узун зарур бўлган барча имконият ва шарт-шароитларни яратишдан иборатдир.

Миллий мафкурамизнинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, у ижтимоий-иқтисодий муносабатларни акс эттирибгина қолмай, сиёсий бошқарув тизимининг фаолиятини ҳам ўзида ифодалайди. Шунинг учун ҳам миллий мафкурамизни ҳаётга татбиқ этишда сиёсий билимларни омма ўртасида кенг ёйиш, тарғиб-ташвиқ этиш, шак-шубҳасиз катта аҳамиятга эга. Сиёсий билимлар қанчалик мукамал бўлса, халқнинг онги шунча ўсади, фаоллиги ошади. Сиёсий маданияти, миллий онги, ватанпарварлик туйғуси ўсган, ўзини-ўзи англаб етган халқ ва миллат ўзининг истиқболи билан боғлиқ бўлган масалаларга ҳеч қачон бефарқ қарамайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, мафкуравий ишлар умумхалқ, умумдавлат ишидир. Мафкуравий ишларнинг қўйилиши, унинг кўлами ва мазмуни, аҳамияти, аввало, ана шу ишга мутасадди бўлган кадрларнинг масъулиятни қанчалик чуқур ҳис қилишлари, қанчалик бой билимга эга эканликлари, амалий тажрибаларига бевосита боғлиқ.

Миллат равнақи, халқимиз фаровонлиги, Ўзбекистоннинг порлоқ келажаги учун астойдил ишлайдиган ходимлар бўлмаса, миллий истиқлол мафкурасидан кўзланган мақсадга эришиш қийин.

Озодлик, Эркинлик, Мустақиллик йўли биз учун орқага қайтмайдиган йўлдир. Шу йўлдан оғишмай дадиллик билан борсак, Президентимиз атрофига яқдиллик

билан уюшсак, халқимиз, миллатимиз муродиға етади, асрий орзуларимиз ижобат бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президент И. А. Қаримовнинг сўз боши билан нашр этилган «Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар» номли рисолада таъкидланганидек, «миллий истиқлол мафкураси ўз моҳият этиборига кўра, жамият ҳаётининг маънавий мезони бўлиб, тафаккур ўзгариши, одамлар онгида янгича дунёқарашнинг шаклланиши ва ижтимоий фикр ривожини учун дастуриламал бўлиб хизмат қилади»¹.

5. Миллий ва умуминсоний тараққиёт диалектикасининг ўзаро алоқадорлиги

Жамиятни илмий билиш ва бошқаришда унда содир бўлаётган, иқтисодий ижтимоий-сиёсий, маданий-маънавий соҳасидаги жараёнлар тараққиётининг оқибатини олдиндан кўра билишда диалектика таълимоти катта аҳамият касб этади.

Инсон фақат орқага, ўтмишга қараб яшай олмайди, балки ўтмиш авлодлар томонидан яратилган барча илмий билимларни чуқур ўрганиш ва ўзлаштириш, уларга ижодий ва танқидий ёндашиш асосида келажакни олдиндан кўришга, тўхтовсиз илгарилаб боришга ҳаракат қилади. Ўтмишни, тарихни билмасдан туриб келажакни билиш, олға ривожланиш мумкин эмас. Келажакка умидворлик билан қараш, бугун билмаган нарса ва ҳодисани эртага мукамал билишга интилиш, орқага эмас, олдинга, келажакка томон ҳаракат қилиш — инсоннинг энг муҳим фазилатларидан бўлиб ҳисобланади. Инсон ўзининг келажagini тахмин ва гумонларга асосланиб эмас, балки фан ва амалиётнинг чуқур илмий хулосаларига асосланиб билиб олади. Фан ва амалиёт — келажакни олдиндан кўришнинг энг ишончли қуролидир. Инсон фан ёрдамида дунёни илмий асосда билади, ундан мақсадга мувофиқ тарзда фойдаланади. Бирон-бир нарсадан фойдаланиш учун аввало ўша нарса ва ҳодисани билиш, атрофлича ўрганиш керак бўлади.

Ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини олдиндан билиш, режалаштириш, программалаштириш, лойиҳалаштириш,

¹ Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т., «Ўзбекистон», 2000, 71-бет.

бошқариш назариялари билан ўзаро алоқадорликда амалга оширилади. Мураккаб жараёнларни олдиндан билишга айрим фанлар, мутахассисларнинг кучи етмаслиги сабабли илмнинг барча тармоқларидаги етук омилларнинг ўзаро ҳамкорлиги талаб қилинади. Келажакни, мавжуд тарихий жараёнларни башорат қилишнинг энг қулай усули **эксперт баҳолашдир**. У тарихий жараён ҳақидаги чуқур ва аниқ илмий тасаввурларга, илмий тадқиқот усулларининг натижаларига асосланиб иш кўради ва хулоса чиқаради.

Жамият тараққиёти қонунларини олдиндан кўра билишнинг **экстраполяция** (муайян бир шароитда рўй берадиган қонуниятларни ҳозирги давр ва келажакка мослаш), **тарихий аналогия** (ўтмиш ҳодисаларига қараб хулоса чиқариш), ижтимоий ҳодисаларни **компьютер орқали намуналаштириш**, келажакни тасвирлаш, **экспериментал баҳолаш** (тарихий илмий тажрибага асосланган ишларга) баҳо бериш сингари асосий усуллари мавжуд. Буларнинг ҳаммаси биргаликда жамият тараққиётини олдиндан кўришга имкон беради.

Амалиёт шуни кўрсатадики, мавжуд воқеаларнинг ҳал қилувчи йўналишларини фақат равшан тушуна олган тақдирдагина тўғри, илмий жиҳатдан асосланган сиёсат юритиш мумкин. Содир бўлаётган воқеаларни унинг объектив мантиқлари чуқур тушуниб олиш, давр ҳаракатини ифодаловчи тўғри хулосалар чиқара билиш осон эмас, лекин бу ғоят зарур ишдир.

Мавжуд воқелик, мамлакатимизда, жаҳон миқёсида мунтазам равишда содир бўлиб турган ҳодиса ва жараёнлар, жаҳон фани ва техникасининг, инсон ақл идроки ва тафаккурининг ҳайратомуз даражада тўхтовсиз ривожланиб бораётганлиги, ҳозирги замон илмий-техника-ютуқлари инсониятнинг келажаги ҳақида мукаммал илмий хулосалар чиқариш учун бой материал бермоқда.

Ҳозирги пайтда жаҳон тараққиётининг ўзига хос, олдинги пайтлардан фарқ қиладиган аломатлари, характерли белгилари қуйидагилардан иборатдир:

Ер юзидаги давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорликнинг юксалиб бориши жаҳон тараққиёти ҳозирги босқичининг ўзига хос хусусиятидир. Бошқача айтганча, кенг қамровли интеграция — (лотинча сўз бўлиб, кириб бориш, тўлдириш, ўзаро яқинлашиш маъносида ишлатилади) — бутун ҳозирги оламшумул жараён бўлиб, ҳар бир давлатнинг порлоқ истиқбо-

ди умуминсоний цивилизация йўлидаги барча куч-хара-
катларини бирлаштиришга кўмаклашади.

Маълумки, асримизнинг бир неча ўн йилликлари
мобайнида Европа билан Осиёдаги мамлакатлар, Ғарб
билан Шарқ, бир-бирига душманлик нуқтаи назаридан
қараб келди.

Ҳозирги пайтда жаҳонда шундай бир вазият вужуд-
га келдики, дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва ўзлари-
нинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маданий тараққиёт
даражаларининг ҳар хиллиги, ривожланишнинг турлича
босқичларида эканликлари, ҳатто мафкуравий қараш-
лардаги фарқларга қарамасдан ўзаро яқинлашмоқда-
лар, ҳозирги пайтда ўтмишдаги ўзаро душманлик ва
ихтилофлар сиёсатидан ҳамкорликка ўтиш амалга оши-
рилмоқда. Бу сиёсий халқаро муносабатларда кенг қўл-
ланилмоқда. Дунёдаги бир қанча энг йирик ва қудратли
давлатлар бошлиқлари (президентлар), турли сиёсий
партиялар, ижтимоий ташкилотлар, корхоналар, концерн-
лар, оммавий ҳаракатлар раҳбарлари, диний арбоблар,
мутахассислар ўзаро учрашиб бир-бирларига ён беришиб
халқаро муносабатларда юзага келган энг долзарб ма-
салалар, муҳим ҳаётий муаммоларни тинч йўл билан
ҳал қилишни баҳамжиҳат келишиб олмоқдалар. Давлат-
лар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳам-
корликни кучайтириш тўғрисида икки томонлама ва кўп
томонлама ўзаро битимлар ва мажбуриятлар қабул қи-
линиб турибди.

«Жаҳон миқёсидаги умумий тараққиёт, одамлар
дунёқарашининг ўзгариши, коммуникациялар юксали-
ши, халқаро муносабатларнинг ривожланиши ва унинг
одамзод ҳаётига таъсири давлатлар ва халқлар ўртаси-
даги ўзаро бирлашишга интилишни кучайтирмоқда. Ай-
ни вақтда миллий хусусиятлар ва анъаналарни, сиёсий
ва маънавий меросни сақлаб қолиш тамойиллари ҳам
яққол сезилмоқда»¹.

Инсониятни қизиқтириб келаётган умумбашарий,
миллий, минтақавий ва бошқа муаммоларни илгаригидек
ихтилофлар йўли билан ҳал қилиб бўлмайди. Шу жи-
ҳатдан қараганда, ихтилофлар эмас, соғлом кучларни
бирлаштириш, қарама-қаршиликларнинг бирлиги юзага
келган муаммоларни ҳал қилишнинг муҳим омили экан-

¹ И. А. Қаримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий
истiqболининг асосий тамойиллари. Т., 1995, 59-бет.

лигини жаҳон тараққиётининг ҳозирги босқичи кўрсатиб ва амалда исботлаб турибди.

Шунинг билан бир қаторда жаҳонда мулкӣ тенгсизлик — саноати ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги тафовут ва зиддиятлар кучаймоқда.

Бу ҳолат жаҳон ресурсларини тақсимлашда яққол кўринади. Яъни, табиат ресурслари аслида ривожланаётган мамлакатларнинг асосий бойлиги ҳисобланса ҳам, саноати юксак ривожланган мамлакатлар бу бойликларни назорат қилишни ўз қўлига олишга интиломоқдалар.

Қолаверса, илмӣ ва техникавий билимлар, шунингдек, илғор технологиялар соҳасида, эркин сармояни тўплаш ва жойлаштириш соҳасида ҳам жуда катта тафовутлар мавжуд.

Ҳозирги замон тарихий жараёнларининг асосий белгиларидан яна бири — дунёдаги аксарият мамлакатларнинг, хусусан, яқинда мустақилликка эришган давлатларнинг энг кучли, энг катта халқаро банклар, нуфузли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириб куч-қайратлари ва иқтисодий имкониятларини умумий мақсадлари йўлида бирлаштираётганликларидадир.

Ҳозирги давр учун хос бўлган яна бир хусусият шундан иборатки, фан ва техниканинг энг янги ютуқларига асосланган замонавий технология — саноат ва қишлоқ ҳўжалигининг барча соҳаларига жорий этилмоқда. Бу эса ўз навбатида жамиятнинг илдам одимлар билан олға тараққий этишида замин яратмоқда.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари, уларни ҳал қилиш йўллари ва истиқболлари бугунги кунда ҳам инсоният олдида турган долзарб масала ҳисобланади.

Ҳозирги замонда инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммо — бу Ер юзидаги тинчликни сақлаш, ядровий урушнинг олдини олиш, халқаро хавфсизликни таъминлашдир. Биз шунӣ аниқ англаб олишимиз зарурки, инсоният атом энергиясига, ҳарбий аҳамият бахш этилган ядровий қуроллар асрига қадам қўйиб, абадийликдан маҳрум бўлиб қолди. Агар ядровий уруш бошланиб кетса, Ер юзидаги ҳамма жонли нарсалар йўқ қилиб ташланади. Мавжуд ядровий аслаҳахоналар шундайки, уларда Ер юзида яшайдиган ҳар бир киши ҳисобига унинг атрофидаги жуда катта минтақани вайрон қилишга қодир бўлган зарядлар жамлаб қўйилган. Ҳозир битта

стратегик сув ости кемасининг «йўқ қилиб ташлаш кучи» бир неча иккинчи жаҳон урушига тенг бўлган куч-қудратини ўзи билан олиб боради, ҳолбуки, неча ўнлаб ана шундай сув ости кемалари бор.

Атом энергиясидан ҳарбий мақсадлар йўлида фойдаланиш инсониятнинг бундай кейинги тақдирини хавф остида қолдиради. Чунки ядро қуроли қўлланса, Ер юзидаги барча тирик мавжудот қирилиб, цивилизация йўқ бўлиб кетади, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ.

Модомики, ядровий урушнинг олдини олиш, тинчликни сақлаш умуминсониятнинг олдида турган долзарб вазифа экан, унга эришиш, учун жаҳондаги ҳамма кучлар, ҳаракатлар бирлаштирилиши лозим. Инсониятнинг ўз-ўзини сақлаб қолиши унинг бугун, эртага, ҳамиша бахт-саодатли бўлиши учун унинг куч-ғайратларини бирлаштиришга эҳтиёж кундан-кун ортиб бормоқда. Бундан биз бир-биримизга боғлиқ эканлигимизни, дунёнинг яхлитлигини яққолроқ кўряпмиз. Чернобилда юз берган авариялар, атом қуролларини синовдан ўтказувчи ҳарбий томонларнинг атроф-муҳитга, аҳолига кўрсатилаётган салбий таъсири, радиоактив чиқиндиларни сақлаш ва шу каби муаммолар турли мамлакатларда яшовчи кишиларнинг тақдирига дахлдор эканлигидан яққол далолат беради.

Файласуфлар, социологлар, демографлар жаҳон аҳолисининг сони 2025 йилларга бориб 8 миллиардга етишини тахмин қилмоқдалар.

Ҳисоб-китобларга қараганда, келажакда сайёрамиз аҳолисининг тескари равишда табиий бойликлар — нефть, тошқўмир, торф, тоза сув, унумдор тупроқ секин-аста камая боради. Агар чучук сув запаслари билан қизиқадиган бўлсак, у унчалик кўп эмас. Сўнгги маълумотларга кўра, унинг ҳажми 35 миллион куб километрдир, яъни сайёрадаги умумий сув ҳажмининг 2 фоизини ташкил этади. Бу, албатта, жуда оз. Мана шу масалаларга оқилона ёндашиш ҳам ҳозир барча халқларнинг олдида турган долзарб умумбашарий муаммолар туркумига киради.

Ҳозирги даврда бутун инсониятнинг олдида турган яна бир муҳим муаммо — бу, қашшоқликни тугатишдир. XX асрнинг ҳозирги босқичида — фан ва техника гуркираб ривожланаётган, коинот ўзлаштирилаётган даврда узоқ йиллар давомида мустамлакачилик ҳукмронлиги остида келган мамлакатлардаги бир миллиарддан

кўпроқ аҳоли озиқ-овқат етишмаслиги, яшаш уй-шароитининг йўқлиги, табобат хизматининг ёмонлиги туфайли қашшоқликда ҳаёт кечирмоқдалар. Натижада кишиларнинг ўртача умри бу мамлакатларда АҚШ, Япония, Италия, Франция, Германия ва бошқа ривожланган мамлакатлардагига қараганда камида 20 йил бўлмоқда. Кейинги ўн йилликлар мобайнида «учинчи дунё» деб аталган мамлакатларда қашшоқлик шу қадар кенг ёйилган ва шу қадар кучайганки, бу инсоният учун шармандаликдан бошқа нарса эмас. Қашшоқликнинг олдини олиш учун ривожланган мамлакатлар қашшоқ мамлакатларга ёрдам беришни кучайтириши лозим. Шунинг билан бир қаторда ер юзидаги мавжуд ресурслардан оқилона фойдаланиш зарур. Самарали, тенг ҳуқуқликка асосланган, планетанинг ресурсларидан умуминсоний бойлик сифатида оқилона фойдаланишни таъминлаб берадиган халқаро усуллар ва механизмларга бўлган эҳтиёж борган сари аниқ кўринмоқда.

Бу шундан далолат берадики, ҳозирги дунёда ҳаммамиз борган сари бир-биримизга боғлиқ бўлиб қолаётимиз, бир-биримизга керакли бўлиб қолаяпмиз. Бинобарин, бу дунёда ҳозир бизнинг тақдиримиз бир эканлигини, битта сайёрада яшаб турганлигимизни, унинг манбаларидан фойдаланаётганимизни, бу манбаларни бир-биримиз билан айирбошлаётганимизни ва улар чексиз эмаслигини, уларни сақлаш кераклигини кўриб турган эканмиз, бу ҳаммамиз учун ойдин воқеликдир. Тараққиёт жиҳатидан орқада қолиб кетаётган мамланинг кундалик эҳтиёжларини қондириб, керакли нознеъматлар билан таъминлаш учун экин экиладиган ерларга минерал ўғитлар билан ишлов бериш, суғориш тизимини такомиллаштириш, агротехникани кучайтириш, денгиз манбаларидан самарали фойдаланиш, сунъий муҳсулотларни яратиш каби тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Бу масалаларни ҳал этишда ривожланган мамлакатларнинг ёрдами катта ўрин тутади.

Инсон ҳаётини сақлашда ҳозирги пайтда барча мамлакатларда кенг тарқалиб кетаётган касалликлар билан курашиш, унинг олдини олиш ҳам катта аҳамият касб этади. Фан-техника ривожланиши билан бир қаторда ҳозирги кўп жойларда юрак ва қон-томир касалликлари, рак, СПИД, наркомания ва шу каби ка-

салликлар авж олиб кетаяпти. Бу ўз навбатида инсониятнинг куч-қувватларини тўплаб, фан ютуқларидан фойдаланиб, юқорида кўрсатилган касалликларни йўқ қилиш йўлларини аниқлаб олишни талаб қилмоқда: Бу борада Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, жумладан, Бутунжаҳон Соғлиқни сақлаш Ташкилоти (ВОЗ) нинг фаолиятини янада жонлантириш катта аҳамиятга эгадир.

Халқаро терроризм, коррупция қарши курашни кучайтириш, наshawандлик, аллкоголизм хавfli касалликларнинг (СПИД, рак ва ҳоказолар) олдини олиш, уларни тарқалиб кетишига йўл қўймаслик, шунингдек, маориф ва ижтимоий таъминот, маданий мерос ва умуминсоний қадриятлардан оқилона фойдаланиш каби муаммолар ҳам жаҳон мамлакатларининг олдида турган умумбашарий муаммолардир.

Дунёдаги барча мамлакатларга тааллуқли бўлган умумбашарий муаммолардан яна бири — инсониятнинг энергияга нисбатан тўхтовсиз ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш йўлларини излаб топишдан иборатдир. Энергия хомашёси масаласи шунинг учун ҳам жаҳон аҳамиятига эга бўлган муаммолардир, инсон усиз ҳаёт кечира олмайди. Энергия инсоният учун ўта зарур ҳисобланган материалларни, табиат яратмаган моддий буюмларни ишлаб чиқариш ва яратиш имкониятини беради. Демак, энергиясиз инсон тараққиётини тасаввур қилиб бўлмайди. Табиат энергияга бой. Фан ютуқларига суянган ҳолда шунини айтиш мумкинки, табиий энергия — кўмир, нефть, ёнувчи сланец, газ ва бошқа табиат бойликлари ер бағрида ҳар қанча кўп бўлгани билан битмас-тугунмас манба эмас. Шунинг учун республикамызда ҳам улардан оқилона тежаб-тергаб фойдаланиш лозим. Табиат ва унинг бойликларини ўз қорачиғидай сақлаш умуминсониятнинг энг муқаддас бурчидир.

Умуминсоният олдида турган яна бир муҳим муаммо бу ирқчилик, миллатчилик, фашистик тоталитар тўзумлар хавфи авж олиб кетишига йўл қўймасликдир, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, демократия, ошкораликни ривожлантириш йўли билан халқлар ўртасидаги янги муносабатни тиклашдир.

Ирқчилик, миллатчилик авж олган давлатларда инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари муқаррар равишда чекланади, эркинлиги оёқ ости қилинади, инсон ҳаётининг

ўзи хавф остда қолади. Гитлеризм, сталинизм тизимларининг оқибатида неча миллионлаб кишилар ҳалок бўлди.

Ҳозирги кунда мамлакатлар ўртасида янгича муносабатлар ривожланмоқда, улар демократия, ошкоралик, инсоннинг ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлашга қаратилган. Мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиши ҳам ана шу умуминсоний манфаатларни қўллаб-қувватлашга боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Ҳозирги замондаги мавжуд мамлакатларнинг бир-биридан фарқи, уларнинг тараққиёт даражаси хусусиятлари, энг аввало, инсониятнинг ҳуқуқ ва эркинликлари қандай даражада ҳимоя қилинаётганлиги, демократик жараённинг ривожланиши билан белгиланмоқда. Улар ўртасидаги иқтисодий, сиёсий, маънавий алоқаларнинг ривожланиш истиқболлари ҳам ана шулар билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун ҳам инсон ҳуқуқи ва эркинлигини таъминлаш, демократияни янада ривожлантириш барча инсон ва инсониятнинг олдида турган долзарб муаммолар бўлиб қолиши ҳам бежиз эмас.

Маълумки, инсоният келажаги унинг фан-техника ютуқларидан қай даражада унумли фойдалана олишига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳозирги замон фан-техникасида бир-бирига тубдан қарама-қарши бўлган икки хил имконият — Ер юзидаги жамики жонли мавжудотни батамом қириб ташлаш ҳамда инсоният манфаатлари учун хизмат қилиш имкониятлари мавжуд. Ана шу имкониятларнинг қайси биридан фойдаланиш масаласи фан-техника инқилобининг ўзига эмас, балки ижтимоий тузумнинг хусусиятига, фан-техника ютуқларидан оқилона фойдаланишга бевосита боғлиқдир. Бошқача айтганда, фан-техника инқилобининг мақсад ва ижтимоий оқибатларини ижтимоий тузумнинг моҳияти ва хусусияти белгилайди. Фан-техника инқилоби самараларидан қандай мақсадларда фойдаланиш тўғрисидаги масала ҳозирги замон ижтимоий-сиёсий курашида асосий масалалардан бири бўлиб қолди. Замонамиз фани ва техникаси Ер юзида неъматларнинг мўл-кўллигини, жамиятнинг равангчи учун, шахснинг камол топиши учун шарт-шароитлар яратиш имкониятини беради. Аммо бу имкониятлар уни амалга ошириш борасидаги камчиликлар сабабли инсоннинг ўзига қарши қаратилмоқда. Инсоният ХХІ

асрга мана шундай даҳшатли зиддият билан етиб келди.

Айтиб ўтилган умумбашарий, умумжаҳон муаммолар жуда кўп ва хилма-хил, кенг миқёсли ва ўта мураккаб эканлиги, аynи пайтда улардан ҳар бирининг инсониятнинг бугунги ва эртанги ҳаёти, жаҳон цивилизациясининг қолаверса, сайёрамизнинг ҳам тақдири учун нақадар муҳим ва зарурлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди.

Бутун сайёрамиз миқёсида давлатлар ва халқларнинг биргаликдаги амалий, бунёдкорона ўзаро ҳаракатини йўлга қўйишни тарихнинг бориши, жаҳон ижтимоий тараққиёти жараёни тобора қатъий талаб қилмоқда. Ижтимоий тараққиёт жараёни умумбашарий муаммоларни биргаликда амалий тартибда ечишни талаб қилибгина қолмай, шу билан бирга бунинг учун зарур сиёсий, социал, моддий шарт-шароитларни яратиш ҳам бермоқда.

Ўзбекистон Республикаси Ўрта Осиёдаги, шунингдек, Мустақил Давлатлар ҳамдўстлигидаги, дунёдаги бошқа давлатлар билан биргаликда куч-ғайрат сарфлаб бутун инсоният учун гоҳ муҳим бўлган умумбашарий муаммоларни ҳал этишда фаол иштирок этмоқда.

Ҳар бир инсоннинг бахт-саодати, унинг келажақ ҳаёти бутун инсониятнинг тақдири билан узвий боғлиқдир. Инсон биологик ва ижтимоий омилларнинг мажмуидир. Жамият биологик омилларнинг инсонни камол топтиришдаги аҳамиятини янада оширишга қодир эмас. Лекин инсонни мукаммаллаштиришда асосий ўрин тутадиган ижтимоий омиллар ролини ошириш мумкин. Ана шу нуқтан-назардан ҳозирги даврда бутун инсоният олдида турган умумбашарий муаммоларни ҳал қилиш, мамлакатлар ўртасидаги савдо, иқтисодий, маданий алоқаларни мустаҳкамлаш катта аҳамият касб этади.

Ҳозирги тарихий жараёнларнинг ривожланиши, бир томондан, ҳар хил давлатлар ўртасидаги муайян зиддиятларнинг сақланиб қолиши билан, иккинчи томондан, жаҳон ҳамжамияти давлатларининг ўзаро боғлиқлиги тобора кучайиб бориши, турли халқларнинг ижтимоий ҳаёти ва турмуш тарзининг байналмилал тус олиб бориши билан тавсифланади. Ана шундай қарама-қаршиликлар кураши орқали зиддиятли, аммо ўзаро боғлиқ,

кўп жиҳатдан яхлит дунё қийинчилик билан таркиб топиб бормоқда.

Айни пайтда барча халқлар учун муносиб, чинакам инсоний турмушнинг моддий ва маънавий шарт-шароитларини яратиш, сайёраміздаги ҳаётни таъминлаш, унинг бойликларига, аввало, энг катта бойлик — инсоннинг ўзига, унинг имкониятларига авайлаб муносабатда бўлиш — давримизнинг долзарб муаммоларига айланиб қолганлиги бежиз эмас.

Инсон тақдирининг бутун инсоният истиқболи билан муштарак эканлиги халқимиз онгига сингиб кетган. Шунинг учун ҳам улар минтақамиздаги қўшни мамлакатлар билан бир қаторда жаҳон халқлари билан ҳам яхши қўшинчилик ва ўзаро ҳурмат-иззатда бўлишига доимо интилиб келганлар.

Ҳозирги пайтда инсоният олдида шундай долзарб; ўткир муаммолар турибдики, уларни ҳал этиш учун дунёдаги кўпчилик мамлакатлар ва халқларнинг куч ва имкониятларини сафарбар этишга тўғри келади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда 1993 йил 3 март Тошҳовуз шаҳрида бўлиб ўтган кенгашда Ўрта Осиё давлатлари Президентлари Қўшма баёнот қабул қилишиб, унда ҳозирги даврнинг муҳимлигини ҳисобга олиб, мамлакатларимиз халқлари ҳаётининг ҳозирги ҳолати ва келажаги учун масъулиятни ҳис қилган ҳолда, биз тенг ҳуқуқли ҳамкорлик, яхши қўшничилик ва ўзаро ҳурмат давлатларимизнинг бир-бирига ўзаро муносабатида асосий тамойиллар бўлиб қолишини тасдиқлаймиз, деб эътироф этдилар.

Мазкур минтақада истиқомат қилаётган халқлар тарихий, маданий тараққиётнинг муштараклиги билан бирлашгандир, уларни анъаналар ва маънавий қадриятлар жипслаштириб туради. Улар ҳар доим ўзаро ҳурмат, тинч тотувлик ва яхши қўшинчилик руҳида биргаликда яшаб келишган.

Умумий маънавий қадриятлар билан бир қаторда бизни, шунингдек, энергетик, сув ва минтақанинг бошқа табиий ресурсларидан фойдаланишга асосланган анъанавий савдо, иқтисодий алоқалар ҳам бирлаштириб туради.

Президентлар мамлакатларимиз ўртасида сиёсий савдо-иқтисодий, илмий-техник, маданий ва ижтимоий соҳаларда мустаҳкам ҳамкорлик қилиш учун мақбул шарт-шароит яратиб беришга ҳар томонлама кўмакла-

ишишга тайёр эканликларини, буюк аجدодларимиздан қолган бой меросни бундан кейин янада бойитиш, бу бойликдан мамлакатларимиздаги мавжуд иқтисодий салоҳиятни янада юксалтириш йўлида фойдаланишга амалий ишлар билан қўмаклашамиз, деб баён қилдилар.

Ўрта Осиё мамлакатлари бугунги кунда Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилоти, МДХ ҳамда бошқа нуфузли халқаро ташкилотларга аъзодирлар. «Биз, — деб айтилган Қўшма баёнолда, — ташқи сиёсатда халқаро ҳуқуқларнинг барча эътироф этган тамойилларига риоя этган ҳамда уларга амал қилган ҳолда ҳудудий яхлитлик ва бир-биримизнинг мустақиллигимизни сўзсиз ҳурмат қилиш, тарихий шаклланган чегараларни тан олиш лозимлигини эътироф этамиз. Биз, шунингдек, ҳар бир давлатнинг ўз тараққиёт йўлини, давлат ва жамият андозаларини танлаб олиш ҳуқуқини эътироф этамиз, ўзимизнинг бир-биримизга нисбатан мақсадларимиз бирлигига шубҳа уйғотувчи, ташқи кучлар манфаатларига хизмат қилувчи баёнотлардан тийилиб туришга тайёр эканлигимизни баён этамиз...

Биз бир-биримиз билан ҳамда бошқа мамлакатлар билан ҳам икки томонлама, ҳам қўп томонлама, ҳам тенг ҳуқуқли ва ўзаро фойдали ҳамкорлик қилишга тайёр эканлигимиз, мамлакатларимиз ва халқларимизнинг гуллаб яшнаши ва равнақ топишига эришишнинг асоси бўлиш ва бу тамойилларга оғишмай амал қилишимизни таъкидлаймиз», дейилади баёнолда.

Истиқлол Ўрта Осиё мамлакатлари учун баҳамжиҳат бўлиб жаҳон ҳамжамиятига қўшилиб демократик тамойилларга асосланган, ҳар томонлама ривожланган, келажаги буюк давлатни барпо этиш учун барча имкониятни яратиб берди. Уни қўлдан бой бермай олга силжитиш — барчамизнинг муқаддас, шарафли бурчимиздир.

Жаҳон ҳамжамиятига қўшилишда жамиятимиздаги тинчлик-тотувлик, барқарорлик катта воситачилик вазифасини бажариб келмоқда.

Ўзбекистон жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни сақлаш, тинчликсевар мамлакатлар билан ҳар томонлама ҳамкорлик алоқаларини йўлга қўйиш ҳамда тараққиётга эришишнинг ўзига хос йўлини танлаб олган. Шунинг учун ҳам унинг жаҳон жамиятидаги обрў ва эътибори тобора ортиб бормоқда.

Маълумки, умумжаҳон хавфсизликка эришишдан, муайян минтақадаги давлатларнинг ҳамжиҳатлиги ва бирликдаги ҳаракатидан бошланадиган жараён. Шунинг эътиборига олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг Президенти И. А. Каримов БМТнинг 48, 50, 55 сессияларида сўзлаган нутқида Афғонистон ва Тожикистонда барқарорлик, тинчликка эришиш учун мазкур минтақаларда жойлашган давлатларнинг бир-бирини ўзаро англаш ва биргалашиб ҳаракат қилишларининг уқтириб ўтди ва бир неча таклифларни олға сурди. Биз учун ягона тўғри йўл, — дейди И. А. Каримов ҳалокатли равишда ўз қобиғига ўралиб қолиш эмас, балки бу жараёнда маълум қийинчилик ва номукаммалликлар мавжудлигига қарамасдан, жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш йўлидир.

Ҳозирги ўта мураккаб ва зиддиятли жараён вақтида ҳукуматимиз томонидан узоқни кўзлаб олиб борилаётган инсонпарварлик сиёсати туфайли экани юртимизда осойишталик, тинчлик ва тотувлик фуқароларнинг кундалик турмуш тарзига айланиб келган.

Бу эса ўз навбатида республикаимизни жаҳон ҳамжамиятига қўшилишига катта замин яратмоқда.

Жаҳон тажрибаси шундан далолат берадики, мустақилликка эришган ҳар бир мамлакат ўз доирасида чегараланиб қолмасдан, бошқа халқлар билан дўстона муносабатда бўлган тақдирдагина тараққиёт йўлига туша олади. Буни биз ўз ҳаётимиздан яққол кўриб турибмиз.

ХОТИМА

Ҳурматли китобхонлар! Мазкур асарда биз диалектика таълимотининг пайдо бўлиши, ривожланиш тарихи, мазмун-моҳияти, асосий тамойил, қонун-қоидалар, категориялар, шунингдек унинг фалсафий тафаккурлаш, илмий билиш ва амалиётдаги аҳамияти ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларимизни Сизга етказиб беришга ҳаракат қилдик.

Бунга қўшимча қилиб, шуни эслатиб ўтиш жоизки, диалектика, усул, мантиқ, билиш назарияси мажмуасидан таркиб топган таълимот сифатида инсоннинг борлиқ ҳақидаги билимларининг методологик асосини ташкил этади, унинг илмий-фалсафий дунёқарашида пойдевор вазифасини бажаради.

Дунёқараш — олам ҳақидаги яхлит, умумлаштирилган билимлар йиғиндисидир. Кишилар теварак-атрофдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида қанча маълумот, билимга эга бўлсалар, уларнинг дунёқараши ҳам шу даражада мукамал ва пухта бўлади. Бунга эришишнинг ишончли йўли диалектика тамойиллари, қонун-қоидаларига мувофиқ фикр юритиш ва ҳаракат қилишдир.

Фалсафий фикрлаш санъатини мукамал эгаллаб олган инсон оламда содир бўлаётган воқеалар ва жараёнлар моҳиятини бошқаларга нисбатан эртароқ ва чуқурроқ англайди, узоқни кўра билади. Онгли фаолият юритишда бу муҳим аҳамият касб этади.

Диалектика бамисоли қайнаб турган булоқдай теран ва сермазмун билим манбаидир. Мазкур булоқнинг тоза сувидан қониб ичган ҳар бир инсон ундан ўзига кўчқувват, баҳра олади. Шундай экан, ота-боболаримиздан бизга маънавий мерос сифатида етиб келган диалектика таълимотини лойқалатмасдан, авайлаб-асраб, мазмунан

бойитиб, ёш авлоднинг онгига сингдириб, қалбига жо этсак, кишиларнинг онги, фалсафий тафаккурлаш маҳорати, маданияти шунчалик юксак бўлади.

Президентимиз таъкидлаганидек, «Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлининг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларга, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади»¹.

Дунёқараш инсоннинг воқеликни англаши, тушуниши билан бир қаторда уни баҳолаши ҳамдир. Илмий билимлар дунёқараш таркибига қўшилиб баҳолангач, инсоннинг теварак-атрофидаги ижтимоий ва табиий реалликда бевосита, амалий йўл тутиш мақсадига хизмат қилади. Бундан кўриниб турибдики, дунёқараш инсоннинг борлиқдаги ўз-ўзини белгилаш учун онгли равишда тўпланган, изоҳланган ва баҳоланган билимлар мажмуасидир.

Дунёқараш таркибига кишиларнинг оламни билиш ва баҳолашга оид бўлган ишонч ва эътиқодлари, ният ва мақсадлари, орзу-умидлари, улар фаолиятига маълум йўналиш берувчи барча қадриятлар ҳам киради. Мифология, диний, фалсафий дунёқараш — ижтимоий борлиқнинг инъикоси бўлиб, у муайян тарихий даврда инсоният томонидан яратилган билимлар даражасига ҳамда ижтимоий тузумга боғлиқ бўлади.

Илмий фалсафий дунёқарашнинг шаклланишида диалектика муҳим роль ўйнайди. Диалектик фикрлаш асосида кишилар объектив оламдаги ҳамма нарса ва ҳодисалар, жараёнлар ўзидан бошқа нарсалар билан ички, зарурий, муҳим алоқадорликда, таъсир ва акс таъсирда эканлигини чуқур англаб оладилар.

Воқеъликдаги нарса ва ҳодисалар бир-биридан ажралган, алоҳида ҳолда мавжуд бўлмасдан, балки бири-бири билан мустаҳкам ўзаро боғланишда бўлиб, бири-бирини тақозо қилади. Шунинг учун нарсалар мантиқнинг инъикоси бўлган инсон тафаккури объектив воқеъликдаги нарса ва ҳодисаларни бутун ташқи олам билан бирга жонли ва турли-туман алоқасини қамраб олиши,

¹ И. А. Қаримов. Миллий истиқлол мафкураси — халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 37-бет.

акс эттириши керак. Назарий билим ўрганилган нарсанинг ривожланиш қонуниятларини ва унинг ҳар томонлама муносабатларини очиб бериши лозим, чунки ҳақиқат нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ҳар томонлама умумий хулосаларидан таркиб топади.

Диалектик фикрлаш объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларни фақат ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирини тақсозо этиб туришини, балки доимий ҳаракатда, ўзгаришда ва ривожланишда эканлигини ҳам назарда тутишни талаб қилади. Табиат ва жамият ҳодисаларининг ўзаро боғлиқлиги ва бир-бирларига таъсир қилиб туриши уларнинг доимий ҳаракатда, ривожланиш ва ўзгаришда эканлигидан ҳам далолат беради. Ҳамма ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисидан келиб чиқади, дунё абадий ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишда бўлади. Ривожланиш кўп қиррали жараёндир, унинг ҳамма томонлари инсон онгида акс этиши катта амалий ва илмий аҳамиятга эга.

Диалектик фикрлаш нарса ва ҳодисаларни бевосита мавҳум тафаккур йўли билан билиш имкониятини беради. Абстракциялаш ҳодиса, нарсанинг хоссаларини, муносабатларини, тараққиёт босқичларини фикрдан билиш усулидир. Бу усул воқеълик ҳодисаларини чуқурроқ, тўғрироқ, тўлароқ акс эттиради. Мавҳумлик усули аниқ воқеъликнинг моҳияти ҳақидаги билиш воситасидир. Абстракциялаш муайян нарса ва ҳодисаларни чуқурроқ ва атрофлича билиш имкониятини беради. Мантикий тафаккур усули нарса ва ҳодисаларни назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектининг энг муҳим алоқаларини ва уларнинг ривожланиш қонуниятларини билиб олишга имкон беради.

Дунёни инсон онгида бир яхлит, узвий алоқадорлик ва ривожланиш тарзда акс эттириш диалектик фикрлашнинг асосий хусусиятини ташкил этади, лекин бу унинг яккаю-ягона мақсади эмас.

Диалектик фикрлаш нарса ва ҳодисаларни инсон онгида бир яхлит акс эттириш билан бир қаторда у кишининг тафаккурлаш маданиятини, ички маънавий дунёсини шакллантиради ва бойитади. Шунингдек, у кишиларга хос бўлган ростгўйлик, поклик, инсонпарварлик ва бошқа олижаноб фазилатларни, ахлоқий нормалар, қадриятларни мужассамлаштиради.

Инсонларда ҳосил қилинадиган барча ахлоқий фази-

латлар уларнинг ўз олдига мақсад қилиб қўйган инти-лишларининг илмий асосини ташкил этиши лозим. Инсон ўз олдига қўйган мақсадларини энг аввало ахлоқий нормаларидан келиб чиқиб баҳолаш керак.

Ириқ немис файласуфи И. Кант таъкидлаганидек, инсон ўз фаолиятида ахлоқий қадриятларни асосий мезон қилиб олиши фалсафанинг қимматини янада оширади.

Диалектик фикрлаш асосида кишилар жамиятнинг табиат билан узвий бирлиги, инсон ва инсоният тақдирларининг муштарақлиги, турли-туман халқлар маданиятининг хилма-хиллиги ва бирлиги ҳақида ишонч ҳосил қилади.

Ўрта Осиё мутафаккирларининг фикрича, барча инсонларга хос бўлган олижаноб фазилатлар энг аввало файласуфларда ўз аксини топмоғи лозим. «Файласуфнинг хулқ-атвори ахлоқи ҳам ўз касбига лойиқ бўлиши керак. Шунингдек, ўз халқининг раъйини ва ўз халқига бўлган энг яхши урф-одатларини қаттиқ тутган бўлиши керак.

Файласуф бўлмоқчи бўлган одам ўз ахлоқи ва хислатлари билан бу айтилган шартларга жавоб бера олса, шундан кейин у фалсафа билимини ўрганишга ва уни бошқаларга ўргатишга киришуви мумкин»¹, — деб ёзади Форобий.

Фалсафий дунёқараш қотиб қолган эмас, балки доимий равишда ўзгариб, ривожланиб, бойиб ва такомиллашиб борадиган дунёқарашдир. Табиатда, жамиятда бўладиган ўзгаришлар туфайли, биринчи навбатда табиий, техник ва ижтимоий фанлардаги кашфиётлар, ижтимоий ҳаётда тўхтовсиз равишда рўй бериб турадиган муҳим ўзгаришлар натижасида кишиларнинг объектив олам ҳақидаги илмий билим ва тасаввурлари, хусусан фалсафий дунёқарашлари олдингига нисбатан анча ривожланади, бойийди ва чуқурлашади. Ҳозирги замон илмий-техника инқилоби туфайли инсон билимлари доирасининг беҳад кенгайиб, мазмунан чуқурлашиб ва мураккаблашиб бораётганлиги бунга яққол мисолдир. Фалсафий дунёқарашнинг тўғри ва илмийлигини инсониятнинг бугун амалий тажрибаси, моддий, ижтимоий-сиёсий фаолияти очиқ-ойдин кўрсатиб ва исботлаб турибди.

¹ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. 184-бет.

Фалсафий дунёқараш фақат назарий билиш жиҳатидангина эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Дунёқараш амалиёт учун қўлланмадир. Фалсафий дунёқараш табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини тушуниш учун ёрдам беради. Кишининг амалий фаолиятида тутадиган йўли унинг дунёқараши қандай эканлигига боғлиқ.

Фалсафий дунёқараш ўзининг хилма-хиллиги билан изоҳланади. Ҳар бир даврда ва ҳар хил мамлакатларда у ёки бу муаммо фалсафанинг эътибор марказида туради. Фалсафа ўз мавзусининг хилма-хиллиги билан турли фалсафий ғояларнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда. Бу ўз навбатида олам ҳақида ранг-баранг манзараларни яратишга олиб келмоқда. Дунёни илмий билиш ва илмий бошқаришда фалсафа фанининг роли тобора ошиб бормоқда.

Ал-Форобий «Фозил одамлар шахри» китобида ҳар томонлама етук, аҳолини илм-маърифатга олиб боровчи идеал жамоа ҳақидаги ҳаёлотни олға суриб давлатни маънавий ва жисмоний етук, ўзида энг яхши инсоний фазилатларни жам қилган кишилар ёрдамида идора этиш зарурлигини қайд этгани бежиз эмас.

Миллатнинг истиқболи, жаҳон цивилизациясида турган ўрни кўп жиҳатдан унинг интеллектуал салоҳияти, илм-фан тараққиётига қўшган ҳиссаси, фалсафий тафаккурлаш даражасининг салаботи билан белгиланади.

Бугунги кунда замонавий илм-фан ютуқларидан баҳра олган, мустақил фалсафий фикрлаш маданиятининг соҳиби, маънавий етук баркамол инсонларни вояга етказиш жамиятимиз олдида турган долзарб вазифа ҳисобланади.

Қўлингиздаги китобда диалектика назариясининг фалсафий маданиятни шакллантириш имкониятлари ҳақида баён қилинди. Асарда илгари сурилган ғоялар Сизларда қизиқиш уйғотиб, қалбингизда жо бўлса, олдимизга қўйган мақсадларга эришдик, деб ҳисоблаймиз.

Муаллиф.

МУНДАРИЖА

Муқаддима

3

I БОБ. ДИАЛЕКТИКА ВА УНИНГ ТАРИХИ

1. Диалектика — фундаментал фалсафий таълимот	6
2. Қадимги Шарқ ва Урта Осиёдаги илк фалсафий диалектик фикрлар	13
3. Юнонистонда диалектика таълимотининг шаклланиши ва ривожланиши	24
4. Урта аср даврида аждодларимизнинг диалектика таълимоти ривожига қўшган ҳиссалари	34
5. XVII—XVIII аср Ғарбий Европа фалсафасидаги диалектик қарашлар	56
6. Диалектика таълимотининг ривожланишида немис классик фалсафасининг роли	67
7. Диалектика назариясига ҳозирги замон фалсафасидаги қарашлар	73

II БОБ. ДИАЛЕКТИКА — ФАЛСАФИЙ ТАФАКУРЛАШ УСУЛИ

1. Фалсафада усул (метод) муаммоси	81
2. Шаклан мантиқ фикрлаш усули ва унинг қонунлари	88
3. Софистика тафаккурлаш усули ва унинг илдиэлари	94
4. Метафизика фикрлаш усулининг ўзига хос хусусиятлари	96
5. Эклектика фикрлаш усули ва унинг чекланганлиги	98
6. Оламни англашда диалектик тафаккурлаш тамойилларига роя қилишнинг муҳимлиги	99

III БОБ. ДИАЛЕКТИК ФИКРЛАШНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

1. Фалсафада қонун тушунчаси ва унинг методологик аҳамияти	103
2. Миқдор ва сифат ўзгаришларининг бир-бирига ўтиш қонунининг фалсафий тафаккурлашдаги аҳамияти	107 ✓
3. Қарама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонунининг фалсафий тафаккурлашда намоён бўлиши	115
4. Диалектик тафаккурлашда инкорни инкор қонуни талабларига мувофиқ фикр юритишнинг заруриятлиги	118 ✓

IV. ДИАЛЕКТИКА КАТЕГОРИЯЛАРИ — ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАШНИНГ МАНТИҚИЙ ШАҚЛЛАРИ

1. Фалсафий категориялар — оламни англашда вужудга келган тафаккур шакллари	125
2. Категорияларнинг тизми (системаси) ва уларнинг оламни фалсафий англашдаги аҳамияти	129
3. Ҳаракатчан, ихчам тушунчалар ёрдамида оламни англаш — диалектик тафаккурнинг муҳим хусусияти	155
4. Диалектика қонунлари ва категорияларининг ўзаро алоқадорлиги	161

V БОБ. БИЛИШ ДИАЛЕКТИКАСИ

1. Билиш — инсон тафаккуридаги воқеликнинг инъикоси жараёни	170
✓2. Билиш жараёнининг босқичлари. Ҳиссий ва маънавий билиш	174
✓3. Ҳақиқат. Нисбий ва мутлоқ ҳақиқат диалектикаси	182
4. Ҳақиқат мезони	185
5. Илмий билиш ва унинг ўзига хос хусусиятлари	187
6. Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даража диалектикаси	192

VI БОБ. ИЖТИМОИЙ ТАРАҚҚИЁТ ДИАЛЕКТИКАСИ

1. Жамият тараққиёти қонунларининг ўзига хос хусусиятлари	201
2. Иқтисодий тараққиёт диалектикаси	207
3. Ижтимоий-сиёсий тараққиёт диалектикаси	216
4. Оилавий, миллий ва миллатларaro муносабатлар диалектикаси	230
5. Ижтимоий тараққиёт жараёнидаги зиддиятлар ва уларни бартараф этиш шакллари	242

VII. МАЪНАВИЙ ТАРАҚҚИЁТ ДИАЛЕКТИКАСИ

✓1. Маънавият ва ижтимоий тараққиёт	252
✓2. Қадриятлар — жамият маънавий тараққиётининг пойдевори.	261
3. Маданият — жамият тараққиётининг қудратли маънавий кучи	271
✓4. Миллий ғоянинг жамият тараққиётдаги аҳамияти	289
5. Миллий ва умуминсоний тараққиёт диалектикасининг ўзаро алоқадорлиги	301
Хотима	313

Жондор Туленович Туленов

ДИАЛЕКТИКА НАЗАРИЯСИ

«Ўзбекистон» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий, 30.

Бадний муҳаррирлар: Р. Ибодов, С. Мирзахўжаев

Техник муҳаррир Т. Харитонов

Мусаҳҳиф Ш. Мақсудова

Теришга берилди 28.06.2001. Босишга рухсат этилди 02.08.2001
Қоғоз формати 84×108^{1/32}. Офсет босма усулида босилди. Шартли
босма т 16.8. Нашр т. 20.0. Тиражи 1000. Буюртма № 56. Баҳоси
шартнома асосида.

«Ўзбекистон» нашриёти. 700129. Тошкент, Навоий, 30.
Нашр № 105—2001.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг № 1, Тошкент босмахонасида босилди. 700002, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.